

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

***ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΕΙΘΑΡΧΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΚΑΝΟΝΑ:
Η ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ***

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ

ΑΘΗΝΑ 2015

**«Η ΕΓΚΡΙΣΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΔΕΝ ΥΠΟΔΗΛΟΙ ΑΠΟΔΟΧΗ ΤΩΝ ΓΝΩΜΩΝ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ.
Ν. 5343, ΑΡ. 202, § 2».**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9
 ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΤΑ ΠΡΩΙΜΑ ΈΡΓΑ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
<i>ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΓΕΛΙΑΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΟ ΕΒΡΑΪΚΟ ΖΗΤΗΜΑ (1843-1844)</i>	
1.1 Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΓΕΛΙΑΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ.....	38
1.1.1 ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟ ΩΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΝΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.....	38
1.1.2 «ΥΠΑΓΩΓΗ» ΚΙ «ΕΞΑΡΤΗΣΗ» ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ: Η ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΜΟΝΑΡΧΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ.....	41
1.1.3 Η ΠΡΩΙΜΗ ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΟΥ ΘΕΣΜΟΥ.....	49
1.1.4 ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΤΟΜΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ.....	54
1.2 Η ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟΥ 1844.....	58
1.2.1 «Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΌΠΙΟ ΤΟΥ ΛΑΟΥ»: Ο ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΚΙ Η «ΚΑΤΗΓΟΡΙΚΗ ΕΠΙΤΑΓΗ» ΤΗΣ ΑΝΑΤΡΟΠΗΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΥΠΟΔΟΥΛΩΣΗΣ.....	58
1.2.2 Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΑΣΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟ ΩΣ Η «DE FACTO ΔΙΑΛΥΣΗ» ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ.....	61
1.3 ΓΙΑ ΤΟ ΕΒΡΑΪΚΟ ΖΗΤΗΜΑ.....	66
1.3.1 Η ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ.....	66
1.3.2 ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΣΤΟΝ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ: Η ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΜΕΝΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΚΙ Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ ΔΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ.....	68

1.3.3	ΓΙΑ ΤΗ «ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ» ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΑΣΤΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΗ: Η ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑ «ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ».....	71
1.3.4	ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΎΨΕΙΣ ΤΗΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ: ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΧΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΩΝ ΝΟΜΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ.....	80
1.4	ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ: ΣΥΝΟΨΙΣΗ ΤΟΥ <i>ΕΒΡΑΪΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ</i> ΣΤΗΝ <i>ΑΓΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ</i>	84

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΜΑΡΕΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΑ 1844

2.1	Η ΠΡΩΤΗ ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΜΑΡΕΙΚΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ: ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΤΖΕΙΜΣ ΜΙΛΛ.....	88
2.1.1	Η ΑΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΩΣ ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΗ ΤΩΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΑΙ Η ΠΡΩΙΜΗ ΜΑΡΕΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΧΡΗΜΑΤΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ.....	88
2.1.2	Η ΠΡΩΙΜΗ ΜΑΡΕΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΟΜΙΚΟ ΚΑΤΑΝΑΓΚΑΣΜΟ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ.....	92
2.1.3	ΓΙΑ ΜΙΑ ΠΡΩΙΜΗ ΜΑΡΕΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ.....	97
2.2	ΤΑ <i>ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ 1844</i>	102
2.2.1	ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΘΕΣΗ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ.....	102
2.2.2	Ο ΧΕΓΚΕΛ ΚΑΙ Η ΑΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ.....	105
2.2.3	ΟΙ <i>SINE QUA NON</i> ΌΡΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ: ΧΡΗΜΑΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ, ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΒΙΑ.....	110
2.2.4	Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ-ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟΥΣ ΌΡΟΥΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΥ	114
2.2.5	ΤΟΠΟΙ ΤΗΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ ΣΤΟΝ ΧΡΟΝΟ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ.....	121

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΑΓΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ (Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ) – 1844

3.1	ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ.....	127
3.2	ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΥΘΕΝΤΙΑ.....	130
3.3	Ο ΠΡΟΥΝΤΟΝ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ.....	133

3.4	ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ.....	144
-----	------------------------------	-----

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΩΥΕΡΜΠΑΧ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

4.1	ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΩΥΕΡΜΠΑΧ (1845).....	148
4.2	Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ (1845-1846).....	151
4.2.1	ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ.....	151
4.2.2	ΙΣΤΟΡΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ.....	154
4.2.3	Η ΥΛΙΣΤΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.....	158
4.2.4	ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ.....	164
4.2.5	ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ.....	172

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΛΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΤΗΝ ΈΝΩΣΗ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΣΤΙΣ ΒΡΥΞΕΛΛΕΣ

5.1	ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ.....	177
5.2	ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ «ΠΡΟΥΝΤΟΝΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ».....	180
5.3	ΓΙΑ ΤΗ ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ.....	183
5.4	ΟΙ ΑΠΕΡΓΙΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΕΝΩΣΕΙΣ.....	191

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΤΑ ΏΡΙΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΈΡΓΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΑΠΟ ΤΑ *GRUNDRISSE* (1857-1858) ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΤΟΥ 1859

6.1	ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ.....	197
6.2	ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ.....	199
6.3	Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ.....	205
6.4	ΑΞΙΑ, ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ Η ΕΜΠΕΔΩΣΗ ΤΩΝ ΕΜΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΕΞΑΡΤΗΣΗΣ.....	209
6.5	Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ Η Ο ΧΡΟΝΟΣ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΚΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.....	217
6.6	Η ΣΧΕΣΗ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ - ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ.....	222
6.7	Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΑ <i>GRUNDRISSE</i>	233
6.8	ΑΥΤΟΜΑΤΟ ΜΗΧΑΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΥΠΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΠΑΓΙΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ.....	237

6.9	Ο ΧΡΟΝΟΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΚΑΙ Η ΆΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ ΤΟΥ.....	242
-----	---	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΈΒΔΟΜΟ

Το Κεφάλαιο

7.1	ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ: ΜΕΘΟΔΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΈΡΕΥΝΑΣ.....	246
7.2	ΑΞΙΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΣΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ.....	251
7.3	Η ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΣΧΕΣΗ ΣΤΗΝ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ.....	256
7.4	Η ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΣΧΕΣΗ ΣΤΗ ΣΦΑΙΡΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ.....	262
7.4.1	Η ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΚΑΙ Η ΠΕΙΘΑΡΧΗΣΗ ΤΩΝ CORPORE VILI ΣΤΗΝ ΚΑΝΟΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ.....	262
7.4.2	Η ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ.....	275
7.4.3	Η ΜΑΝΙΦΑΚΤΟΥΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ (16 ^{ος} -18 ^{ος} ΑΙΩΝΑΣ) ΚΑΙ Η ΕΔΡΑΙΩΣΗ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ.....	278
7.4.4	Η ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ.....	282
7.5	Η ΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΜΗΣ ΗΜΕΡΑΣ ΩΣ SINE QUA NON ΌΡΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.....	287
7.6	ΤΟΠΟΙ ΥΠΕΡΒΑΣΗΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ.....	296

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	303
--------------------------	------------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	310
--------------------------	------------

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ανά χείρας διατριβή μετράει αρκετά χρόνια επεξεργασίας, η δε έναρξή της συμπίπτει με την έκρηξη της τελευταίας παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, η έκταση και τα αποτελέσματα της οποίας έχουν υπάρξει καταστροφικά για μεγάλες μερίδες πληθυσμού. Στα χρόνια της κρίσης επανήλθε στο προσκήνιο, ως αναμένονταν, το θεωρητικό ενδιαφέρον για το μαρξικό έργο. Έχουν παραχθεί αμέτρητες επανεκδόσεις των μαρξικών έργων, πλήθος ακαδημαϊκών άρθρων και πολιτικής αρθρογραφίας κι ένας μεγάλος όγκος συλλογικών τόμων και μονογραφιών.

Η εν λόγω «επιστροφή» στον Μαρξ έχει να παρουσιάσει ενδιαφέρουσες και εξαιρετικά γόνιμες συνεισφορές που συμβάλλουν στην εμβάθυνση της συζήτησης υπό το φως πια των πρώτων δεκαετιών του 21^{ου} αιώνα. Κι ενώ το κεφάλαιο αναδιοργανώνεται στα ερείπια μιας κατεστραμμένης οικονομίας η οποία αντανακλά τη σοβαρή επιδείνωση των όρων ζωής και εργασίας των ατόμων, η θεωρητική πρακτική αντιτάσσει μαχητικά την κριτική διαλεκτική της. Η μαρξική κριτική συνιστά μια *ανοιχτή* [sic] υπόθεση· το ίδιο κι ανακατασκευή της. Και όπως ορθά έχει υποστηριχθεί, η εν λόγω υπόθεση στρατεύεται σε έναν συγκεκριμένο σκοπό: την υπέρβαση του καπιταλισμού. Πρόκειται για έναν σκοπό που δεν μπορεί βεβαίως να καθορίσει τα *αποτελέσματα* της επιστημονικής έρευνας. Μπορεί όμως να αναδείξει κρίσιμα *ερωτήματα* της εποχής μας.¹

Από τη θέση αυτή θα ήθελα να εκφράσω τις βαθιές και ειλικρινείς ευχαριστίες μου στον δάσκαλο μου, Μανόλη Αγγελίδη, ο οποίος με συνοδεύει στη διαδικασία της γνώσης εδώ και πολλά χρόνια· ακούραστα και με υπομονή έχει παρακολουθήσει τη θεωρητική μου εξέλιξη, έχοντας συμβάλλει τα μέγιστα. Θέλω ακόμη να ευχαριστήσω τους Νίκο Θεοτοκά και Γιώργο Φαράκλα, μέλη της τριμελούς επιτροπής και δασκάλους μου από τα χρόνια του μεταπτυχιακού

¹ Βλ. Michael Heinrich, «Reconstruction or Deconstruction? Methodological Controversies about Value and Capital, and New Insights from the Critical Edition», σε Riccardo Bellofiore, Roberto Fineschi, *Re-Reading Marx. New Perspectives after the Critical Edition*, Palgrave Macmillan 2009, σ. 96.

Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας. Καθόρισαν την πορεία μου κι είμαι ευγνώμων γι' αυτό.

Όχι ένα, μα πολλά μεγάλα «ευχαριστώ» οφείλω στους γονείς μου, Νίκο Παπαθανασίου και Βάσω Βασίλα. Μου ενστάλαξαν την αγάπη τους για τη γνώση και με έχουν συντροφεύσει και στηρίζει σε κάθε μου βήμα. Η αδερφή μου, Εύη και οι γηραιότεροι της οικογένειας, Αικατερίνη Τανή-Βασίλα, Ευάγγελος Βασίλας και Γιώργος Παπαθανασίου με έχουν κι εκείνοι πραγματικά στηρίζει. Νιώθω γι' αυτό βαθιά ευγνωμοσύνη.

Η περιπέτεια της διδακτορικής διατριβής δεν είναι άνευ δυσκολιών· το αντίθετο. Βρίθει ποικίλων. Για την κάθε μορφής υποστήριξη που μου έχουν παράσχει όλα αυτά τα χρόνια ευχαριστώ από καρδιάς τους Γιώργο, Βάσι, Χρύσα, Σοφία, Δέσποινα, Θεόφιλο, Βασιάννα, Αγγέλα, Ευγενία, Κυριάκο, Γιάννη, Αδάμο, Ελίνα, Γιώργο, Γιάννη, Πόπη, Δέσποινα, καθώς και τους Αντρέα, Πάνο, Ηρώ, Έρη, Έλενα, Κώστα, Πάνο, Θάνο, Ελευθερία, Ορσαλία και Εριάννα. Ευχαριστώ ακόμα τους τέως συνεργάτες και φίλους, Ειρήνη, Μάρκο και Αναστασία, για τον χρόνο που μου χάρισαν απλόχερα στο διάστημα Σεπτέμβρη 2014 – Γενάρη 2015, επωμιζόμενοι το βάρος των εργασιακών καθηκόντων που μου αναλογούσαν.

Θα ήθελα επίσης να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών, το οποίο μου χορήγησε την υποτροφία για την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής για το μέγιστο προβλεπόμενο διάστημα.

Είναι αυτονόητο πως τα ενδεχόμενα λάθη και παραλείψεις στις σελίδες που ακολουθούν βαρύνουν αποκλειστικά εμένα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανά χείρας εργασία στοχεύει στην ανακατασκευή της μαρξικής κριτικής αναφορικά με το ζήτημα των μορφών που λαμβάνουν οι εξουσιαστικές κοινωνικές σχέσεις στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής και στη σύνδεσή τους με αντίστοιχες προβληματικές των τελών του 20^{ου} και αρχών του 21^{ου} αιώνα. Η θεωρητική συζήτηση την οποία εγκαινίασε το φουκωικό έργο και η συνακόλουθη ανάπτυξη της διαλεκτικής του σχέσης με τον μαρξισμό στο πλαίσιο του διαρκούς κριτικού αναστοχασμού των όρων συγκρότησης του σύγχρονου βίου – διάλογος ο οποίος ανατρέχει αναπόφευκτα στο ίδιο το μαρξικό έργο – συνιστούν μία εκ των αφορμών για τη συγγραφή της ανά χείρας εργασίας.

Σκιαγραφώντας μόνο αδρά εδώ τον εν λόγω διάλογο, η έμφαση δίνεται στο ίδιο το μαρξικό έργο σε μία απόπειρα αναλυτικής και συστηματικής ανάδειξης των υπό συζήτηση προβλημάτων, τόσο στο ώριμο έργο του Μαρξ (στο οποίο κατά κύριο λόγο περιορίζονται οι εν λόγω σύγχρονες αναλύσεις), όσο και στα έργα της νεότητάς του. Ο δανεισμός θεμελιωδών εννοιών που έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο της σύγχρονης αυτής προβληματικής κρίθηκε αναπόφευκτος ή μάλλον επιβεβλημένος, η δε σύνδεση των εν λόγω εννοιών με μαρξικά περιεχόμενα, αποκλειστική δική μας ευθύνη, μένει να κριθεί. Με κεντρική προβληματική το ζήτημα του βιοπολιτικού ρόλου του κεφαλαίου,² της εξουσίας του επί των όρων ζωής και εργασίας των παραγωγικών υποκειμένων³ εντός

² Η έννοια του *βιοπολιτικού ρόλου του κεφαλαίου*, εμπνέεται από τις φουκωικές έννοιες της βιοπολιτικής και βιοεξουσίας [όπως αναπτύσσονται κυρίως στις διαλέξεις του Φουκώ στο Κολλέγιο της Γαλλίας από το 1976 κ.ε. πρβλ. Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μετάφραση Τιτίκα Δημητρούλια, πρόλογος Στέφανος Ροζάνης, Ψυχογιός, Αθήνα 2002· Michel Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μετάφραση Βασίλης Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2012· πρβλ. και Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας: Ι. Η βούληση για γνώση*, μετάφραση Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011]. Η ανάλυσή μας κινείται ωστόσο στο πλαίσιο ενός χώρου ο οποίος καθορίζεται απολύτως από τα όρια των μαρξικών αναπτύξεων. Επισημαίνοντας τις ενδεχόμενες γέφυρες με το φουκωικό έργο, δεν προβαίνουμε ωστόσο σε αναλυτική κατάδειξη των πιθανών κοινών τόπων, κάτι που υπερβαίνει άλλωστε κατά πολύ τους στόχους της παρούσας διατριβής.

³ Δανειζόμαστε την έννοια του *παραγωγικού υποκειμένου* από το ομώνυμο έργο του Pierre Macherey, έννοια η οποία συγκροτείται ως κομβικό σημείο της συνομιλίας των Μαρξ και Φουκώ αναφορικά με τη σύσταση των μηχανισμών της καπιταλιστικής εξουσίας κι εκμετάλλευσης. Πρόκειται για έναν εξαιρετικά γόνιμο διάλογο τον οποίο η ανά χείρας διατριβή διερευνά σε

αλλά κι εκτός της εργασιακής σχέσης, επιχειρείται αφ' ενός να καταδειχθεί το γεγονός ότι η εν λόγω προβληματική διατρέχει το σύνολο του μαρξικού έργου, και αφ' ετέρου να αναδειχθούν στοιχεία τα οποία η πλειοψηφία των μέχρι τούδε μαρξιστικών αναλύσεων έχει αφήσει στο περιθώριο ή παντελώς αγνοήσει.

Η επιλογή της αναλυτικής μας αφετηρίας, το χειρόγραφο *Συνεισφορά στην κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου και του κράτους*, αιτιολογείται σε συνέχεια της μαρξικής «εξομολόγησης» στην *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* του 1859 όπου, ενώ επισημαίνεται πως τα ζητήματα που θεματοποιούνται στην αρθρογραφία της *Εφημερίδας του Ρήνου* στα 1842 συνιστούν τις πρώτες αφορμές για την ενασχόληση του Μαρξ με τα οικονομικά ζητήματα, ωστόσο, το εν λόγω χειρόγραφο συνιστά την πρώτη θεωρητική απόπειρα του Μαρξ να συσχετίσει την οικονομική με τη νομικοπολιτική και θεωρητική σφαίρα, καθήκον που έκτοτε καθίσταται κεντρική του μέριμνα¹ και πρόκειται για μέριμνα κρίσιμη, όπως θα επιχειρηθεί να καταδειχθεί, για τους σκοπούς της παρούσης εργασίας.

Η ανά χείρας διατριβή ενσωματώνει σε μεγάλο βαθμό αυτούσια χωρία του μαρξικού έργου, ακολουθώντας τρόπον τινά τις συγγραφικές μεθοδολογικές επιλογές του ίδιου Μαρξ. Πρόκειται για εσκεμμένη πρακτική, η οποία πέραν των λοιπών στοχοθεσιών, επιτρέπει τη διατήρηση σε ένα βαθμό των γλωσσικών και υφολογικών χαρακτηριστικών της θεωρίας της εποχής, αποδίδοντας κατά τη γνώμη μας ακριβέστερα τις μαρξικές θεωρητικές προθέσεις. Αναφορικά δε με τη διάρθρωση της εργασίας, έχει επιχειρηθεί η θεμελίωσή της σε δύο άξονες: ο πρώτος αφορά στη χρονολογική διάταξη των μαρξικών έργων κι η επιλογή του στοχεύει στην παρακολούθηση της εξέλιξης του μαρξικού στοχασμού, ενώ ο δεύτερος ανταποκρίνεται στις αναλυτικές ανάγκες που θέτει η προς διερεύνηση προβληματική και συγκροτείται στη βάση συγκεκριμένων ερευνητικών προβλημάτων. Στο μέτρο αυτό, η εργασία χωρίζεται σε τρία μέρη, τα οποία αντιστοιχούν στην πρώιμη, μεταβατική και ώριμη περίοδο της μαρξικής σκέψης. Πρόκειται για συμβατική περιοδολόγηση η οποία αφορά κυρίως στις ανάγκες της οικονομίας της εργασίας, με ταυτόχρονο στόχο την κατάδειξη της συνέχειας

κάποιο βαθμό. Βλ. Pierre Macherey, *Φουκώ & Μαρξ: Το παραγωγικό υποκείμενο*, μετάφραση Τάσος Μπετζελος, Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2013.

της μαρξικής σκέψης σε διαφωνία με συγκεκριμένες μαρξιστικές προσεγγίσεις του 20^{ου} αιώνα.⁴

Ο θεματικός άξονας, όπως αναπτύσσεται στο σύνολο της εργασίας, αναφέρεται σε ζητήματα κατεξουσιασμού του παραγωγικού υποκειμένου στο πλαίσιο του καπιταλιστικού πλέγματος των κοινωνικών σχέσεων και στις συνέπειες της εν λόγω ανελευθερίας για το ίδιο το υποκείμενο. Η έννοια του *παραγωγικού υποκειμένου* αναφέρεται στην «οιονεί θαυματουργή μετάλλαξη» την οποία υφίσταται ο εργαζόμενος από τη στιγμή της αποδοχής των όρων του εργασιακού συμβολαίου: «παύει να είναι το σώμα του αυτοπροσώπως, η ύπαρξη του οποίου είναι εξ ορισμού διαφορετική από κάθε άλλη, και μετατρέπεται σε «παραγωγικό υποκείμενο», σε φορέα μιας «εργασιακής δύναμης» της οποίας οι επιδόσεις, στον βαθμό που αντιπροσωπεύουν μια διάσταση κοινωνικής εργασίας», υποβάλλονται σε κοινή αξιολόγηση· και με αυτόν τον τρόπο δεν υπόκειται απλώς, αλλά καθυπόκειται».⁵

Οι σχέσεις της υπαγωγής, υποταγής ή πειθάρχησής του ατόμου σε αφηρημένες ή εμπράγματες δυνάμεις έξω από αυτό λαμβάνουν μορφές οι οποίες συγκροτούνται ιστορικά και προσιδιάζουν αποκλειστικά και μόνο στο καπιταλιστικό σύστημα της κοινωνικής αναπαραγωγής: τον ιστορικό εκείνο «τύπο κοινωνίας που μετέτρεψε την παραγωγικότητα σε πυρήνα της κοινωνικής ύπαρξης και ανέπτυξε τις μορφές βιομηχανικής «συνεργασίας» προκειμένου να είναι σε θέση να υλοποιεί αυτόν τον σκοπό».⁶ Πρόκειται για μορφές που

⁴ Αναφερόμαστε σαφώς στην προσέγγιση του Λουί Αλτουσέρ και της σχολής του και στη διαφωνία μας τόσο ως προς το ζήτημα της «επιστημολογικής τομής», όσο και ως προς την προτεινόμενη περιοδολόγηση του μαρξικού έργου σε α) έργα της νεότητας (όλα τα έργα του Μαρξ μέχρι την *Αγία Οικογένεια*), β) έργα της τομής (*Θέσεις για τον Φώυερμπαχ* και *Γερμανική Ιδεολογία*), γ) έργα της ωρίμανσης (στα οποία συμπεριλαμβάνει τα έργα των ετών 1845-1857) και δ) έργα της ωριμότητας. Βλ. Λουί Αλτουσέρ, *Για τον Μαρξ*, μετάφραση Τάκης Καφετζής, Γράμματα, Αθήνα 1978, σσ. 27- 30. Η εν λόγω θεωρητική συζήτηση αφ' ενός δεν είναι καινούρια κι αφ' ετέρου υπερβαίνει κατά πολύ τους σκοπούς της παρούσης εργασίας, δεν θα επεκταθούμε ως εκ τούτου περισσότερο σε αυτήν εδώ. Στην ανά χείρας διατριβή θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε τη συνέχεια της μαρξικής *προβληματικής* (έννοια που δανειζόμαστε από τον Αλτουσέρ, έννοια που ο ίδιος δανείστηκε από τον Ζακ Μαρτέν) αναφορικά με το ζήτημα των μορφών κατεξουσιασμού του παραγωγικού υποκειμένου στον καπιταλισμό στο πλαίσιο μιας θεώρησης σύμφωνα με την οποία ο μαρξικός στοχασμός παρέμεινε από την αρχή ως το τέλος προσδεδμένος στο πρόταγμα της χειραφετητικής κριτικής. Αυτό ήταν πάντα το ζητούμενο για τον Μαρξ και εκείνο που καθόρισε την πορεία των μελετών και των αντικειμένων της έρευνάς του.

⁵ Pierre Macherey, *ό.π.*, σ. 26.

⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 82.

υπερβαίνουν τον χαρακτήρα του τυπικού εξαναγκασμού και διαπερνούν την ίδια την ύπαρξη των υποκειμένων τόσο εντός της παραγωγικής διαδικασίας (βλ. αύξηση της παραγωγικότητας διά της κανονικοποίησης της εντατικοποίησης της εργασίας), όσο και εκτός της άμεσης παραγωγικής σχέσης (βλ. υπαγωγή χωρίς άμεσο εξαναγκασμό στο γενικό σύστημα των αναγκών και στις προδιαμορφωμένες καταναλωτικές επιλογές). Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής επιχειρείται να καταδειχθεί η διαλεκτική σχέση των εν λόγω μορφών, όπως αναπτύσσονται στα διαφορετικά επίπεδα στα οποία οργανώνεται το κοινωνικό πράττειν, προκειμένου να υποστηριχθεί πως η χειραφετητική δυνατότητα αφ' ενός συγκροτείται, στο πλαίσιο της μαρξικής ανάλυσης, ως επίδικο παροντικό, ενεστώτα χρόνου, κι αφ' ετέρου, εντοπίζεται σε περισσότερους του ενός («εργοστάσιο») ή δύο («εργοστάσιο» και «κράτος») τρόπους.

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον και η «μεγάλη επινόηση του καπιταλισμού», «η αναγκαιότητα εντός της ελευθερίας», συνάδει απόλυτα με ένα «διαιρεμένο» και «επικαθορισμένο υποκείμενο»: αφ' ενός προσδεμένο στη σωματική του ύπαρξη κι αφ' ετέρου παραγωγικό στο πλαίσιο μιας *κοινωνίας Κανόνων*, η οποία προϋποθέτει έναν πλήρη, όπως έχει υποστηριχθεί, επανορισμό της ίδιας της έννοιας της εξουσίας· το εγχείρημα της κανονικοποίησης στο οποίο συνίσταται η οργάνωση της εργασίας προς τον σκοπό της αύξησης της παραγωγικότητάς της και άρα της σχετικής υπεραξίας, προϋποθέτει στο μέτρο αυτό μια παρέμβαση διαφορετική από τη μορφή της δεσπόζουσας εξουσίας, προϋποθέτει μια παρέμβαση που «προσχωρεί κατά το δυνατόν περισσότερο στη ζώσα πραγματικότητα, στην «εργασιακή δύναμη» ως «παραγωγική δύναμη», στην οποία επιχειρεί να επιβληθεί, και την οποία καταφέρνει να διαπεράσει ενδόμυχα, να την κατακτήσει στο ίδιο της το είναι».⁷

Στην παρούσα εισαγωγή θα σκιαγραφήσουμε τα ανωτέρω ζητήματα, παρακολουθώντας τους περί αυτών μαρξικούς στοχασμούς, ακολούθως της προαναφερθείσας δομής της εργασίας μας.

⁷ Βλ. Pierre Macherey, *ό.π.*, σ. 51.

Ο νεαρός Μαρξ των αρχών της δεκαετίας του 1840, με κεντρικό θεωρητικό-πολιτικό μέλημα αφ' ενός την *κριτική* αποδόμηση της μοναρχίας και αφ' ετέρου της σύγχρονης του *κυρίαρχης αντιδραστικής* πολιτικής και φιλοσοφικής τάσης η οποία παρείχε την *ιδεολογική νομιμοποίηση* της μοναρχικής εξουσίας, καταπιάνεται για πρώτη φορά με τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας, αποτυπώνοντας στα κείμενα της περιόδου τη θεωρητική πρόθεση μιας κριτικής σκιαγράφησης της διαλεκτικής σχέσης πολιτικής και πολιτικής οικονομίας. Στα 1843, το εγελιανής προέλευσης εννοιολογικό οπλοστάσιο κυριαρχεί στους μαρξικούς στοχασμούς, ενώ επιχειρείται η αξιοποίησή του προς τους σκοπούς μιας ριζοσπαστικής κριτικής. Το πλαίσιο αναφοράς είναι η *αφηρημένη* κι *ανταγωνιστική* σχέση κοινωνίας και κράτους, «επί μέρους» και «καθολικού», στο πλαίσιο μιας πρώιμης υλιστικής θεώρησης (η *κοινωνία* («τεχνητή βάση») κι η *οικογένεια* («φυσική βάση») ως «συστατικά στοιχεία» και «τρόποι ύπαρξης του Κράτους», ως «αυτό που κινεί», ως «condition sine qua non» του «πολιτικού Κράτους»). Σε αυτό το πλαίσιο επισημαίνεται ως κρίσιμο το γεγονός ότι η «ουσιαστική σχέση» των δύο σφαιρών ενέχει σχέσεις «*υπαγωγής*» και «*εξάρτησης*», σχέσεις που «συμπιέζουν το ανεξάρτητο ον και το αντιμάχονται».

Ο Μαρξ, προκαταλαμβάνοντας την εν πολλοίς διαφωτιστική σκοπιά της *λαϊκής κυριαρχίας* και της *δημοκρατίας*, συντάσσεται με το ιστορικό αίτημα της «καθολικότερης δυνατής συμμετοχής στη νομοθετική εξουσία», καταθέτοντας πρωτότυπους για την εποχή κριτικούς στοχασμούς περί *φυσικής και κοινωνικής συγκρότησης της υποκειμενικότητας*, περί του *σώματος* ως *φορέα κοινωνικών κατασκευών*. Την ίδια στιγμή, σκιαγραφεί την κριτική του *αστικού αντιπροσωπευτικού θεσμού* ως *απατηλής μορφής της λαϊκής κυριαρχίας*, στο πλαίσιο του οποίου τα *οικονομικά μονοπώλια* συγκροτούνται κι εμφανίζονται ως γενικό συμφέρον, αποκαλύπτοντας το Κράτος ως «*καθαρή παράσταση*» για το μέρος εκείνο της κοινωνίας που δεν απαρτίζει υλικό-πρακτικά μέρος του («λαός») και το οποίο «προπαρασκευάζεται» στα συντηρητικά φιλοσοφικό-πολιτικά συστήματα ως «*παράσταση*, φαντασία, αυταπάτη», «όπως πρέπει να είναι [...] για να μην έχει αιχμηρό χαρακτήρα».

Στα πολιτικά αποτελέσματα των αστικών επαναστάσεων, τα οποία ο Μαρξ συμπυκνώνει στον όρο «*πολιτική χειραφέτηση*», εγγράφεται, ως όρος συνοχής

της αστικής κοινωνίας, η σύγχρονη αντίφαση της *φανταστικής κυριαρχίας του πολίτη* και του *πρακτικού εγωισμού του ατόμου*, αντίφαση η οποία αποτυπώνεται στα *δικαιώματα του πολίτη και του ανθρώπου*. Τα δίκαια του ατόμου, τα «δίκαια του αστού» αποκαλύπτονται στην πορεία της ανάλυσης ως τα δίκαια «πολλώ μάλλον των *πραγμάτων*» που ο αστός καταξιώνει. Δεν πρόκειται πλέον για «την κυριαρχία του ατόμου» αλλά της *ατομικής ιδιοκτησίας* οι σχέσεις της οποίας ενέχουν έναν «*απόλυτα πάγιο* καθορισμό, που ως τέτοιος κατεξουσιάζει τον άνθρωπο». ⁸ Η εξουσία των αφηρημένων καπιταλιστικών δυνάμεων επί των ατόμων ανατέλλει κι η κριτική της *ατομικής ιδιοκτησίας* θεματοποιείται στο εξής ως κεντρικό αναλυτικό ζήτημα.

Η «χειραφετημένη δουλεία», θεμέλιο της αστικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής, αντανακλά τη χειραφέτηση της αστικής τάξης από τα φεουδαρχικά δεσμά κι επικυρώνεται διά των αστικών νομικό-πολιτικών μορφών (*συμβόλαιο, αστικό δίκαιο, δικαιώματα του ανθρώπου*). Η αστική τάξη κατορθώνει πια «να εξουσιάζει το σύνολο της κοινωνίας». Και το κατορθώνει, σε ιδεολογικό επίπεδο, καθιστώντας τη θρησκευτική συνείδηση, «*μια ανεστραμμένη συνείδηση του κόσμου*» (πρβλ. κατοπινές αναλύσεις περί *φетиχισμού του εμπορεύματος*), την κυρίαρχη μορφή της κοινωνικής συνείδησης. Η κατηγορία του «*αφηρημένου προσώπου*», του υποκειμένου του αστικού δικαίου, συγκροτείται ως η «πολιτική βάση ολόκληρου του Κράτους» και η *αφηρημένη ατομική ιδιοκτησία αναγνωρίζεται* ως η «ανώτερη ύπαρξη του πολιτικού Κράτους».

Στο ένα και μοναδικό τεύχος των *Γερμανογαλλικών Χρονικών* καταγράφεται ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας της μαρξικής κριτικής και διατυπώνεται η «*κατηγορική επιταγή* της ανατροπής όλων των σχέσεων που κάνουν τον άνθρωπο ένα ον ταπεινωμένο, υποδουλωμένο, εγκαταλειμμένο, περιφρονημένο». Προκαταλαμβάνεται η σκοπιά των «καταπιεσμένων» κι η κριτική αυτοκατανοείται ως η «*αποφασιστική άρνηση κάθε προηγούμενου τρόπου της γερμανικής πολιτικής και νομικής συνείδησης*», ως «*συμβολή*» στο «*καθήκον*» της διάλυσης της θρησκευτικής «*αυταπάτης*» και της μετατροπής της

⁸ Βλ. Μπερνάρ Μπουρζουά, *Φιλοσοφία και δικαιώματα του ανθρώπου: από τον Καντ έως τον Μαρξ*, μετάφραση Γιώργος Φαράκλας, Εστία, Αθήνα 2000, σ. 140.

κριτικής της θρησκείας σε κριτική του δικαίου και της πολιτικής, στο πλαίσιο μιας αντίληψης η οποία αναγνωρίζει την ιστορικότητα των κοινωνικών μορφών συνείδησης. Ο νεαρός Μαρξ εμμένει στη διερεύνηση της διαλεκτικής σχέσης οικονομίας και πολιτικής, πεπεισμένος πως η πρώτη επικαθορίζει τη δεύτερη, και προκαταλαμβάνει ως αυτονόητο καθήκον της κριτικής την κατάδειξη «της πραγματικής καταπίεσης», της «συνείδησης της καταπίεσης».

Η αναγκαιότητα της *κριτικής φιλοσοφίας* προϋποθέτει την απαγκίστρωση από την *αφηρημένη λογική* και την απόρριψη της προεξάρχουσας θέσης του *φιλοσοφικού υποκειμένου*⁹ την εν λόγω αναγκαιότητα επιβάλλει η ιστορική κατίσχυση εξουσιαστικών μορφών των κοινωνικών σχέσεων. Διαρκής της στόχος η καταγγελία των εν λόγω σχέσεων, η διατύπωση του αιτήματος της άρσης τους, του αιτήματος της χειραφέτησης. Στον ιστορικό ορίζοντα της αστικής κοινωνίας, η «θετική δυνατότητα» της χειραφέτησης εντοπίζεται στη «διαμόρφωση μιας τάξης με ριζικές αλυσίδες» κι ως τέτοια εισάγεται στη μαρξική ανάλυση το προλεταριάτο, η «τεχνητά δημιουργημένη φτώχεια», η «ανθρώπινη μάζα» που προέκυψε ως αποτέλεσμα της *βίαιης διάλυσης* της φεουδαρχικής κοινωνικής οργάνωσης. «Αναγγέλλοντας τη *διάλυση της προγενέστερης τάξης του κόσμου*, το προλεταριάτο δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να εκφράζει το *μυστικό της ίδιας του της ύπαρξης*, γιατί είναι η ντε φάκτο διάλυση της τάξης αυτής»,⁹ γράφει ο Μαρξ στα 1844.

Στα οικονομικά χειρόγραφα της περιόδου απαντούν οι κατηγορίες του *κεφαλαίου* και της *αξίας* κι αποτυπώνεται η μαρξική θεώρηση των *αφηρημένων καπιταλιστικών διαμεσολαθήσεων* του ανθρώπινου πράττειν ως μορφών *κατεξουσιασμού* κι *απαξίωσης* αυτού του πράττειν καθώς και των υποκειμένων του: κάθε παραγωγική δραστηριότητα εκτός του πλέγματος των χρηματικών κοινωνικών σχέσεων ανταλλαγής *στερείται αξίας*. Η δυνατότητα αναγωγής, διά της αφαίρεσης από κάθε «*συγκεκριμένη, προσωπική της φύση*», κάθε μορφής ατομικής ιδιοκτησίας στη γενικευμένη *χρηματική μορφή*, η πραγματοποίηση της αξίας της υπό την αυστηρή προϋπόθεση της εισόδου της στη σφαίρα της ανταλλαγής, και η διασφάλισή των εν λόγω όρων δια του «νομικού

⁹ Καρλ Μαρξ, *Εισαγωγή στην Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, μετάφραση Μπάμπης Λυκούδης, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 17.

καταναγκασμού» θέτουν την πραγματικότητα της καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής, η οποία προϋποθέτει μεταξύ άλλων την *πολιτική κυριαρχία του κεφαλαίου*, κυριαρχία η οποία θεμελιώνεται εν μέρει στο *αστικό δίκαιο* και εν μέρει στο στοιχείο της *βίας*. Στο πλαίσιο μιας πρώιμης πραγμάτευσης της «πρωταρχικής συσσώρευσης», ο νεαρός Μαρξ εγγράφει την κατηγορία της *βίας* στους *ριζικούς όρους* οργάνωσης του καπιταλιστικού συστήματος κοινωνικής αναπαραγωγής. Το ίδιο το *αστικό πολιτικό κράτος* συγκροτείται ως μονοπώλιο της βίας και του νομικού καταναγκασμού· και συγκροτείται ως τέτοιο ακριβώς *προκειμένου* να διασφαλίσει τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής κι ανταλλαγής.

Καταθέτοντας μία πρώιμη θεωρητική επεξεργασία των όρων της καπιταλιστικής *ανταλλαγής*, ο νεαρός Μαρξ επισημαίνει τη γενίκευση – στο πλαίσιο των αστικών *υλικών προϋποθέσεων*, ενός *πραγματικού πλέγματος κοινωνικών σχέσεων που προϋπάρχουν του ατόμου* – ως ανταλλακτικών αξιών της *ηθικής και κοινωνικής ύπαρξης* του ατόμου. Η εργασία συγκροτείται ως *εμπόρευμα* και γενικεύεται στο μέτρο αυτό η *εξάρτησή* της από το κεφάλαιο. Το υποκείμενο υπάρχει πλέον ως «τρόπος ύπαρξης του κεφαλαίου», άλλως ειπείν *η ύπαρξη και αναπαραγωγή του εργάτη καθίστανται τυχαίες και καθορίζονται από τις ανάγκες του κεφαλαίου*: «Αποκορύφωμα αυτής της υποδούλωσης είναι ότι μόνο ως *εργάτης* μπορεί να διατηρήσει τον εαυτό του ως *φυσικό υποκείμενο* και ότι μόνο ως *φυσικό υποκείμενο* μπορεί να είναι εργάτης».¹⁰ Οι επεξεργασίες περί *ελεύθερου εργάτη*, *συμβολαίου* και *χρόνου εργασίας* επιτρέπουν στον Μαρξ την κατάδειξη του *οικονομικού εξαναγκασμού* και της *επίφασης ελευθερίας του εργασιακού συμβολαίου* ως ριζικών όρων της αστικής κοινωνικής αναπαραγωγής. Η διαρκής αναπαραγωγή της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας, στο πλαίσιο της οποίας αναπτύσσονται πρακτικές «*θυσίας*» κι εξαθλίωσης εργατικών μαζών που ακολουθεί τις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου, πρακτικές εξαναγκασμού του εργάτη να *υποτάσσεται σε κάθε απαίτηση του κεφαλαιοκράτη* αυτού, συγκροτείται ως εκ των ων ουκ άνευ όρος της ίδιας της κοινωνικής αναπαραγωγής.

¹⁰ Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, μετάφραση Αποστόλης Λυκούργος, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2012, σ. 88. [Μετάφραση τροποποιημένη].

Το κεφάλαιο προσδιορίζεται περαιτέρω ως «η δύναμη που εξουσιάζει την εργασία και τα προϊόντα της», αποφασίζοντας επί των όρων ζωής των παραγωγών: αξίζουν τόσο «όσο για να συντηρούν τις οικογένειές τους και να μην εξαφανιστούν ως είδος». Η εξάρτηση κι ακούσια υποταγή του εργάτη στις καπιταλιστικές επιταγές συνοψίζεται στην έννοια της *αλλοτρίωσης* της εργασίας. Εδώ συμπυκνώνεται η θεώρηση της εργασίας ως «καταναγκαστικής» και «επιβελημένης» [*forced*], ως «ανήκουσας σε άλλον», ως «απώλεια του εαυτού». Η έννοια της απώλειας αναφέρεται αφ' ενός στη «σχέση του εργάτη προς το προϊόν της εργασίας ως ξένο αντικείμενο που ασκεί πάνω του εξουσία» (αποξένωση του πράγματος), και αφ' ετέρου στη «σχέση της εργασίας προς την πράξη της παραγωγής εντός του πλαισίου της εργασιακής διαδικασίας»¹¹ (αποξένωση από τον ίδιο του τον εαυτό)· πρόκειται για μία θεώρηση της (αυτό-) αποξένωσης η οποία συνδέεται με τις αναπτύξεις περί ουσίας γένους [*Gattungswesen*].

Η «αλλοτριωμένη εργασία», «εργασία προς το ζην» ως απλό μέσο παθητικής – θα λέγαμε – αντίστασης στον οικονομικό εξαναγκασμό των αναγκών – στο μέτρο που η αποσύνδεση αναγκών και παραγωγής επιβάλλεται ως νόμος και καθορίζει ανεξάρτητα από τους παραγωγούς τις γενικές ανάγκες του πολιτισμού – βρίσκει την ολοκληρωμένη έκφρασή της μόνο σε συνθήκες αναπτυγμένου καταμερισμού και άρα μονομέρειας της εργασίας, καταμερισμός αλληλένδετος με τον καταμερισμό του ατόμου. Η βιομηχανική επανάσταση δεν απελευθέρωσε, επισημαίνει ο Μαρξ, την εργασία παρά υποβίβασε σταθερά μέρος των παραγωγών «σ' έναν οπισθοδρομικό, βάρβαρο τύπο εργασίας», μετατρέποντας τον παραγωγό σε μηχανή, επιβάλλοντας την εξάρτησή του από μια εργασιακή δραστηριότητα που καθίσταται ολοένα και περισσότερο μονόπλευρη και μηχανική. Το παραγωγικό υποκείμενο καθίσταται «ένα αφηρημένο ον», ένας «τόρνος», μεταμορφώνεται «μέχρι του σημείου ενός πνευματικού και φυσικού εξαμβλώματος».¹² Εξομοιώνεται με τη ζωική του

¹¹ Βλ. ό.π., σσ. 90, 91.

¹² Βλ. Καρλ Μαρξ, «Αποσπάσματα από το βιβλίου του James Mill *Éléments D'économie Politique* (1844)» σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840 – μια ανθολογία*, επιλογή-μετάφραση Θανάσης Γκιούρας, επιστημονική επιμέλεια Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, ΚΨΜ, Αθήνα, 2014, σ. 333.

υπόσταση, ενώ η ύπαρξη εκπίπτει αξιακά στην κατηγορία της επιβίωσης. Θεματοποιώντας το ζήτημα της ψυχολογικής διάστασης του ατόμου, ο νεαρός Μαρξ επισημαίνει την *απώλεια του εαυτού*, τη *θυσία πνεύματος και σώματος*: ο εργάτης πλήττεται στην ίδια του την ύπαρξη. Η πρώιμη εκδοχή της κριτικής της *αφηρημένης εργασίας* και της *βιοπολιτικής λειτουργίας του κεφαλαίου* απαντά ήδη στα οικονομικά χειρόγραφα του 1844. Καταδεικνύεται ήδη εδώ πως κάθε τεκμήριο πολιτισμού είναι ταυτόχρονα τεκμήριο βαρβαρότητας.¹³

Απαντούν εδώ ακόμα επεξεργασίες περί *συνεργασίας*: οι κεφαλαιοκρατικές παραγωγικές σχέσεις αντιπαρατίθενται στα άτομα ως *ανεξάρτητες, απρόσωπες* κι *αντικειμενικές κοινωνικές δυνάμεις*, ως *εμπράγματα σχέσεις εξουσίας*. Τα άτομα καθίστανται *μέσα, εργαλεία* των αντικειμένων τους: πρόκειται, επισημαίνει ο Μαρξ, για «σχέση κατεξουσιασμού» και «δουλείας» που δεν αντανakλά παρά την «ουσιώδη σχέση» των ίδιων των ατόμων. Οι φεουδαρχικές σχέσεις κυριαρχίας - υποτέλειας μετεξελίσσονται σε έμμεσους, θεμελιωμένους σε απρόσωπες κι εμπράγματα μεσολαβήσεις, εξουσιαστικούς καθορισμούς. Η αστική κοινωνία θέτει λοιπόν «μονάχα στη θέση των παλιών, νέες τάξεις, νέους όρους καταπίεσης, νέες μορφές πάλης», διαβάζουμε στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*.

Με αίτημα τη *χειραφέτηση της κοινωνίας από την ατομική ιδιοκτησία* ο νεαρός Μαρξ εντοπίζει την πρακτική διάστασή της στην «*πολιτική μορφή της χειραφέτησης των εργατών* εφόσον «η ανθρώπινη υποδούλωση εμπλέκεται, στο σύνολό της, στη σχέση του εργάτη προς την παραγωγή, όπως και όλες οι σχέσεις υποδούλωσης δεν είναι τίποτα άλλο παρά τροποποιήσεις και συνέπειες αυτής της σχέσης».¹⁴ Η χειραφετητική δυνατότητα συγκροτείται ως αναγκαία, αναγκαιότητα που εδράζεται στη διαλεκτική σχέση συνείδησης και πράξης κι αποτυπώνεται στην ιστορική ανάδυση της *εργατικής συνεργασίας* και των *εργατικών ενώσεων*. Στα γραπτά της περιόδου διατυπώνεται ταυτόχρονα το αίτημα της καθόδου της φιλοσοφίας από «τον παράδεισο της θεωρίας (Spekulation) στα βάθη της ανθρώπινης αθλιότητας», όπου κανείς συναντά «μια

¹³ Βλ. Walter Benjamin, *Θέσεις για τη φιλοσοφία της ιστορίας*, 2^η έκδοση, Λέσχη Κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα, Αθήνα 2014, σ. 14.

¹⁴ *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ό.π., σ. 99.

εξαιρετικά ζοφερή πραγματικότητα», μια πραγματικότητα που ενέχει «πείνα, κρύο, αρρώστια, έγκλημα, εξευτελισμό, αποβλάκωση, απανθρωπιά και δυσμορφία».¹⁵ Η φιλοσοφία καλείται να πάρει θέση στο πλαίσιο της διεξαγόμενης ταξικής πάλης: είτε ως κριτική των *συντηρητικών κοινωνικών πρακτικών που έχουν ως στόχο τη διατήρηση των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων και παραδοσιακών μορφών εξουσίας* είτε ως κατάφασή τους, κατάφαση που συνεπάγεται την απόρριψη της ιστορικό-πρακτικής δυνατότητας της χειραφέτησης, δηλαδή της δυνατότητας των ατόμων (της «μάζας») να προδιαγράψουν τα «καθήκοντα» και τις «ασχολίες» της ιστορίας. Φτάνουμε έτσι στα 1845, στιγμή που σηματοδοτεί τη ρήξη του Μαρξ με τον Φώυερμπαχ.

Οι *Θέσεις για τον Φώυερμπαχ* εγκαινιάζουν τα έργα της μετάβασης και παράλληλα του δεύτερου μέρους της ανά χειράς διατριβής. Εδώ αποτυπώνεται μια «επαναλαμβανόμενη έξοδο[ς] από τη θεωρία, με κατεύθυνση την επαναστατική δράση (ή πρακτική)».¹⁶ Ο Μαρξ αξιώνει την εξέταση της ανθρώπινης δραστηριότητας ως *αντικειμενικής* κι επισημαίνει τη *διαλεκτική αντικειμένου-υποκειμένου* ως προϋπόθεση για την *κριτική ως πρακτική δραστηριότητα* κι ως «δράση στο παρόν»: «Οι φιλόσοφοι έχουν απλώς *εξηγήσει* τον κόσμο με διάφορους τρόπους, αυτό που έχει σημασία είναι να τον *αλλάξουμε*».¹⁷ Λίγους μήνες αργότερα συγγράφεται από κοινού με τον Ένγκελς η *Γερμανική Ιδεολογία*, της οποίας οι ατυχείς εκδοτικές απόπειρες καταλήγουν στην παράδοση του χειρογράφου της στην «τρωκτική κριτική των ποντικών».

Με κεντρικά ζητήματα του έργου εκείνα της *ιστορίας*, της *ιδεολογίας* και κυρίως της *παραγωγής*, η *Γερμανική Ιδεολογία* ορίζει ως βάση της ιστορίας τα *πραγματικά άτομα*, τη *δραστηριότητα* και τους *υλικούς όρους της ζωής* τους, προτάσσοντας τον προεξάρχοντα ρόλο της *πρακτικής*: η χειραφέτηση στην απλή *θεωρία* συνιστά ψευδαίσθηση και η *πραγματική* ελευθερία απαιτεί πέρα από την ιδεαλιστική «*βούληση*» απτές, υλικές συνθήκες. Το ζήτημα των *ανθρωπίνων*

¹⁵ Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η Αγία Οικογένεια (Η κριτική της κριτικής)*, μετάφραση Σ. Καμπουρίδη, Αναγνωστίδης, Αθήνα, χ.χ.έ., σ. 50. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹⁶ Βλ. Ετιέν Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, μετάφραση/επιμέλεια Άρης Στυλιανού, νήσος, Αθήνα 1999, σ. 27.

¹⁷ Καρλ Μαρξ, «Θέσεις για τον Φώυερμπαχ», σε Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμος Α, μετάφραση/επιμέλεια Κ. Φιλίνης, Gutenberg, Αθήνα, 1997, σ. 48.

αναγκών προσεγγίζεται ως ιστορική διαδικασία, και η *συνεργασία* των ατόμων ως ιστορικά προσδιορισμένη *κοινωνική σχέση* και *παραγωγική δύναμη*. Θεματοποιείται το ζήτημα του *τρόπου παραγωγής* και των *όρων επικοινωνίας* ως αντανakλάσεων του *είναι* των ατόμων.

Επισημαίνεται ταυτόχρονα η *άνιση διανομή* της εργασίας και των προϊόντων της – άλλως ειπείν η δομή των κοινωνικών τάξεων – διανομή που καθορίζεται από το στάδιο ανάπτυξης του *καταμερισμού της εργασίας*, στο οποίο αντικατοπτρίζεται πάντοτε μια *μορφή ιδιοκτησίας*. Ως πρωταρχική τέτοια μορφή προσδιορίζεται η *λανθάνουσα δουλεία στην οικογένεια* που ορίζεται (ήδη από τους κλασικούς οικονομολόγους) ως «εξουσία διάθεσης της εργατικής δύναμης άλλων». Ως η άλλη όψη της ατομικής ιδιοκτησίας, η εργασία προσδιορίζεται ως «εξουσία πάνω σε άτομα», στο μέτρο που «επιβάλλεται αναγκαστικά» στον άνθρωπο ως «μια ξένη δύναμη που του αντιπαράτίθεται, που τον υποδουλώνει, αντί να ελέγχεται απ' αυτόν».¹⁸

Η ιδιοκτησία προσδιορίζεται ως «κυριαρχία» «της συσσωρευμένης εργασίας, του κεφαλαίου» επί της *ζωντανής εργασίας*, η οποία εμφανίζεται ως *υποταγμένη στο προϊόν της*. Η τελευταία ελέγχεται και εξουσιάζεται από απολύτως *καθορισμένους* ιδιοκτήτες, ώστε έχουμε από τη μία, ένα σύνολο παραγωγικών δυνάμεων – «δυνάμεις των ατόμων μονάχα στο βαθμό που αυτά τα ίδια είναι κάτοχοι ατομικής ιδιοκτησίας» – κι από την άλλη, σε αντίθεση προς τις εν λόγω παραγωγικές δυνάμεις, την πλειοψηφία των ατόμων, «που τους απόσπασαν αυτές τις δυνάμεις».¹⁹ Κατισχύει πλέον η *αντίφαση* ανάμεσα στα εργαλεία παραγωγής και την ατομική ιδιοκτησία, αντίφαση που κορυφώνεται, για τον Μαρξ, στη σύγχρονή του βιομηχανία.

Στο πλαίσιό της, η εργασιακή διαδικασία συγκροτείται κατά τρόπο ώστε καθιστά τα άτομα *μονόπλευρα* και τα *ακρωτηριάζει* καθιστά «αφόρητη» τόσο τη σχέση προς τον κεφαλαιοκράτη όσο και προς την ίδια την εργασία, καθιστά το περιεχόμενο της *αδιάφορο* για τον παραγωγό. Η κυριαρχία του ιδιοκτήτη επί των μη-ιδιοκτητών θεμελιώνεται πλέον όχι σε προσωπικές σχέσεις, αλλά σε εμπράγματα: οι τελευταίες συμπυκνώνονται στη λειτουργία της *χρηματικής*

¹⁸ Η Γερμανική Ιδεολογία, ό.π., σ. 80.

¹⁹ Βλ. ό.π., σσ. 125, 126.

μορφής, μορφής στην οποία αντανακλώνονται οι οικονομικές σχέσεις και καθορισμοί των ατόμων, καθώς και η αυτονόμηση των ιδίων των σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής. Τα άτομα, στο μέτρο που «είναι περισσότερο υποταγμένα στη δύναμη των πραγμάτων», προσδιορίζονται ως «λιγότερο ελεύθερα». Η επιστήμη θεμελιώνεται στην κριτική γνώση της ιστορικής κίνησης, μιας κίνησης που η ίδια παράγει τις υλικές συνθήκες της χειραφέτησης και ο Μαρξ περιγράφει το ρόλο του ως θεωρητικού της εργατικής τάξης.

Στα κείμενα της περιόδου απαντά η κατανόηση ότι το κεφάλαιο «διατηρείται και αυξάνει στην ανταλλαγή με την άμεση, τη ζωντανή εργατική δύναμη»,²⁰ με αναγκαία προϋπόθεσή του την ύπαρξη μιας τάξης που δεν κατέχει τίποτα άλλο εκτός από την ικανότητά της για εργασία. Η σχέση κεφαλαίου-εργασίας συγκροτείται ως θεμελιώδης όρος της καπιταλιστικής αναπαραγωγής. Η συγκρότηση της εργασίας ως εμπορεύματος (ανταλλακτική αξία) σημαίνει την αποτίμησή της στον αναγκαίο για την παραγωγή των μέσων συντήρησης του εργάτη χρόνο εργασίας, των μέσων που χρειάζεται ο εργάτης για να διατηρηθεί στη ζωή, «για να αναπαράγει το γυμνό βίο του», διαιωνίζοντας ταυτόχρονα το είδος του. Στο πλαίσιο αυτό, η μισθωτή εργασία προσδιορίζεται ως έμμεση δουλεία: η αστική τάξη, θα σημειώσει ο Μαρξ, «στη θέση της εκμετάλλευσης που συγκαλυπτόταν από θρησκευτικές και πολιτικές αυταπάτες έθεσε την ανοιχτή, αδιάντροπη, άμεση, στυγνή εκμετάλλευση».²¹

Απαντούν εδώ αναπτύξεις περί υπεραξίας και προοικονομείται το ζήτημα της ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας. Η πάλη των τάξεων προσεγγίζεται ως η κινητήρια δύναμη της ιστορίας. Η ίδια η παραγωγή θεμελιώνεται στον ανταγωνισμό των τάξεων και εν τέλει στον ανταγωνισμό της συσσωρευμένης και της άμεσης (ζωντανής) εργασίας. Κάθε αύξηση του παραγωγικού κεφαλαίου ισοδυναμεί με «αύξηση της δύναμης της συσσωρευμένης εργασίας πάνω στη ζωντανή», «αύξηση της κυριαρχίας της αστικής τάξης πάνω στην εργαζόμενη

²⁰ Καρλ Μαρξ, *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, 2^η έκδοση, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2010, σ. 40.

²¹ Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Έγκελς, «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, ό.π., σ. 478.

τάξη».²² Το κεφάλαιο εμφανίζεται ως *αυτοτελές και εμπρόσωπο*, ενώ το παραγωγικό υποκείμενο ως *εξαρτημένο και απρόσωπο*.

Στο μέτρο που κάθε εργασία ανάγεται σε *απλή εργασία*, τόσο περισσότερη *απαξιώνεται* η ίδια και το υποκείμενό της. Η *ποιότητα* δεν ενδιαφέρει την παραγωγική διαδικασία, εκείνο που ενδιαφέρει είναι μόνο η *ποσότητα*. Στο πλαίσιο αυτό, ο χρόνος εργασίας καθίσταται ο *νόμος της διαρκούς υποτίμησής της*: *αναγκαίο* είναι – χάριν ανταγωνισμού – μονάχα το *κατώτατο όριο* του χρόνου για την παραγωγή ενός εμπορεύματος. Η ανθρώπινη δραστηριότητα *ρυθμίζεται αυστηρά από τον χρόνο* ως *μηχανική δραστηριότητα*, ενώ οι εργασίες *εξισώνονται* δια της «υποταγή[ς]» τους «στη μηχανή»: μιας μορφής *αρνητική «ισότητα»* που πραγματώνεται στην «αυτόματη εργασία» της σύγχρονης βιομηχανίας. Τα ζητήματα του *ανταγωνισμού μηχανής – εργάτη*, καθώς και του ρόλου των μηχανών ως μέσων προς τον σκοπό της *πειθάρχησης της* εργασίας και της – ως άμεσης συνέπειας – μεγαλύτερης σωματικής και πνευματικής εξαθλίωσης του παραγωγικού υποκειμένου παράλληλα με τη συγκέντρωση του κεφαλαίου, απαντούν επίσης στα κείμενα της περιόδου.

Καταδεικνύεται ταυτόχρονα εδώ το γεγονός ότι στη «θεμελιωμένη πάνω στην *αθλιότητα* [la misère]» αστική κοινωνία, «τα πιο άθλια προϊόντα έχουν μοιραία το προνόμιο να εξυπηρετούν τους περισσότερους».²³ Στον καπιταλισμό παράγεται πλούτος και φτώχεια· αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις και ταυτόχρονα *δυνάμεις που παράγουν καταπίεση*. Η αρχή της αυθεντίας/εξουσίας [le principe d'autorité] εισάγεται στην κοινωνία με τον *καταμερισμό της εργασίας* και συγκροτεί την αναγκαία προϋπόθεση για την *υποταγή του εργάτη στην εξουσία του κεφαλαιοκράτη* στο χώρο και χρόνο εργασίας: εδώ ο καταμερισμός της εργασίας *ρυθμίζεται σχολαστικά* από την εξουσία του κεφαλαιοκράτη, που *οργανώνει και διευθύνει την εργασία*, θεσπίζοντας τον *εργοστασιακό κώδικα*. Ο Μαρξ κάνει λόγο για «δεσποτεία» που «πρόδηλα ανακηρύσσει τον πορισμό ως ύστατο σκοπό της»· για «*στρατιωτική οργάνωση*» και «*πειθαρχία*» των «κοινών βιομηχανικών στρατιωτών» οι οποίοι τελούν –

²² Βλ. *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 43.

²³ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, Απάντηση στο έργο του Προυντόν «*Η Φιλοσοφία της Αθλιότητας*» με πρόλογο του Φρ. Ένγκελς, 4^η έκδοση, μετάφραση Γεωργίας Δεληγιάννη-Αναστασιάδη, Αναγνωστίδη Αθήνα, χ.χ.έ., σ. 59.

πέραν του καθορισμού τους ως «δούλων της αστικής τάξης, του αστικού κράτους» – υπό αυστηρή χρονική επιτήρηση, «υποδουλωμένοι στη μηχανή, στον επιστάτη και προπάντων στον ίδιο τον μεμονωμένο εργοστασιάρχη αστό», «υπό την εποπτεία μιας πλήρους ιεραρχίας υπαξιοματικών και αξιωματικών».²⁴

Το σύγχρονο κράτος προσδιορίζεται ως η «μορφή οργάνωσης που οι αστοί υιοθετούν αναγκαστικά για την αμοιβαία εξασφάλιση της ιδιοκτησίας τους και των συμφερόντων τους», ενώ η σχέση πολιτικής και οικονομικής εξουσίας γέρνει ανισόρροπα υπέρ της δεύτερης. Το σύγχρονο κράτος, άλλως ειπείν για τον Μαρξ, η «εξουσία της αστικής τάξης», θεμελιώνεται «στην ελευθερία της εργασίας», ελευθερία που δεν αφορά το παραγωγικό υποκείμενο αλλά τον εκμεταλλευτή του. Διατυπώνεται το αίτημα «κατάργησης» της εργασίας, κι εννοείται εδώ η αστική μορφή της εργασιακής σχέσης, η *μισθωτή εργασία*, υπέρβαση που θεματοποιείται ως όρος διασφάλισης της κοινωνικής αναπαραγωγής και συνδέεται με την ιστορική δυνατότητα του *κομμουνισμού*, ως αναγκαίας συνθήκης κάθε κριτικής κι επαναστατικής πρακτικής εντός των ιστορικών ορίων του καπιταλισμού. Ο κομμουνισμός σκιαγραφείται ως *πρακτικό κίνημα*· όχι ως «μια κατάσταση πραγμάτων που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ένα ιδεώδες που σ' αυτό θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα», αλλά ως η «πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων».²⁵ Ο χρόνος του είναι το *παρόν*. Στο μέτρο αυτό, η υπέρβαση της *μισθωτής εργασίας* και της καπιταλιστικής μορφής της *συνεργασίας*, η *συλλογική διαχείριση* και η «κομμουνιστική ρύθμιση της παραγωγής», θεματοποιούνται ως τόποι άρνησης των σχέσεων της ατομικής ιδιοκτησίας, ως υλικοί όροι και ως προϋποθέσεις για την επανιδιοποίηση της προσωπικής ελευθερίας των ατόμων. Η ανωτέρω προβληματική επαναλαμβάνεται κι αναλύεται περαιτέρω στα έργα της ωριμότητας, τα οποία και αποτελούν το αντικείμενο του τρίτου μέρους της ανά χείρας εργασίας.

²⁴ Πρόκειται, υποστηρίζουμε, για μία προσέγγιση που προσιδιάζει στη φουκωική έννοια της πειθαρχίας, για την οποία έχει πράγματι εύστοχα σημειώσει ο Macherey: «εγκαθιδρύεται με ψηλαφητό τρόπο αποκλειστικά στο επίπεδο του σώματος και των δυνάμεων που αναγνωρίζονται σε αυτό, στηριζόμενη σε στρατηγικές σχηματισμού οι οποίες δεν υπακούουν, στο επίπεδο της λειτουργίας τους, σε καμία προσδιορισμένη σκοπιμότητα που θα μπορούσε να εννοηθεί με όρους συνείδησης», Pierre Macherey, *ό.π.*, σ. 54.

²⁵ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, *ό.π.*, σσ. 81, 82.

Στα οικονομικά έργα των ετών 1857-1859, η προβληματική της *Γερμανικής Ιδεολογίας* αναπτύσσεται περαιτέρω: αντικείμενο της έρευνας αποτελεί πάντα η κοινωνικά καθορισμένη *υλική παραγωγή* των ατόμων. Της αντιστοιχούν καθορισμένες *σχέσεις παραγωγής*, η ολότητα των οποίων «αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση πάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές συνείδησης».²⁶ Η ιστορικά καθορισμένη παραγωγή διαμεσολαβεί και καθορίζει κάθε κοινωνικό πράττειν· παράγει δε όχι «μόνο ένα αντικείμενο για το υποκείμενο, αλλά και ένα υποκείμενο για το αντικείμενο». Καθοριζόμενη εξίσου από την παραγωγή, η *διανομή* (αφ' ενός «των εργαλείων της παραγωγής», και αφ' ετέρου, «των μελών της κοινωνίας ανάμεσα στα διάφορα είδη της παραγωγής. (Υπαγωγή των ατόμων σε καθορισμένες παραγωγικές σχέσεις)»), θεματοποιείται εκ νέου στα έργα της περιόδου ως άρρηκτα συνδεδεμένη με τις *νομικό-πολιτικές σχέσεις* που της αντιστοιχούν: οι σχέσεις και τρόποι διανομής κατανοούνται ως η άλλη όψη των συντελεστών παραγωγής.

Η ιστορική διάσταση της κριτικής οδηγεί τον Μαρξ στη σκιαγράφιση τριών σταδίων στην προοδευτική – κατά τη γνώμη του – πορεία των ανθρώπινων κοινωνιών: α) στην περίοδο που διακρίνεται από *προσωπικές σχέσεις εξάρτησης, ιεραρχίας και υποταγής* (φυσικής ή πολιτικής) των ατόμων μεταξύ τους, όπου αντιστοιχεί η «μερική και αποσπασματική ανάπτυξη της ανθρώπινης παραγωγικότητας»· β) *προσωπική ανεξαρτησία* που θεμελιώνεται στην *εμπράγματο εξάρτηση*, στο πλαίσιο ενός συστήματος *γενικού κοινωνικού μεταβολισμού*· γ) *ελεύθερη ατομικότητα* στη βάση της *ελεύθερης ανταλλαγής συνεταιρισμένων ατόμων* και της *κοινής ιδιοποίησης και ελέγχου των μέσων παραγωγής*. Η μαρξική έγνοια της κατάδειξης των «κρυμμένων» στην αστική κοινωνία υλικών όρων παραγωγής και των αντίστοιχών τους συναλλακτικών σχέσεων για μια *αταξική κοινωνία*, συνδέεται με το χειραφετητικό πρόταγμα της *ανατροπής* αυτών ακριβώς των σχέσεων. Τον κίνδυνο της τελεολογίας στο

²⁶ Καρλ Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, μετάφραση Χρήστος Μπαλωμένος, 2^η έκδοση, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2011, σ. 19.

μαρξικό έργο αναιρεί η θεματοποίηση ιστορικό-πρακτικών τομών της χειραφέτησης που προοικονομούν στο αστικό παρόν τις ελευθεριακές συνθήκες της μετά-καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής (βλ. *εργατικοί συνεταιρισμοί και Παρισινή Κομμούνα*).

Στα έργα της περιόδου οι οικονομικές κατηγορίες απαντούν στην πλήρη τους ανάπτυξη. Η αναγωγή της εργασίας σε «αδιαφοροποίητη», «*αφηρημένη γενική εργασία*», ως προϋπόθεσης της ανταλλακτικής αξίας, και η θεματοποίηση του *κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας* ως του μέτρου της, (καθώς η εργασία είναι κίνηση, ενέργεια, ο χρόνος είναι το φυσικό της μέτρο, η «ποσοτική της υπόσταση»), συγκροτούν την αναλυτική αφετηρία. Περαιτέρω, στις αναπτύξεις περί έκφρασης του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας στο *χρήμα*, στο οποίο αφ' ενός συμβολοποιείται ο «*ιδεατός αξιακός καθορισμός*» των εμπορευμάτων κι αφ' ετέρου εκφράζεται η μεταξύ τους «σχέση ανταλλαξιμότητας», δεν παραλείπεται η συμπερίληψη της θέσης πως τη «νομική και νομικά εκτελεστή αναγνώρισή» του ως συμβόλου της αξίας παρέχει η *κρατική εξουσία*.

Στο μέτρο που στο χρήμα συμπυκνώνεται κι αντανακλάται η *κοινωνική εξουσία* του ατόμου, ο δεσμός του με την κοινωνία, η ίδια η κοινωνική σχέση εμφανίζεται ως *εμπράγματη*, εξωτερική κι ανεξάρτητη από τα πρόσωπα, στην οποία αναγκαστικά υπάγονται. Τα άτομα φαίνονται ελεύθερα να ανταλλάσσουν μεταξύ τους, φαίνονται ωστόσο τέτοια μόνο στην *αφαίρεση από τους κοινωνικούς όρους της ύπαρξής τους*. Η προγενέστερη προσωπική εξάρτηση στη βάση του προσωπικού καθορισμού μετασχηματίζεται, επαναλαμβάνει ο Μαρξ, σε «εμπράγματο περιορισμό του ατόμου από σχέσεις ανεξάρτητες απ' αυτό και αυτοδύναμες»²⁷ το άτομο φαίνεται να *κυριαρχείται από αφαιρέσεις*. Εισάγοντας ρητά στην ανάλυση το ταξικό στοιχείο, ο Μαρξ επισημαίνει πως είναι αδύνατο για τα μέλη μιας τάξης, για «τη μάζα των κυριαρχούμενων» από τις δεδομένες αστικές συνθήκες και σχέσεις, να τις υπερβούν *μαζικά* χωρίς να τις καταργήσουν.

²⁷ Καρλ Μαρξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (1857-1858)*, Παράρτημα από τα οικονομικά χειρόγραφα (1850-1861), τόμος Ι, μετάφραση Διονύσης Διβάρης, Στοχαστής, Αθήνα 1989, σ. 114.

Στη σφαίρα της ανταλλαγής, ο κοινωνικά αμοιβαίος καθορισμός των ατόμων αποκλειστικά ως απλών συναλλασσομένων, αίρει κάθε διαφορά ως προς τον μορφολογικό προσδιορισμό τους κι η σχέση τους τίθεται ως σχέση *ισότητας*, αντανakλώντας το ισάξιο των αντικειμενικοτήτων που φέρουν στην ανταλλαγή. Στον προσδιορισμό της *ισότητας* προστίθεται ταυτόχρονα κι εκείνος της *ελευθερίας* και η «αμοιβαία ιδιοποίηση διαμέσου της αμοιβαίας αλλοτρίωσης» των εμπορευμάτων τους συντελείται με το *συμβόλαιο*. Στο *νομικό πρόσωπο* του αστικού δικαίου αντανakλάται το *κυρίαρχο* κι *ελεύθερο* υποκείμενο της ανταλλακτικής σχέσης. Η ανταλλαγή (οικονομική μορφή) θέτει την *ισότητα* των υποκειμένων, ενώ «το περιεχόμενο, το υλικό – ατομικό όπως και εμπράγματο – που ωθεί προς την ανταλλαγή τοποθετεί την *ελευθερία*»,²⁸ σημείο ιδιαίτερα κρίσιμο, όπως θα δούμε, αναφορικά με τις συνέπειες της σχέσης στην παραγωγική σφαίρα.

Στο πλαίσιο της τελευταίας, η ανάλυση της *αξιοποιητικής διαδικασίας* επιτρέπει στον Μαρξ την κατανόηση της μεταστροφής της ανταλλακτικής σχέσης κεφαλαίου-εργασίας στο αντίθετό της: στην ίδια τη βάση της ανταλλαγής (νόμος της ανταλλαγής ισοδυνάμων) ο κεφαλαιοκράτης κατέχει το δικαίωμα της απόσπασης υπερεργασίας και το πρόσταγμα πάνω στην εργασία. Η μεταστροφή προκύπτει ακριβώς από το γεγονός ότι, ενώ στην ανταλλαγή το περιεχόμενο της αξίας χρήσης είναι αδιάφορο, στην παραγωγική διαδικασία συνιστά αντιθέτως ουσιαστικό οικονομικό συνθετικό της στοιχείο: η αξία χρήσης του εμπορεύματος «εργατική δύναμη» συνίσταται στο ότι είναι η ίδια το *αξιοδημιουργικό στοιχείο*. Η ανάλυση της αξιοποιητικής διαδικασίας, καταδεικνύει την *ιδιοποίηση* από το κεφάλαιο *ξένου* χρόνου εργασίας *χωρίς ανταλλαγή*: η ανταλλαγή κεφαλαίου-εργασίας καταδεικνύεται ως εκ τούτου ως απλή επίφαση, μεταστρέφεται στο αντίθετό της και επομένως η *ιδιοκτησία* πάνω στην *προσωπική εργασία* και η *ελεύθερη διάθεση της προσωπικής εργασίας* μεταστρέφονται σε ακτημοσύνη του εργάτη και αλλοτρίωση της εργασίας του· η φαινομενική *ισότητα* και *ελευθερία* των ατόμων εξαφανίζεται κι αποδεικνύεται ως *ανισότητα* κι *ανελευθερία*.

²⁸ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 177.

Στα έργα της περιόδου, καταδεικνύεται ως *ιστορικό προϊόν* «η τοποθέτηση του ατόμου σαν *εργάτη*, στην απογυμνωμένη κατάσταση του *εργάτη*». Η δημιουργία του *ελεύθερου εργάτη* «με διπλή έννοια», ελεύθερου αφ' ενός από *σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής* κι αφ' ετέρου «από κάθε βιός και κάθε αντικειμενική, εμπράγματα μορφή ύπαρξης», *ελεύθερου από κάθε ιδιοκτησία*, η βίαιη απόσπαση από τη γη του κι αργότερα από τα εργαλεία παραγωγής του, η *συσσώρευση* των πρώτων μορφών κεφαλαίου ως προϋπόθεση για τη συγκέντρωση των ελεύθερων εργατών σε ένα εργαστήρι και κάτω από τις διαταγές του ίδιου κεφαλαίου, εγγράφονται στη μαρξική ανάλυση ως ριζικοί ιστορικοί όροι του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Ο τελευταίος προϋποθέτει καταρχήν την ύπαρξη του *κεφαλαίου* και της *εργασίας* ως δύο *αυτοτελών* και *ξένων* μεταξύ τους μορφών. Το πρώτο ως *αντικειμενοποιημένη*, «*υπαρκτή στο χώρο*» και «*παρωχημένη εργασία*», η δεύτερη ως «*εργασία που δεν έχει αντικειμενοποιηθεί* αλλά ακόμα αντικειμενοποιείται, ως «*υποκειμενικότητα*», η «*χρονικά υπαρκτή*» εργασία. Η *ζωντανή* ικανότητα εργασίας υπεισέρχεται ως συντελεστής στην παραγωγική διαδικασία μόνο ως «*μέγεθος ρευστό σε γίνεσθαι*» κι ως τέτοιο μπορεί να υπάρχει μόνο σαν *ζωντανό υποκείμενο*, «*ταυτίζεται με την άμεση σωματική ύπαρξη του προσώπου*». Τίθεται ως *αντίθεση* στο κεφάλαιο, το οποίο «*ανταλλάζεται, μ' άλλα λόγια υπάρχει σ' αυτό τον καθορισμό μόνο σε σχέση προς το μη-κεφάλαιο, την άρνηση του κεφαλαίου*», «*το εννοιολογικά καθορισμένο αντίθετό του*».²⁹

Το «δικαίωμα διάθεσης πάνω σε ξένη εργασία» του κεφαλαιοκράτη δεν είναι άνευ περιορισμών: αφορά «σε μια *καθορισμένη* εργασία και μια *χρονικά καθορισμένη* διάθεσή της», παρά το γεγονός ότι «η μεγαλύτερη επιθυμία του κεφαλαιοκράτη είναι να *σπαταλήσει ο εργάτης τις δόσεις του ζωικής δύναμης όσο γίνεται χωρίς διακοπή*»,³⁰ όπως αποδεικνύει, για παράδειγμα, η πάλη για το νομοσχέδιο για το 10ωρο. Στα *Grundrisse* επισημαίνεται η *κεφαλαιοκρατική απαίτηση* «ο εργάτης να *απαρνηθεί* σε ανώτερο βαθμό την ηρεμία, γενικά το είναι του» και «να υπάρχει όσο γίνεται αποκλειστικά σαν εργάτης να ανανεώνει

²⁹ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 202.

³⁰ Βλ. ό.π., σ. 215.

δηλαδή συχνότερα την πράξη της ανταλλαγής, ή να την επεκτείνει ποσοτικά, με την *εργατικότητα*».³¹ Στα έργα της περιόδου επιχειρείται να καταδειχθεί πως «το κεφάλαιο απέναντι στον εργάτη δεν είναι παρά *εμπράγματη βία*».³² αφ' ενός συγκροτείται στον καπιταλισμό ως γενικός κοινωνικός κανόνας ο περιορισμός των εργατών σε ένα ελάχιστο επίπεδο βιοτικών απολαύσεων, η διατήρησή τους ως *καθαρών εργασιομηχανών*· κι αφ' ετέρου, στον καθορισμό τους ως καταναλωτών, *υποβάλλονται* διαρκώς σε καινούριες ανάγκες. Η ανασκευή των μαρξικών αναπτύξεων μας επιτρέπει μία θεώρηση σύμφωνα με την οποία η εξουσία του κεφαλαίου επί του παραγωγικού υποκειμένου *διαμεσολαβεί το σύνολο της κοινωνικής και βιολογικής του ύπαρξης και λειτουργίας, στο χώρο και τον χρόνο εντός κι εκτός της εργασιακής σχέσης*.

Στη σφαίρα της παραγωγής, οι *σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής* δεν εξαλείφονται, αντιθέτως «αναπαράγονται [...] στο κεφάλαιο - με έμμεση μορφή», ταυτόχρονα με την *αναπαραγωγή* της ίδιας της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας, στο μέτρο που η «*ιδιοποίηση ξένης εργασίας στο παρελθόν εμφανίζεται τώρα σαν η μόνη προϋπόθεση για τη νέα ιδιοποίηση ξένης εργασίας*».³³ Οι εγγενείς στην αξιοποιητική διαδικασία κεφαλαιοκρατικοί *χρονικοί καθορισμοί* αποτυπώνουν την *διά της κεφαλαιοκρατικής ιδιοποίησης του χρόνου έμμεση κι αφηρημένη εξουσία του κεφαλαίου επί της εργασίας*. Αποτυπώνουν άλλως ειπείν την *αναανοηματοδότηση της κοινωνικής λειτουργίας του χρόνου από το ίδιο κεφάλαιο προς τον σκοπό της διαρκούς αξιοποίησής του*.

Προοικονομώντας την έννοια της *πραγματικής υπαγωγής*, ο Μαρξ επισημαίνει ως θεμελιώδη όρο της καπιταλιστικής παραγωγής τη *συνεργασία* που θεμελιώνεται στη *συνένωση των εργατών στην παραγωγή*· συνένωση που λαμβάνει χώρα «*αρχικά μόνο σε κοινό τόπο, κάτω από επιστάτες*» και εμπεριέχει, όπως έχει προναφερθεί, τα στοιχεία της «*στρατιωτικοποίησης*», της «*πειθαρχίας*», της «*κανονικότητας*» και της «*εξάρτησης από το κεφάλαιο*». Η *συνεργασία των εργατών* «*δεν εξαναγκάζεται με άμεση φυσική βία,*

³¹ Βλ. ό.π., σ. 211.

³² Βλ. ό.π., σ. 215.

³³ Βλ. ό.π., σ. 346.

αναγκαστική εργασία, αγγαρεία», μας λέει ο Μαρξ, αλλά εξαιτίας του γεγονότος ότι οι όροι της παραγωγής είναι «ξένη ιδιοκτησία και υπάρχουν οι ίδιοι σαν αντικειμενικός συνεταιρισμός»³⁴ που δεν ανήκει στους ίδιους: πρόκειται για παραγωγική δύναμη την οποία ιδιοποιείται το ίδιο το κεφάλαιο. Το ίδιο ισχύει για την επιστήμη. Το κεφάλαιο τοποθετείται ιστορικά ως ο *sine qua non* όρος για τη συντήρηση των εργατών· οικειοποιείται τη συλλογική τους δύναμη κι εμφανίζεται το ίδιο ακριβώς σαν τέτοια. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Μαρξ αναπτύσσει, όπως και σε προηγούμενα έργα, στοχασμούς περί αποξένωσης του εργάτη από την εργασία του, περιγράφοντας την εν λόγω σχέση ως καταναγκαστική σχέση η οποία κορυφώνεται στην αυτοματοποιημένη βιομηχανική παραγωγή.

Στο, με τα λόγια του Μαρξ, αυτόματο σύστημα των μηχανών παρατηρείται η «ενεργή υπαγωγή της ζωντανής εργασίας στην αντικειμενοποιημένη»: η αντικειμενοποιημένη στα μηχανήματα εργασία «αντιμετωπίζει υλικά σαν κυρίαρχη δύναμη τη ζωντανή» και εμφανίζεται να «διαθέτει αυτοτελή δράση». Ο μεμονωμένος εργάτης εμφανίζεται ως το «έμψυχο μεμονωμένο στίγμα» ως το «ζωντανό απομονωμένο εξάρτημα» της μηχανής· υπάρχει μόνο στον καθορισμό του ως «συνειδητού μέλους» της.³⁵ Εδώ, η ανάπτυξη των καπιταλιστικών χρονικών καθορισμών, ως μέσων για τη διαχείριση και πειθάρχηση της εργασίας, κατακτά τον ανώτατο βαθμό της, στο μέτρο που, δια της διαρκούς αύξησης του πάγιου κεφαλαίου, η *συνέχεια της παραγωγικής διαδικασίας*, δηλαδή η *αδιάκοπη ροή της αναπαραγωγής*, καθίσταται «εξαιρετικά πιεστικός όρος» τον οποίο θέτει σαφώς ο ανταγωνισμός.

Εδώ προβάλλει ιστορικά η ενότητα της αντιφατικής τάσης του κεφαλαίου: ο συνδυασμός της απόλυτης και σχετικής υπεραξίας – αφ' ενός «βίαιη παράταση της εργάσιμης ημέρας πέρα από τα φυσικά της όρια» και «αύξηση των ταυτόχρονων εργάσιμων ημερών», δηλαδή διαρκής αύξηση του εργατικού πληθυσμού, και αφ' ετέρου περιορισμός στο ελάχιστο της αναγκαίας εργασίας και άρα παραγωγή ενός εφεδρικού εργασιακού υπερπληθυσμού, άχρηστου

³⁴ Βλ. ό.π., σ. 449.

³⁵ Βλ. ό.π., σ. 357.

«μέχρι το κεφάλαιο να μπορέσει να τον αξιοποιήσει»,³⁶ περιττού και περιερχόμενου σε κατάσταση απορίας κι εξαθλίωσης – αντανakλάται άμεσα στους όρους ζωής και εργασίας των μισθωτών εργατών. Ο Μαρξ επισημαίνει την ιστορική διάσταση της ανωτέρω αντίφασης: μονάχα στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής η ύπαρξη των απόρων εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της ίδιας της ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας.

Η εν λόγω αντίφαση συνιστά, σύμφωνα με τη μαρξική ανάλυση, τον τόπο εκκίνησης προς μια μετά-καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνικής παραγωγής στη βάση του *ελεύθερου συνεταιρισμού των εργατών*, θέτοντας ως αναγκαία παράμετρο την εννοιολόγηση του πλούτου ως *κοινωνικού διαθέσιμου χρόνου* πέραν της παραγωγής, ως *μη-εργάσιμου ελεύθερου χρόνου* για το σύνολο των κοινωνικών ατόμων. Ο Μαρξ εισηγείται εδώ την ανανοηματοδότηση του *άμεσου χρόνου εργασίας*: «ο ίδιος ο άμεσος χρόνος εργασίας δεν μπορεί να παραμείνει στην αφηρημένη αντίθεση προς τον ελεύθερο χρόνο».³⁷ Η ανανοηματοδότηση αυτή συνδέεται με το πρόταγμα αναστοχασμού των παραγωγικών όρων στη βάση της ελεύθερης συνεργασίας των συνεταιρισμένων ατόμων. Το υποκείμενο της εργασίας δεν είναι πλέον ο απαξιωμένος κι υποταγμένος μισθωτός εργάτης: ο ελεύθερος χρόνος («χρόνοςσχόλης»/ «χρόνος για ανώτερη δραστηριότητα») μετατρέπεται «τον κάτοχό του σε διαφορετικό υποκείμενο»· κι ως «τέτοιο διαφορετικό υποκείμενο προβάλλει τότε και στην άμεση παραγωγική διαδικασία».³⁸

Στο έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο της ανά χείρας εργασίας καταπιανόμαστε με τα τελευταία έργα της ωριμότητας του Μαρξ, χειρόγραφα η πλειονότητα των οποίων μας παραδόθηκε δια χειρός Ένγκελς κι άλλα των οποίων ο Μαρξ απόλαυσε τη χαρά της δημοσίευσης, όπως το *magnum opus* του, το *Κεφαλαίο*. Εκκινώντας από το τελευταίο, υποστηρίζουμε πως εδώ ο Μαρξ επιδιώκει να καταδείξει «τα τεράτα» της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και προς το σκοπό αυτό μελετά και παραθέτει εκθέσεις Άγγλων επιθεωρητών εργοστασίων για τη δημόσια υγεία, την εκμετάλλευση των παιδιών και τις συνθήκες εργασίας,

³⁶ Βλ. ό.π., σσ. 299, 300.

³⁷ Βλ. ό.π., σ. 543.

³⁸ Βλ. ό.π.

κατοικίας και διατροφής των εργατών. Ο ανταγωνισμός κεφαλαίου-εργασίας θεματοποιείται ως κεντρικό ζήτημα του έργου και προκαταλαμβάνεται, όπως και σε προγενέστερα έργα, η *κριτική* σκοπιά του προλεταριάτου. Υποχωρούν στο πλαίσιο της ανάλυσης οι εκτενείς αφηρημένες αναφορές στην ιδέα της κομμουνιστικής κοινωνίας, όπως απαντούν για παράδειγμα στη *Γερμανική Ιδεολογία*, και τη θέση τους παίρνει μια αυστηρά συγκροτημένη ανάπτυξη των ριζικών προϋποθέσεων για την υπέρβαση της καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής (βλ. κοινωνικοποίηση του ατόμου και της παραγωγής ως παράγωγα του εργοστασιακού συστήματος δια της ιστορικής ανάπτυξης της συνεργασίας).

Ακολούθως της ανάλυσης των οικονομικών έργων που προηγήθηκαν, εντοπίζονται στις πρώτες γραμμές του *Κεφαλαίου* δύο *εκ των ων ουκ άνευ* όροι της αστικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής: η *αφηρημένη εργασία* και ο *κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας*. Η εργασία προκειμένου να συγκροτηθεί ως κοινωνική εργασία υπάγεται αναγκαστικά στην *κανονικοποίηση* που της επιβάλλεται *διά* του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας και συμμορφώνεται υποχρεωτικά με τους «υπάρχοντες κοινωνικά-κανονικούς όρους παραγωγής». Ο *χρόνος*, αποκτά στον καπιταλισμό ιδιαίτερες λειτουργίες και καθορισμούς: *εργαλειοποιείται* και καθίσταται *μέσο* για την καθυπόταξη της εργασίας στο κεφάλαιο. *Τα άτομα κυριαρχούνται από αφαιρέσεις*: κι ο *αφηρημένος χρόνος* συνιστά μία τέτοια αφαίρεση.

Επαναλαμβάνοντας τους καθορισμούς της ανταλλακτικής σφαίρας, (αποτύπωση της αμοιβαίας αναγνώρισης των κατόχων εμπορευμάτων ως *τυπικά ελεύθερων κι ισότιμων προσώπων* στη *νομική σχέση* κι επικύρωσή της με τη μορφή του *συμβολαίου*), η οποία περιγράφεται ειρωνικά ως «αληθινή Εδέμ των δικαιωμάτων του ανθρώπου», καταδεικνύεται εκ νέου στην πορεία της ανάλυσης ως *απλή επίφαση* η πράξη της ανταλλαγής ισοδυνάμων στο πλαίσιο της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας, εφόσον η απόσπαση *υπερεργασίας* συνιστά τον *εκ των ων ουκ άνευ* όρο της ίδιας της ανταλλαγής. Άλλως ειπείν, «η γενική σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας έχει ως αναγκαίο και ικανό όρο συγκρότησής της τον εξαναγκασμό της εργασίας για την πραγματοποίηση

υπερεργασίας».³⁹ Το πραγματικό περιεχόμενο της «υπαγωγής» [Unterordnung] της εργασίας στο κεφάλαιο τίθεται από την ίδια την οικονομική σχέση κι απλώς εκφράζεται στη νομική μορφή.

Σκιαγραφώντας στο κεφάλαιο για την *πρωταρχική συσσώρευση* τους ιστορικά συγκεκριμένους όρους για τη μετατροπή της *εργατικής δύναμης* σε εμπόρευμα, ο Μαρξ συνοψίζει στην έννοια του διπλά ελεύθερου εργάτη (ελεύθερου από σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής και ελεύθερου από κάθε μέσο παραγωγής και συντήρησης), την ιστορία της απαλλοτρίωσής του αρχικά από τη γη κι έπειτα από τα μέσα παραγωγής του· ιστορία «γραμμένη στα χρονικά της ανθρωπότητας με γράμματα από αίμα και φωτιά».⁴⁰ Η «υποδούλωση του εργάτη» ως μισθωτού εργάτη σηματοδοτεί τις απαρχές του καπιταλισμού κι ο Μαρξ επισημαίνει, σε σύγκρουση με την αστική ιστοριογραφία, τη *βία* ως πρωταρχικό στοιχείο της «πραγματικής ιστορίας». «Η βία», διαβάζουμε στο *Κεφάλαιο*, «είναι η μαμή κάθε παλιάς κοινωνίας που κυοφορεί μια καινούρια. Η ίδια η βία είναι οικονομική δύναμη».⁴¹ Στην ιστορία της *πρωταρχικής συσσώρευσης* αποτυπώνονται οι βίαιες απαλλοτριώσεις του αγροτικού πληθυσμού και της σταδιακής υποταγής του «με τερατώδεις τρομοκρατικούς νόμους, με μαστιγώσεις, με στιγματισμούς και με βασανιστήρια σε μια πειθαρχία τέτοια που απαιτεί το σύστημα της μισθωτής εργασίας»· αποτυπώνεται η *αιματηρή νομοθεσία* του 15^{ου} αιώνα και η, με τα λόγια του Μαρξ, «βρώμικη δράση των αρχών και του κράτους», της κρατικής εξουσίας ή «συγκεντρωμένη[ς] και οργανωμένη[ς] βία[ς] της κοινωνίας».⁴²

Οι «ελεύθεροι φτωχοί εργαζόμενοι»: αυτό ήταν το «τεχνητό δημιούργημα της νεότερης ιστορίας» που χρειάστηκε αιώνες προκειμένου να συγκροτηθεί ως τέτοιο, δηλαδή ως «εργατική τάξη, που από αγωγή, παράδοση και συνήθεια αναγνωρίζει σαν αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής».⁴³ Όπως ακριβώς της υποδεικνύει

³⁹ Θωμάς Γ. Νουτσόπουλος, *Διαλεκτική και αξίες: προβλήματα ανάλυσης διαλεκτικών εννοιών στο έργο των Hegel και Marx*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2005, σ. 266.

⁴⁰ Καρλ Μαρξ, *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, σ. 740.

⁴¹ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, μετάφραση Π. Μαυρομμάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2006, σ. 776.

⁴² Βλ. *ό.π.*, σσ. 761, 762, 767, 776.

⁴³ Βλ. *ό.π.*, σ. 784.

άλλωστε η αστική πολιτική οικονομία. Έκτοτε, η εμπέδωση της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας, «ο βουβός εξαναγκασμός των οικονομικών σχέσεων», «σπάει [πλέον] κάθε αντίσταση». Η διαρκής αναπαραγωγή του μισθωτού εργάτη συγκροτείται ως ριζική προϋπόθεση του καπιταλισμού, στο πλαίσιο της διαρκούς αναπαραγωγής της ίδιας της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας.

Στα Αποτελέσματα της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας, απαντούν οι αναπτύξεις περί τυπικής και πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Στο πλαίσιο της πρώτης [υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο, εμφάνιση του καπιταλιστή ως διευθυντή και απόσπαση υπεραξίας διά της παράτασης του χρόνου εργασίας (απόλυτη υπεραξία)], ο εξαναγκασμός θεμελιώνεται στην οικονομική (χρηματική) σχέση και στο συγκεκριμένο περιεχόμενο της πώλησης που προκαλεί υποταγή (Unterordnung): «καμιά πολιτική και κοινωνικά καθορισμένη σχέση υπέρ- ή υπόταξης (Ueber- und Unterordnung)».⁴⁴ Είναι ωστόσο η ίδια η σχέση παραγωγής που δημιουργεί τελικά «μία νέα σχέση υπέρ- και υπόταξης (που παράγει και πολιτικές κ.λπ. εκφράσεις της ίδιας της δικιάς της υπέρ- και υπόταξης)».⁴⁵ Σε αυτό το πλαίσιο, μονάχα «Η μορφή γίνεται πιο ελεύθερη, γιατί είναι πια μόνο εμπράγματος φύσης, τυπικά αυτόβουλη, καθαρά οικονομική (Verte)».⁴⁶ Η «κυριαρχία των καπιταλιστών πάνω στους εργάτες» μεταφράζεται από τον Μαρξ ως «απλά η κυριαρχία των ανεξαρτητοποιημένων, ως προς τον εργάτη, όρων εργασίας πάνω σ' αυτόν»,⁴⁷ όροι στους οποίους συμπεριλαμβάνονται τόσο τα μέσα παραγωγής όσο και τα μέσα συντήρησης του εργάτη.

Στη βάση της τυπικής υπαγωγής αναδεικνύεται και θεμελιώνεται ένας ειδικός τρόπος παραγωγής και μόνο μετά την εμφάνισή του συντελείται η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Στην τελευταία αντιστοιχεί η σχετική υπεραξία· σε αυτήν και η διαρκής επανάσταση στον τρόπο παραγωγής, στην παραγωγικότητα της εργασίας και στη σχέση καπιταλιστή-εργάτη. Εμπεδώνεται πια η «παραγωγή για την παραγωγή», η παραγωγή «που δεν δεσμεύεται με

⁴⁴ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Αποτελέσματα του άμεσου προτού παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, μετάφραση Ειρήνη Μιγάδη, Α/συνέχεια, Αθήνα, [1983;], σ. 109.

⁴⁵ Βλ. ό.π., σ. 111.

⁴⁶ Βλ. ό.π., σσ. 113, 114.

⁴⁷ Βλ. ό.π., σ. 59.

προκαθορίζοντες και προκαθοριζόμενους φραγμούς των αναγκών».⁴⁸ αναπτύσσονται η εργασία σε διαρκώς μεγαλύτερη κλίμακα και η εφαρμογή της επιστήμης και τεχνολογίας στην άμεση παραγωγή. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής διαμορφώνεται ως *sui generis* τρόπος παραγωγής και κατακτά σταδιακά κάθε παραγωγική σφαίρα· το σύνολο των οικονομικών σχέσεων υπάγεται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, πλάι στο γεγονός της υπαγωγής στο κεφάλαιο μιας αυξανόμενης μάζας εργατικού πληθυσμού που τίθεται σε κίνηση, διευθύνεται και εξουσιάζεται από το κεφάλαιο.

Στο πλαίσιο της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, η εξουσία του τελευταίου επί των όρων ζωής του παραγωγικού υποκειμένου εκτείνεται μέχρι το σημείο των βιοτικών αναπαραγωγικών λειτουργιών του τις οποίες διαμεσολαβεί και ελέγχει. Η ίδια η ατομική κατανάλωση του εργάτη λειτουργεί ως στοιχείο της παραγωγής και αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Στο μέτρο αυτό, οι μισθωτοί εργάτες συγκροτούνται «από κοινωνική άποψη», ακόμα και έξω από την άμεση παραγωγική διαδικασία ως «εξίσου εξάρτημα του κεφαλαίου όπως και το νεκρό εργαλείο δουλειάς»: «Ο Ρωμαίος δούλος», σημειώνει ο Μαρξ, «ήταν δεμένος στον ιδιοκτήτη του με αλυσίδες, ο μισθωτός εργάτης είναι δεμένος στο δικό του ιδιοκτήτη με αόρατα νήματα».⁴⁹ Την επίφαση της ανεξαρτησίας του διατηρεί το «*fictio juris* [πλάσμα δικαίου] του συμβολαίου», ενώ η αγορά και πώληση της εργατικής δύναμης, ως απλή χρηματική σχέση, συγκαλύπτει την πραγματική συναλλαγή και μόνο διευθετεί «τη μονιμότητα της ειδικής σχέσης εξάρτησης», της «αένας εξάρτησης της εργασίας από το κεφάλαιο».⁵⁰

Το κεφάλαιο εξελίσσεται ιστορικά σε μια «αναγκαστική σχέση», ξεπερνώντας «σε ενεργητικότητα, απληστία και αποτελεσματικότητα όλα τα προηγούμενα συστήματα παραγωγής που βασίζονταν σε άμεση αναγκαστική εργασία».⁵¹ Εξελίσσεται «σε αφεντικό που έχει το πρόσταγμα πάνω στην εργασία»,⁵² φροντίζοντας την εκτέλεση της εργασίας με όρους κανονικότητας κι

⁴⁸ Βλ. ό.π., σ. 126.

⁴⁹ Το Κεφάλαιο, τόμος Ι, ό.π., σσ. 593, 594.

⁵⁰ Βλ. Αποτελέσματα του άμεσου προτσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο], ό.π., σ. 161.

⁵¹ Το Κεφάλαιο, τόμος Ι, ό.π., σ. 324.

⁵² Βλ. ό.π.

εντατικότητας που ο ανταγωνισμός ορίζει. Η διαπαιδαγώγηση και πειθάρχηση των εργατών τίθενται ως αναγκαίοι προς τον σκοπό αυτό όροι. Η πρακτική διάσταση αυτής της εξέλιξης συμπυκνώνεται στη λειτουργία της *εποπτείας* και της *διεύθυνσης*. Στη μάζα των άμεσων παραγωγών αντιπαρατίθεται ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής τους με τη *μορφή* μιας *αυστηρά ρυθμίζουσας εξουσίας* και ενός διαρθρωμένου σαν *τέλεια ιεραρχία* κοινωνικού μηχανισμού της εργασιακής διαδικασίας.

Ταυτόχρονα, η «κατασπατάληση της ζωής και της υγείας του εργάτη», η «συμπίεση των όρων ύπαρξής του» κι «η εξαντλητική εργασία, η μετατροπή του εργάτη σε υποζύγιο» συγκαταλέγονται στις προϋποθέσεις για την αξιοποίηση του κεφαλαίου.⁵³ Ο κεφαλαιοκρατικός ορθολογισμός της οικονομίας σε παραγωγικούς όρους δεν συμπεριλαμβάνει την οικονομία χρόνου και ζωτικής ενέργειας του παραγωγικού υποκειμένου, αντιθέτως, όπως επιχειρείται να καταδειχθεί, τις υποσκάπτει. Κι αυτό επιτυγχάνεται περαιτέρω με *σφετερισμό του χρόνου* του εργάτη, αναγκαίου για τη φυσιολογική συντήρηση και ανάπτυξη του σώματος και του πνεύματός του. Στο *Κεφάλαιο* καταδεικνύεται η βιοπολιτική λειτουργία του κεφαλαίου· καταδεικνύεται πως η επαναστατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας έχει πάντα ως κόστος την ανθρώπινη ύπαρξη. Ο Μαρξ μιλά για «*experimenta in corpora vili* [πειράματα σε ζωντανό σώμα χωρίς αξία]».

Οι εν λόγω όροι οργάνωσης της καπιταλιστικής αναπαραγωγικής διαδικασίας αναπτύσσονται παράλληλα με τη *συνεργασία*, νεότερη μορφή οργάνωσης της εργασίας που συνοψίζεται, στην *απλή συνεργασία*, στην υποταγή στις διαταγές του κεφαλαίου που συγκεντρώνει σε κοινό τόπο και θέτει σε κίνηση τις ατομικές εργατικές δυνάμεις. Η συνεργασία γενικεύεται στον μανιφакτουρικό τρόπο παραγωγής, στο πλαίσιο του οποίου εμπεδώνεται η «*αυθεντία*» του κεφαλαιούχου και όπου γεννάται, σύμφωνα με τον Μαρξ, η «*βιομηχανική παθολογία*». Εδώ η κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας αναπτύσσεται υπέρ του κεφαλαιοκράτη, «*σακατεύοντας τον εργάτη σαν άτομο*», καθιστώντας τον μονομερή και ανίκανο να παραγάγει εκτός εργαστηρίου. Η συνεργασία

⁵³ Βλ. ό.π., σ. 115.

βρίσκει την *καπιταλιστικής μορφής* ολοκλήρωσή της, ως εγγενής λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, στη σύγχρονη βιομηχανία. Εδώ καθίσταται «τεχνική ανάγκη, που υπαγορεύεται από τη φύση του ίδιου του μέσου εργασίας».⁵⁴ Οι υποκειμενικοί και αντικειμενικοί όροι της εργασιακής διαδικασίας αντιστρέφονται: οι μηχανές καθίστανται ο υποκειμενικός παράγοντας και οι εργάτες «σαν ενσυνείδητα όργανα είναι ενταγμένοι στα ασυνείδητα όργανά του και μαζί μ' αυτά είναι υποταγμένοι στην κεντρική κινητήρια δύναμη».⁵⁵

Η τεχνική υποταγή της διαφοροποιημένης σύνθεσης των εργατών στη λειτουργία του μέσου εργασίας έχει ως αποτέλεσμα την εμπέδωση της «πειθαρχίας στρατώνα» στην εργασιακή διαδικασία, πειθαρχία που εμπεδώνεται ως «το ολοκληρωμένο καθεστώς του εργοστασίου» με την παγίωση της διεύθυνσης ή επίβλεψης, με τον διαχωρισμό δηλαδή των εργατών σε χειρώνακτες και επιστάτες εργασίας, «σε κοινούς φαντάρους της βιομηχανίας και σε υπαξιωματικούς της βιομηχανίας». Η εργασιακή πειθαρχία αποτυπώνεται στον εργοστασιακό κώδικα, με τον οποίο, σημειώνει ο Μαρξ, «το κεφάλαιο διατυπώνει την απόλυτη κυριαρχία του πάνω στους εργάτες του σαν ιδιώτης νομοθέτης και αυτεξούσια».⁵⁶

Εδώ η *συνέχεια* καθίσταται παραγωγική δύναμη της εργασίας. Το μέσο εργασίας, ένα «βιομηχανικό *perpetuum mobile* [αιεκίνητο]», είναι προορισμένο για αδιάκοπη στο χρόνο παραγωγή. Τα όρια τίθενται μονάχα από την πλευρά των ανθρώπων. Στο μέσο παραγωγής εγγράφεται η τάση του βίαιου περιορισμού στο ελάχιστο όριο αντίστασης των εν λόγω ανθρωπίνων φραγμών. Ο χρόνος διαδραματίζει κι εδώ κεντρικό ρόλο: η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας τίθεται ως βασικό επίδικο, προκύπτουσα ως «αντινομία, δικαίωμα ενάντια σε δικαίωμα, και τα δύο εξίσου κατοχυρωμένα από το νόμο της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Κι ανάμεσα σε δύο ίσα δικαιώματα αποφασίζει η βία», σημειώνει η περίφημη φράση στο *Κεφάλαιο*.⁵⁷ Η εργοστασιακή νομοθεσία προσδιορίζεται ως «η πρώτη συνειδητή και σχεδιασμένη αντίδραση της

⁵⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 401.

⁵⁵ Βλ. *ό.π.*, σσ. 435, 436.

⁵⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 440.

⁵⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 246. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

κοινωνίας στην αυθόρμητη συγκρότηση της παραγωγικής της διαδικασίας», ως αναγκαίο προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας.⁵⁸ Περιορίζοντας «με τη βία» την εργάσιμη ημέρα «διαμέσου του κράτους», αναπτύσσεται υπό την πίεση του εργατικού κινήματος, ως αντίβαρο στην απεριόριστη τάση του κεφαλαίου για υπερεργασία. Ο καθορισμός της εργάσιμης ημέρας αποτελεί το επίδικο ενός αγώνα που διαρκεί πολλούς αιώνες και στο μέτρο που ο «μεμονωμένος εργάτης», «σε μια ορισμένη βαθμίδα ωρίμανσης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, υποκύπτει χωρίς αντίσταση», η *συνένωση* των εργατών προκειμένου να επιβάλλουν ως τάξη έναν *κρατικό νόμο*, ως εκείνο το «ακατανίκητο κοινωνικό πρόσκομμα που εμποδίζει αυτούς τους ίδιους να πουλάνε, με εθελοντικό συμβόλαιο με το κεφάλαιο, τον εαυτό τους και το γένος τους στο θάνατο και στη δουλεία», συγκροτείται ως *εκ των ουκ άνευ* όρος για τη «μεταρρύθμιση της κοινωνίας».⁵⁹

Στο εργοστασιακό σύστημα, ο Μαρξ εντοπίζει τα «επιτεύγματα της κεφαλαιοκρατικής εποχής»: την κοινωνικοποίηση του ατόμου και της παραγωγής στη βάση της συνεργασίας. Στα «εργοστάσια των συνεταιρισμών των ιδίων των εργατών» δύναται να εντοπιστεί «μέσα στα πλαίσια της παλιάς μορφής, το πρώτο ρήγμα στην παλιά μορφή», διαβάζουμε στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*.⁶⁰ η ανάπτυξή τους αποδεικνύει αν μη τι άλλο τη *δυνατότητα* ανάδυσης ενός καινούριου τρόπου παραγωγής μέσα από τον παλιό. Αντίστοιχα, θεματοποιούνται ως τόποι που υποδεικνύουν τη δυνατότητα υπέρβασης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων το *πιστωτικό σύστημα* (*τοκοφόρο κεφάλαιο* και *μετοχικές εταιρείες*, οι οποίες τοποθετούνται πλάι στα συνεταιριστικά εργοστάσια ως «μεταβατικές μορφές από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής στο συνεταιριστικό τρόπο, μόνο που στις πρώτες η αντίθεση έχει αρθεί αρνητικά και στα δεύτερα θετικά».⁶¹

⁵⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 498.

⁵⁹ Βλ. *ό.π.*, σσ. 315, 316. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁶⁰ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος III, μετάφραση Παναγιώτη Μαυρομμάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2013, *ό.π.*, σ. 555.

⁶¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 556.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΤΑ ΠΡΩΙΜΑ ΈΡΓΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΓΕΛΙΑΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΟ ΕΒΡΑΪΚΟ ΖΗΤΗΜΑ (1843-1844)

1.1 Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΓΕΛΙΑΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

1.1.1 ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟ ΩΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΝΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Το καλοκαίρι του 1843, εν μέσω απαγόρευσης της κυκλοφορίας της *Εφημερίδας του Ρήνου* [Rheinische Zeitung] από την επίσημη μοναρχική πρωσική λογοκρισία και προτού να μετοικήσει στο Παρίσι,⁶² ο Μαρξ συγγράφει την *Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου και του Κράτους*, ένα χειρόγραφο που – όσο από αυτό διασώθηκε – εκδόθηκε το 1927. «Εγκλωβισμένος» ακόμη στον κύκλο των «αριστερών νέο-εγελιανών» και τελώντας υπό τη φιλοσοφική επήρεια του Φώυερμπαχ (και σε μεγάλο βαθμό και του ίδιου του Χέγκελ), ο Μαρξ προσχεδιάζει στο εν λόγω χειρόγραφο την *κριτική τόσο του σύγχρονου του μοναρχικού κράτους όσο και της φιλοσοφικής του θεμελίωσης, της εγελιανής ιδεαλιστικής φιλοσοφίας*. Θα γράψει σχετικά στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859):

Η πρώτη εργασία την οποία ανέλαβα για την καταπολέμηση των αμφιβολιών που με κυρίευαν ήταν μια κριτική αναθεώρηση της εγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου, μια εργασία της οποίας η εισαγωγή δημοσιεύτηκε στα *Γερμανογαλλικά Χρονικά* (Deutsch-Französische Jahrbücher) στο Παρίσι το 1844. Η έρευνά μου κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι νομικές σχέσεις, όπως και οι μορφές του κράτους, δεν μπορούν να κατανοηθούν ούτε από μόνες τους, ούτε από τη λεγόμενη γενική εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος, αλλά αντίθετα έχουν τις ρίζες τους στις υλικές συνθήκες ζωής, των οποίων την ολότητα συνοψίζει ο Χέγκελ, κατά το πρότυπο των Άγγλων και των Γάλλων του 18ου αιώνα με την ονομασία «κοινωνία των

⁶² Βλ. Φράνσις Γουίν, *Κάρολος Μαρξ. Η ζωή του*, μετάφραση Θεόφιλος Ξ. Τραμπούλης, Ωκεανίδα, Αθήνα 2001, σσ. 69-74.

πολιτών». Κατέληξα, επίσης, στο συμπέρασμα ότι η ανατομία της κοινωνίας των πολιτών πρέπει να αναζητηθεί στην πολιτική οικονομία. Τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας την ξεκίνησα στο Παρίσι και την συνέχισα στις Βρυξέλλες, όπου είχα καταφύγει ύστερα από τη διαταγή απέλασής μου από τον κύριο Guizot.⁶³

Πράγματι ο Μαρξ καταπιάνεται για πρώτη φορά με τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας τον χειμώνα των ετών 1843-1844, οπότε και έρχεται ταυτόχρονα σε επαφή με γαλλικές και γερμανικές εργατικές ενώσεις. Διακρίνεται έκτοτε ως κεντρική θεωρητική πρόθεσή του η κριτική σκιαγράφηση της διαλεκτικής πολιτικής και πολιτικής οικονομίας. Στα έργα της περιόδου διαφαίνονται ψήγματα της εν λόγω απόπειρας. Είναι ταυτόχρονα εδώ εμφανής η επιρροή των ανθρωπολογικών φωυερμπαχικών προκείμενων στη μαρξική σκέψη, προκείμενες που είτε ανανοηματοδοτούνται στο πλαίσιο της διαρκούς εξέλιξης της μαρξικής φιλοσοφικής σκέψης είτε αντικαθίστανται από άλλες κατηγορίες στα μεταγενέστερα έργα.⁶⁴ Σε αυτό το πλαίσιο, οι πρώιμες κατηγορίες μπορούν να θεωρηθούν ως η πρωταρχική μορφή των κριτικών εκείνων κατηγοριών που βρίσκουν στις ώριμες μαρξικές επεξεργασίες την πληρέστερή τους ανάπτυξη. Η *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου* συνιστά τόπο τέτοιων παραδειγμάτων.

Η μαρξική κριτική της περιόδου αφορά τόσο τους σύγχρονους του Μαρξ πολιτικούς θεσμούς – θεσμοί που εμπεδώνουν την *ανελευθερία* και *καταστολή* των αντιφρονούντων κοινωνικών τάσεων – όσο και των σύγχρονών του παραδοσιακών φιλοσοφικών ρευμάτων, τα οποία παρέχουν την *ιδεολογική νομιμοποίηση* του γερμανικού μοναρχικού πολιτικού συστήματος.⁶⁵ Η εν λόγω θεωρητικο-πολιτική πρόθεση αποτυπώνεται καταρχάς στο αδημοσίευτο χειρόγραφο της *Κριτικής της Φιλοσοφίας του Δικαίου του Χέγκελ*, τα συμπεράσματα του οποίου συνοψίζονται διαυγέστερα στην ομώνυμη *Εισαγωγή*, καθώς και στο άρθρο *Για το Εβραϊκό Ζήτημα* που συγγράφονται τους επόμενους

⁶³ Καρλ Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, ό.π., σσ. 18, 19. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁶⁴ Πρβλ. τα έργα του Φώυερμπαχ *Προκαταρκτικές Θέσεις για τη Μεταρρύθμιση της Φιλοσοφίας* (1843), *Η Ουσία του Χριστιανισμού* (1841) και *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας* (1839).

⁶⁵ Βλ. Marx, K., Engels, Fr., *Articles in Rheinische Zeitung*, April 1842 - March 1843, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 30/11/2014].

μήνες και δημοσιεύονται στο ένα και μοναδικό τεύχος των *Γερμανογαλλικών Χρονικών* στις αρχές του 1844.⁶⁶

Κύριο μέλημα του Μαρξ συνιστά η κατάδειξη της σύγχρονης του παραδοσιακής εγγελιανής φιλοσοφικής τάσης «ως αβλαβ[ούς], μα και νομιμόφρον[ος], πατριωτικ[ού] φιλοσοφικ[ού] κινήμα[τος]», το οποίο, ως τέτοιο βρίσκεται στο απυρόβλητο της μοναρχικής λογοκρισίας.⁶⁷ Στα 1843 ο Μαρξ συντάσσεται θεωρητικά με τους Γερμανούς *νέο-εγγελιανούς ριζοσπάστες*, και πολιτικά υπέρ *φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων* και εναντίον του παραδοσιακού συνασπισμού εξουσίας *γαιοκτημόνων* και *μοναρχίας*. Συνεργάζεται με τον Moses Hess και διαβάσει τους Γάλλους σοσιαλιστές. Μελετάει ιστορία της αρχαίας και σύγχρονης τέχνης «προκειμένου να συγκεντρώσει τεκμήρια που ν' αποδεικνύουν τον κατά βάση επαναστατικό και ανατρεπτικό χαρακτήρα των θεμελιακών κατηγοριών του Χέγκελ». ⁶⁸ Στον αντίποδα του «δογματισμού» της «χυδαίας κριτικής», η «πραγματική κριτική» της οποίας εκπρόσωπο αξιώνει τον εαυτό του ο Μαρξ, καταδεικνύει, σύμφωνα με τον ίδιο, «την πράξη της γένεσης» των ιδεών «στον ανθρώπινο εγκέφαλο». ⁶⁹

Παρά την κριτική στη «νεφελώδη γλώσσα» της εγγελιανής φιλοσοφίας, η *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου* φέρει έντονα το ίδιο ύφος. Ο Μαρξ βρίσκεται σε μεγάλο βαθμό εγκλωβισμένος στον εγγελιανό τρόπο σκέψης και έκφρασης, γεγονός που μαρτυρούν τόσο η επιλογή συγκεκριμένων φιλοσοφικών *κατηγοριών*, όσο και ο *τρόπος έκθεσής* τους. Ο εγγελιανός τρόπος έκθεσης των κατηγοριών διατηρείται αλλά εμφανίζεται, σύμφωνα με τη μαρξική αξίωση, *ανεστραμμένος*. Η αντιστροφή των κεντρικών κατηγοριών της εγγελιανής ανάλυσης (βλ. υποκείμενο-κατηγόρημα), η οποία μεταφράζεται ως έκθεση *από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο*, είναι ακριβώς η ιδέα περί μεθόδου του

⁶⁶ Για τη μαρξική κριτική της περιόδου στη γερμανική μοναρχία βλ. τις επιστολές του Μαρξ στον Ρούγκε του Μαρτίου 1843 και Μαΐου 1843: Καρλ Μαρξ, «Επιστολές από τη Γερμανό-Γαλλική Επετηρίδα», σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, ό.π., σσ. 189-197.

⁶⁷ Βλ. Isaiah Berlin, *Καρλ Μαρξ*, μτφρ. Γ.Ν. Μέρτικας, β' έκδοση, Scripta, Αθήνα, 2003, σ. 90.

⁶⁸ Ό.π., σ. 98. Πρβλ. Φράνσις Γουίν, ό.π., σσ. 55-60. Βλ. και Ανρύ Λεφέβρ, *Καρλ Μαρξ, Η ζωή και η φιλοσοφία του*, μετάφραση Κώστας Μαυρίδης, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2004, σ. 9.

⁶⁹ Βλ. Isaiah Berlin ό.π., σ. 135.

Φώυερμπαχ, την οποία ενθουσιωδώς υιοθετεί ο Μαρξ την περίοδο αυτή.⁷⁰ Μόνο μια τέτοια μέθοδος, θεωρεί ο τελευταίος, επιτρέπει στη φιλοσοφία να είναι κριτική λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορές που ο ιδεαλισμός εξαλείφει.⁷¹ Οι εν λόγω περί μεθόδου αναπτύξεις απαντούν ως εκ τούτου ήδη στα 1843 και συνιστούν έκτοτε τον μεθοδολογικό εκείνο πυρήνα της μαρξικής σκέψης του οποίου η πλήρης ανάπτυξη απαντά χαρακτηριστικά στην *Εισαγωγή των Grundrisse* και στον *Επίλογο* στη δεύτερη έκδοση του *Κεφαλαίου*.⁷²

1.1.2 «ΥΠΑΓΩΓΗ» ΚΙ «ΕΞΑΡΤΗΣΗ» ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ: Η ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΜΟΝΑΡΧΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ

Κατά την προσφιλή του μέθοδο, ο Μαρξ παραθέτει στο χειρόγραφό του αποσπάσματα από την εγγελιανή *Φιλοσοφία του δικαίου*, προβαίνοντας σε σχολαστικό και δηκτικά κριτικό σχολιασμό τους. Στο κείμενο που έχει διασωθεί, η ανάλυση ξεκινά από την παράγραφο 261 της *Φιλοσοφίας του δικαίου*⁷³, όπου ο Χέγκελ αναπτύσσει τη *σχέση ιδιωτικού ή επί μέρους* (οικογένεια και κοινωνία-των-ιδιωτών) και *καθολικού συμφέροντος* (κράτος), παράγοντας θεωρητικά (και αυθαίρετα σύμφωνα με τον Μαρξ) το πρώτο από το δεύτερο και διαχωρίζοντάς τα ως δύο ξεχωριστές σφαίρες. Εκείνο που ενδιαφέρει τον Μαρξ είναι να καταδείξει την αντινομική θεωρητική θεμελίωση του κράτους από τον Χέγκελ, αφ' ενός ως «εξωτερικής αναγκαιότητας» και «υπέρτατης αρχής» της κοινωνίας-των-ιδιωτών, ως «δύναμης» «υπαγωγής» και «εξάρτησής» της από αυτό, «στη φύση της οποίας υπάγονται, και από την οποία εξαρτώνται, τόσο οι νόμοι τους όσο και τα συμφέροντά τους», και, αφ' ετέρου ως «εγγενούς σκοπού» της, στο πλαίσιο της συγκρότησης μιας ταυτότητάς τους που καταδεικνύεται ως

⁷⁰ Βλ. Λούντβιχ Φώυερμπαχ, «Προσωρινές θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας: Σύντομο επίμετρο», μετάφραση Θανάσης Γκιούρας, *Αξιολογικά*, τ. 18, Νήσος/Ιδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2007, σ. 201.

⁷¹ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, μετάφραση Μπάμπης Λυκούδης, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σσ. 48, 49.

⁷² Βλ. Καρλ Μαρξ, *Βασικές γραμμές ...*, τόμος Ι, ό.π., σσ. 66-72· *Το Κεφάλαιο*, ό.π., σσ. 23-26.

⁷³ Βλ. Γκέοργκ Βίλχελμ Φρήντριχ Χέγκελ, *Βασικές κατευθύνσεις της φιλοσοφίας του δικαίου ή φυσικό δίκαιο και πολιτειακή επιστήμη*, εισαγωγή/μετάφραση Σταμάτης Γιακουμής, Δωδώνη, Αθήνα/Γιάννινα 2004, σσ. 260-262.

ανταγωνιστική: η «δύναμη» του κράτους «έγκειται στην ενότητα του καθολικού τελικού σκοπού και του επί μέρους συμφέροντος των ατόμων, ενότητα που εκφράζεται στο γεγονός ότι έχουν ως προς αυτό καθήκοντα στον ίδιο βαθμό που έχουν και δικαιώματα» (§155)». ⁷⁴

Η μαρξική κριτική εκκινεί από το ζήτημα της «συγκεκριμένης ελευθερίας», δηλαδή της *ελευθερίας του επί μέρους*, συνάγοντας από την εγελιανή θέση την *εξάρτηση της εν λόγω ελευθερίας* από την «ταύτιση (ταύτιση που βρίσκεται στο χώρο του δέοντος, ταυτότητα ανταγωνιστική) του συστήματος του επί μέρους συμφέροντος (οικογένεια, κοινωνία-των-ιδιωτών) με το σύστημα του καθολικού συμφέροντος (Κράτος)». ⁷⁵ Η εγελιανή ανάλυση περί «εξωτερικής αναγκαιότητας» συντείνει στην αξίωση «ότι «νόμοι» και «συμφέροντα» της οικογένειας και της κοινωνίας-των-ιδιωτών πρέπει υποχρεωτικά να υποχωρούν σε περίπτωση σύγκρουσης, μπροστά στους «νόμους» και τα «συμφέροντα» του Κράτους, ότι υποτάσσονται σ' αυτό, ότι η ύπαρξή τους εξαρτάται από τη δική του, ή ότι η θέλησή του και οι νόμοι του εμφανίζονται στη «θέλησή» τους και τους «νόμους» τους ως αναγκαιότητα!». ⁷⁶

Σύμφωνα με τη μαρξική κριτική, η σχέση γενικού και επί μέρους, όπως άλλωστε και κάθε σχέση εντός της εγελιανής φιλοσοφίας, θεμελιώνεται *de facto* στην «καθολική σχέση ελευθερίας και αναγκαιότητας». ⁷⁷ Ο Χέγκελ, σημειώνει, ενώ «παντού θέλει να εμφανίσει το Κράτος σαν την πραγμάτωση του ελεύθερου πνεύματος», «στην πραγματικότητα λύνει όλες τις δύσκολες αντιθέσεις με μια φυσική αναγκαιότητα που βρίσκεται σε αντίθεση με την ελευθερία». ⁷⁸ Στο πλαίσιο αυτό εμφανίζεται στον Χέγκελ, σημειώνει ο Μαρξ, η «υποκειμενική ελευθερία» ως απλώς «τυπική ελευθερία», στο μέτρο που ο ίδιος ο Χέγκελ δεν θεμελιώνει την «αντικειμενική ελευθερία σαν πραγμάτωση, υλοποίηση της υποκειμενικής ελευθερίας», αλλά δίνει «ένα υπόβαθρο μυστικιστικό στο υποτιθέμενο ή πραγματικό περιεχόμενο της ελευθερίας». ⁷⁹

⁷⁴ Βλ. ό.π., σ. 182. Βλ. και Καρλ Μαρξ, *Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, ό.π., σ. 35. [Η υπογράμμιση δική μας].

⁷⁵ Βλ. ό.π. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁷⁶ Ό.π., σ. 36.

⁷⁷ Βλ. ό.π., σ. 41.

⁷⁸ Ό.π., σ. 95.

⁷⁹ Βλ. ό.π., σ. 102.

Στην εγελιανή φιλοσοφία του δικαίου, η «ουσιαστική σχέση» των δύο σφαιρών (επί μέρους και καθολικού) τίθεται, ως εκ τούτου, ως ενέχουσα σχέσεις «υπαγωγής» και «εξάρτησης», οι οποίες ακριβώς ως «σχέσεις εξωτερικής αναγκαιότητας», «συμπιέζουν το ανεξάρτητο ον και το αντιμάχονται».⁸⁰ Ο Χέγκελ, σημειώνει ο Μαρξ, με τις έννοιες της «υπαγωγής» και «εξάρτησης», «αναπτύσσει τη μια από τις δύο πλευρές της διττής ταυτότητας, την πλευρά του ανταγωνισμού μέσα στην ενότητα».⁸¹ Στο μέτρο αυτό, ο Χέγκελ θέτει «μια αντινομία που δεν αίρεται»: το *ταυτόσημο των καθηκόντων και δικαιωμάτων* του ατόμου απέναντι στο Κράτος («π.χ. το καθήκον του σεβασμού της ιδιοκτησίας [το οποίο] θεωρείται ότι συμπίπτει με το δικαίωμα στην ιδιοκτησία») δεν συνιστά την αναγκαιά, παρά μόνο την *κατ' επίφαση* «ενότητα του καθολικού τελικού σκοπού του Κράτους και του επί μέρους συμφέροντος των ατόμων».⁸²

Επιπρόσθετα, η εγελιανή θεώρηση της *σφαίρας της ιδιαιτερότητας* ή του *επί μέρους* ως *προϋπόθεσης* του Κράτους, επικρίνεται από τον Μαρξ ως *ανορθολογική*, στο μέτρο που στο πλαίσιο της εγελιανής ανάλυσης δεν προκύπτει λογικά το κράτος από τις επί μέρους σφαίρες της οικογένειας και της κοινωνίας-των-ιδιωτών, αλλά αντίθετα «προέρχεται από αυτές με ασύνειδο και αυθαίρετο τρόπο».⁸³ Ο Χέγκελ επικρίνεται για μια ακόμη φορά για ιδεαλισμό, για «λογικό, πανθεϊστικό μυστικισμό».⁸⁴ Μονάχα η *αντιστροφή* φαινομένου και πραγματικού επιτρέπει, σύμφωνα με τον Μαρξ, την υπέρβαση του εγελιανού μυστικισμού, της «*αφηρημένης σκέψης*», στους κόλπους της οποίας «η πραγματική σχέση παρουσιάζεται σαν φαινόμενο», η πραγματικότητα «σαν μια άλλη πραγματικότητα» και η «κοινή καθημερινή εμπειρία έχει σαν νόμο όχι το δικό της το πνεύμα αλλά ένα πνεύμα ξένο».⁸⁵ Η μαρξική θεώρηση των *πραγματικών σχέσεων* ως *φαινομενικών μορφών*, προσοικονομεί τις ύστερες διατυπώσεις περί της «*ίδια[ς] [της] ορισμένη[ς] κοινωνική[ς] σχέση[ς] των*

⁸⁰ Βλ. *ό.π.*, σ. 36.

⁸¹ Βλ. *ό.π.*

⁸² Βλ. *ό.π.*, σ. 37.

⁸³ Βλ. *ό.π.*

⁸⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 38.

⁸⁵ *Ό.π.*

ανθρώπων ως [της] φαντασμαγορική[ς] μορφή[ς] μιας σχέσης πραγμάτων»⁸⁶, άλλως ειπείν, τις αναπτύξεις περί *φетиχισμού του εμπορεύματος*. Η εν λόγω κατανόηση, την οποία ο Μαρξ αντλεί από το έργο του Φώυερμπαχ, βρίσκεται έκτοτε στο επίκεντρο της μαρξικής σκέψης.

Η εν λόγω μεθοδολογική αξίωση θεμελιώνεται σε μια αντίληψη σύμφωνα με την οποία «Η διαφορά δεν εδράζεται στο περιεχόμενο αλλά στον τρόπο θεώρησης ή στον *τρόπο διατύπωσης*».⁸⁷ Ο Μαρξ, στο πλαίσιο μιας πρώιμης υλιστικής θεώρησης, κατανοεί την οικογένεια και την κοινωνία-των-ιδιωτών ως «συστατικά στοιχεία του Κράτους» και «τρόπους ύπαρξης του Κράτους», που «γίνονται οι ίδιες Κράτος», όντας «αυτό που κινεί», στον αντίποδα της εγελιανής σκέψης, σύμφωνα με την οποία, οικογένεια και κοινωνία-των-ιδιωτών «δημιουργήθηκαν από την πραγματική Ιδέα»· η *Ιδέα* τις οδηγεί στην *ενότητα* που συνοψίζεται στο Κράτος κι όχι «η πορεία της δικής τους ζωής»· ως εκ τούτου, «οφείλουν την ύπαρξή τους σ' ένα πνεύμα διαφορετικό από το δικό τους· είναι οντότητες που έχουν τεθεί από έναν τρίτο, δεν είναι αυτοκαθορισμένες οντότητες» και «σκοπός της ύπαρξής τους δεν είναι αυτή η ίδια η ύπαρξη».⁸⁸ Στο πλαίσιο της εγελιανής ανάλυσης, ως εκ τούτου, «το ορίζον τίθεται σαν οριζόμενο, το καθορίζον σαν καθοριζόμενο, το παράγον τίθεται σαν προϊόν του προϊόντος του».⁸⁹ Για τον Μαρξ, αντίθετα, η «φυσική βάση της οικογένειας» και η «τεχνητή βάση της κοινωνίας-των-ιδιωτών» συνιστούν «*conditio sine qua non*» του «πολιτικού Κράτους». Η αντιστροφή της έκθεσης των εγελιανών φιλοσοφικών κατηγοριών επιχειρεί να καταδείξει τον μη-λογικό χαρακτήρα της εγελιανής ανάπτυξης, αξιώνοντας την αποκατάσταση του Λόγου στη φιλοσοφία.

Η μαρξική κριτική αναφέρεται στην «ψευδή εντύπωση μιας λογικής διαδοχής, μιας λογικής απαγωγής και μιας λογικής διαδικασίας».⁹⁰ Ο Χέγκελ, σημειώνει ο Μαρξ, «Δεν αναπτύσσει τη σκέψη του σύμφωνα με το αντικείμενο, αλλά το

⁸⁶ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π., σ. 86.

⁸⁷ Βλ. *Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, ό.π., σσ. 38, 39.

⁸⁸ Ό.π., σ. 39.

⁸⁹ Ό.π., σ. 40. Αναφορικά με την αντιστροφή υποκειμένου και κατηγορουμένου βλ. και ό.π., σσ. 57, 58.

⁹⁰ Ό.π., σ. 44.

προδιαμορφώνει στην αφηρημένη σφαίρα της Λογικής».⁹¹ Στη σφαίρα αυτή, το στοιχείο των «κρατικών εξουσιών» καταδεικνύεται ως κεντρικό της εγγελιανής ανάλυσης, ως «προϋποτιθέμενη έννοια».⁹² Η αναγκαιότητά του, ωστόσο, «δεν αποδεικνύεται με κριτικό τρόπο».⁹³ Η μαρξική πραγμάτευση των εγγελιανών στοχασμών περί κράτους επιχειρεί να καταδείξει ως αξιολογικό πυρήνα της εγγελιανής φιλοσοφίας την *κατάφαση* «διαφόρων εξουσιών, μιας διαρθρωμένης ισχύος».⁹⁴ Ο Χέγκελ, σημειώνει ο Μαρξ, δεν παρέχει παρά τη «συνηθισμένη εξήγηση της κυβερνητικής εξουσίας» και διαφοροποιείται σε σχέση με αυτή μόνο κατά το ότι «συντονίζει κυβερνητική εξουσία, αστυνομική εξουσία και νομική εξουσία, ενώ συνήθως νομική και διοικητική εξουσία θεωρούνται αντίθετα».⁹⁵ Η πραγμάτευση της «κυβερνητικής εξουσίας» από τον Χέγκελ, «δεν αξίζει», κατά τον Μαρξ, «το χαρακτηρισμό της φιλοσοφικής ανάλυσης. Το μεγαλύτερο μέρος των παραγράφων θα μπορούσαμε», σημειώνει, «να το συναντήσουμε λέξη προς λέξη στον κώδικα του πρωσικού αστικού δικαίου».⁹⁶

Η φιλοσοφική θεμελίωση της «εξουσίας του ηγεμόνα» συνιστά, στο πλαίσιο της μαρξικής κριτικής, κεντρικό ζήτημα της εγγελιανής *Φιλοσοφίας του Δικαίου*, στο βαθμό που κάθε επιμέρους στοιχείο του πολιτικού εμφανίζεται ως εξαρτώμενο από αυτή: ««η καθολικότητα του καθεστώτος και των νόμων» είναι: η εξουσία του ηγεμόνα· η βουλή, δηλαδή η συσχέτιση επί μέρους και καθολικού είναι η εξουσία του ηγεμόνα».⁹⁷ τελικά, «Η αυτοβουλία είναι η εξουσία του ηγεμόνα», ή: «Η εξουσία του ηγεμόνα είναι η αυτοβουλία»».⁹⁸ Ο Χέγκελ περιγράφει, σύμφωνα με τον Μαρξ, τον μονάρχη «σαν τον πραγματικό

⁹¹ Βλ. ό.π., σ. 46. [Μετάφραση τροποποιημένη].

⁹² Βλ. ό.π.

⁹³ Ό.π. Αν ο Μαρξ κατανοεί σωστά την εγγελιανή ανάλυση, όσο και τις προθέσεις της δεν απασχολεί εδώ. Ο Μαρξ γνωρίζει, κατά τα λεγόμενά του, την εγγελιανή *Λογική* και βλέπει στη *Φιλοσοφία του Δικαίου* την επανάληψη μοτίβων της *Λογικής*. Προσάπτει στον Χέγκελ την υιοθέτηση πολιτικό-θεολογικών, δηλαδή συντηρητικών, υπό το πρίσμα της πολιτικής ιστορικής εξέλιξης του δυτικού κόσμου (με τις επαναστάσεις του 18^{ου} αιώνα, κ.λπ.), προκείμενων, τις οποίες θεωρεί πως θεμελιώνει περίτεχνα ο εγγελιανός ιδεαλισμός, ο οποίος πάσχει ως εκ τούτου στο λογικό πυρήνα του.

⁹⁴ Ό.π., σ. 48.

⁹⁵ Ό.π., σ. 77.

⁹⁶ Ό.π., σ. 82.

⁹⁷ Ό.π., σ. 52.

⁹⁸ Ό.π., σ. 53.

Ἀνθρωπο-Θεό, σαν την *πραγματική ενσάρκωση* της Ιδέας»,⁹⁹ μετατρέποντας «όλους τους κατηγορηματικούς προσδιορισμούς του συνταγματικού μονάρχη στη σημερινή Ευρώπη [...] σε απόλυτους αυτοκαθορισμούς της *θέλησης*. Δεν λέει: η θέληση του μονάρχη είναι η έσχατη απόφαση, αλλά: η έσχατη απόφαση της θέλησης είναι ο μονάρχης. Η πρώτη πρόταση είναι εμπειρική. Η δεύτερη μεταποιεί το εμπειρικό γεγονός, στρεβλώνοντάς το σε μεταφυσικό αξίωμα».¹⁰⁰ «L' État c'est moi».¹⁰¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν στο σημείο αυτό οι μαρξικοί στοχασμοί περί *φυσικής* και *κοινωνικής* συγκρότησης της *υποκειμενικότητας*, καθώς και οι αναφορές στο *σώμα* ως φορέα κοινωνικών κατασκευών. Για τον ίδιο, «η γέννηση δεν δίνει στον άνθρωπο παρά την *ατομική* εμπειρική ύπαρξη», τοποθετώντας τον «κατ' αρχήν [...] σαν *φυσικό* άτομο, ενώ οι πολιτικοί προσδιορισμοί, όπως η νομοθετική εξουσία κλπ., είναι *κοινωνικά* προϊόντα, γεννήματα της κοινωνίας και όχι των γενεών του φυσικού ατόμου».¹⁰² Σε αυτό το πλαίσιο, ο Χέγκελ επικρίνεται στο μέτρο που τοποθετεί την «άμεση ταυτότητα», τη «μη διαμεσοποιημένη αντιστοιχία ανάμεσα στη *γένεση του ατόμου* και στο άτομο θεωρούμενο σαν *εξατομίκευση μιας συγκεκριμένης κοινωνικής θέσης*, σαν λειτούργημα, κ.λπ.».¹⁰³ Στο εγγελιανό σύστημα, σημειώνει ο Μαρξ, «η φύση *φτιάχνει* άμεσα βασιλιάδες, φτιάχνει άμεσα pairs, κ.λπ., όπως φτιάχνει μάτια και μύτη».¹⁰⁴ Ο Χέγκελ πραγματεύεται, άλλως ειπείν, σύμφωνα με τη μαρξική κριτική, ως «άμεσο προϊόν του φυσικού είδους κάτι που απλά και μόνο είναι το προϊόν του αυτοσυνείδητου είδους».¹⁰⁵ Η εν λόγω κριτική προοικονομεί την κατοπινή μαρξική κριτική στην αστική πολιτική οικονομία, σύμφωνα με την οποία η τελευταία αποδίδει στις αστικές οικονομικές κατηγορίες και σχέσεις το χαρακτήρα φυσικών, αιώνιων κι υπερϊστορικών σχέσεων.

⁹⁹ Ο.π., σ. 58.

¹⁰⁰ Ο.π., σ. 59.

¹⁰¹ Ο.π., σ. 61.

¹⁰² Βλ. ό.π., σ. 150.

¹⁰³ Βλ. ό.π., σσ. 150, 151.

¹⁰⁴ Βλ. ό.π., σ. 151.

¹⁰⁵ Βλ. ό.π.

Στην *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου και του κράτους*, ο Μαρξ, εισάγοντας στην ανάλυση ζητήματα *δημοκρατίας*, ως αξιολογικού ιδεώδους το οποίο θεμελιώνει εδώ σε ανθρωπολογικές προκείμενες, σημειώνει: «Άνθρωπος είμαι από τη γέννα μου, χωρίς τη συναίνεση της κοινωνίας· άρχοντας ή βασιλιάς γίνομαι από τη γενική συναίνεση. Μόνο η συναίνεση κάνει τη γέννηση του τάδε ανθρώπου γέννηση βασιλιά». ¹⁰⁶ Στο μέτρο που μονάχα η γέννηση, σε αντίθεση με άλλους προσδιορισμούς, αποδίδει στο άτομο την κοινωνική του θέση, τότε,

το σώμα του είναι εκείνο που τον κάνει να είναι αυτός, ο συγκεκριμένος. Αξιωματούχος της Κοινωνίας. Το σώμα του είναι το κοινωνικό του δικαίωμα. Στο σύστημα αυτό, η σωματική αξιοπρέπεια του ανθρώπου ή η αξιοπρέπεια του ανθρώπινου σώματος (πράγμα που, σύμφωνα με την προηγούμενη ανάπτυξη, μπορεί να διατυπωθεί έτσι: η αξιοπρέπεια του βιολογικο-φυσικού στοιχείου του Κράτους) εμφανίζεται μ' αυτό τον τρόπο: συγκεκριμένες αξίες που είναι και οι υψηλότερες κοινωνικές αξίες ανήκουν σε ορισμένα σώματα προορισμένα γι' αυτές από τη γέννα τους. Τέτοιες είναι στην αριστοκρατία φυσικά η αλαζονεία του αίματος, της καταγωγής, η *βιογραφία* δηλαδή του σώματός της· στην εραλδική η ζωολογική αυτή αντίληψη των πραγμάτων βρίσκει την επιστήμη που της ταιριάζει. Το μυστικό της αριστοκρατίας είναι η ζωολογία. ¹⁰⁷

Εισάγοντας στην ανάλυση το ζήτημα του λαού και της λαϊκής κυριαρχίας, ο Μαρξ προκρίνει τα δημοκρατικά αξιολογικά του ιδεώδη: ο ηγεμόνας, στο βαθμό που εκπροσωπεί την ενότητα του λαού, δεν συνιστά παρά «εκπρόσωπο» και «σύμβολο της κυριαρχίας του λαού»· «Δεν υπάρχει», επισημαίνει, «η κυριαρχία του λαού μέσω αυτού, αλλά αντίθετα αυτός υπάρχει μέσω της κυριαρχίας του λαού». ¹⁰⁸ Η δημοκρατία συνιστά, σημειώνει ο Μαρξ, «το καθεστώς του λαού», «το λυμένο αίνιγμα όλων των καθεστώτων»· «ελεύθερο προϊόν του ανθρώπου». ¹⁰⁹ Το πολιτικό καθεστώς της δημοκρατίας αντιστοιχεί, για τον Μαρξ, στη φιλοσοφία που έχει χειραφετηθεί από τη θεολογία και αντανakλάται στην αντίληψη ότι

¹⁰⁶ Βλ. ό.π.

¹⁰⁷ Βλ. ό.π.

¹⁰⁸ Βλ. ό.π., σ. 62.

¹⁰⁹ Βλ. ό.π., σ. 64.

Ακριβώς όπως δεν δημιουργεί η θρησκεία τον άνθρωπο αλλά ο άνθρωπος τη θρησκεία, δεν δημιουργεί το καθεστώς το λαό αλλά ο λαός δημιουργεί το καθεστώς. [...] Ο άνθρωπος δεν υπάρχει εξαιτίας του νόμου αλλά ο νόμος εξαιτίας του ανθρώπου, είναι *ύπαρξη του ανθρώπου* ενώ πριν ο άνθρωπος είναι η *ύπαρξη του νόμου*. Αυτή είναι η θεμελιώδης διαφορά της δημοκρατίας.¹¹⁰

Ενώ ο Μαρξ θέτει την ιστορική διάσταση του ζητήματος της δημοκρατίας, θεμελιώνοντας τη θεωρητικά ως κριτική άρνηση της μοναρχικής εξουσίας, της αποδίδει ταυτόχρονα μια ουτοπική διάσταση, φανερώνοντας τις επιρροές των σύγχρονών του σοσιαλιστών στη σκέψη του.¹¹¹ Για τον ίδιο, στο σύγχρονό του πρωσικό κράτος, το δημοκρατικό στοιχείο υπάρχει κατ' επίφαση, δεν εισάγεται παρά «σαν τυπικό στοιχείο».¹¹² Η κριτική, συντάσσεται ως εκ τούτου με το ιστορικό αίτημα της «καθολικότερης δυνατής συμμετοχής στη νομοθετική εξουσία» και «ει δυνατό» της «ολοκληρωτική[ς] διείσδυση[ς] της κοινωνίας-των-ιδιωτών στη νομοθετική εξουσία».¹¹³

Στην *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου* το κράτος προσδιορίζεται ως «όρος αφηρημένος», κι αντίθετα «μόνο ο λαός» ως «όρος συγκεκριμένος».¹¹⁴ Σε μία παρέκβαση, στην οποία επανέρχεται παρακάτω, ο Μαρξ ανατρέχει στο καθεστώς της φεουδαρχίας, όπου «κάθε ιδιωτική σφαίρα έχει χαρακτήρα πολιτικό ή είναι πολιτική σφαίρα», προκειμένου να καταδείξει πως η «αφαίρεση του Κράτους σαν τέτοιου εμφανίζεται μόνο στη σύγχρονη εποχή επειδή ακριβώς και η αφαίρεση της ιδιωτικής ζωής εμφανίζεται μόνο στη σύγχρονη εποχή».¹¹⁵ Η αφαίρεση του *πολιτικού Κράτους* συνιστά λοιπόν *σύγχρονο προϊόν*. Συνιστά προϊόν του αναδιπλασιασμού αφ' ενός της κοινωνίας στον εαυτό της και στο κράτος και αφ' ετέρου του ατόμου σε ιδιώτη/αστό και πολίτη.

Η φιλοσοφία του Χέγκελ, επιχειρώντας ανεπιτυχώς, σύμφωνα με τον Μαρξ, να θεμελιώσει την ταυτότητά τους, καταφάσκει στην πραγματικότητα την διάκριση ιδιώτη και πολίτη και θεματοποιεί ως κεντρική τη σύγχρονη αντίθεση

¹¹⁰ Βλ. *ό.π.*, σσ. 64, 65.

¹¹¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 65.

¹¹² Βλ. *ό.π.*, σ. 161.

¹¹³ Βλ. *ό.π.*, σ. 164. Βλ. και *ό.π.*, σσ. 165-167.

¹¹⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 63.

¹¹⁵ *Ο.π.*, σ. 67. Βλ. και *ό.π.*, σ. 68.

κράτους και κοινωνίας-των-ιδιωτών. Στην εγγεληνική φιλοσοφία του δικαίου, η αντίθεση κράτους και κοινωνίας-των-ιδιωτών «καθορίζεται σταθερά», καθίσταται αντίθεση «νόμιμη» και «καθιερωμένη»: «Το Κράτος δεν βρίσκεται μέσα στην κοινωνία-των-ιδιωτών αλλά έξω από αυτή» κι έρχεται σε επαφή μαζί της «μόνο μέσω των εκπροσώπων του στους οποίους επαφίεται η «Κρατική μέριμνα»». ¹¹⁶ Στο μέτρο αυτό, η «αστυνομία», το «δικαστήριο» κι η «διοίκηση» δεν νοούνται ως «εντολοδόχοι της ίδιας της κοινωνίας, που θα διαχειριζόταν μέσω αυτών και δι' αυτών το δικό της συμφέρον», αλλά αντίθετα ως «εκπρόσωποι του Κράτους που το διαχειρίζονται ενάντια στην κοινωνία-των-ιδιωτών». ¹¹⁷ Πέραν της εκτελεστικής εξουσίας όμως καταδεικνύεται από τον νεαρό Μαρξ ως κατεξοχήν τύπος της αντινομικής σύστασης του κράτους το πεδίο της νομοθετικής εξουσίας και του αστικού αντιπροσωπευτικού θεσμού. ¹¹⁸

1.1.3 Η ΠΡΩΙΜΗ ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΟΥ ΘΕΣΜΟΥ

Στην Κριτική της εγγεληνικής φιλοσοφίας του δικαίου απαντά το ζήτημα της επαναστατικής αλλαγής, με κύρια ιστορική αναφορά τη Γαλλική Επανάσταση. Στην ιστορική του διάσταση, το ζήτημα των αστικών επαναστάσεων και παλινρθώσεων του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα θέτει για τον Μαρξ το ζήτημα της λαϊκής κυριαρχίας. ¹¹⁹ Στην εγγεληνική αντίληψη περί «προοδευτικότητας της αλλαγής του καθεστώτος», περί της «συνεχούς αναμόρφωσης μιας τάξης πραγμάτων» με τρόπο «επιφανειακά ειρηνικό και αδιόρατο», ¹²⁰ ο Μαρξ αντιτίνει πως για κάθε «νέο καθεστώς, χρειάστηκε πάντα μια βαρβάρη

¹¹⁶ Βλ. ό.π., σ. 88.

¹¹⁷ Ο.π. Στο εν λόγω πλαίσιο εγγράφεται και η πραγμάτευση της γραφειοκρατίας και ο Μαρξ επιδίδεται σε μια εκτενή κριτική πραγμάτευσή της, στο πλαίσιο της οποίας φανερώνονται οι διαφωτιστικές επιρροές στη σκέψη του. Βλ. ό.π., σσ. 82-89.

¹¹⁸ Για το ζήτημα της αντινομικής συγκρότησης του σύγχρονου κράτους ως «συμβολαίου ανάμεσα σε ουσιαστικά ετερογενείς εξουσίες», ως «φανταστικής «οργανικής ενότητάς», βλ. ό.π., σσ. 93-96, 98.

¹¹⁹ Βλ. ό.π., σ. 96.

¹²⁰ Βλ. ό.π., σσ. 95, 96.

επανάσταση».¹²¹ Ο νεαρός Μαρξ κατανοεί την κατηγορία του «προοδευτικού περάσματος» ως «ιστορικά λαθεμένη» και χωρίς εξηγητική αξία, στο μέτρο που αποκλείει ως πολιτικό *υποκείμενο* κι *αρχή* τον λαό. Ο νεαρός Μαρξ υιοθετεί τη διαφωτιστική έννοια της «προόδου», συνδέοντάς τη με την έννοια της *λαϊκής κυριαρχίας*: μονάχα οι *επαναστατικές συντακτικές συνελεύσεις* προσδιορίζονται ως προοδευτικό στοιχείο στο μέτρο που πηγάζουν άμεσα από τον λαό.¹²²

Η νομοθετική εξουσία, σημειώνει ο Μαρξ, έκανε τη γαλλική επανάσταση. Γενικά μιλώντας, όπου στην ιδιαιτερότητά της εισέβαλε στη σκηνή σαν το κυρίαρχο στοιχείο, έκανε τις μεγάλες οργανικές, καθολικές επαναστάσεις. Η νομοθετική εξουσία καταπολέμησε όχι το καθεστώς αλλά ένα συγκεκριμένο, ξεπερασμένο καθεστώς, ακριβώς γιατί ήταν ο εκπρόσωπος του λαού, της θέλησης του είδους. Η κυβερνητική εξουσία έκανε αντίθετα τις μικρές επαναστάσεις, τις οπισθοδρομικές επαναστάσεις, τις αντιδράσεις. Επαναστατούσε όχι για ένα νέο καθεστώς ενάντια σ' ένα παλιό, αλλά αντίθετα ενάντια στο καθεστώς, γιατί η κυβερνητική εξουσία ήταν ακριβώς ο εκπρόσωπος της επί μέρους θέλησης, της υποκειμενικής αυθαιρεσίας, του μαγικού μέρους της θέλησης.¹²³

Η μετεπαναστατική συγκρότηση της «νομοθετικής εξουσίας» σε «κυβερνητική» και «αντιπροσωπευτική» εξουσία αίρει, σύμφωνα με τον Μαρξ, το στοιχείο της προόδου.¹²⁴ Στο μέτρο αυτό, η άρση του αναδιπλασιασμού του λαού σε επαναστατικό φορέα και σε *αφηρημένα* νομοθετική εξουσία – που η ίδια «δεν κάνει το νόμο: τον ανακαλύπτει και τον διατυπώνει μόνο»¹²⁵ – τίθεται ως αξιολογικό ιδεώδες. Η κριτική στην αστική μορφή της νομοθετικής εξουσίας συνδέεται στο πλαίσιο αυτό με την έννοια του *γενικού συμφέροντος*. Στην αστική μορφή της κοινωνικής οργάνωσης, το γενικό συμφέρον, σημειώνει ο Μαρξ, «υπάρχει κιόλας «καθ' εαυτό» σαν υπόθεση της κυβέρνησης», «χωρίς να είναι *πραγματικά* το γενικό συμφέρον», παρά τίθεται ως τέτοιο με τρόπο *τυπικό* και *συμβολικό*.¹²⁶ Στον αστικό αντιπροσωπευτικό θεσμό αποτυπώνεται, σύμφωνα με τη μαρξική ανάλυση, «η *απατηλή παρουσία* των Κρατικών

¹²¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 95.

¹²² Βλ. *ό.π.*, σ. 96.

¹²³ *Ο.π.*

¹²⁴ Βλ. και *ό.π.*, σ. 169.

¹²⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 97.

¹²⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 101.

συμφερόντων σαν υπόθεσης του λαού»· «Η αυταπάτη ότι το γενικό συμφέρον είναι γενικό συμφέρον, δημόσιο συμφέρον».¹²⁷

Στο στοιχείο των γερμανικών συνελεύσεων των τάξεων [Stände] συμπυκνώνεται, σύμφωνα με τη μαρξική κριτική, η «πολιτική αυταπάτη της κοινωνίας-των-ιδιωτών» και ταυτόχρονα η «εκδήλωση της αντίφασης Κράτους και κοινωνίας-των-ιδιωτών».¹²⁸ Στο μέτρο που στο σύγχρονο κράτος «το «γενικό συμφέρον» όπως και η ενασχόληση μ' αυτό αποτελούν μονοπώλιο και όπου αντίθετα τα μονοπώλια είναι τα πραγματικά γενικά συμφέροντα», η νομοθετική εξουσία κατανοείται ως «η μεταφυσική, πολιτική εξουσία», «η καταλληλότερη έδρα για την καθολική μεταφυσική αυταπάτη».¹²⁹ Το Κράτος συνιστά άλλως ειπείν «καθαρή παράσταση» για το μέρος εκείνο της κοινωνίας που δεν απαρτίζει υλικό-πρακτικά μέρος του.¹³⁰ Ο Χέγκελ συμβολίζει την ταυτότητα κυβέρνησης και λαού με το θεσμό των Stände, τον οποίο συγκροτεί ως αντίβαρο στην «αντικρατική οχλοκρατία», θεώρηση που ερμηνεύεται από τον Μαρξ ως ακολούθως:

το «οργανικό Κράτος» υπάρχει έξω από τη μάζα και το σωρό ή: η μάζα και ο σωρός αποτελούν μέρος της Κρατικής οργάνωσης· απλά και μόνο οι «ανεύθυνες απόψεις και επιδιώξεις» της μάζας αυτής θεωρούνται ότι δεν φτάνουν σε απόψεις και επιδιώξεις κατευθυνόμενες ενάντια στο Κράτος, δεν παίρνουν δηλαδή συγκεκριμένη κατεύθυνση ώστε να γίνονται έτσι οργανικές «απόψεις και επιδιώξεις». Το ίδιο και η «οχλοκρατία»· σ' αυτήν επιτρέπεται να παραμένει μόνο «οχλοκρατία» έτσι ώστε η νόηση να βρίσκεται έξω από τη μάζα, που συνεπώς δεν είναι ικανή να τεθεί από μόνη της σε κίνηση αλλά μόνο να κινητοποιηθεί – και να χρησιμοποιηθεί – από τους μονοπωλητές του «οργανικού Κράτους».¹³¹

¹²⁷ Βλ. ό.π., σ. 101.

¹²⁸ Ο.π., σσ. 102, 108.

¹²⁹ Ο.π., σ. 105. Οι διαφωτιστικές επιρροές επιτάσσουν τη μαρξική πίστη στο αξιολογικό ιδεώδες του γενικού συμφέροντος, το οποίο πραγματοποιούν μεν άτομα αλλά πραγματώνεται ως τέτοιο μονάχα στο βαθμό που καθίσταται κτήμα της κοινωνίας: βλ. ό.π.

¹³⁰ Βλ. ό.π., σ. 110.

¹³¹ Ο.π. Έτσι και στο κράτος που παρουσιάζει ο Χέγκελ, «η πολιτική νοοτροπία της κοινωνίας-των-ιδιωτών είναι μια απλή γνώμη κι αυτό ακριβώς επειδή το όλο του Κράτους δεν είναι η αντικειμενοποίηση της πολιτικής νοοτροπίας, ακριβώς επειδή η πολιτική της ύπαρξη είναι μια αφαίρεση της πραγματικής της ύπαρξης», βλ. ό.π., σ. 172.

Στο θεσμό των *Stände* συμπυκνώνονται, σύμφωνα με τον Μαρξ, «όλες οι αντιφάσεις των σύγχρονων κρατικών οργανώσεων»: καθιστούν τη μοναρχική εξουσία «*επιφανειακή εξουσία, ένα σύμβολο*», που ωστόσο «δεν χάνει παρά την πρόσοψη της αυθαιρεσίας και της ωμής κυριάρχησης»: καθιστούν την «κυβερνητική εξουσία *ακραίο πόλο*», ενώ γίνονται οι ίδιες «*τμήμα της εξουσίας αυτής*» και προλαβαίνουν «την απομόνωση των ιδιωτικών συμφερόντων, στο βαθμό που [...] εκπροσωπούν την απομόνωση αυτή σαν *πολιτική πράξη*».¹³² Συγκροτούνται ως «ένα τμήμα της κυβερνητικής εξουσίας ενάντια στο λαό, αλλά με τέτοιο τρόπο που, ταυτόχρονα, έχουν τη σημασία να είναι ο λαός ενάντια στην κυβέρνηση».¹³³ Στο πλαίσιο του θεσμού των *Stände*, σημειώνει ο Μαρξ,

Οι «τάξεις» έχουν, από κυβερνητική άποψη, τη θέση του λαού αλλά, από λαϊκή άποψη, τη θέση της κυβέρνησης. Μετατρέπόμενος σε *παράσταση*, φαντασία, αυταπάτη, *παρά-σταση*, – ο *παριστώμενος* λαός, δηλαδή οι «τάξεις» που, *σαν επιμέρους δύναμη*, βρίσκεται πάραυτα σε διάσταση με τον πραγματικό λαό – ο λαός ξεπερνά την πραγματική αντίθεση λαού-κυβέρνησης. Ο λαός είναι εδώ προπαρασκευασμένος όπως πρέπει να είναι στον οργανισμό τούτο για να μην έχει αιχμηρό χαρακτήρα.¹³⁴

Αυτή ακριβώς η *αναπαράσταση* του λαού στο θεσμό των *Stände* προϋποθέτει, σύμφωνα με την εγγεληνή ανάλυση, τη «*διαφορά των τάξεων της κοινωνίας-των-ιδιωτών*»: μόνο εξαιτίας αυτής της διαφοράς «το στρώμα των ιδιωτών μπορεί να κάνει την είσοδό του στα κοινά. Η διαφορά αυτή γίνεται διαφορά πολιτική», σημειώνει ο Μαρξ.¹³⁵ Ο Χέγκελ επιχειρώντας να θεμελιώσει την ταυτότητα των *τάξεων της κοινωνίας-των-ιδιωτών* και των *τάξεων με την πολιτική έννοια του όρου*,¹³⁶ δημιουργεί, σύμφωνα με τον Μαρξ, «την ψευδή εντύπωση ότι δεν είναι η *πραγματικότητα* ούτε η *επί μέρους ουσία* της κοινωνικής διαφοράς των *Stände* που προσδιορίζει την υψηλότερη *πολιτική σφαίρα*, τη νομοθετική εξουσία», περιάγοντας την ουσία αυτή «στην κατηγορία

¹³² Βλ. *ό.π.*, σ. 109.

¹³³ Βλ. *ό.π.*, σ. 110.

¹³⁴ *Ο.π.*

¹³⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 113.

¹³⁶ Βλ. *ό.π.*

του καθαρά υλικού που η πολιτική σφαίρα μορφοποιεί και οικοδομεί σύμφωνα με τις *δικές της* ανάγκες διαμορφωμένες από αυτή την ίδια». ¹³⁷

Στο μέτρο αυτό, στο πλαίσιο της εγγελιανής ανάλυσης, η κοινωνία-των-ιδιωτών εμφανίζεται «καθ' εαυτή και δι' εαυτή χωρίς πολιτική σημασία και αποτελεσματικότητα»· «η κοινωνία-των-ιδιωτών είναι ο ιδιώτης», που δεν έχει «σαν ουσιαστική δραστηριότητα την επιδίωξη του καθολικού», παρά θεματοποιείται ως κατηγορία «ενάντια στο Κράτος». ¹³⁸ Ο Χέγκελ, σημειώνει ο Μαρξ, στην ουσία «καθόρισε τις «ταξικές» διαφορές της κοινωνίας-των-ιδιωτών σαν μη πολιτικές διαφορές, καθόρισε την ζωή των πολιτών και την πολιτική ζωή σαν ετερογενείς, δηλαδή σαν *αντίθετα*». ¹³⁹ Για τον Χέγκελ λοιπόν, «οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό του στρώματος των ιδιωτών, οι διάφορες κατηγορίες μέσα στην κοινωνία των ιδιωτών, δεν έχουν, σε σχέση με το Κράτος, παρά μια σημασία ιδιωτική, όχι πολιτική». ¹⁴⁰

Ο Μαρξ, σε μια ανάλυση που εν πολλοίς προκαταλαμβάνει τις επεξεργασίες του άρθρου *Για το Εβραϊκό Ζήτημα*, επιχειρεί να καταδείξει τον αναδιπλασιασμό κοινωνίας και κράτους, αστού και πολίτη, ως συστατικό στοιχείο της κοινωνίας που ξεπροβάλλει μέσα από τη φεουδαρχία. ¹⁴¹ Για τον ίδιο συνιστά «πρόοδο της ιστορίας η μετατροπή των *πολιτικών τάξεων* σε *κοινωνικές*»: «όπως οι χριστιανοί είναι ίσοι στον ουρανό και άνισοι στη γη», σημειώνει, «τα μέλη του λαού, παρμένα το καθένα στην ιδιαιτερότητά του, είναι *ίσα* στον ουρανό του πολιτικού τους κόσμου και άνισα στη γήινη ύπαρξη της *κοινωνίας*». ¹⁴² Ο εν λόγω μετασχηματισμός των *πολιτικών «τάξεων»* σε κοινωνικές, η μετατροπή των «*διαφορ[ών]*, τ[ων] «*τάξε[ων]*» της κοινωνίας-των-ιδιωτών, σε διαφορές μόνο *κοινωνικές*, διαφορές της ιδιωτικής ζωής, ασήμαντες στην πολιτική ζωή», άλλως ειπείν, «ο διαχωρισμός της πολιτικής ζωής και της κοινωνίας-των-ιδιωτών», που συντελείται στη διάρκεια της απόλυτης μοναρχίας, ολοκληρώνεται με τη Γαλλική

¹³⁷ Ο.π., σ. 138.

¹³⁸ Ο.π., σ. 118.

¹³⁹ Ο.π.

¹⁴⁰ Ο.π., σ. 120.

¹⁴¹ Βλ. ό.π., σσ. 113- 115. Βλ. και ό.π., σσ. 120-122, 134-135.

¹⁴² Βλ. ό.π., σσ. 122- 124.

Επανάσταση.¹⁴³ Η αστική τάξη επιβάλλει πλέον τους δικούς της όρους στην οργάνωση της κοινωνικής αναπαραγωγής.

1.1.4 ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΤΟΜΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Στο πλαίσιο των πρώιμων μαρξικών αναλύσεων περί αστικής κοινωνίας επισημαίνεται, μεταξύ άλλων, η άρση της *οργανικότητας* ως όρου της κοινωνικής αναπαραγωγής στον κόσμο που διαδέχεται τη φεουδαρχία:

Η «τάξη» στη σημερινή κοινωνία, σημειώνει ο Μαρξ, δείχνει τη διαφορά της με την «τάξη» της παλιάς κοινωνίας στο ότι δεν είναι πια, όπως άλλοτε, κάτι το κοινοτικό, μια κοινότητα που ενσωματώνει το άτομο, αλλά αντίθετα τότε η τύχη, τότε η εργασία, κ.λπ. του ατόμου είναι εκείνα που το κάνουν να διατηρείται ή όχι στην «τάξη» του, μια «τάξη» που κι αυτή δεν είναι παρά ένας *εξωτερικός* προσδιορισμός του ατόμου, γιατί, έξω από το ότι δεν είναι ενύπαρκτη στην εργασία του, δεν αναφέρεται στο άτομο σαν κοινότητα αντικειμενική, οργανωμένη σύμφωνα με συγκεκριμένους νόμους και με σαφώς καθορισμένες με το άτομο αυτό σχέσεις.¹⁴⁴

Η εν λόγω διαφορά, σημειώνει ο Μαρξ, «εμπεδώνεται σε κινητούς, μη καθορισμένους κύκλους που η αρχή τους είναι το *αυθαίρετο*. *Χρήμα* και *μόρφωση* είναι εδώ τα δυο κύρια κριτήρια».¹⁴⁵ Σε αντίθεση με τη φεουδαρχική οργανική συγκρότησή της, η κοινωνική τάξη, υπογραμμίζει, «τώρα δεν έχει ούτε την ανάγκη, μια φυσική δηλαδή στιγμή, ούτε την πολιτική σαν αρχή της. Είναι ένα μέρος μαζών που συγκροτούνται με φευγαλέο τρόπο και που η συγκρότησή τους είναι συγκρότηση αυθαίρετη και *όχι οργανωμένη*».¹⁴⁶ Στην *Εισαγωγή στην κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου* εισάγεται στην ανάλυση η σκοπιά του *προλεταριάτου*. Στην *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου και του Κράτους*, η μαρξική σκέψη περιορίζεται στην κατανόηση ότι «η *απουσία ιδιοκτησίας* και το στρώμα της *άμεσης* εργασίας, της συγκεκριμένης εργασίας

¹⁴³ Βλ. *ό.π*

¹⁴⁴ *Ο.π.*, σ. 123.

¹⁴⁵ *Ο.π.*

¹⁴⁶ *Ο.π.*

αποτελούν λιγότερο μια «τάξη» της κοινωνίας-των-ιδιωτών όσο το έδαφος πάνω στο οποίο στηρίζονται και κινούνται οι κύκλοι της κοινωνίας αυτής».¹⁴⁷

Το ειδοποιό στοιχείο της σύγχρονης κοινωνίας, επισημαίνει ο Μαρξ, «είναι η αρχή του *ατομικισμού* στην έσχατη προέκτασή της, η ατομική ύπαρξη είναι ο υπέρτατος σκοπός· δραστηριότητα, εργασία, περιεχόμενο, κ.λπ. δεν είναι παρά τα μέσα».¹⁴⁸ Αποτυπώνοντας την ιστορική επικράτηση της *αστικής τάξης* και κατ' επέκταση της αστικής μορφής της ιδιοκτησίας, δηλαδή της *ατομικής ιδιοκτησίας*, σημειώνει:

Μπροστά στην *αμάθεια* και την *ηλιθιότητα* της ανεξάρτητης ατομικής ιδιοκτησίας, η ανασφάλεια της επαγγελματικής δραστηριότητας είναι ελεγειακή, το πάθος του κέρδους δραματικό, η αστάθεια της κατοχής αυστηρό (τραγικό) πεπρωμένο, η εξάρτηση από το δημόσιο ταμείο Ηθικό χαρακτηριστικό. Κοντολογίς, σ' όλες αυτές τις ιδιότητες, η *ανθρώπινη καρδιά* χτυπά μέσω της ιδιοκτησίας: είναι η εξάρτηση του ανθρώπου από τον άνθρωπο. Ό,τι κι αν συμβαίνει με την εξάρτηση αυτή, είναι *ανθρώπινη* μπρος στο σκλάβο που νομίζει τον εαυτό του ελεύθερο επειδή η σφαίρα που τον περιορίζει δεν είναι η κοινωνία αλλά ο *σβάλος γης*. Η ελευθερία της θέλησης αυτής είναι το *άδειασμα* της από κάθε περιεχόμενο εκτός από αυτό της *ατομικής ιδιοκτησίας*.¹⁴⁹

Πέραν της κριτικής του σύγχρονου αστικού πνεύματος όπως σκιαγραφείται εδώ, ο Μαρξ καταθέτει την πολεμική του στην ισχυρή ακόμα (εξαιτίας και της αργοπορημένης εκβιομηχάνισης της σύγχρονης του Μαρξ Πρωσίας) πρωσική *γαιοκτητική τάξη*, καθώς και στους *νομικοπολιτικούς θεσμούς* που τη συνοδεύουν παραδοσιακά στη σχέση της με το πολιτικό καθεστώς της πρωσικής μοναρχίας.

Η κριτική αναφέρεται στη παραδοσιακή θεώρηση της γαιοκτησίας ως της «κατ' εξοχήν ατομικής ιδιοκτησίας με την καθαρή έννοια», ως ανεξάρτητης τόσο απέναντι στο κράτος όσο και απέναντι στις ανάγκες της κοινωνίας.¹⁵⁰ Σε μια διατύπωση, που προκαταλαμβάνει μεταγενέστερες επεξεργασίες αναφορικά με τη φύση του *κεφαλαίου*, αποτυπώνεται η θεώρηση του θεσμού της

¹⁴⁷ Ο.π.

¹⁴⁸ Ο.π., σσ. 123, 124.

¹⁴⁹ Ο.π., σ. 145.

¹⁵⁰ Βλ. ό.π., σ. 142.

πρωτογένειας ως «η ατομική ιδιοκτησία που έχει γίνει αυτή η ίδια θρησκεία, η ατομική ιδιοκτησία χαμένη στον εαυτό της, απορροφημένη στην αγαλλίαση της αυτονομίας της και του κυριαρχικού της δικαιώματος. Όπως και ο θεσμός αυτός έχει αποτραβηχτεί από την άμεση απαλλοτρίωση το ίδιο συμβαίνει και με το *συμβόλαιο*», σημειώνει ο Μαρξ.¹⁵¹

Στο *κρατικό δίκαιο* (και στην εγγελιανή φιλοσοφία του δικαίου), η γαιοκτησία εμφανίζει, σύμφωνα με τον Μαρξ, ως ενύπαρκτη ιδιότητά της τη *θρησκεία* και συγκροτείται η ίδια ως *ελευθερία απέναντι στο Κράτος*.¹⁵² Η γαιοκτησία, ως «η *ανεξάρτητη ατομική περιουσία*, δηλαδή η αφηρημένη ατομική περιουσία» και «το *ατομικό πρόσωπο* που της αντιστοιχεί» προσδιορίζονται από τον Μαρξ ως «η ανώτερη κατασκευή του πολιτικού Κράτους».¹⁵³ Στο μέτρο αυτό, «η πολιτική «ανεξαρτησία» συγκροτείται σαν ανεξάρτητη ατομική ιδιοκτησία» και «πρόσωπο της ανεξάρτητης αυτής ατομικής ιδιοκτησίας».¹⁵⁴ Στο αστικό κράτος, «φαίνεται», σημειώνει ο Μαρξ, «ότι «η *αφηρημένη προσωπικότητα*» είναι η *ύψιστη πολιτική προσωπικότητα*, η πολιτική βάση ολόκληρου του Κράτους».¹⁵⁵

Η διαλεκτική σχέση γαιοκτησίας και μοναρχίας αποτυπώνεται λοιπόν εμφανώς στον θεσμό της πρωτογένειας, ο οποίος καταδεικνύει την «εξουσία

¹⁵¹ Ο.π., σ. 146. Στον θεσμό της πρωτογένειας ενέχεται, σύμφωνα με τον Μαρξ, η αντίληψη της ατομικής ιδιοκτησίας ως «*υποκειμένου της θέλησης*» του ατόμου, ώστε «η θέληση δεν είναι πια παρά το *κατηγόρημα* της ατομικής ιδιοκτησίας»· αντίστοιχα, «Η ατομική ιδιοκτησία δεν είναι πια ένα *συγκεκριμένο* αντικείμενο της αυθαρεσίας· αντίθετα η αυθαρεσία είναι το *συγκεκριμένο* κατηγόρημα της ατομικής ιδιοκτησίας». Βλ. ό.π., σ. 145. «Αυτό που παραμένει», σημειώνει ο Μαρξ αναφορικά με τα πρωτόκια, «είναι το *κληρονομικό αγαθό*, η *έγγεια ιδιοκτησία*. Είναι αυτό που διατηρείται στη σχέση: η *υπόσταση*. Ο πρωτότοκος, ο κάτοχος δεν είναι στην ουσία παρά *συμβεβηκός*. Η γαιοκατοχή ανθρωπομορφοποιείται στις διάφορες γραμμές διαδοχής. Η γαιοκατοχή κληρονομιά πάντοτε, για να το πούμε έτσι, τον πρωτότοκο του οίκου σαν κατηγορούμενο προσκολλημένο στον οίκο. Κάθε πρωτότοκος στη σειρά των γαιοκατόχων είναι το τμήμα της κληρονομιάς, η *ιδιοκτησία* της αναπαλλοτρίωτης γαιοκατοχής, η προκαθορισμένη υπόσταση της θέλησής της και της δραστηριότητάς της. Το Πράγμα είναι το υποκείμενο και το κατηγορούμενο είναι ο άνθρωπος. Η θέληση γίνεται ιδιοκτησία της ιδιοκτησίας». Βλ. ό.π., σ. 152. «Ο πρωτότοκος», συμπεραίνει ο Μαρξ, «είναι ο *δούλος* της έγγειας ιδιοκτησίας και (...) οι *δούλοι* που του ανήκουν, αλλά και μόνο εκπροσωπούν την *πρακτική* συνέπεια της *θεωρητικής* σχέσης που έχει αυτός ο ίδιος με την ιδιοκτησία αυτή». Βλ. ό.π., σσ. 151, 152.

¹⁵² Βλ. ό.π., σσ. 147, 148.

¹⁵³ Βλ. ό.π., σ. 149.

¹⁵⁴ Ο.π. Βλ. και ό.π., σ. 152.

¹⁵⁵ Ο.π., σ. 153. Η θεώρηση του προσδιορισμού «μέλος του Κράτους» ως προσδιορισμού «*αφηρημένου*» συνιστά ωστόσο για τον ίδιο «*λάθος της εγγελιανής ανάλυσης και των σύγχρονων πραγματικών σχέσεων που προϋποθέτουν το διαχωρισμό της πραγματικής ζωής από την πολιτική ζωή και που κάνουν την πολιτική ιδιότητα «αφηρημένο προσδιορισμό» του πραγματικού μέλους του πολιτικού Κράτους*». Βλ. ό.π., σ. 161.

που η αφηρημένη ατομική ιδιοκτησία ασκεί πάνω στο πολιτικό Κράτος».¹⁵⁶ «Η πολιτική ιδιότητα του πρωτότοκου», σημειώνει ο Μαρξ, «είναι η πολιτική ιδιότητα του κληρονομικού του αγαθού, πολιτική ιδιότητα ενύπαρκτη στο κληρονομικό αυτό αγαθό. Η πολιτική ιδιότητα εκδηλώνεται λοιπόν εδώ και σαν ιδιοκτησία της έγγειας ιδιοκτησίας, σαν ιδιότητα που συνάγεται άμεσα από τη γη με την καθαρά φυσική της έννοια».¹⁵⁷ Η μαρξική κριτική αναφέρεται στην επιβίωση των παραδοσιακών φεουδαρχικών προνομίων, τα οποία καταξιώνει, σύμφωνα με τη μαρξική ανάγνωση, ο Χέγκελ στη *Φιλοσοφία του Δικαίου* του: «η συμμετοχή στη νομοθετική εξουσία», σημειώνει ο Μαρξ, «είναι έμφυτο δικαίωμα του ανθρώπου. Εδώ έχουμε γεννημένους-νομοθέτες, τη γεννημένη-διαμεσοποίηση του πολιτικού Κράτους προς τον εαυτό του», ωστόσο, σημειώνει «Έχουν πολύ διακωμωδηθεί και ιδιαίτερα από την πλευρά των πρωτοτοκιούχων τα δικαιώματα με τα οποία γεννιούνται οι άνθρωποι».¹⁵⁸ Η πραγμάτευση της ιστορίας, της «πραγματικής ιστορικής σχέσης, δηλαδή της τευτονικής σχέσης», είναι τελικά, για τον Μαρξ, εκείνη που επιτρέπει να καταδειχθεί η σχέση «ατομικής ιδιοκτησίας, κληρονομιάς και του προνομίου που απορρέει από αυτή για μερικές σειρές διαδοχής να συμμετέχουν στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας».¹⁵⁹

Η διασφάλιση του θεσμού της πρωτογένειας από το πρωσικό κράτος δεν αντανακλά ως εκ τούτου την «ισχύ του πολιτικού Κράτους πάνω στην ατομική ιδιοκτησία», αλλά αντίθετα την «ίδια την ισχύ της ατομικής ιδιοκτησίας», την «ουσία της προωθημένη στην ύπαρξη»,¹⁶⁰ μια ύπαρξη που «δεν γνωρίζει ούτε οικογένεια ούτε κοινωνία» και η οποία αναγνωρίζεται ως η «ανώτερη ύπαρξη του πολιτικού Κράτους», ως η «ανώτερη ύπαρξη της *Ηθικής ζωής*».¹⁶¹ Σε αντίθεση με την εγγελιανή κατανόηση του θεσμού της πρωτογένειας ως δεσμού «που επιβάλλεται στην ελευθερία του ιδιωτικού δικαίου», ο Μαρξ κατανοεί τον

¹⁵⁶ Ο.π., σσ. 143, 144. Αντιθέτως, υποστηρίζει ο Μαρξ, «ο Χέγκελ παρουσιάζει το θεσμό των πρωτοτοκίων σαν την *εξουσία του πολιτικού Κράτους πάνω στην ατομική ιδιοκτησία*. Κάνει την αιτία αποτέλεσμα και το αποτέλεσμα αιτία, ορίζον το οριζόμενο και οριζόμενο το ορίζον», βλ. ό.π., σ. 144.

¹⁵⁷ Ο.π., σ. 152.

¹⁵⁸ Ο.π., σ. 150.

¹⁵⁹ Ο.π., σ. 152. Βλ. και ό.π., σσ. 154-156.

¹⁶⁰ Ο.π., σ. 144.

¹⁶¹ Ο.π.

εν λόγω θεσμό ως «μάλλον [την] ελευθερία του ιδιωτικού δικαίου που χειραφετήθηκε από όλα τα άλλα κοινωνικά και Ηθικά δεσμά», ώστε «η σύσταση της αφηρημένης ατομικής ιδιοκτησίας» να συνιστά την «ανώτερη πολιτική σύσταση» της σύγχρονης κοινωνίας.¹⁶²

1.2 Η ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟΥ 1844

1.2.1 «Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΎΠΙΟ ΤΟΥ ΛΑΟΥ»: Ο ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΚΙ Η «ΚΑΤΗΓΟΡΙΚΗ ΕΠΙΤΑΓΗ» ΤΗΣ ΑΝΑΤΡΟΠΗΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΥΠΟΔΟΥΛΩΣΗΣ

Η Εισαγωγή συγγράφεται από τον Μαρξ μεταξύ φθινοπώρου του 1843 και Γενάρη του 1844 και δημοσιεύεται στα *Γερμανογαλλικά Χρονικά*. Εδώ ο Μαρξ συνοψίζει τις μέχρι τούδε θεωρητικές μέριμνες της περιόδου που χρονολογείται από το 1842, όπως απαντούν στα άρθρα της *Reinische Zeitung*, στην *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου* και στο άρθρο *Για το Εβραϊκό Ζήτημα*. Η Εισαγωγή του 1844 συνιστά μια κριτική της κυρίαρχης αντιδραστικής (εντοπισμένης κατά κύριο λόγο στη Γερμανία) πολιτικής και φιλοσοφικής τάσης και συγκροτείται στον αντίποδά τους, προκαταλαμβάνοντας τη σκοπιά του «ανθρώπου» και του «προλεταριάτου». Η παρουσία των Χέγκελ, Φώουερμπαχ και νέο-εγγελιανών είναι κι εδώ αισθητή, όπως άλλωστε στο σύνολο των γραπτών της περιόδου.

Στην Εισαγωγή, ο Μαρξ εκκινεί από την *κριτική της θρησκείας*, κεντρική προβληματική της περιόδου, σημειώνοντας σχετικά: «Σε ό,τι αφορά τη Γερμανία, η *κριτική της θρησκείας* έχει κατά το ουσιώδες μέρος της τερματιστεί και η κριτική της θρησκείας είναι η προϋπόθεση για κάθε κριτική».¹⁶³ Η κριτική της θρησκείας, «μια[ς] ανεστραμμένη[ς] συνείδηση[ς] του κόσμου», συνιστά την άλλη όψη της κριτικής της ιδεαλιστικής συνείδησης. Η τελευταία συνδέεται με την πίστη στη δύναμη του Λόγου ως προϋπόθεσης της «πραγματικής κριτικής»,

¹⁶² Βλ. ό.π.

¹⁶³ Εισαγωγή στην *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, ό.π., σ. 17.

ενώ προκαταλαμβάνονται εδώ οι επεξεργασίες περί *φетиχισμού του εμπορεύματος* όπως απαντούν στα ώριμα μαρξικά έργα:

Η *εγκόσμια ύπαρξη της πλάνης*», σημειώνει ο Μαρξ, «αμφισβητείται από τη στιγμή που η ουράνιά της *oratio pro aris et focis* αναιρείται. Ο άνθρωπος που δεν θα έχει βρει στη φαντασμαγορική πραγματικότητα του ουρανού, όπου αναζητούσε έναν υπεράνθρωπο, παρά την *αντανάκλαση* του εαυτού του, δεν θα είναι πια διατεθειμένος να βρίσκει απλώς την *ομοίωσή* του, τον μη-άνθρωπο, εκεί όπου αναζητά, και υποχρεωτικά πρέπει να αναζητά, την αυθεντική του πραγματικότητα. Η βάση της αντιθρησκευτικής κριτικής είναι: *ο άνθρωπος κάνει τη θρησκεία, όχι η θρησκεία τον άνθρωπο*.¹⁶⁴

Η *χειραφέτηση* του ατόμου από τις εν λόγω μορφές συνείδησης συνιστά έναν κοινό αξιολογικό άξονα που συνδέει τα έργα της νεότητας κι εκείνα της ωριμότητας. Στα 1844, η κριτική θεμελιώνεται τόσο σε *διαφωτιστικές* όσο και σε *ανθρωπολογικές* και εν πολλοίς *ιδεαλιστικές* προκείμενες, ενώ η *φωυερμπαχιανή* έννοια της *αλλοτρίωσης* συνιστά κεντρική της ανάλυσης έννοια.¹⁶⁵ Για τον Μαρξ, στο μέτρο που η θρησκεία συγκροτείται ως «η καθολική θεωρία του κόσμου τούτου», αυτή αντανακλά αφ' ενός την «*έκφραση* της πραγματικής καχεξίας» και, αφ' ετέρου, τη «*διαμαρτυρία* ενάντια στην πραγματική καχεξία». ¹⁶⁶ Η θρησκεία, σημειώνει με λογοτεχνικό ύφος, «είναι ο στεναγμός του καταπιεζόμενου πλάσματος, η θαλπωρή ενός άκαρδου κόσμου, είναι το πνεύμα ενός κόσμου απ' όπου το πνεύμα έχει λείψει. Η θρησκεία είναι το *όπιο* του λαού». ¹⁶⁷

Η μαρξική φιλοσοφία προκαταλαμβάνει τη σκοπιά των «καταπιεσμένων», αξιώνοντας τη διάλυση της θρησκευτικής «αυταπάτης», καθώς και της μετατροπής της *κριτικής της θρησκείας σε κριτική του δικαίου, της κριτικής της θεολογίας σε κριτική της πολιτικής, αξίωση που τοποθετείται στην ιστορική, «προοδευτική» της διάσταση*.¹⁶⁸ Η μαρξική κριτική αυτοκατανοείται ως «συμβολή σ' αυτό το καθήκον»: η κριτική «της *γερμανικής φιλοσοφίας, του*

¹⁶⁴ Ο.π.

¹⁶⁵ Βλ. *ό.π.*, σσ. 17, 18.

¹⁶⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 18.

¹⁶⁷ Ο.π., σ. 17.

¹⁶⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 18.

Κράτους και του δικαίου, της οποίας ο Χέγκελ έδωσε τη συνεπέστερη, την πλουσιότερη και την τελευταία της έκδοση» συνιστά για τον Μαρξ την άλλη όψη της κριτικής ανάλυσης του κράτους· συνιστά ταυτόχρονα την «αποφασιστική άρνηση κάθε προηγούμενου τρόπου της γερμανικής πολιτικής και νομικής συνείδησης, συνείδηση της οποίας η θεωρητική φιλοσοφία του δικαίου αποτελεί τη διαπρεπέστερη και την καθολικότερη έκφραση, φτασμένη στο επίπεδο επιστήμης».¹⁶⁹

Διαφωτιστική είναι στο πλαίσιο αυτό η μαρξική εννοιολόγηση της κριτικής: συνιστά «όπλο» όχι για την «άρνηση», αλλά για την «εξολόθρευση» του «εχθρού» της· «Δεν παρουσιάζεται πια σαν σκοπός καθ' εαυτός αλλά μόνο σαν μέσο. Το βασικό συναίσθημα που την εμπνέει είναι η αγανάκτηση, ο βασικός της στόχος η καταγγελία».¹⁷⁰ Επισημαίνοντας τη διαλεκτική πολιτικής κι οικονομίας, επισημαίνοντας άλλως ειπείν, τις «σχέσεις της βιομηχανίας, δηλ. γενικά του κόσμου του πλούτου, με τον πολιτικό κόσμο» ως «ουσιώδες πρόβλημα του καιρού μας»,¹⁷¹ η μαρξική κριτική «μπαίνει στον καυγά» της «αυταπάτης» και της «εγκαρτέρησης» με το καθήκον να καταδείξει «την πραγματική καταπίεση», «προσθέτοντας τη συνείδηση της καταπίεσης».¹⁷²

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Μαρξ θεματοποιεί τη σχέση θεωρίας και πρακτικής: η κριτική «δεν αναζητά στον εαυτό της το σκοπό της, αλλά κατευθύνεται προς στόχους, για τη λύση των οποίων μόνο ένας τρόπος υπάρχει: η πρακτική».¹⁷³ Ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας κι η πρακτική δύναμη της κριτικής ερείδεται ακριβώς στο γεγονός ότι εκκινεί από το αίτημα εξάλειψης της θρησκείας, αναδεικνύοντας την «κατηγορική επιταγή της ανατροπής όλων των σχέσεων που κάνουν τον άνθρωπο ένα ον ταπεινωμένο, υποδουλωμένο, εγκαταλειμμένο, περιφρονημένο».¹⁷⁴ Ήταν εξάλλου για τον ίδιο το «εμπόδιο της θεολογίας» στο οποίο «προσκρούοντας», «απέτυχε» το «ριζοσπαστικότερο γεγονός της

¹⁶⁹ Ο.π., σ. 24. Βλ. και ό.π., σσ. 18, 22, 23.

¹⁷⁰ Βλ. ό.π., σ. 19.

¹⁷¹ Ο.π., σ. 21.

¹⁷² Ο.π., σ. 20.

¹⁷³ Βλ. ό.π., σ. 24.

¹⁷⁴ Βλ. ό.π., σσ. 24, 25.

γερμανικής ιστορίας», δηλαδή ο πόλεμος των χωρικών στη Γερμανία στο πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα.¹⁷⁵

Ο Μαρξ πραγματεύεται τη διαλεκτική σχέση χειραφέτησης και εξουσίας, προκαταλαμβάνοντας τη σκοπιά του εκάστοτε ιστορικά εξουσιαζόμενου μέρους της κοινωνίας. Διακρίνεται εδώ μια αντίληψη περί προοδευτικής κίνησης της ιστορίας ως *ιστορίας της χειραφέτησης* από τα εκάστοτε ιστορικά «φράγματα». Η *Μεταρρύθμιση* αναφέρεται ως ένα τέτοιο παράδειγμα.¹⁷⁶ Ο Μαρξ, επισημαίνοντας παράλληλα την αναγκαιότητα των «υλικής βάσης» ως προϋπόθεσης των ιστορικών ριζοσπαστικών επαναστάσεων, σημειώνει: «Η θεωρία δεν πραγματώνεται ποτέ σ' ένα λαό παρά στο βαθμό που αποτελεί την πραγματοποίηση των αναγκών του»· «Μια ριζική επανάσταση δεν μπορεί να είναι παρά η επανάσταση ριζικών αναγκών».¹⁷⁷ Στο μέτρο αυτό, «Δεν αρκεί να τείνει η σκέψη να πραγματωθεί, πρέπει κι η πραγματικότητα να τείνει να γίνει σκέψη».¹⁷⁸

1.2.2 Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΑΣΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟ ΩΣ Η «DE FACTO ΔΙΑΛΥΣΗ» ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Μια φιλοσοφική κριτική της ιδιάζουσας ιστορικά συνύπαρξης προ-αστικών και αστικών θεσμών στη Γερμανία του 1843 – γεγονός που τη διαφοροποιεί από τα σύγχρονά της αστικά κράτη – από τη σκοπιά της ιστορικής εξέλιξης των κρατών αυτών, δεν θα συνιστούσε, για τον Μαρξ, παρά *αναχρονισμό*: «Ακόμα κι η άρνηση», (ο μόνος σωστός τρόπος της κριτικής, όπως σημειώνει), «η απόρριψη της τωρινής μας πολιτικής κατάστασης, είναι κιόλας μια σκονισμένη υπόθεση ριγμένη στο ιστορικό χρονοντούλαπο των σημερινών λαών. [...] Όταν αρνούμαι την κατάσταση της Γερμανίας του 1843, θα βρεθώ, σύμφωνα με το

¹⁷⁵ Βλ. ό.π., σ. 25.

¹⁷⁶ Ο Λούθηρος, σημειώνει, «Τσάκισε την πίστη στην εξουσία αποκαθιστώντας την εξουσία της πίστης», «Απελευθέρωσε τον άνθρωπο από την εξωτερική θρησκευτικότητα κάνοντας τη θρησκευτικότητα συνείδηση του ανθρώπου»· κι «Αν όμως ο προτεσταντισμός δεν ήταν η πραγματική λύση του προβλήματος, ήταν ο σωστός τρόπος να τεθεί το πρόβλημα». Βλ. ό.π.

¹⁷⁷ Βλ. ό.π., σ. 26.

¹⁷⁸ Βλ. ό.π.

γαλλικό ημερολόγιο, μόλις στα 1789, κι ακόμη λιγότερο στην καρδιά του σήμερα».¹⁷⁹ Η Γερμανία, σημειώνει, μοιράστηκε με τους σύγχρονους λαούς τις παλινорθώσεις τους χωρίς να μοιραστεί τις επαναστάσεις τους.¹⁸⁰ Ο Μαρξ επαναλαμβάνει εδώ την κριτική της νομικό-φιλοσοφικής θεμελίωσης του ιδιάζοντος γερμανικού κράτους, συμπεριλαμβάνοντας στην τελευταία και την ιστορική σχολή του δικαίου.¹⁸¹ Στρέφεται ταυτόχρονα εναντίον των ανιστορικών ιδεολογικών τάσεων νομιμοποίησης ενός ημαρτημένου παρόντος στη βάση πρότυπων του παρελθόντος.¹⁸² Στρέφει παράλληλα τα βέλη της κριτικής του ενάντια στην οικονομική πολιτική του γερμανικού κράτους, πολιτική ξεπερασμένη σε ευρωπαϊκά κράτη όπου η αστική τάξη έχει ήδη επιβάλλει την κυριαρχία της.¹⁸³

Στο πλαίσιο αυτό, θεματοποιείται το ζήτημα της «πολιτικής χειραφέτησης», του οποίου αναλυτικότερες επεξεργασίες απαντούν στο άρθρο *Για το Εβραϊκό Ζήτημα*. Η «πολιτική χειραφέτηση» προσδιορίζεται ως ένα στάδιο στην πορεία προς τη «ριζική επανάσταση», κατανόηση που επιτρέπει μια θεώρηση της επανάστασης ως διαρκούς. Για τον Μαρξ, η σύγχρονή του «Αγία Γερμανική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία», εγκολπώνοντας «τα αμαρτήματα όλων των μορφών διακυβέρνησης», μακράν απέχει από το στάδιο της πολιτικής χειραφέτησης: «Ουτοπικό όνειρο για τη Γερμανία», σημειώνει ο νεαρός Μαρξ, «δεν είναι η ριζική επανάσταση, δεν είναι η καθολική ανθρώπινη χειραφέτηση, αλλά αντίθετα η μερική χειραφέτηση, η πολιτική μόνο επανάσταση, η επανάσταση που θα αφήσει όρθιους του στύλους του οικοδομήματος».¹⁸⁴ Επαναλαμβάνεται εδώ η κριτική στη μοναρχία κι επισημαίνεται ο πρωσικός παραδοσιακός

¹⁷⁹ Ο.π.

¹⁸⁰ Βλ. ό.π., σσ. 18, 19.

¹⁸¹ Βλ. και Καρλ Μαρξ, «Το φιλοσοφικό μανιφέστο της ιστορικής σχολής του δικαίου», σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, ό.π., σσ. 97-106.

¹⁸² Ο Μαρξ καυτηριάζει την τάση «να αναζητείται στην αρχέγονη ζωή των γερμανικών δρυμών η εξήγηση για τη «ρωμαλεότητα» και το «σφρίγος» της γερμανικής φυλής», δηλαδή της «προσπάθεια[ς] να «νομιμοποιηθεί» ιστορικά ο φιλελευθερισμός με την αναζήτηση στο παρελθόν προτύπων», βλ. ό.π., σ. 19.

¹⁸³ Βλ. ό.π., σ. 22. Η «δόλια θεωρία» του Φρήντριχ Λιστ (1789-1864) θεωρητικού και εμπνευστή της προστατευτικής οικονομικής πολιτικής και ιδρυτή της Zollverein, της τελωνειακής ένωσης όλων των γερμανικών κρατών πλην της Αυστρίας βρίσκεται στο επίκεντρο της μαρξικής κριτικής, στο μέτρο που οδήγησε, σύμφωνα με τον Μαρξ, στην πιο «ανελέητη πρακτική» του γερμανικού κράτους. Για την κριτική στη γερμανική γαιοκτητική τάξη των μέσων του 19^{ου} αιώνα βλ. και ό.π., σσ. 25, 26.

¹⁸⁴ Βλ. ό.π., σ. 27.

συνασπισμός μοναρχίας-γαιοκτησίας ενάντια στην αναδυόμενη αστική τάξη.¹⁸⁵

Κι η ίδια όμως η αστική πολιτική επανάσταση υπολείπεται του αξιολογικού ιδεώδους της «ριζικής επανάστασης» ή «καθολικής ανθρώπινης χειραφέτησης».

Η επανάσταση της αστικής τάξης δεν συνιστά παρά μία «μερική, απλώς πολιτική επανάσταση», δεν συνιστά παρά τη χειραφέτηση ενός μονάχα τμήματος της *κοινωνίας-των-ιδιωτών*, το οποίο «κατορθώνει να εξουσιάσει το σύνολο της κοινωνίας».¹⁸⁶ Η πολιτική χειραφέτηση της αστικής τάξης, πραγματική, υλική, για την ίδια, δεν είναι παρά συμβολική, δυνητική για τις λοιπές κοινωνικές τάξεις: «Η τάξη αυτή απελευθερώνει την κοινωνία ολόκληρη, αλλά μόνο με τον όρο ότι η κοινωνία ολόκληρη βρίσκεται στην κατάσταση της τάξης αυτής, κατέχει π.χ. χρήμα και μόρφωση ή μπορεί να τα αποκτήσει αν θέλει».¹⁸⁷

Αποτυπώνοντας την ιστορία των αστικών επαναστάσεων, ο Μαρξ επισημαίνει την ιστορική εμφάνιση της αστικής τάξης ως του «καθολικού εκπροσώπου» της κοινωνίας, την εμφάνιση των «δικαιωμάτων» και «διεκδικήσεων» της ως δικαιωμάτων και διεκδικήσεων «της ίδιας της κοινωνίας» στο σύνολό της· την εμφάνιση εν τέλει της αστικής τάξης ως «κεφαλής» και «καρδιάς» της κοινωνίας. Εξάλλου, σημειώνει ο Μαρξ, «Μόνο στο όνομα των γενικών δικαιωμάτων της κοινωνίας μια επί μέρους τάξη μπορεί να διεκδικήσει τη γενική κυριαρχία».¹⁸⁸ Προκειμένου να «καταλάβει» μία κοινωνική τάξη το ρόλο του «ελευθερωτή» – «και από κει να καταφέρει να εκμεταλλευτεί πολιτικά όλες τις άλλες σφαίρες της κοινωνίας προς όφελος της δικής της» –, προκειμένου, άλλως ειπείν «να εναρμονιστούν η επανάσταση ενός λαού και η χειραφέτηση μιας ορισμένης τάξης της κοινωνίας»,¹⁸⁹ προϋποτίθεται, συμπεραίνει ο Μαρξ, ένας θεμελιώδης *οργανικός* όρος· προϋποτίθεται η ύπαρξη μιας τάξης που *υποδουλώνει*, μιας τάξης η οποία συγκροτείται ως «υποκείμενο γενικού σκανδάλου» και ως «η ενσάρκωση του γενικού φραγμού»,

¹⁸⁵ Βλ. ό.π.

¹⁸⁶ Βλ. ό.π.

¹⁸⁷ Βλ. ό.π.

¹⁸⁸ Βλ. ό.π., σσ. 27, 28.

¹⁸⁹ Βλ. ό.π., σ. 28.

έτσι ώστε απελευθέρωση από τη σφαίρα αυτή να φαίνεται και σαν αυτοαπελευθέρωση από τις αλυσίδες. Για να μπορέσει μια κοινωνική σφαίρα να γίνει η απελευθερωτική *par excellence* σφαίρα πρέπει, αντίστροφα, μια άλλη σφαίρα να είναι εκείνη που υποδουλώνει. Ο γενικός χαρακτήρας της γαλλικής αριστοκρατίας και του γαλλικού κλήρου ήταν η προϋπόθεση για τον γενικά θετικό χαρακτήρα της τάξης που βρισκόταν πιο κοντά και αντίθετα σ' αυτούς: της *αστικής τάξης*.¹⁹⁰

Στη βάση του αξιολογικού ιδεώδους της «καθολικής χειραφέτησης», ο νεαρός Μαρξ επιχειρεί να προκαταλάβει την ιστορική ανατροπή της αστικής τάξης εισάγοντας στην ανάλυση την κατηγορία του προλεταριάτου, ως της τάξης εκείνης που θα «εξαναγκαστεί» «να προωθήσει την χειραφέτηση [...] από την άμεσή της κατάσταση, από την *υλική* αναγκαιότητα, από τις *ίδιες της* τις αλυσίδες». ¹⁹¹ Η «θετική δυνατότητα της γερμανικής χειραφέτησης» εντοπίζεται ως εκ τούτου στη «διαμόρφωση μιας τάξης με *ριζικές αλυσίδες*», μιας τάξης που δεν «βρίσκεται σε αποκλειστική αντίθεση με τις συνέπειες, αλλά σε συστηματική αντίθεση με τις προϋποθέσεις του γερμανικού πολιτικού καθεστώτος». ¹⁹² Το προλεταριάτο συνιστά, για τον Μαρξ, την τάξη εκείνη που πραγματώνει τη διάλυση της κοινωνίας. ¹⁹³

Στο πλαίσιο μιας πρώιμης ιστορικής θεώρησης της γέννησης του γερμανικού προλεταριάτου, το οποίο «μόλις αρχίζει να σχηματίζεται στη Γερμανία» στα μέσα του 19^{ου} αιώνα εξαιτίας της καθυστερημένης εκβιομηχάνισης της χώρας, ο Μαρξ προσδιορίζει το προλεταριάτο ως την «*τεχνητά δημιουργημένη φτώχεια*», ως την «ανθρώπινη μάζα [την] προερχόμενη από τη *βίαιη διάλυση* της κοινωνίας αυτής», «από τη διάλυση των μεσαίων τάξεων», κι από την ένταξη σταδιακά στους κόλπους του των «από φυσικού τους φτωχ[ών] και [των] δουλοπάροικ[ων] της γερμανοχριστιανικής κοινωνίας [που] πυκνώνουν κι αυτοί τις γραμμές του». ¹⁹⁴ Η ιστορική αυτή κατανόηση συνδιαλέγεται στη σκέψη του με τη φιλοσοφική αξίωση του ιστορικά αναγκαίου αφανισμού του προλεταριάτου – δηλαδή της χειραφέτησής του – ως οργανικού όρου της

¹⁹⁰ Ο.π.

¹⁹¹ Βλ. ό.π., σ. 29.

¹⁹² Βλ. ό.π., σ. 30.

¹⁹³ Βλ. ό.π.

¹⁹⁴ Βλ. ό.π.

κοινωνικής αναπαραγωγής στο πλαίσιο της κοινωνίας που θα διαδεχθεί ιστορικά τον αστικό κόσμο:

Αναγγέλλοντας τη *διάλυση της προγενέστερης τάξης του κόσμου*, το προλεταριάτο δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να εκφράζει το *μυστικό της ίδιας του της ύπαρξης*, γιατί είναι η ντε φάκτο διάλυση της τάξης αυτής. Ζητώντας την *άρνηση της ατομικής ιδιοκτησίας* το προλεταριάτο ανυψώνει σε *αρχή της κοινωνίας* εκείνο που η κοινωνία έθεσε σαν αρχή γι' αυτό, αυτό που προσωποποιεί, χωρίς να έχει αυτό το ίδιο συμμετάσχει σε τούτο καθόλου, μια και είναι το αρνητικό αποτέλεσμα της κοινωνίας. Ο προλετάριος λοιπόν βρίσκεται, σε σχέση με τον κόσμο του μέλλοντος, να έχει το ίδιο δικαίωμα που έχει ο Γερμανός βασιλιάς σε σχέση με τον κόσμο του παρόντος, όταν λέει για το λαό πως είναι ο λαός του, όπως λέει για το άλογο πως είναι το άλογό του. Ο βασιλιάς, διακηρύσσοντας πως ο λαός είναι ατομική του ιδιοκτησία, εκφράζει ταυτόχρονα και το ότι ο ατομικός ιδιοκτήτης είναι βασιλιάς.¹⁹⁵

Η υπέρβαση της αστικής κοινωνίας τίθεται ως υπέρβαση της ατομικής ιδιοκτησίας και ως υπέρβαση των σχέσεων των υποκειμένων ως ατομικών ιδιοκτητών. Το μέσο προς τον τελικό αυτό σκοπό, που εμφανίζεται ως σκοπός της ίδιας της αστικής κοινωνίας, εντοπίζεται στη διαλεκτική θεωρίας και πρακτικής ή, διαφορετικά, στη διαλεκτική σχέση του προλεταριάτου με τη θεωρία: «Η φιλοσοφία», γράφει ο Μαρξ, «βρίσκει στο προλεταριάτο τα υλικά της όπλα, όπως το προλεταριάτο βρίσκει στη φιλοσοφία τα πνευματικά του όπλα, κι αμέσως μόλις η αστραπή της σκέψης θα χτυπήσει κατάκαρδα το παρθένο τούτο λαϊκό έδαφος, θα συντελεστεί η χειραφέτηση που θα κάνει τους Γερμανούς ανθρώπους».¹⁹⁶ Η αναγκαιότητα της κριτικής φιλοσοφίας εμφανίζεται ως αλληλένδετη με την εκάστοτε ιστορική πραγματικότητα κατεξουσιαστικών κοινωνικών σχέσεων, θέτοντας το αίτημα της άρσης των σχέσεων αυτών. Στον ιστορικό ορίζοντα της αστικής κοινωνίας, «Η κεφαλή της χειραφέτησης αυτής είναι η *φιλοσοφία, καρδιά της το προλεταριάτο*. Η φιλοσοφία δεν μπορεί να πραγματωθεί χωρίς να εξαλείψει το προλεταριάτο, το προλεταριάτο δεν μπορεί να εξαλειφθεί χωρίς να πραγματώσει τη φιλοσοφία».¹⁹⁷

¹⁹⁵ Ο.π.

¹⁹⁶ Ο.π.

¹⁹⁷ Ο.π., σ. 31.

1.3 ΓΙΑ ΤΟ ΕΒΡΑΪΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

1.3.1 Η ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

Το μαρξικό κείμενο *Για το Εβραϊκό Ζήτημα* (1844) μπορεί να αναγνωστεί ως μία απόπειρα κριτικής επεξεργασίας θεωρητικών θέσεων με την αφορμή μιας ιστορικά εντοπισμένης οικονομικής και πολιτικής συνθήκης της Γερμανίας του 19^{ου} αιώνα, του *εβραϊκού ζητήματος*. Η κριτική αξιώνει τη θεμελίωσή της σε επιστημονικούς όρους, ενώ η μαρξική γραφή διατηρεί έντονα στοιχεία προηγούμενων στιγμών της. Ο διάλογος λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της θεωρητικής ρήξης του Μαρξ και των αριστερών νέο-εγελιανών. Η μαρξική συμβολή στο *εβραϊκό ζήτημα* εκκινεί από την κριτική του Bruno Bauer σε αυτό.¹⁹⁸

Η εν λόγω κριτική αναφέρεται στο αίτημα των Γερμανών Εβραίων για «πολιτική χειραφέτηση», για πολιτικά δηλαδή δικαιώματα, τα οποία απολαμβάνουν οι χριστιανοί Γερμανοί υπήκοοι· αναφέρεται άλλως ειπείν στο αίτημα της άρσης ενός *πολιτικού αποκλεισμού*. Σύμφωνα με τη μαρξική κριτική, ο Μπάουερ θέτει το ζήτημα στο πλαίσιο των δεδομένων του όρων και «αντιφάσεων», στο πλαίσιο δηλαδή ενός χριστιανικού κράτους, όπου κανείς «δεν είναι πολιτικά χειραφετημένος»,¹⁹⁹ και όπου οι «Εβραίοι», σε αντίθεση με τους «χριστιανούς», τους «Γερμανούς» και τον «άνθρωπο», στο βαθμό που απαιτούν εγωιστικά «μια ιδιαίτερη χειραφέτηση» για τους ίδιους ως Εβραίους και δεν εργάζονται «ως Γερμανοί για την πολιτική χειραφέτηση της Γερμανίας, ως άνθρωποι για την ανθρώπινη χειραφέτηση»,²⁰⁰ αναγνωρίζουν «το χριστιανικό κράτος ως δικαιωμένο, [...] αναγνωρίζουν το καθεστώς της γενικής υποδούλωσης».²⁰¹

¹⁹⁸ Πρβλ. Stathis Kouvelakis, «The Marxian critique of citizenship: for a rereading of On the Jewish Question», *South Atlantic Quarterly* 104(4), 2005, σ. 708.

¹⁹⁹ Καρλ Μαρξ, «Για το Εβραϊκό Ζήτημα», σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, ό.π., σ. 161.

²⁰⁰ Ο.π.

²⁰¹ Ο.π.

Το Γερμανικό κράτος προσδιορίζεται από τον Μαρξ ως κράτος των προνομίων, ως προ-αστικό δηλαδή κρατικό μόρφωμα, με έντονο ακόμη θεολογικό χαρακτήρα.²⁰² Η κριτική του Bauer στο *εβραϊκό ζήτημα* κινείται, σύμφωνα με τον Μαρξ, εντός της εν λόγω θεολογίας, καταφάσκοντας τη διάκριση των Εβραίων ως τέτοιων και την κυριαρχία του χριστιανικού κράτους απέναντί τους.²⁰³ Διατυπώσεις περί «πραγματικής» και «χιμαιρικής εθνικότητας», «πραγματικού» νόμου και «απατηλού Νόμου» (της εβραϊκής θρησκείας), «ιστορικής κίνησης» και μη συμμετοχής των Εβραίων σε αυτή, «γενικού μέλλοντος του ανθρώπου» και «θεώρησης του εβραϊκού λαού ως του εκλεκτού λαού» εντάσσονται στο πλαίσιο της μπαουεριανής κριτικής στο *εβραϊκό ζήτημα*, και συνιστούν σημεία της μαρξικής κριτικής προς αυτήν: η αντινομία μερικού και γενικού τίθεται από τον Bauer με θεολογικούς όρους, τέτοιους που, ως επιφαινόμενα, αντιστοιχούν, σύμφωνα με τον Μαρξ, στις πραγματικές ιστορικές συνθήκες της εποχής. Ο τελευταίος, παρά τη ριζοσπαστική κριτική του στον νέο-εγελιανισμό, τελεί υπό τη φιλοσοφική επήρεια των φουερμπαχικών ανθρωπολογικών προκειμένων, θεμελιώνοντας εν πολλοίς την ανάλυσή του στις κατηγορίες του «ανθρώπου» και του βίου του ως «ουσίας γένους» [*Gattungswesen*]. Κι όπως έχει υποστηριχθεί, η ιστορία δεν είναι για τον Μαρξ παρά η «πρωταρχική διάσταση του ανθρώπου ως *Gattungswesen*, δεν καθορίζεται «από την εμπειρία του γραμμικού χρόνου ως άρνησης της άρνησης, αλλ' από την *πράξιν*, από τη συγκεκριμένη δραστηριότητα ως υπαρκτική ουσία και καταγωγική αρχή (*Gattung* [«γένος/είδος»]) του ανθρώπου».²⁰⁴

Αξιώνοντας τον επιστημονικό χαρακτήρα του έργου του, ο Μαρξ θέτει την *ιστορικότητα* των κοινωνικών μορφών συνείδησης, των «διαφορετικών βαθμίδων ανάπτυξης του ανθρώπινου πνεύματος» και των πρακτικών τους εκφάνσεων.²⁰⁵ Την ιστορικά προηγηθείσα θρησκευτική συνείδηση διαδέχεται η «κριτική», «επιστημονική» συνείδηση για την οποία η ίδια η «διατύπωση ενός

²⁰² Βλ. *ό.π.*, σσ. 161, 162.

²⁰³ Βλ. *ό.π.*, σ. 162.

²⁰⁴ Giorgio Agamben, *Χρόνος και ιστορία: κριτική του στιγμιαίου και του συνεχούς*, μετάφραση Δημήτρης Αρμάος, Ίνδικτος, Αθήνα 2003, σ. 30.

²⁰⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 163.

ζητήματος είναι και η λύση του».²⁰⁶ Με άλλα λόγια, η υπό συζήτηση «θρησκευτική αντίθεση» δύναται να αρθεί διά της άρσης της ίδιας της θρησκείας.²⁰⁷ Εδώ βρίσκεται ο πυρήνας της μαρξικής κριτικής στον Μπάουερ. Ο τελευταίος συγχέει «την πολιτική άρση της θρησκείας» με «την άρση της θρησκείας εν γένει», αδυνατώντας να συλλάβει το ερώτημα περί του είδους της «απαιτούμενης χειραφέτησης» και των «θεμελιωμένων στην ουσία της όρων», αδυνατώντας δηλαδή να διατυπώσει μια κριτική της ίδιας της «πολιτικής χειραφέτησης», συγχέοντάς τη με την εν γένει «ανθρώπινη χειραφέτηση».²⁰⁸ Για τον λόγο αυτό, η ανάλυσή του εμπίπτει, σύμφωνα με τον Μαρξ, σε αντιφάσεις, ενώ ο κριτικός της χαρακτήρας εξαντλείται στη σφαίρα της θεολογίας. Το αντικείμενο της κριτικής όμως είναι το ίδιο το πολιτικό κράτος και οι όροι συγκρότησής του, η «ουσία του ίδιου του κράτους».²⁰⁹

1.3.2 ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΣΤΟΝ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ: Η ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΜΕΝΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΚΙ Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ ΔΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Η μαρξική κριτική αντιστρέφει τη σχέση «δεισιδαιμονίας» και «ιστορίας», ανάγοντας την πρώτη στη δεύτερη, και καταπιάνεται με την «αντίφαση του κράτους με τις προϋποθέσεις του εν γένει», δηλαδή την κοινωνία που του αντιστοιχεί.²¹⁰ Η «πολιτική χειραφέτηση» του κράτους αντιδιαστέλλεται στην «ανθρώπινη χειραφέτηση» των ατόμων της κοινωνίας, της οποίας κυρίαρχο στοιχείο παραμένει η «θρησκεία».²¹¹ Οι αστικές επαναστάσεις και το κράτος που γεννήθηκε μέσα από αυτές συνέβαλαν στον εξορισμό της θρησκείας από το δημόσιο στο ιδιωτικό δίκαιο, μετατρέποντάς τη από «πνεύμα του κράτους» σε «πνεύμα της αστικής κοινωνίας».²¹² Το αστικό κράτος εξοβελίζει τη θρησκεία από τους κόλπους του και ταυτόχρονα την καταφάσκει ως όρο της κοινωνικής

²⁰⁶ Βλ. ό.π., σσ. 162, 163.

²⁰⁷ Βλ. ό.π., σ. 163.

²⁰⁸ Βλ. ό.π., σσ. 164, 165.

²⁰⁹ Βλ. ό.π., σ. 166.

²¹⁰ Βλ. ό.π., σ. 174.

²¹¹ Βλ. ό.π.

²¹² Βλ. ό.π., σ. 169.

συνοχής. Στο πλαίσιο της κοινωνίας που του αντιστοιχεί, το «θρησκευτικό πνεύμα» «παραμένει η ιδεατή, μη κοσμική συνείδηση των μελών του».²¹³ Η θρησκεία κατανοείται από τον Μαρξ όχι ως η «βάση», αλλά «απλώς ως το *επιφαινόμενο* της κοσμικής περιοριστικότητας», η άρση της οποίας συγκροτείται ως προϋπόθεση για την άρση της θρησκευτικής συνείδησης («θρησκευτικής προκατάληψης») και όχι το αντίστροφο.²¹⁴

Η μαρξική κριτική της πολιτικής χειραφέτησης αναφέρεται στα συγκεκριμένα (ιστορικά) όριά της. Για παράδειγμα, σημειώνει ο Μαρξ, «το κράτος μπορεί να απελευθερωθεί από έναν περιορισμό, χωρίς ο άνθρωπος να απελευθερωθεί *πραγματικά* από αυτόν, [...] το κράτος μπορεί να είναι ένα *ελεύθερο* κράτος χωρίς ο άνθρωπος να είναι ένας *ελεύθερος* άνθρωπος»· το κράτος μπορεί «να έχει χειραφετηθεί από τη θρησκεία ακόμα και όταν η *συντριπτική πλειονότητα* είναι ακόμη θρησκευτική», *ιδιωτικά* θρησκευτική.²¹⁵ Η αστική πολιτική χειραφέτηση συνεπώς «ούτε αίρει ούτε προσπαθεί να άρει την *πραγματική* θρησκευτικότητα του ανθρώπου».²¹⁶ Η θρησκεία συνιστά ένα επιμέρους περιεχόμενο των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων», τα οποία ακριβώς προβλέπουν «την ελευθερία της συνείδησης», «το δικαίωμα άσκησης μιας οποιασδήποτε λατρείας» ή διαφορετικά «το *προνόμιο της πίστης* ... είτε ως *ανθρώπινο δικαίωμα* είτε ως συνέπεια ενός ανθρώπινου δικαιώματος, της ελευθερίας».²¹⁷ Τα πρώτα αστικά συντάγματα δεν αναγνωρίζουν καμία «ασυμβατότητα της θρησκείας με τα ανθρώπινα δικαιώματα», απεναντίας την καταφάσκουν ως *γενικό ανθρώπινο δικαίωμα*.²¹⁸ Το θρησκευτικό περιεχόμενο βρίσκει έτσι τη νομική/ δικαιοκή μορφή του.²¹⁹

²¹³ Ο.π., σ. 173.

²¹⁴ Βλ. ό.π., σ. 174. Πρβλ. την επιστολή του Μαρξ στον Ρούγκε τον Σεπτέμβριο του 1843: Καρλ Μαρξ, «Επιστολές από τη Γερμανό-Γαλλική Επετηρίδα», σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, ό.π., σσ. 197- 200.

²¹⁵ Καρλ Μαρξ, «Για το Εβραϊκό Ζήτημα», ό.π., σσ. 166, 167.

²¹⁶ Βλ. ό.π., σ. 170.

²¹⁷ Ο.π., σ. 173.

²¹⁸ Βλ. ό.π., σσ. 175, 176.

²¹⁹ Πρβλ. Μπερνάρ Μπουρζουά, ό.π., σσ. 130-132, όπου υποστηρίζεται, μεταξύ άλλων, πως «ο πρώτος *σφαιρικός λόγος*» για τη μαρξική «καταδίκη» των ανθρωπίνων δικαιωμάτων συνίσταται στο γεγονός ότι «Αποτελούν το περιεχόμενο της Διακήρυξης που εδραιώνει στην πράξη τον πολιτικό, τον εμπράγματο θρίαμβο της απόλυτα βλαμμένης θρησκευτικής ύπαρξης».

Η πολιτική χειραφέτηση συνιστά ως εκ τούτου μια διαμεσολαβημένη και αφηρημένη μορφή χειραφέτησης, δυνάμει της οποίας «ο άνθρωπος απελευθερώνεται μέσω του κράτους, απελευθερώνεται πολιτικά από έναν περιορισμό· ευρισκόμενος «σε αντίφαση με τον εαυτό του, ανορθώνεται με αφηρημένο και περιορισμένο τρόπο, υψώνεται με μερικό τρόπο πάνω από αυτό τον περιορισμό».²²⁰ Ο νεαρός Μαρξ αναζητά τις προϋποθέσεις της ελευθερίας του κοινωνικού ατόμου, της οποίας η πραγμάτωση τίθεται υπό άρση στο αστικό παρόν, στο μέτρο που αναγνωρίζεται ακόμη μόνο στην αφαίρεσή της από το «πραγματικό άτομο» και την υλική πραγματικότητά του και μόνο «μέσω ενός μέσου, αν και αναγκαίου μέσου»,²²¹ του κράτους. Στο μέτρο που κι η θρησκεία συνίσταται στην «αναγνώριση του ανθρώπου μέσω μιας παράκαμψης»,²²² η μοναδική μετάθεση που γνωρίζει η εποχή είναι εκείνη από την κυριαρχία της θρησκείας στην κυριαρχία του κράτους. Ο ιδεαλισμός των κοινωνικών σχέσεων δεν εξαλείφεται, αντιθέτως τίθεται ως γενικός, όπως γενικά τίθεται το νέο κράτος απέναντι στη νέα του κοινωνία.²²³ Το αστικό κράτος συγκροτείται ως «μεσολαβητής μεταξύ του ανθρώπου και της ελευθερίας του ανθρώπου»²²⁴ και η αναγνώριση του εαυτού μέσω του κράτους συνιστά όρο της συγκρότησής τους.

Η αστική κοινωνική συνείδηση είναι στην καταγωγή και στον πυρήνα της η ιδεαλιστική συνείδηση της χριστιανικής πίστης, φαινομενικά αντεστραμμένη: «Όπως ο Χριστός είναι ο μεσολαβητής, στον οποίο ο άνθρωπος φορτώνει όλη τη θεϊκότητά του, όλη τη θρησκευτική προκατάληψή του, έτσι και το κράτος είναι ο μεσολαβητής στον οποίο μεταθέτει όλη την αθεϊκότητά του, τη συνολική ανθρώπινη απροκαταληψία του», σημειώνει ο Μαρξ.²²⁵ Ο ιδεαλισμός είναι ο ίδιος. Η «θεϊκότητα» κι η «αθεϊκότητα», η «θρησκευτική προκατάληψη» κι η «ανθρώπινη απροκαταληψία» δεν αναγνωρίζονται ως ίδια γνωρίσματα του κοινωνικού ατόμου (της συνείδησης και των κοινωνικών του σχέσεων), αλλά μετατίθενται κι αποδίδονται σε κοινωνικές μορφές έξω από αυτό (θεός,

²²⁰ Καρλ Μαρξ, «Για το Εβραϊκό Ζήτημα», ό.π., σ. 167.

²²¹ Ο.π.

²²² Ο.π.

²²³ Πρβλ. Stathis Kouvelakis, ό.π., σ. 13.

²²⁴ Καρλ Μαρξ, «Για το Εβραϊκό Ζήτημα», ό.π.

²²⁵ Ο.π.

κράτος).²²⁶ Αυτή η ιδέα της μετάθεσης θα βρει αργότερα την πιο ολοκληρωμένη της έκφραση στη μαρξική σκέψη στις αναπτύξεις περί *φετιχισμού του εμπορεύματος*.

1.3.3 ΓΙΑ ΤΗ «ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ» ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΑΣΤΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΗ: Η ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑ «ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ»

Η συγκρότηση του αστικού κράτους θέτει λοιπόν τον ιδεαλισμό ως προϋπόθεσή της. Για παράδειγμα, το κράτος αίρει *ιδεατά* την ατομική ιδιοκτησία τη στιγμή που (ιστορικά) «ο ακτήμονας έχει καταστεί νομοθέτης του κατέχοντος».²²⁷ Η ατομική ιδιοκτησία ιδεατά εξοβελίζεται από τους κόλπους του κράτους και αυτό εκφράζεται στα αστικά δικαιώματα, τη νομικοπολιτική έκφραση του αστικού τρόπου οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής. Η ίδια η συγκρότηση της νομικής μορφής ως τέτοιας («δικαίωμα της ιδιοκτησίας», κ.λπ.) θέτει την ατομική ιδιοκτησία ως θεμελιώδη και συγκροτητική των κοινωνικών σχέσεων διαμεσολάβηση. Τα αστικά δικαιώματα προσδιορίζονται ως η *θετική* ιδεαλιστική έκφραση του κυρίαρχου *αρνητικού* κοινωνικού δεσμού, της ατομικής ιδιοκτησίας. Η ατομική ιδιοκτησία αίρεται ως ιδέα, στο επίπεδο του κράτους, της αφηρημένης και διαμεσολαβημένης δηλαδή ύπαρξης του κοινωνικού ατόμου, όχι όμως και στο επίπεδο του υλικού του βίου. Ο κοινός δεσμός των κοινωνικών ατόμων είναι ο χωρισμός τους, ενώ η ισχύς των κοινωνικών χωρισμών και η ισχύς του κράτους αλληλοπροϋποτίθενται προκειμένου το τελευταίο να τεθεί ως γενικότητα «πάνω από τα *ιδιαίτερα* στοιχεία».²²⁸

Εδώ εντοπίζεται μια ριζική αντινομική προϋπόθεση της αστικής κοινωνίας, η οποία θέτει τη δυναμική της κοινωνίας αυτής και είναι διπλή: αφ' ενός, στο επίπεδο της συνείδησης του κάθε κοινωνικού ατόμου και, αφ' ετέρου, στις κοινωνικές σχέσεις των ατόμων μεταξύ τους. Η «σύγκρουση» αυτή «ανάγεται

²²⁶ Για μια πρώιμη θεώρηση του φετιχισμού βλ. και *ό.π.*, σ. 173.

²²⁷ *Ο.π.*, σ. 167.

²²⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 168.

στον κοσμικό διχασμό μεταξύ του πολιτικού κράτους και της αστικής κοινωνίας»,²²⁹ ενώ αποσιωπώνται οι υλικές της προϋποθέσεις. Η «σοφιστική» διαλεκτική του *bourgeois* και του *citoyen* «είναι σοφιστική του ίδιου του πολιτικού κράτους» και αποκαλύπτεται ως «η ίδια αντίφαση στην οποία βρίσκεται το μέλος της αστικής κοινωνίας με την πολιτική λεοντή του», δηλαδή ως «η διαφορά μεταξύ του εμπόρου και του πολίτη, μεταξύ του μεροκαματιάρη και του πολίτη, μεταξύ του γαιοκτήμονα και του πολίτη, μεταξύ του ζωντανού ατόμου και του πολίτη».²³⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, μορφοποιείται ως η «διένεξη μεταξύ του γενικού συμφέροντος και του ατομικού συμφέροντος», και τελικά ως ο «διχασμός[ε] μεταξύ του πολιτικού κράτους και της αστικής κοινωνίας».²³¹

Για τον Μαρξ, η αντινομική οργάνωση του αστικού τρόπου κοινωνικής αναπαραγωγής ενέχει το στοιχείο της αναγκαιότητας: «Η αστική κοινωνία, στην αντίθεσή της προς το πολιτικό κράτος, αναγνωρίζεται ως αναγκαία, διότι το πολιτικό κράτος αναγνωρίζεται ως αναγκαίο».²³² Πόρρω απέχοντας από τελεολογικές συνδηλώσεις, η θέση αυτή μπορεί να ερμηνευτεί υπό το πρίσμα της αναγνώρισης και κατανόησης των ιστορικών όρων που συγκροτούν την πραγματικότητα της εν λόγω διατύπωσης. Ο Μαρξ αντιλαμβάνεται την κοινωνική δυναμική που απελευθέρωσαν οι αστικές επαναστάσεις ως εγγεγραμμένη στους όρους οργάνωσης της αστικής κοινωνίας. Η θεώρηση των ιστορικών ορίων της εν λόγω κοινωνίας συνδιαλέγεται στη μαρξική σκέψη με αξιολογικές κρίσεις, για παράδειγμα περί «προόδου», και μας αποκαλύπτει τις διαφωτιστικές της αναφορές: «Η πολιτική χειραφέτηση είναι, βεβαίως, μια μεγάλη πρόοδος», σημειώνει ο Μαρξ, «δεν είναι μεν η τελευταία μορφή της ανθρώπινης χειραφέτησης εν γένει, αλλά είναι η τελευταία μορφή της ανθρώπινης χειραφέτησης εντός της μέχρι σήμερα οργάνωσης του κόσμου.

²²⁹ Ο.π., σσ. 168, 169.

²³⁰ Βλ. ό.π., σ. 169.

²³¹ Βλ. ό.π. Βλ. και Manolis Angelidis, «The dialectics of Rights: Transitions and Emancipatory Claims in Marxian Tradition», σε Werner Bonefeld, Richard Gunn, John Holloway, Kosmas Psychopedis, *Open Marxism*, τόμος III, Pluto Press, Λονδίνο 1995, σσ. 121, 122.

²³² Καρλ Μαρξ, «Για το Εβραϊκό Ζήτημα», ό.π.

Είναι δε αυτονόητο ότι εδώ μιλάμε για πραγματική, για πρακτική χειραφέτηση».²³³

Εξαίρεση αποτελούν οι επαναστατικοί χρόνοι, όταν «το πολιτικό κράτος γεννιέται δια της βίας μέσα από την αστική κοινωνία», και «η ανθρώπινη αυτοαπελευθέρωση επιδιώκει να ολοκληρωθεί υπό τη μορφή της πολιτικής αυτοαπελευθέρωσης».²³⁴ Η «ολόθρευση της θρησκείας», η «κατάσχεση», η «προοδευτική φορολογία» και η «λαιμητόμο[ς]», από την πλευρά του επαναστατικού κράτους, συνιστούν τους πρακτικούς όρους της ανθρώπινης αυτοαπελευθέρωσης, ωστόσο, δεν μπορούν παρά να είναι παροδικές στο βαθμό που αντιβαίνουν στις ίδιες τις προϋποθέσεις του κράτους αυτού. Συνιστούν μια «βίαιη αντίφαση απέναντι στους βιοτικούς όρους του», όπως τη θρησκεία και την ατομική ιδιοκτησία, και στο βαθμό που η επανάσταση δεν κηρύττεται ως *διαρκής*, οι προεπαναστατικές θρησκευτικές και αστικές ιδιοκτησιακές σχέσεις απελευθερώνονται και κατισχύουν μετεπαναστατικά, «με την ίδια αναγκαιότητα όπως ο πόλεμος τελειώνει με την ειρήνη».²³⁵ Οι επαναστατικές σχέσεις εγγράφονται και αυτές στους όρους αναπαραγωγής της μετεπαναστατικής αστικής κοινωνίας και συνοψίζονται από τον νεαρό Μαρξ ως η «ιδιαιτέρη αυτοπεποίθηση» του πολιτικού βίου «να συγκροτηθεί ως ο πραγματικός, άνευ αντιφάσεων ειδολογικός βίος του ανθρώπου».²³⁶ Η θεώρηση αυτής της εμπειρίας του επιτρέπει την κατανόηση της δυνατότητας της ανθρώπινης χειραφέτησης πέραν της επιτελεσμένης, στο πλαίσιο του «*άθρου*» και «*δημοκρατικού*» αστικού κράτους, πολιτικής χειραφέτησης.

Για τον Μαρξ, η κατηγορία της πολιτικής χειραφέτησης ενέχει το στοιχείο της «γενικής προκατάληψης», η συμμετοχή στην πολιτική κοινότητα είναι ταυτόχρονα συμμετοχή σε μια γενική προκατάληψη.²³⁷ Εδώ αντικατοπτρίζεται η ουσία της πολιτικής χειραφέτησης, όπως προκύπτει από τη σχέση της αστικής κοινωνίας και του πολιτικού κράτους. Η σχέση αυτή αποτυπώνεται στη διάκριση των δικαιωμάτων σε εκείνα, αφ' ενός, του *πολίτη* και αφ' ετέρου, του

²³³ Ο.π.

²³⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 170.

²³⁵ Ο.π.

²³⁶ Ο.π.

²³⁷ Βλ. *ό.π.*.

ανθρώπου. Η πολιτική κοινότητα αποτελεί το περιεχόμενο των πολιτικών δικαιωμάτων, τα οποία «εμπίπτουν στην κατηγορία της πολιτικής ελευθερίας» και «μπορούν να ασκηθούν μόνο σε κοινότητα με άλλους».²³⁸ Η δε έννοια του ανθρώπου συρρικνώνεται για να περιγράψει το μέλος της αστικής κοινωνίας, δηλαδή, τον εγωιστικό άνθρωπο «που είναι χωρισμένος από τον άνθρωπο και από την κοινότητα»²³⁹ και του οποίου τα δικαιώματα βρίσκουν τη θέση τους ως τα ανθρώπινα δικαιώματα στα συντάγματα του 18^{ου} αιώνα.

Η ονοματοθεσία τους, ως ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δεν είναι ανεξάρτητη, σύμφωνα με τον Μαρξ, από τη σχέση του πολιτικού κράτους προς την αστική κοινωνία, από την ουσία της πολιτικής χειραφέτησης.²⁴⁰ Στο Σύνταγμα του 1793, ως ανθρώπινα δικαιώματα αναφέρονται η ισότητα, η ελευθερία, η ασφάλεια, η ιδιοκτησία, και ο Μαρξ αναζητά το περιεχόμενο του καθενός από αυτά. Η ελευθερία, ως «το δικαίωμα του ανθρώπου να κάνει οτιδήποτε δεν βλάπτει τα δικαιώματα ενός άλλου» ή ως οποιαδήποτε πράξη η οποία δεν βλάπτει τον άλλο,²⁴¹ συνιστά μια μορφή αρνητικής ή αντινομικής ελευθερίας. Είναι η ελευθερία του ετεροκαθορισμού του ανθρώπου στην αντίθεσή του προς τον άλλο, «του ανθρώπου ως απομονωμένη και αυτοαναφερόμενη μονάδα», το όριο του οποίου «ορίζεται από τον νόμο».²⁴²

Η πρακτική εφαρμογή του δικαιώματος της ελευθερίας είναι, για τον Μαρξ, το ανθρώπινο δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας, δηλαδή, «το δικαίωμα κάθε πολίτη να απολαμβάνει και να διαθέτει κατά βούληση τα αγαθά του, τα έσοδά του, τους καρπούς της εργασίας και της φιλοπονίας του».²⁴³ Το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας μεταφράζεται ως δικαίωμα του ιδίου οφέλους και η κατά βούληση απόλαυση και διάθεση, «ανεξάρτητα από τους άλλους ανθρώπους, ανεξάρτητα από την κοινωνία», ως αυθαιρεσία.²⁴⁴ Η αστική κοινωνία, θεμέλιο της οποίας αποτελούν «κάθε ατομική ελευθερία, όπως και η αντίστοιχη εφαρμογή της», «αφήνει κάθε άνθρωπο να βρίσκει στον άλλο άνθρωπο όχι την

²³⁸ Βλ. ό.π., σ. 175.

²³⁹ Ό.π., σ. 176.

²⁴⁰ Βλ. ό.π.

²⁴¹ Βλ. ό.π.

²⁴² Βλ. ό.π.

²⁴³ Βλ. ό.π., σ. 177.

²⁴⁴ Βλ. ό.π.

πραγματοποίηση της ελευθερίας του, αλλά πολύ περισσότερο το *φραγμό* της ελευθερίας του».²⁴⁵ Η *ισότητα* – ως *ισονομία* στο Σύνταγμα του 1795 – μεταφράζεται με τη σειρά της ως η θεώρηση κάθε ανθρώπου ως «εξίσου αυτοτελ[ούς] μονάδα[ς]»,²⁴⁶ δηλώνοντας «την έλλειψη της οριζόντιας, άμεσης σχέσης των ατόμων».²⁴⁷ Η ασφάλεια, ως η «προστασία που παρέχει σε κάθε μέλος της η κοινωνία, για τη διατήρηση του προσώπου, των δικαιωμάτων και της ιδιοκτησίας του» (Σύνταγμα του 1793), συνιστά, για τον Μαρξ, την «ανώτατη κοινωνική έννοια της αστικής κοινωνίας», την «έννοια της *αστυνομίας*».²⁴⁸ Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται ο εγγελιανός προσδιορισμός της αστικής κοινωνίας ως «κράτο[υ]ς της ανάγκης και της διάνοιας».²⁴⁹ Η έννοια της ασφάλειας καταφάσκει τον εγωισμό ως όρο της αστικής κοινωνίας, «είναι η *διασφάλιση* του εγωισμού» αυτού.²⁵⁰

Στα ανθρώπινα δικαιώματα αποτυπώνεται λοιπόν, σύμφωνα με την ανθρωπολογική θεώρηση του νεαρού Μαρξ, η αντίληψη του ανθρώπου όχι ως «ουσίας γένους» [Gattungswesen]· «εμφανίζεται πολύ περισσότερο ο ίδιος ο βίος γένους, η κοινωνία, ως ένα πλαίσιο εξωτερικό προς τα άτομα, ως περιορισμός της πρωταρχικής αυτοτέλειάς τους. Ο μοναδικός δεσμός που τα συνέχει είναι η φυσική αναγκαιότητα, η ανάγκη και το ατομικό συμφέρον, η συντήρηση της ιδιοκτησίας τους και του εγωιστικού προσώπου τους».²⁵¹ Η πολιτική χειραφέτηση θέτει συνεπώς, αφ' ενός, τη φανταστική κυριαρχία του πολίτη και, αφ' ετέρου, τον εγωισμό του ατόμου, ως όρους συνοχής της αστικής κοινωνίας και αποτυπώνει τους όρους αυτούς υπό τη μορφή των δικαιωμάτων του πολίτη και του ανθρώπου. Άλλως ειπείν, «η σύσταση των δικαιωμάτων στη νεότερη αστική κοινωνία προϋποθέτει ότι αυτή η κοινωνία είναι διαιρεμένη και αναπαράγει αυτές τις διαιρέσεις ως όρους της ύπαρξής της».²⁵²

Η κριτική ανατρέχει στους ιστορικούς όρους της Γαλλικής Επανάστασης και στη σοφιστική της πολιτικής χειραφέτησης, στη βάση της οποίας «το σύνολο των

²⁴⁵ Ο.π.

²⁴⁶ Βλ. ό.π.

²⁴⁷ Βλ. Μπερνάρ Μπουρζουά, ό.π., σ. 134.

²⁴⁸ Βλ. Καρλ Μαρξ, «Για το Εβραϊκό Ζήτημα», ό.π., σσ. 177, 178.

²⁴⁹ Βλ. ό.π., σ. 158.

²⁵⁰ Βλ. ό.π. Πρβλ. Stathis Kouvelakis, ό.π., σσ. 709, 710.

²⁵¹ Ο.π. Βλ. και Manolis Angelidis, ό.π., σ. 123.

²⁵² Μανόλης Αγγελίδης, *Δικαιώματα και κανόνες στην πολιτική*, Στοχαστής, Αθήνα 2008, σ. 173.

πολιτών, η πολιτική κοινότητα, υποβαθμίζεται από τους πολιτικούς απελευθερωτές σε απλό μέσο για τη διατήρηση αυτών των λεγόμενων ανθρώπινων δικαιωμάτων»,²⁵³ ή διαφορετικά, ο νεαρός επαναστατικός «πολιτικός βίος ανακηρύσσεται σε απλό μέσο, ο σκοπός του οποίου είναι ο βίος της αστικής κοινωνίας».²⁵⁴ Η ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης καταδεικνύει την «κραυγαλέα αντίθεση» μεταξύ της επαναστατικής πράξης του πολιτικού βίου και της θεωρίας του. Στο εσωτερικό της επανάστασης, οι όροι αντιστρέφονται και «το ανθρώπινο δικαίωμα της ελευθερίας παύει να είναι δικαίωμα από τη στιγμή που έρχεται σε σύγκρουση με τον πολιτικό βίο».²⁵⁵ Στο εσωτερικό της επανάστασης ο πολιτικός βίος καταπιέζει την προϋπόθεσή του, την αστική κοινωνία και τα στοιχεία της προς το σκοπό της διασφάλισης της ίδιας αστικής κοινωνίας και των στοιχείων της. Σύμφωνα με τη θεωρία του, ο επαναστατικός πολιτικός βίος «αποτελεί μόνο την εγγύηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων, των δικαιωμάτων του ατομικού ανθρώπου», σύμφωνα με τη θεωρία του θα έπρεπε συνεπώς «να εγκαταλειφθεί από τη στιγμή που αντιφάσκει στο σκοπό του, σ' αυτά τα ανθρώπινα δικαιώματα», τα οποία στην επαναστατική πράξη του καταργεί.²⁵⁶ Η επαναστατική πράξη και η επαναστατική θεωρία της Γαλλικής Επανάστασης βρίσκονται λοιπόν διαχωρισμένες και σε αντινομική σχέση. Η μετεπαναστατική αστική κοινωνία αποκαθιστά την

²⁵³ Καρλ Μαρξ, «Για το Εβραϊκό Ζήτημα», *ό.π.*, Σημειώνει σχετικά ο Μαρξ: «Αποτελεί ήδη αίνιγμα ότι ένας λαός που ξεκινά να απελευθερώνεται, να καταρρίπτει όλα τα φράγματα μεταξύ των διαφόρων μελών του λαού, να θεμελιώνει μια πολιτική κοινότητα, ότι ένας τέτοιος λαός διακηρύσσει εορταστικά τη δικαίωση του εγωιστικού ανθρώπου, του ανθρώπου που είναι διαχωρισμένος από τον συνάνθρωπό του και από την κοινότητα («Déclaration de 1791»), και μάλιστα επαναλαμβάνει αυτή τη διακήρυξη σε μια στιγμή που μόνο η ηρωικότερη αφοσίωση μπορεί να σώσει το έθνος και γι' αυτό απαιτείται η ίδια επιτακτικά, σε μια στιγμή όπου η θυσία όλων των συμφερόντων της αστικής κοινωνίας έχει αναχθεί στην ημερήσια διάταξη και ο εγωισμός πρέπει να τιμωρηθεί ως έγκλημα («Déclaration des droits de l'homme etc. de 1793»). Το γεγονός αυτό γίνεται ακόμη πιο αινιγματικό όταν δούμε ότι [...] ο citoyen ανακηρύσσεται σε απλό υπηρέτη του εγωιστικού homme, ότι η σφαίρα στην οποία ο άνθρωπος συμπεριφέρεται στον εαυτό του ως μέλος της κοινότητας υποβιβάζεται κάτω από τη σφαίρα στην οποία συμπεριφέρεται στον εαυτό του ως επιμέρους ον, ότι εντέλει δεν είναι ο άνθρωπος ως citoyen, αλλά ο άνθρωπος ως bourgeois αυτός που λαμβάνεται ως ο καθ' εαυτό και ο αληθινός άνθρωπος», *ό.π.*

²⁵⁴ *Ο.π.*, σ. 179.

²⁵⁵ *Βλ. ό.π.*

²⁵⁶ *Ο.π.* *Βλ. και Καρλ Μαρξ, «Κριτικές σημειώσεις στο περιθώριο για το άρθρο «Ο βασιλιάς της Πρωσίας και η κοινωνική μεταρρύθμιση. Από έναν Πρώσο» (Εμπρός!, τεύχ. 60)», σε Καρλ Μαρξ, Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία, ό.π., 2014, σσ. 350-352. Βλ. και Καρλ Μαρξ, Για τη Γαλλική Επανάσταση, επιμέλεια/επιλογή κειμένων Γιάννης Μηλιός, μετάφραση Χριστίνα Γιαννούλη, Δημήτρης Δημούλης, Εξάντας, Αθήνα 1990.*

επαναστατική πράξη του πολιτικού βίου ως *εξαίρεση* και την επαναστατική θεωρία ως τον *κανόνα* της.²⁵⁷ Τι αντικατοπτρίζεται όμως στη θεωρία της;

Για τον Μαρξ, η «πολιτική επανάσταση είναι η επανάσταση της αστικής κοινωνίας» απέναντι στη φεουδαρχία, είναι «η *διάλυση* της παλαιάς κοινωνίας, στην οποία βασίζεται η κρατική οργάνωση που έχει αποξενωθεί από το λαό, η κυριαρχική δύναμη».²⁵⁸ Στη φεουδαρχία, οι κοινωνικές διαμεσολαβήσεις (*νομή, οικογένεια, είδος της εργασίας*) είναι άκαμπτες και λαμβάνουν τη *μορφή* της γαιοδεσποτείας, της νομοκατεστημένης τάξης και του σωματείου. Ταυτόχρονα, έχουν «*άμεσα έναν πολιτικό χαρακτήρα*», στο βαθμό που διαμεσολαβούν «τη σχέση του μεμονωμένου ατόμου προς το *κρατικό όλον*», που είναι η σχέση του *χωρισμού* και *αποκλεισμού* του ατόμου «από τα άλλα συστατικά μέρη της κοινωνίας».²⁵⁹

Η φεουδαρχική οργάνωση της κοινωνικής αναπαραγωγής, «εκείνη η οργάνωση του λαϊκού βίου δεν προβίβαζε τη νομή ή την εργασία ως κοινωνικά στοιχεία, αλλά πολύ περισσότερο ολοκλήρωνε το *χωρισμό* τους από το κρατικό όλον και τα συγκροτούσε σε *ιδιαίτερες* κοινωνίες εντός της κοινωνίας».²⁶⁰ Ταυτόχρονα, «Ως επακόλουθο αυτής της οργάνωσης εμφανίζεται αναγκαστικά η κρατική ενότητα, όπως και η συνείδηση, η βούληση και η δραστηριότητα της κρατικής ενότητας, η γενική κρατική εξουσία, επίσης ως *ιδιαίτερη* υπόθεση ενός ξεκομμένου από το λαό εξουσιαστή και των υπηρετών του».²⁶¹ «Η πολιτική επανάσταση που κατέρριψε αυτή την κυριαρχική δύναμη και προήγαγε τις κρατικές υποθέσεις σε λαϊκές υποθέσεις, η οποία συγκρότησε το πολιτικό κράτος ως *γενική* υπόθεση, δηλαδή ως *πραγματικό κράτος*», κατήργησε όλες τις φεουδαρχικές κοινωνικές διαμεσολαβήσεις (νομοκατεστημένες τάξεις,

²⁵⁷ Βλ. Καρλ Μαρξ, «Για το Εβραϊκό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 179.

²⁵⁸ Βλ. *ό.π.*

²⁵⁹ Βλ. *ό.π.*

²⁶⁰ *Ο.π.*, σσ. 179, 180. Σημειώνει ο Μαρξ παρακάτω: «Εντούτοις, ήταν οι βιοτικές λειτουργίες και οι βιοτικοί όροι της αστικής κοινωνίας αυτά που ήταν πολιτικά, αν και πολιτικά με την έννοια του φεουδαλισμού, δηλαδή απέκλειαν το άτομο από το κρατικό όλον, μετέτρεπαν την *ιδιαίτερη* σχέση του [συντεχνιακού] σωματείου του προς τον το κρατικό όλο στη δική του γενική σχέση προς τον λαϊκό βίο, όπως επίσης μετέτρεπαν την *ιδιαίτερη* αστική δραστηριότητα και θέση του στη γενική δραστηριότητα και θέση του», *ό.π.*, σ. 180.

²⁶¹ *Ο.π.*

σωματεία, ενώσεις, προνόμια), αίροντας έτσι «τον πολιτικό χαρακτήρα της αστικής κοινωνίας» των προεπαναστατικών χρόνων.²⁶²

Η άρση του πολιτικού χαρακτήρα της αστικής κοινωνίας συνίσταται στη διπλή διάλυση της ενότητας, αφ' ενός των ατόμων (ως των απλών συστατικών της κοινωνίας) με τα «υλικά και πνευματικά στοιχεία που αποτελούν το βιοτικό περιεχόμενο, την αστική κατάσταση αυτών των ατόμων» – κι εδώ ο Μαρξ μας προϊδεάζει για τις επεξεργασίες περί «ελεύθερου εργάτη» και πρωταρχικής συσσώρευσης – και αφ' ετέρου, του «πολιτικού πνεύματος» με την προηγούμενη ενότητα.²⁶³ Το πολιτικό πνεύμα συγκροτείται πλέον ως «σφαίρα της κοινότητας, της γενικής λαϊκής υπόθεσης, σε ιδεατή ανεξαρτησία από εκείνα τα ιδιαίτερα στοιχεία του αστικού βίου».²⁶⁴ Η «συγκεκριμένη βιοτική δραστηριότητα» και «κατάσταση» δεν αντικατοπτρίζουν πλέον τη «γενική σχέση του ατόμου προς το κρατικό όλον», αλλά εκπίπτουν «στο επίπεδο της απλά ατομικής σημασίας», ενώ η «δημόσια υπόθεση» και η «πολιτική λειτουργία» καθίστανται αφηρημένα η «γενική υπόθεση» και η «γενική λειτουργία» του ατόμου.²⁶⁵ Τα πολιτικά συντάγματα επικυρώνουν την «ολοκλήρωση του ιδεαλισμού του κράτους» στον αντίποδα της ολοκλήρωσης «του υλισμού της αστικής κοινωνίας»: επικυρώνουν τη χειραφέτηση του εγωιστικού πνεύματος της αστικής κοινωνίας «από την πολιτική, από το επιφανόμενο έστω ενός γενικού περιεχομένου».²⁶⁶

Ο «εγωιστικός άνθρωπος» αναγνωρίζεται στα ανθρώπινα δικαιώματα ως «η προϋπόθεση του πολιτικού κράτους».²⁶⁷ Η αναγνώριση από το κράτος της ελευθερίας του εγωιστικού ανθρώπου είναι, ωστόσο, ταυτόσημη με την «αναγνώριση της αχαλίνωτης κίνησης των πνευματικών και υλικών στοιχείων που αποτελούν το βιοτικό περιεχόμενό του»,²⁶⁸ για παράδειγμα, της ατομικής ιδιοκτησίας. Στα δικαιώματα του ανθρώπου αποτυπώνονται όχι απλά τα «δίκαια του αστού», «αλλά πολλώ μάλλον των πραγμάτων, που ο αστός τα καταξιώνει

²⁶² Βλ. ό.π.

²⁶³ Βλ. ό.π.

²⁶⁴ Βλ. ό.π.

²⁶⁵ Βλ. ό.π.

²⁶⁶ Βλ. ό.π.

²⁶⁷ Βλ. ό.π.

²⁶⁸ Βλ. ό.π., σσ. 180, 181.

όταν παρουσιάζει τα δικάιά του ως δικαιώματα του ανθρώπου: Αυτά δεν αποτυπώνουν «την κυριαρχία του ατόμου» αλλά «την κυριαρχία της ιδιοκτησίας».²⁶⁹ Ο άνθρωπος δεν απελευθερώθηκε από τη θρησκεία, απέκτησε τη θρησκευτική ελευθερία· δεν απελευθερώθηκε από την ιδιοκτησία, απέκτησε την ελευθερία της ιδιοκτησίας· δεν απελευθερώθηκε από τον εγωισμό του επιτηδεύματος, απέκτησε την ελευθερία του επιτηδεύματος.²⁷⁰ «Την ψεύτικη ελευθερία της απλής επιλογής στο πλαίσιο ενός απόλυτα πάγιου καθορισμού, που ως τέτοιος κατεξουσιάζει τον άνθρωπο».²⁷¹ Στην αστική κοινωνία, η «πρακτική ανάγκη, η διάνοια της οποίας είναι το ατομικό όφελος, φέρεται παθητικά και δεν διευρύνεται κατά βούληση, αλλά βρίσκει εαυτήν διευρυμένη με την περαιτέρω εξέλιξη των κοινωνικών συνθηκών», σημειώνει ο Μαρξ.²⁷²

Στο πλαίσιο της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας, τα δικαιώματα της ελευθερίας, της ισότητας και της δικαιοσύνης κατανοούνται επομένως, αφ' ενός, ως ιδεολογικές επικαλύψεις των καπιταλιστικών εκμεταλλευτικών σχέσεων και, αφ' ετέρου, ως «αναγκαίοι τύποι που διαμεσολαβούν νομικά και θεσμικά τις σχέσεις αυτές».²⁷³ Η πολιτική αναγνώριση του εγωιστή ανθρώπου η οποία αποτυπώνεται στη δικαιική σχέση, υπό τη μορφή του δικαιώματος, τίθεται ως παραδεδομένος κανονιστικός δεσμός των ατόμων και διαδέχεται ιστορικά ως τέτοιος το *προνόμιο*. Η επινόηση και κατίσχυση του αστικού δικαίου αποτυπώνει την ιστορική ενότητα του πολιτικού κράτους και της αστικής κοινωνίας, εντός της οποίας η *συγκρότηση* του πρώτου αντικατοπτρίζει τη *διάλυση* της δεύτερης και αντιστρόφως: «Η *συγκρότηση του πολιτικού κράτους* και η *διάλυση της αστικής κοινωνίας* σε ανεξάρτητα άτομα – η σχέση των οποίων εκφράζεται στο *δίκαιο*, όπως η σχέση του ανθρώπου των νομοκατεστημένων τάξεων και των συντεχνιών εκφραζόταν στο *προνόμιο* – ολοκληρώνεται σε *μία και την αυτή πράξη*», σημειώνει ο Μαρξ.²⁷⁴

²⁶⁹ Βλ. Μπερνάρ Μπουρζουά, *ό.π.*, σ. 140.

²⁷⁰ Βλ. Καρλ Μαρξ, «Για το Εβραϊκό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 181.

²⁷¹ Βλ. Μπερνάρ Μπουρζουά, *ό.π.*, σ. 140.

²⁷² Βλ. Καρλ Μαρξ, «Για το Εβραϊκό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 187.

²⁷³ Βλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 352.

²⁷⁴ Καρλ Μαρξ, «Για το Εβραϊκό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 181.

1.3.4 ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΏΨΕΙΣ ΤΗΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ: ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΧΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΩΝ ΝΟΜΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Η μαρξική κριτική στρέφεται ενάντια στις φυσικοδικαιικές προκείμενες του ατομικού φιλελευθερισμού κι αμφισβητεί τις μεθοδολογικές αρχές του: «ο απολιτικός άνθρωπος εμφανίζεται [...] κατ' ανάγκη ως ο φυσικός άνθρωπος. Τα *droits de l' homme* εμφανίζονται ως *droits naturels*, διότι η αυτοσυνείδητη δραστηριότητα συγκεντρώνεται στην πολιτική πράξη. Ο εγωιστικός άνθρωπος είναι το παθητικό, απλώς προδομένο αποτέλεσμα της διαλυμένης κοινωνίας, αντικείμενο της άμεσης βεβαιότητας, άρα φυσικό αντικείμενο».²⁷⁵ Ο εγωιστικός άνθρωπος αναγνωρίζεται ως η μορφή του πραγματικού ανθρώπου, «διότι είναι ο άνθρωπος στην αισθητηριακή ατομική άμεση ύπαρξή του», ενώ ο αφηρημένος *citoyen* αναγνωρίζεται ως η μορφή του αληθινού ανθρώπου, διότι «είναι μόνο ο αφηρημένος, ο τεχνητός άνθρωπος, ο άνθρωπος ως ένα αλληγορικό, ηθικό πρόσωπο».²⁷⁶ Η κριτική στην αστική επανάσταση αναφέρεται κατά κύριο λόγο στα αποτελέσματά της:

Η πολιτική επανάσταση διαλύει τον αστικό βίο στα συστατικά του, χωρίς να επαναστατικοποιεί αυτά τα συστατικά και να τα υποβάλει σε κριτική. Συμπεριφέρεται στην αστική κοινωνία, στον κόσμο των αναγκών, της εργασίας, των ατομικών συμφερόντων, του ιδιωτικού δικαίου ως το *θεμέλιο της ύπαρξής της*, σαν μια μη περαιτέρω θεμελιώσιμη προϋπόθεση, συνεπώς σαν τη φυσική βάση της.²⁷⁷

Καταφάσκοντας τη ρουσσική «αφαίρεση του πολιτικού ανθρώπου»,²⁷⁸ ο Μαρξ εννοιολογεί τη χειραφέτηση ως «επαναγωγή του ανθρώπινου κόσμου, των σχέσεων, στον ίδιο τον άνθρωπο».²⁷⁹ Βάσει της κατανόησης αυτής, η ανθρώπινη χειραφέτηση προσδιορίζεται ως κατάργηση της πολιτικής διαμεσολάβησης ως μορφής κοινωνικής διαμεσολάβησης και επανιδιοποίηση του περιεχομένου της από το «πραγματικό άτομο»:

²⁷⁵ Ο.π.

²⁷⁶ Ο.π.

²⁷⁷ Ο.π.

²⁷⁸ Βλ. ό.π.

²⁷⁹ Βλ. ό.π., σ. 182.

Μόνο όταν ο πραγματικός ατομικός άνθρωπος προσλάβει ξανά τον αφηρημένο πολίτη και γίνει στον εμπειρικό βίο του, στην ατομική εργασία του, στις ατομικές σχέσεις του *ον γένους*, μόνο όταν ο άνθρωπος αναγνωρίσει και οργανώσει τις «*forces propres*» του ως *κοινωνικές* δυνάμεις, και συνεπώς όταν δεν θα χωρίζει από τον εαυτό του την κοινωνική δύναμη με τη μορφή της *πολιτικής* δύναμης, μόνο τότε θα έχει ολοκληρωθεί η ανθρώπινη χειραφέτηση.²⁸⁰

Οι πρακτικοί όροι της ανθρώπινης χειραφέτησης «στο σημερινό υποδουλωμένο κόσμο» εντοπίζονται στους ιστορικά συγκεκριμένους όρους οργάνωσης της αστικής κοινωνικής αναπαραγωγής, στους οποίους ενέχεται «ένα γενικό, *παροντικό αντικοινωνικό* στοιχείο», και «το οποίο ωθήθηκε στο υφιστάμενο ύψος του μέσα από την ιστορική εξέλιξη».²⁸¹ Η πρακτική έκφρασή του εντοπίζεται στη μορφή του χρήματος. Έτσι, η χειραφέτηση από το *χρήμα* – την «*ανώτατη πρακτική* έκφραση της ανθρώπινης αυτοαποξένωσης» – προσδιορίζεται από τον Μαρξ ως «η αυτοχειραφέτηση της εποχής μας».²⁸² Το χρήμα, ως βιοτικός όρος της αστικής κοινωνίας, καθίσταται «παγκόσμια δύναμη» και το πνεύμα του χρήματος συνιστά το «πρακτικό πνεύμα» της αστικής κοινωνίας.²⁸³ Η κριτική στην «*πραγματική συνειδητή* σκοπιά», στην «αρετή του χρηματάνθρωπου» αναφέρεται στην «πρακτική περιφρόνηση» και «απαξίωση της φύσης», στην «περιφρόνηση της θεωρίας, της τέχνης, της ιστορίας, του ανθρώπου ως αυτοσκοπού».²⁸⁴

Η χρηματική μορφή καθίσταται η κυρίαρχη κοινωνική διαμεσολάβηση στην «αντίφαση της πολιτικής και της δύναμης του χρήματος εν γένει. Ενώ η πρώτη βρίσκεται ιδεατά υπεράνω της δεύτερης, στην πραγματικότητα έχει καταστεί

²⁸⁰ Ο.π.

²⁸¹ Βλ. ό.π., 184. Όπως έχει υποστηριχθεί, πρόκειται για ένα σημαντικό μεταβατικό σημείο στην εξέλιξη της μαρξικής σκέψης, στο μέτρο που η μαρξική κριτική συνδέει εδώ «το αίτημα ανάκτησης της αμεσότητας του ανθρώπου μέσα στην *Gattungswesen* [...] με έναν στοχασμό για τον κόσμο των αναγκών, καθώς πλέον η ιδέα της ανθρώπινης αλλοτρίωσης εξειδικεύεται με αναφορά στην ιδέα της ανθρώπινης εργασίας. Το μαρξικό χειραφετητικό ιδεώδες μετατοπίζεται έτσι στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας [...]», μετατόπιση με σημαντικές συνέπειες για τη μαρξική κριτική, «καθώς θέτει το ζήτημα της *ιστορικότητας* ως κεντρικό ζήτημα στην κριτική κοινωνική θεωρία, που υπερβαίνει τις «νατουραλιστικές» προϋποθέσεις της οικονομικής επιστήμης και υπονοεί ότι από αυτές τις προϋποθέσεις παράγεται μια ψευδής (αλλοτριωμένη) αντικειμενικότητα, που είναι κενή από την ανθρώπινη ύπαρξη ως ιστορική ύπαρξη», βλ. Μανόλης Αγγελίδης, *Δικαιώματα και κανόνες στην πολιτική*, ό.π., σσ. 178, 179.

²⁸² Βλ. Καρλ Μαρξ, «Για το Εβραϊκό Ζήτημα», ό.π.

²⁸³ Βλ. ό.π.

²⁸⁴ Βλ. ό.π., σ. 186.

δουλοπάροικός της».²⁸⁵ Το αστικό κράτος προϋποθέτει την κυριαρχία της χρηματικής μορφής και η «εθνικότητα του εμπόρου, εν γένει του χρηματιανθρώπου» προϋποθέτει τη θέσπιση της νομικής μορφής, έκφραση της «εντελώς ανεδαφικής ηθικότητας» και του «δικαίου εν γένει» ως «των απλώς τυπικών τελετών με τις οποίες περιβάλλεται ο κόσμος του ατομικού οφέλους».²⁸⁶ Οι αστικές πολιτικές επαναστάσεις θέτουν ως «ανώτατη σχέση του ανθρώπου» τη *νομική σχέση*, τη «σχέση προς τους νόμους οι οποίοι δεν ισχύουν γι' αυτόν επειδή είναι νόμοι της δικής του βούλησης και της ουσίας του, αλλά διότι *κυριαρχούν* και διότι η έκπτωση από αυτούς γεννά εκδίκηση».²⁸⁷ Το κράτος διασφαλίζει την ισχύ του μέσω της νομικής μορφής, ενώ «η κίνηση αυτού του κόσμου εντός των νόμων του είναι μια διαρκής άρση του νόμου».²⁸⁸

Η αντίφαση διαλύεται αναφορικά με τη μορφή της αστικής κοινωνικής συνείδησης. Η θεολογική συνείδηση ενσωματώνεται στην αστική κοινωνία και μετουσιώνεται στη συνείδηση του αστού. Η λειτουργία της θρησκείας παραλληλίζεται από τον νεαρό Μαρξ με τη λειτουργία του χρήματος:²⁸⁹

Όπως ο άνθρωπος, όσο είναι θρησκευτικά προκατειλημμένος, μπορεί να εξαντικειμενικεύει την ουσία του μόνο όταν την καθιστά ένα ξένο, φανταστικό ον, έτσι και υπό την κυριαρχία της εγωιστικής ανάγκης μπορεί να δραστηριοποιηθεί πρακτικά, να γεννήσει πρακτικά αντικείμενα, μόνο όταν θέτει τα προϊόντα του και τη δραστηριότητά του υπό την κυριαρχία μιας ξένης ουσίας και όταν τους αποδίδει τη σημασία μιας ξένης ουσίας – του χρήματος.²⁹⁰

Στις μετεπαναστατικές αστικές κοινωνίες, το χρήμα καθίσταται «η γενική, αυτοσυγκροτούμενη αξία όλων των πραγμάτων. Συνεπώς έχει ληστέψει από όλο τον κόσμο, τόσο από τον ανθρώπινο κόσμο όσο και από τη φύση, την ιδιόμορφη

²⁸⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 185.

²⁸⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 186.

²⁸⁷ *Ο.π.*

²⁸⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 187.

²⁸⁹ «Η *πρακτική ανάγκη*, ο *εγωισμός* είναι η αρχή της *αστικής κοινωνίας* και εμφανίζεται καθαρά ως τέτοια από τη στιγμή που η αστική κοινωνία έχει γεννήσει πλήρως, από μέσα της, το πολιτικό κράτος. Ο Θεός της *πρακτικής ανάγκης* και του *ατομικού οφέλους* είναι το χρήμα», *ό.π.*, σσ. 185, 186.

²⁹⁰ Βλ. *ό.π.*, σσ. 187, 188.

αξία του», σημειώνει ο Μαρξ.²⁹¹ Το χρήμα προσδιορίζεται ως «η αποξενωμένη από τον άνθρωπο ουσία της εργασίας του και της ύπαρξής του», «ξένη ουσία που κυριαρχεί επ' αυτού και αυτός τη λατρεύει».²⁹² Η ανάδυση της αστικής κοινωνίας και του αντίστοιχού της κράτους δεν θα μπορούσε, επαναλαμβάνει ο Μαρξ, να ολοκληρωθεί χωρίς την προγενέστερη κυριάρχηση της θρησκείας, η οποία, σε επίπεδο συνείδησης και πρακτικών σχέσεων, κατέστησε «όλες τις εθνικές, φυσικές, ηθικές, θεωρητικές σχέσεις εξωτερικές για τον άνθρωπο» και «ολοκλήρωσε *θεωρητικά* την αυτοαποξένωση του ανθρώπου από τον εαυτό του και από τη φύση».²⁹³

Στο άρθρο του *Για το Εβραϊκό Ζήτημα*, ο νεαρός Μαρξ αναζητά τις προϋποθέσεις τις κοινωνικής χειραφέτησης και τις εντοπίζει στους θεμελιώδεις όρους της αστικής κοινωνικής αναπαραγωγής. Η ανάλυσή του θέτει την άρρηκτη *σχέση* του χρήματος, των νόμων και της θρησκευτικής συνείδησης ως τον πυρήνα της αστικής κοινωνίας και ταυτόχρονα ως το αντικείμενο μιας ριζοσπαστικής κριτικής της κοινωνίας αυτής. Η «ανθρώπινη χειραφέτηση» συνίσταται στη χειραφέτηση της κοινωνίας από τη χρηματική μορφή, τη νομική μορφή²⁹⁴ και τη θεολογική μορφή συνείδησης, από τις κυρίαρχες δηλαδή αστικές κοινωνικές διαμεσολαβήσεις. Με τα λόγια του Μαρξ – και σε παραλληλισμό με το *Εβραϊκό Ζήτημα*, όπως εννοιολογείται στο σύνολο της ανάλυσής του –,

Από τη στιγμή που η κοινωνία καταφέρει να άρει την *εμπειρική* ουσία του Ιουδαϊσμού, το παζάρεμα και τις προϋποθέσεις του, ο Εβραίος έχει καταστεί *αδύνατος*, διότι η συνείδησή του δεν έχει πλέον κανένα αντικείμενο, διότι η υποκειμενική βάση του Ιουδαϊσμού, η πρακτική ανάγκη έχει εξανθρωπιστεί, διότι η σύγκρουση της ατομικής-αισθητηριακής ύπαρξης έχει αρθεί μαζί με την ύπαρξη γένους του ανθρώπου.²⁹⁵

²⁹¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 186.

²⁹² *Ο.π.*

²⁹³ Βλ. *ό.π.*, σ. 187.

²⁹⁴

²⁹⁵ *Ο.π.*, σ. 188.

1.4 ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ: ΣΥΝΟΨΙΣ ΤΟΥ ΕΒΡΑΪΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Στην *Αγία Οικογένεια* ο Μαρξ επανέρχεται στο *Εβραϊκό Ζήτημα* και τη διαμάχη με τον Μπρούνο Μπάουερ, επαναλαμβάνοντας την κριτική των *Γερμανογαλλικών Χρονικών*: ο Μπάουερ πραγματεύεται το *Εβραϊκό Ζήτημα* ως θεολογικό ζήτημα, χωρίς συνείδηση της *κοσμικής, πραγματικής* του βάσης.²⁹⁶ Συγγχεί την *πολιτική χειραφέτηση* με την *ανθρώπινη χειραφέτηση*, συγγχεί κατ' επέκταση τα μέσα της πολιτικής και εκείνα της ανθρώπινης χειραφέτησης, υποστηρίζοντας πως το κράτος μπορεί να αντιδρά σε ανταγωνιστικά στοιχεία που αναπτύσσονται εντός της κοινωνίας που του αντιστοιχεί (για παράδειγμα ο Χριστιανισμός και ο Ιουδαϊσμός) μόνο με «βίαιο αποκλεισμό των ατόμων που αποτελούν εκφραστές τους, (όπως για παράδειγμα η Τρομοκρατία επιθυμούσε να απαλλαγεί από την αισχροκέρδεια καρατομώντας εκείνους που αισχροκερδούσαν)».²⁹⁷ Για τον Μαρξ, αντιθέτως, είναι σαφές πως

η κοινωνία συμπεριφέρεται ακριβώς και αποκλειστικά όπως το κράτος, αλλά σε μια πιο ευγενική μορφή: δεν σας πετάει έξω, αλλά καθιστά τις συνθήκες τόσο άβολα για εσάς που φεύγετε με τη θέλησή σας. Βασικά, το κράτος δεν συμπεριφέρεται διαφορετικά, γι' αυτό δεν αποκλείει κανέναν που συμμορφώνεται με όλες τις απαιτήσεις και εντολές του, καθώς και την ανάπτυξή του. Στην πιο ολοκληρωμένη έκφρασή του, κλείνει ακόμα και τα μάτια και δηλώνει τις *πραγματικές* αντιφάσεις ως *μη πολιτικές* αντιφάσεις που δεν το ενοχλούν.²⁹⁸

Στα *Γερμανογαλλικά Χρονικά*, αποδίδοντας στο *Εβραϊκό Ζήτημα* την κοινωνική σημασία του, ο Μαρξ επιχείρησε την επανανοηματοδότησή του σε μια μη θρησκευτική βάση: «Από τη στιγμή που ο Ιουδαϊσμός απογυμνώθηκε από το *θρησκευτικό* του κάλυμμα», σημειώνει, «και αποκαλύφθηκε ο εμπειρικός, εγκόσμιος, πρακτικός του πυρήνας, μπόρεσε να καταδειχθεί ο *πραγματικά κοινωνικός* τρόπος για την κατάργηση αυτού του πυρήνα».²⁹⁹ Καταδείχθηκε, άλλως ειπείν, πως ο κοσμικός Ιουδαϊσμός, και άρα και ο

²⁹⁶ Βλ. *ό.π.*, σσ. 134-136.

²⁹⁷ *Ο.π.*, σ. 118. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

²⁹⁸ *Ο.π.*, σ. 120. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

²⁹⁹ *Ο.π.*, σ. 136. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

θρησκευτικός Ιουδαϊσμός επίσης «παράγεται διαρκώς από τη σύγχρονη αστική ζωή και βρίσκει την τελική του ανάπτυξη στο *χρηματικό σύστημα*».³⁰⁰ Αποδείχτηκε ότι ο Ιουδαϊσμός «αναπτύχθηκε και διατηρήθηκε μέσω της ιστορίας, μέσα και μαζί με την ιστορία», εξέλιξη που εντοπίζεται «όχι στη θρησκευτική θεωρία, αλλά μόνο στην εμπορική και βιομηχανική πρακτική».³⁰¹ Η ανθρώπινη χειραφέτηση των Εβραίων συνίσταται ως εκ τούτου σε ένα «γενικό πρακτικό καθήκον του σύγχρονου κόσμου, που στον πυρήνα του είναι *εβραϊκός*»: στην κατάργηση του *εβραϊκού χαρακτήρα της αστικής κοινωνίας*, της απανθρωπιάς της πρακτικής ζωής του σήμερα, της οποίας η πλέον ακραία έκφραση είναι το *χρηματικό σύστημα*».³⁰²

Αναφορικά με την πολιτική διάσταση του ζητήματος, ο Μαρξ επαναλαμβάνει στην *Αγία Οικογένεια* την κριτική των *Γερμανογαλλικών Χρονικών* περί συμβατότητας πολιτικής χειραφέτησης και ιδιωτικής θρησκευτικότητας,³⁰³ επισημαίνοντας ότι τα *ανθρώπινα δικαιώματα* «δεν ελευθερώνουν, επομένως, τον άνθρωπο από τη θρησκεία, αλλά του δίνουν τη θρησκευτική ελευθερία· δεν τον ελευθερώνουν από την ιδιοκτησία, αλλά του παραχωρούν την *ελευθερία της ιδιοκτησίας*· δεν τον ελευθερώνουν από τη βρωμιά του κέρδους, αλλά πολύ περισσότερο του παραχωρούν την *ελευθερία του επικερδούς επαγγέλματος*».³⁰⁴

Αναπτύσσοντας τους στοχασμούς του *Εβραϊκού Ζητήματος*, υποστηρίζει πως η αναγνώριση των δικαιωμάτων του ανθρώπου από το σύγχρονο κράτος αντιστοιχεί στην αναγνώριση της δουλείας από τα κράτη της αρχαιότητας. Με άλλα λόγια, όπως τα αρχαία κράτη είχαν τη δουλεία ως τη φυσική βάση τους, έτσι και το σύγχρονο κράτος έχει ως φυσική του βάση την αστική κοινωνία και τον άνθρωπο της αστικής κοινωνίας, δηλαδή το άτομο που συνδέεται με τα άλλα άτομα με τους δεσμούς του ιδιωτικού συμφέροντος και την ασύνειδη φυσική αναγκαιότητα, τον σκλάβο της εργασίας για κέρδος.³⁰⁵ Κι αυτή ακριβώς η δουλεία της αστικής κοινωνίας εμφανίζεται ως η ύψιστη ελευθερία,

³⁰⁰ Ο.π. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

³⁰¹ Ο.π., σ. 137. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

³⁰² Ο.π., σ. 137. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

³⁰³ Βλ. ό.π., σσ. 139, 140.

³⁰⁴ Βλ. ό.π., σσ. 141, 142. Για την μαρξική ανάλυση της αντικατάστασης των φεουδαρχικών *προνομίων* από τα αστικά *δικαιώματα* και την διατήρηση και διεύρυνση του αντικειμένου των *προνομίων* ως αντικείμενα των δικαιωμάτων βλ. ό.π., σ. 145.

³⁰⁵ Βλ. ό.π., σ. 142.

υπογραμμίζει ο Μαρξ, διότι εμφανίζεται ως η πλήρως αναπτυγμένη ανεξαρτησία του ατόμου, που θεωρεί ως ελευθερία του τα αποξενωμένα στοιχεία της ζωής του, όπως την ιδιοκτησία, τη βιομηχανία, τη θρησκεία, κ.λπ., ενώ στην πραγματικότητα αυτή είναι η πλήρως αναπτυγμένη σκλαβιά του και απανθρωπιά.³⁰⁶

Το σύγχρονο κράτος δεν δημιουργήσε το ίδιο αυτή τη φυσική του βάση. Αντιθέτως, αποτελώντας το ίδιο προϊόν της αστικής κοινωνίας της οποίας η ανάπτυξη έσπασε τους παλιούς πολιτικούς δεσμούς, αναγνώρισε με τη σειρά του τη μήτρα απ' όπου ξεπήδησε το ίδιο κι αναγνώρισε τη βάση του αυτή με τη *διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου*.³⁰⁷ Σε αυτό το σύγχρονο κράτος, «όπου το δημόσιο σύστημα δεν αντιτίθεται σε καμία προνομιακή αποκλειστικότητα», και στο οποίο, σύμφωνα με τον Μαρξ, «η αντίφαση μεταξύ του *δημοκρατικού αντιπροσωπευτικού κράτους* και της *αστικής κοινωνίας* είναι η ολοκλήρωση της *κλασικής αντίφασης* μεταξύ *δημοσίου κοινού οφέλους* και *δουλείας*», τα *φεουδαρχικά προνόμια* έχουν αντικατασταθεί από τον *Νόμο*.³⁰⁸ Ο νόμος της αστικής κοινωνίας, της χειραφετημένης από τα προνόμια που δίχαζαν, είναι πλέον η αναρχία, επισημαίνει ο Μαρξ, και η αναρχία της αστικής κοινωνίας είναι η βάση του σύγχρονου δημοσίου συστήματος, ακριβώς όπως το δημόσιο σύστημα με τη σειρά του είναι ο εγγυητής αυτής της αναρχίας. Όσο κράτος και αστική κοινωνία βρίσκονται σε αντίθεση μεταξύ τους, άλλο τόσο αλληλοκαθορίζονται.³⁰⁹

Σε μια ανάλυση που επαναλαμβάνεται και στη *Γερμανική Ιδεολογία*, ο Μαρξ υποστηρίζει την *πολιτική προκατάληψη* [sic] των νέο-εγελιανών που συνοψίζεται στην άποψη ότι το Κράτος είναι αυτό που (πρέπει να) διατηρεί τους δεσμούς των *μεμονωμένων ιδιοτελών ατόμων*, ότι «η αστική ζωή πρέπει να συγκρατείται από το Κράτος, ενώ στην πραγματικότητα, είναι αντιθέτως το

³⁰⁶ Βλ. ό.π., σ. 146. Σημειώνει παρακάτω: «Πρέπει, αντιθέτως, να καταδειχθεί πως το κράτος, η ατομική ιδιοκτησία, κ.λπ., μετατρέπουν τα ανθρώπινα όντα σε αφαιρέσεις, ή πως είναι προϊόντα του αφηρημένου ανθρώπου, αντί να είναι η πραγματικότητα των ατομικών, συγκεκριμένων ανθρώπων», ό.π., σ. 241. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

³⁰⁷ Βλ. ό.π., σ. 142.

³⁰⁸ Βλ. ό.π., σ. 146. Αναφορικά με την μετεξέλιξη των φεουδαρχικών προνομίων βλ. και ό.π., σ. 147.

³⁰⁹ Βλ. ό.π.

Κράτος εκείνο που συγκρατείται από την αστική ζωή».³¹⁰ Σύμφωνα με τη μαρξική θεώρηση, είναι αντίθετα «η φυσική αναγκαιότητα, οι ουσιώδεις ανθρώπινες ιδιότητες, όσο αποξενωμένες κι αν φαίνονται, καθώς και το συμφέρον που συγκρατούν τα μέλη της αστικής κοινωνίας· η αστική και όχι η πολιτική ζωή είναι ο πραγματικός τους δεσμός», το γεγονός ότι είναι «εγωιστικά ανθρώπινα όντα».³¹¹ Η σύγχρονη κοινωνία «που στηρίζεται στη χειραφετημένη δουλεία»,³¹² «αντιπροσωπεύεται θετικά από την αστική τάξη. Η αστική τάξη, ως εκ τούτου, αρχίζει την κυριαρχία της. Τα δικαιώματα του ανθρώπου παύουν να υπάρχουν μόνο στη θεωρία».³¹³ Στα 1830, η αστική τάξη αναγνωρίζει πλέον το κράτος «ως την επίσημη έκφραση της δικής της αποκλειστικής εξουσίας και ως την πολιτική αναγνώριση των δικών της ιδιαίτερων συμφερόντων της».³¹⁴ Κι η επιβολή της κυριαρχίας της ανατέλλει.

³¹⁰ Βλ. ό.π., σσ. 151, 152.

³¹¹ Βλ. ό.π.

³¹² Βλ. ό.π., σ. 153.

³¹³ Ό.π., σ. 154. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

³¹⁴ Ό.π., σ. 156. Από την άλλη, σημειώνει ο Μαρξ, επαναλαμβάνοντας μια ιδέα του Εβραϊκού Ζητήματος, «είναι εύλογο πως κάθε μαζικό «συμφέρον» που ιστορικά έχει επιβληθεί, όταν εισέρχεται για πρώτη φορά στην παγκόσμια σκηνή, στην «ιδέα» ή την «παράσταση» («Vorstellung») πηγαίνει πολύ πιο μακριά από τα πραγματικά του όρια και μπερδεύεται με το ανθρώπινο συμφέρον γενικά. Η αυταπάτη αυτή συνιστά αυτό που ο Φουριέ ονομάζει ιστορικό τόνο κάθε εποχής», ό.π., σ. 100. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΑ 1844

2.1 Η ΠΡΩΤΗ ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΚΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ: ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΤΖΕΙΜΣ ΜΙΛΛ

2.1.1 Η ΑΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΩΣ ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΗ ΤΩΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΑΙ Η ΠΡΩΙΜΗ ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΧΡΗΜΑΤΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ

Σε μια πρώιμη απόπειρα να σκιαγραφήσει την κριτική της πολιτικής οικονομίας, αποσαφηνίζοντας ταυτόχρονα τα θεωρητικά προβλήματα ο ίδιος, ο νεαρός Μαρξ, επισημαίνοντας, στο περιθώριο των σημειώσεων του επί των *Στοιχείων πολιτικής οικονομίας* του Μίλλ, ως εγγενές χαρακτηριστικό της αστικής κοινωνίας την πλήρη *απουσία νόμου*, αποδίδει στους αστούς οικονομολόγους τη θεωρητική καταξίωση της *τυχειότητας* και της *αυθαιρεσίας* που χαρακτηρίζει κατά τη γνώμη του την εν λόγω κοινωνία. Παρανοώντας την *πραγματική κίνηση* της τελευταίας, οι αστοί οικονομολόγοι θέτουν, επισημαίνει, σε αφαίρεση από την πραγματική κίνηση της οικονομίας, ως σταθερούς κι απαρέγκλιτους εκείνους τους «οικονομικούς νόμους» οι οποίοι γνωρίζουν διαρκώς τη *μεταβολή* και *συνεχή υπέρβασή* τους και οι οποίοι μόνο στιγμιαία ή τυχαία τίθενται σε ισχύ και επαληθεύονται στο πεδίο της πραγματικότητας.³¹⁵ Επιδιώκοντας να καταδείξει τον *απολογητικό* των αστικών σχέσεων χαρακτήρα της αστικής πολιτικής οικονομίας επικαλείται το παράδειγμα του νόμου της «προσφοράς-ζήτησης», σημειώνοντας σχετικά:

Αυτή η *πραγματική κίνηση*, της οποίας ο νόμος αυτός είναι μόνο μια αφηρημένη, τυχαία και μονόπλευρη στιγμή, καθίσταται από τη νεότερη οικονομική επιστήμη ένα συμβεβηκός, κάτι επουσιώδες. Γιατί; Διότι με τους σαφείς και ακριβείς τύπους στους οποίους [οι οικονομολόγοι] ανάγουν την οικονομική επιστήμη, εάν ήθελαν να διατυπώσουν αφηρημένα

³¹⁵ Βλ. Καρλ Μαρξ, «Αποσπάσματα από το βιβλίο του James Mill *Éléments D'économie Politique* (1844)», *ό.π.*, σ. 324.

αυτή την κίνηση, τότε ο βασικός τύπος θα έπρεπε να είναι ο εξής: στην οικονομική επιστήμη ο νόμος καθορίζεται από το αντίθετό του, την ανομία. Ο αληθινός νόμος της οικονομικής επιστήμης είναι η *σύμπτωση*, από την κίνηση της οποίας εμείς οι επιστήμονες παγιώνουμε αυθαίρετα ορισμένες στιγμές με τη μορφή νόμων.³¹⁶

Η μαρξική αντίληψη για την καπιταλιστική μορφή οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής επιτρέπει εξ αρχής την κατανόηση της τελευταίας ως μιας διαρκώς μεταβαλλόμενης κοινωνικής πραγματικότητας, της οποίας τους όρους λειτουργίας αφηρημένα και μονόπλευρα επιδιώκει να *τυποποιήσει* υπό τη *μορφή (οικονομικών) νόμων* η αστική πολιτική οικονομία, αποσιωπώντας ακριβώς τη διαρκή υπέρβαση των ίδιων των θεωρητικών της νόμων στο επίπεδο της πραγματικότητας. Το *τυχαίο*, ως όρος λειτουργίας της καπιταλιστικής πραγματικότητας, αποσπάται από αυτήν στα εξηγητικά σχήματα της πολιτικής οικονομίας, ενώ ανάγονται αυθαίρετα σε αξιώματα ιδεατοί «οικονομικοί νόμοι». Ο Μαρξ προσάπτει στην κλασική πολιτική οικονομία τα «ολισθήματα» του *φορμαλισμού* και *θετικισμού* που οδηγούν, σύμφωνα με τον ίδιο, σε μία *μερική* κατανόηση της πραγματικότητας, επιδιώκοντας σαφώς να αποδείξει τον *αντιεπιστημονικό* χαρακτήρα της κλασικής πολιτικής οικονομίας.

Στα 1844 ο Μαρξ πραγματεύεται οικονομικές κατηγορίες οι οποίες, σε αντίθεση με τα ώριμα έργα, θεμελιώνονται εδώ κατά κύριο λόγο σε *ανθρωπολογικές προκείμενες*. Για παράδειγμα, όταν ο Μιλλ συγκροτεί την έννοια του *χρήματος* ως μέσου ανταλλαγής, παραγνωρίζει, σύμφωνα με τον Μαρξ, την «ουσία του χρήματος»: για τον τελευταίο, το χρήμα δεν συνιστά απλώς μια «αλλοτριωμένη» μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά μία εντελώς νέα κατηγορία: καθίσταται η κυρίαρχη *μεσολάβηση* της κοινωνικής ανταλλαγής των ανθρώπων ως παραγωγών: «Η ουσία του χρήματος», σημειώνει ο νεαρός Μαρξ, «δεν είναι εν πρώτοις ότι εντός του αλλοτριώνεται η ιδιοκτησία, αλλά ότι η *διαμεσολαβητική δραστηριότητα* ή η κίνηση, η *ανθρώπινη, κοινωνική πράξη* μέσω της οποίας αλληλοσυμπληρώνονται τα προϊόντα των ανθρώπων,

³¹⁶ Ο.π., σσ. 324, 325.

αποξενώνεται και γίνεται η ιδιότητα ενός υλικού πράγματος έξω από τον άνθρωπο, του χρήματος».³¹⁷

Η «ανθρώπινη» κοινωνική πράξη της ανταλλαγής των προϊόντων της εργασίας, διαμεσολαβημένη από την *καπιταλιστική χρηματική μορφή*, αποκτά ως εκ τούτου στον καπιταλισμό μια έξω-υποκειμενική υπόσταση, της οποίας οι όροι καθορίζονται όχι από τον άνθρωπο, αλλά παρά αυτόν. Καίτοι προϊόν των σχέσεων του ίδιου, η *ολότητα* της καπιταλιστικής κοινωνικής αναπαραγωγής ρυθμίζεται λοιπόν από έξω-υποκειμενικές διαμεσολαβήσεις: ο νεαρός Μαρξ αναμετράται για πρώτη φορά με τις κατηγορίες του *κεφαλαίου* και της *αξίας*, τις οποίες επιχειρεί να κατανοήσει υπό το πρίσμα της φωυερμπαχικής ανθρωπολογίας κι αναπόφευκτα της εγελιανής διαλεκτικής. Στο πλαίσιο της καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής, υποστηρίζει, όσο αυξάνεται η ισχύς του χρήματος, τόσο εμπεδώνεται η αμοιβαία *απαξίωση* των ατόμων: «Η *αμοιβαία αξία* μας είναι για εμάς η *αξία* των αμοιβαίων αντικειμένων μας. Συνεπώς ο ίδιος ο άνθρωπος είναι για εμάς με αμοιβαίο τρόπο *άνευ αξίας*», σημειώνει ο Μαρξ.³¹⁸ Προοικονομείται εδώ, όπως και στα προγενέστερα μαρξικά έργα, η ιδέα περί *φетиχισμού του εμπορεύματος* και εγγράφεται στην πρώιμη μαρξική οικονομική ανάλυση:

η ίδια η *σχέση* των πραγμάτων», σημειώνει, «ο ανθρώπινος χειρισμός τους, γίνεται χειρισμός ενός όντος έξω από τον άνθρωπο και πάνω από τον άνθρωπο. Μέσα από αυτόν τον *ξένο μεσολαβητή* – αντί να είναι, ως όφειλε, ο ίδιος ο άνθρωπος μεσολαβητής για τον άνθρωπο – ο άνθρωπος αντικρίζει τη βούλησή του, τη δραστηριότητά του, τη σχέση του με άλλους ως μια δύναμη ανεξάρτητη από αυτόν και από αυτούς».³¹⁹

Προκειμένου να διασαφηνίσει την εν λόγω θέση, ο Μαρξ δανείζεται την έννοια της *θρησκευτικής αναπαράστασης*: «Είναι τώρα σαφές», σημειώνει, «ότι αυτός ο μεσολαβητής γίνεται *αληθινός Θεός*, διότι ο μεσολαβητής είναι η *πραγματική δύναμη* επ' αυτού με το οποίο με διαμεσολαβεί. Η λατρεία του

³¹⁷ Ο.π., σ. 325.

³¹⁸ Ο.π., σ. 340.

³¹⁹ Ο.π., σ. 325. Βλ. και ό.π., σσ. 339, 340.

καθίσταται αυτοσκοπός».³²⁰ Με τις κατηγορίες της *αναπαράστασης* και της *μεσολάβησης* επιδιώκει να καταδείξει πως η κυριαρχία της χρηματικής μορφής στις σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής των μελών της αστικής κοινωνίας ενέχει και τη διάσταση της ιδεολογικής της κυριαρχίας, ωστόσο δεν επεξεργάζεται στο σημείο αυτό περαιτέρω την εν λόγω θέση.

Στο πλαίσιο της καπιταλιστικής ολότητας, αποκορυφώνεται, σύμφωνα με τον ίδιο, η *υποδούλωση* του ανθρώπου στην *πραγματική εξουσία του χρήματος* μέσω μιας συντελούμενης αντιστροφής: το χρήμα, πρωταρχικά ως ανταλλακτικό μέσο, μέτρο, μεσολάβηση και αναπαράσταση της αξίας, καθίσταται η *γενική μορφή (έκφρασης) της αξίας*, έτσι ώστε η αξία κάθε παραγωγικού αποτελέσματος να κρίνεται μόνο στο βαθμό που μεσολαβεί, μετρά και αναπαριστά το ίδιο (το χρήμα).³²¹ Με άλλα λόγια, στο πλαίσιο των καπιταλιστικών σχέσεων κάθε παραγωγική δραστηριότητα εκτός του πλέγματος των χρηματικών κοινωνικών σχέσεων ανταλλαγής, στερείται αξίας: «Τα αντικείμενα, χωρισμένα από αυτόν το μεσολαβητή, έχουν χάσει την αξία τους. Συνεπώς έχουν αξία μόνο εφόσον τον αντιπροσωπεύουν, ενώ αρχικά φαινόταν ότι αυτός είχε αξία μόνο εφόσον αντιπροσώπευε εκείνα. Η αντιστροφή αυτής της πρωταρχικής σχέσης είναι», σημειώνει ο Μαρξ, «αναγκαία».³²² Συντελείται άλλως ειπείν με όρους ιστορικής αναγκαιότητας η *μετεξέλιξη της φεουδαρχικής μορφής ιδιοκτησίας στο καπιταλιστικό χρηματικό σύστημα* ως πυλώνα των σχέσεων της ατομικής ιδιοκτησίας.

Στο πλαίσιο μιας πρώιμης ιστορικό-διαλεκτικής θεώρησης, ο Μαρξ εισάγει στην ανάλυσή του τη μεθοδολογική κατηγορία της *αφαίρεσης*: η ατομική ιδιοκτησία καθίσταται αξία, αφ' ενός στο βαθμό που γίνεται αφαίρεση από τη «*συγκεκριμένη, προσωπική της φύση*» – και αυτό συμβαίνει με τη δυνατότητα αναγωγής κάθε ατομικής ιδιοκτησίας στη γενικευμένη χρηματική μορφή – και, αφ' ετέρου, *μόνο εφόσον* εισέλθει, σε αυτή της την αφαίρεση, στο πεδίο της ανταλλαγής. Η καπιταλιστική *ανταλλαγή* τίθεται ως εκ τούτου ως *όρος για την*

³²⁰ Ο.π., σ. 325.

³²¹ Προοικονομείται εδώ η κατοπινή ανάλυση περί του κεφαλαιοκρατικού καθορισμού της αξίας: κάθε παραγωγική δραστηριότητα είναι ανταλλάξιμη μόνο εφόσον συνιστά παραγωγική δραστηριότητα του κεφαλαίου.

³²² Ο.π., σ. 325.

πραγματοποίηση της αξίας και θέτει η ίδια την αναγκαιότητα της εν λόγω αφαίρεσης, στο βαθμό που η τελευταία συνιστά ουσιώδη όρο της αναπαραγωγής της.³²³ Τόσο η κατηγορία της αξίας όσο και εκείνη της ατομικής ιδιοκτησίας αποτυπώνουν την ιστορική και διαλεκτική κίνηση της καπιταλιστικής μορφής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής. Η χρηματική μορφή, ως γενική μορφή έκφρασης της αξίας συνιστά *sine qua non* όρο της εν λόγω κοινωνικής οργάνωσης, ο οποίος, όπως επισημαίνει ο Μαρξ, «κρύβεται σε όλα τα μέλη της παραγωγής και των δραστηριοτήτων της αστικής κοινωνίας».³²⁴

2.1.2 Η ΠΡΩΙΜΗ ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΟΜΙΚΟ ΚΑΤΑΝΑΓΚΑΣΜΟ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Για τον Μαρξ, η χρηματική μορφή βρίσκει την ολοκληρωμένη έκφρασή της στη μέγιστη δυνατή αφαίρεσή της, στο πλαίσιο δηλαδή του χρηματοπιστωτικού συστήματος, όπου παράγονται οι αναγκαίοι προς αυτό όροι. Εδώ η χρηματική μορφή της αξίας αποκτά αυθύπαρκτη υπόσταση, *ανεξάρτητα από τις υλικές αναπαραστάσεις της*.³²⁵ Προσδιορίζεται από τον Μαρξ ως «η εσωτερική, καθ' εαυτήν υπάρχουσα, κρυμμένη σχέση συνδιαλλαγής ή νομιμοταξική σχέση των εμπορευμάτων μεταξύ τους».³²⁶ Η χρηματική έκφραση της αξίας αποτελεί συμπύκνωση των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, που είναι *ταξικές σχέσεις*, κατανόηση που υπερβαίνει τη στρεβλή κατανόηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος ως του πεδίου επανιδιοποίησης των «ανθρώπινων» αναγκών, ικανοτήτων και σχέσεων, σημειώνει ο Μαρξ εγκαινιάζοντας την κριτική στις σύγχρονες του ουτοπικές και σοσιαλιστικές θεωρητικές τάσεις.³²⁷

Στο πλαίσιο της χρηματοπιστωτικής σχέσης, η *πίστωση κεφαλαίου* προϋποθέτει την εγγύηση της κερδοφόρου αποπληρωμής του, εγγύηση που δεν

³²³ Βλ. *ό.π.*, σ. 326.

³²⁴ *Ο.π.*, σ. 327.

³²⁵ Βλ. *ό.π.*

³²⁶ *Ο.π.*

³²⁷ Ο Μαρξ αναφέρεται ιδιαίτερα στη σχολή των σαινισμονιστών. Βλ. *ό.π.* Η αναφορά στο ταξικό στοιχείο επανέρχεται στο τέλος του κειμένου, αναφορικά με τη φορολογία, βλ. *ό.π.*, σ. 342.

θεμελιώνεται στο πεδίο της ηθικής, αλλά στον *νομικό καταναγκασμό*: «Είναι αυτονόητο ότι ο πιστωτής εκτός από τις *ηθικές* εγγυήσεις έχει επίσης υπέρ του την εγγύηση του *νομικού* εξαναγκασμού, όπως και λιγότερο ή περισσότερο *εμπράγματα* εγγυήσεις».³²⁸ Στο πλαίσιο της καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής, η υπέρβαση των φεουδαρχικών δικαιοκτών σχέσεων εμπεδώνεται με την κατίσχυση της *αστικής μορφής του δικαίου και του νόμου*, όπου αντανακλώνται οι αντίστοιχες κοινωνικές σχέσεις.

Στο βαθμό που κάθε ανθρώπινη παραγωγή και τα προϊόντα της μπορούν να αναχθούν στη γενική χρηματική μορφή, το «πνεύμα του χρήματος» βρίσκει εν δυνάμει την υλική του υπόσταση σε κάθε διάσταση του ατόμου.³²⁹ Γενικεύονται πλέον ως ανταλλακτικές αξίες η *ηθική* και η *κοινωνική* ύπαρξη του ατόμου. Η πίστωση ενέχει, όπως έχει υποστηριχθεί, μια «ηθική αξιολόγηση» του οφειλέτη από τον πιστωτή, δηλαδή μια «υποκειμενική» μέτρηση της αξίας.³³⁰ Πρόκειται ταυτόχρονα για «μια αποξένωση του εαυτού, μια απανθρωποποίηση ακόμη πιο αισχρή και οξυμμένη επειδή ακριβώς το στοιχείο της δεν είναι πια το εμπόρευμα, το μέταλλο, το χαρτί, αλλά η *ηθική ύπαρξη*, η *κοινωνική ύπαρξη*, τα ίδια τα *τρίσβαθα της ανθρώπινης καρδιάς*».³³¹ Στο πλαίσιο των χρηματοπιστωτικών σχέσεων, «αντί για το μέταλλο ή το χαρτί, έχει γίνει ο ίδιος ο *άνθρωπος ο μεσολαβητής της ανταλλαγής*, όχι όμως ως άνθρωπος αλλά ως η *ύπαρξη ενός κεφαλαίου και των τόκων*».³³² Το υποκείμενο υπάρχει ως «τρόπος

³²⁸ *Ο.π.*, σ. 328.

³²⁹ Σημειώνει ο Μαρξ: «Η *ανθρώπινη ατομικότητα*, η ανθρώπινη *ηθική* έχει καταστεί αφενός εμπορικό αντικείμενο και αφετέρου υλικό στο οποίο υπάρχει το χρήμα. Αντί για το χρήμα, το χαρτί είναι η ιδιαίτερη προσωπική ύπαρξή μου, η σάρκα και το αίμα μου, η κοινωνική αρετή μου, και η ισχύς είναι το υλικό, το σώμα του *χρηματικού πνεύματος*», *ό.π.*

³³⁰ Βλ. Maurizio Lazzarato, *Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου· δοκίμιο για τη νεοφιλελεύθερη κατάσταση*, μετάφραση Γιώργος Καράμπελας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σ. 80. Όπως, σημειώνει ο Lazzarato, «η πίστωση εκμεταλλεύεται και επιτάσσει όχι την εργασία, αλλά την *ηθική δράση* και την *εργασία συγκρότησης του εαυτού σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο συγχρόνως*. Αυτό που επιστρατεύει η πιστωτική σχέση δεν είναι οι σωματικές και πνευματικές ικανότητες, όπως συμβαίνει με την εργασία (υλική ή άυλη, δεν παίζει ρόλο), αλλά η ηθική του οφειλέτη, ο τρόπος ύπαρξής του, το «έθος» του. Η σημασία της οικονομίας του χρέους έγκειται στο γεγονός ότι ιδιοποιείται και εκμεταλλεύεται όχι μόνο τον χρονολογικό χρόνο της απασχόλησης, αλλά και την πράξη, τον μη χρονολογικό χρόνο, το χρόνο ως επιλογή, απόφαση, στοίχημα σχετικά με το τι θα συμβεί σχετικά με τις δυνάμεις (εμπιστοσύνη, επιθυμία, θάρρος, κ.λπ.) που καθιστούν δυνατή την επιλογή, την απόφαση, το πράττειν», *ό.π.*, σ. 77.

³³¹ Βλ. Karl Marx, *Œuvres, Économie II, «Crédit et Banque»*, Gallimard, Παρίσι 1968, σσ. 19-23, σε Maurizio Lazzarato, *ό.π.*, σ. 78. [Οι υπογραμμίσεις είναι του Lazzarato].

³³² *Ο.π.*

ύπαρξης του κεφαλαίου» και η κοινωνική ύπαρξη χειραφετείται από τους φεουδαρχικούς περιορισμούς της, για να υποταχθεί εκ νέου στις νεωτερικές οικονομικές εξουσιαστικές μορφές: η εργασία υποτάσσεται στο κεφάλαιο, το μικρό κεφάλαιο στο μεγάλο και η κοινωνία στο σύνολό της στην πολιτική κυριαρχία των τραπεζών.

Προοικονομώντας τις αναπτύξεις του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ υποστηρίζει στα 1844 πως, ενώ στον καπιταλισμό η ύπαρξη και αναπαραγωγή του εργάτη καθίστανται τυχαίες και καθορίζονται από τις ανάγκες του κεφαλαίου, η χρηματοπιστωτική οργάνωση οξύνει την αντίθεση μεταξύ καπιταλιστών και εργατών, μεταξύ μικρού και μεγάλου κεφαλαίου και συμβάλλει στη συγκέντρωσή του.³³³ Το κράτος δεν βρίσκεται εκτός αυτής της σχέσης, απλά εποπτεύοντας ή επιβάλλοντάς τη δια του νόμου και του δικαίου· την καταφάσκει η οργάνωση της ίδιας της οικονομίας, αποδίδοντάς της – και στο συμβολικό επίπεδο – γενική ισχύ: «Στην κρατική πίστωση», σημειώνει ο Μαρξ, «το κράτος έχει εντελώς την ίδια θέση όπως προηγουμένως ο άνθρωπος... Στο παιχνίδι με τα κρατικά αξιόγραφα φαίνεται πως έχει γίνει παίγνιο των εμπόρων κ.λπ.»³³⁴

Για τον νεαρό Μαρξ, στο βαθμό που η οικονομία του κράτους – θεματοφύλακα των νόμων και του δικαίου – οργανώνεται στη βάση καπιταλιστικών σχέσεων αναπαραγωγής, προκύπτει μια νέα διαλεκτική σχέση μεταξύ πολιτικής και οικονομικής εξουσίας: «Το πιστωτικό σύστημα», σημειώνει, «βρίσκει, τέλος, την ολοκλήρωσή του στο τραπεζικό σύστημα. Η δημιουργία του τραπεζίτη, η κρατική κυριαρχία της τράπεζας, η συγκέντρωση της περιουσίας σ' αυτά τα χέρια, αυτός ο οικονομολογικός Άρειος Πάγος του έθνους, είναι η επάξια ολοκλήρωση της χρηματικής οργάνωσης».³³⁵ Με ιδιαίτερη αναφορά στα *αστικά συντάγματα*, σημειώνει: «Ο πρωταρχικός προσδιορισμός της ατομικής ιδιοκτησίας είναι το μονοπώλιο· από τη στιγμή λοιπόν που δίνει στον εαυτό της ένα πολιτικό σύνταγμα, είναι ένα σύνταγμα του

³³³ Βλ. *ό.π.*, σ. 329.

³³⁴ *Ο.π.*

³³⁵ *Ο.π.*, σ. 329.

μονοπωλίου. Το ολοκληρωμένο μονοπώλιο είναι ο ανταγωνισμός».³³⁶ Το ίδιο το αστικό πολιτικό κράτος συγκροτείται ως το μονοπώλιο της βίας και του νομικού καταναγκασμού· και συγκροτείται ως τέτοιο ακριβώς προκειμένου να διασφαλίσει τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής κι ανταλλαγής.

Ο Μαρξ αναστοχάζεται εδώ τις υλικές προϋποθέσεις της καπιταλιστικής κοινωνικής οργάνωσης, τις οποίες αναπαράγει η πρακτική δραστηριότητα των ατόμων, επισημαίνοντας πως δεν συνιστούν αποτέλεσμα φιλοσοφικού στοχασμού (βλ. κριτική στον Χέγκελ και τον ιδεαλισμό), αλλά ένα *πραγματικό πλέγμα κοινωνικών σχέσεων που προϋπάρχουν του ατόμου*: «Ως εκ τούτου», σημειώνει προοικονομώντας τις επεξεργασίες της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, «αυτή η αληθινή κοινότητα δεν προκύπτει διά του αναστοχασμού, αλλά εμφανίζεται μέσα από τη χρεία και τον εγωισμό των ατόμων, δηλαδή παράγεται άμεσα από τη δραστηριοποίηση της ίδιας της ύπαρξής τους. Δεν εξαρτάται από τον άνθρωπο εάν αυτή η κοινότητα θα υπάρξει ή όχι».³³⁷ Πρόκειται για μία πρώιμη υλιστική θεώρηση, η οποία αντιλαμβάνεται τους ανθρώπους «όχι σε μια αφαίρεση, αλλά ως πραγματικά, ζωντανά, ιδιαίτερα άτομα».³³⁸

Η κλασική πολιτική οικονομία, πόρρω απέχοντας από μια τέτοια κατανόηση, μειώνει, σύμφωνα με τη μαρξική κριτική, την επιστημονική εξήγηση σε μια φορμαλιστική θεώρηση περί ανταλλαγής και εμπορίου, ανάγοντας σε *αιώνιες* και *υπέρ-ιστορικές* τις συγκεκριμένες κατηγορίες της *καπιταλιστικής κοινωνικής αναπαραγωγής*.³³⁹ Ως απολογητική των καπιταλιστικών σχέσεων, θεωρεί τον άνθρωπο αποκλειστικά ως *ατομικό ιδιοκτήτη*, αφαιρώντας από κάθε άλλο προσδιορισμό του· προσδιορίζει δηλαδή το άτομο αποκλειστικά βάσει της ατομικής ιδιοκτησίας που κατέχει και η οποία καθορίζει τις κοινωνικές του σχέσεις. Στον καπιταλισμό, η ατομική ιδιοκτησία συνιστά τη θεμελιώδη προϋπόθεση της κοινωνικής ανταλλαγής και τον κυρίαρχο κοινωνικό δεσμό, ώστε «η *πραγματική* σχέση, αυτή που τίθεται στην *πραγματικότητα*, η αληθινή σχέση, εκείνη που συντελείται, είναι μόνο η αμοιβαία *αποκλειστική νομή* της

³³⁶ Ο.π., σ. 334.

³³⁷ Ο.π., σ. 330.

³³⁸ Βλ. ό.π.

³³⁹ Βλ. ό.π.

αμοιβαίας παραγωγής».³⁴⁰ Η κατηγορία της «διανομής» συγκροτείται ως η «αυτοδραστηριοποιούμενη δύναμη της ατομικής ιδιοκτησίας».³⁴¹

Στο πλαίσιο της κοινωνικής σχέσης των ανθρώπων αποκλειστικά ως ατομικών ιδιοκτητών, το άτομο αποκτά *συνείδηση* της κοινότητάς του ακριβώς στο βαθμό που *εξαρτά* την ικανοποίηση των *αναγκών* του από τον *ιδιοκτησιακό δεσμό* του με τα *προϊόντα της εργασίας* των άλλων ατόμων.³⁴² Ο κοινός δεσμός, η κοινότητα των ατόμων θεμελιώνεται ως εκ τούτου στην πράξη της *αλλοτρίωσης* της ατομικής τους ιδιοκτησίας δια της ανταλλαγής εμπορευμάτων, και στο βαθμό αυτό προσδιορίζεται αξιολογικά από τον νεαρό Μαρξ ως «το αντίθετο της *κοινωνικής* σχέσης».³⁴³ Στο πλαίσιο της ανθρωπολογικής του θεώρησης, ο τελευταίος επιχειρεί να καταδείξει την καταξίωση στον αστικό κόσμο των ιδιοκτησιακών σχέσεων ως την αλλοτριωμένη έκφανση της επικοινωνίας και ανταλλαγής μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων. Σε αυτό το πλαίσιο, η ανταλλαγή συγκροτείται ως ενέχουσα το στοιχείο της *αμοιβαίας εξαπάτησης*, ιδέα που επανεμφανίζεται στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, αναφορικά με την εργασιακή σχέση.³⁴⁴ Στα 1844, ο Μαρξ αναστοχάζεται την εν λόγω σχέση συγκροτώντας τον πυρήνα της κριτικής του στην εξουσία του κεφαλαίου επί των όρων ύπαρξης και εργασίας των εργατών.

³⁴⁰ Βλ. *ό.π.*, σσ. 331, 339.

³⁴¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 334.

³⁴² Βλ. *ό.π.*, σ. 331.

³⁴³ Βλ. *ό.π.*, σ. 332.

³⁴⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 339. Ο Μαρξ φαίνεται να αντλεί την ιδέα περί αμοιβαίας εξαπάτησης των ατόμων από την εγγελιανή *διαλεκτική κυρίου και δούλου*, όπως απάντα στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος*. Βλ. Γκέοργκ Βίλχελμ Φρήντριχ Χέγκελ, *Φαινομενολογία του νου*, πρόλογος, μετάφραση, σχόλια Γιώργος Φαράκλας, Εστία, Αθήνα 2007, σσ. 194-199. Βλ. και Μανόλης Αγγελίδης, *Δικαιώματα και κανόνες στην πολιτική*, *ό.π.*, σ. 181. Γράφει εδώ ο Μαρξ: «Βεβαίως, το μέτρο της δύναμης που επιτρέπω να έχει το δικό μου αντικείμενο επί του δικού σου χρειάζεται τη δική σου αναγνώριση για να γίνει πραγματική δύναμη. Η αμοιβαία αναγνώρισή μας για την αμοιβαία δύναμη των αντικειμένων μας είναι όμως ένας αγώνας, και στον αγώνα νικά όποιος έχει περισσότερη ενέργεια, δύναμη, επίγνωση ή επιδεξιότητα. Εάν αρκεί η σωματική δύναμη, τότε σε ληλατώ άμεσα. Εάν έχει διαρραγεί το βασίλειο της σωματικής δύναμης, τότε επιδιώκουμε να πιάσουμε κορόιδο ο ένας τον άλλο και ο επιδεξιότερος ξεγελά τον άλλο. Το ποιος θα ξεγελάσει τον άλλο αποτελεί μια τυχαιότητα για το όλον της σχέσης. Η *ιδεατή*, η *προτιθέμενη* εξαπάτηση πραγματοποιείται και από τις δυο πλευρές, δηλαδή καθένας από τους δύο έχει εξαπατήσει τον άλλο σύμφωνα με τη δική του κρίση». Καρλ Μαρξ, «Αποσπάσματα από το βιβλίου του James Mill *Éléments D'économie Politique* (1844)», *ό.π.*, σ. 339.

2.1.3 ΓΙΑ ΜΙΑ ΠΡΩΙΜΗ ΜΑΡΞΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Με κεντρικό άξονα της ανάλυσής του την έννοια της «αλλοτριώσης», ο Μαρξ πραγματεύεται στα 1844 το ζήτημα της *αλλοτριωμένης εργασίας*, ως «*εργασία προς το ζην*», ως έκφρασης συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων. Για τον νεαρό Μαρξ, η «εργασία προς το ζην» βρίσκει την ολοκληρωμένη έκφρασή της μόνο σε συνθήκες αναπτυγμένου *καταμερισμού* (και επομένως *μονομέρειας*) της *εργασίας*, όταν αφ' ενός, «*η ποριστική εργασία*, το προϊόν του εργάτη, δεν βρίσκεται σε καμία *άμεση* σχέση με την ανάγκη του και με τον *εργασιακό προορισμό* του, αλλά προσδιορίζεται και στις δύο πλευρές από κοινωνικούς συνδυασμούς που είναι ξένοι στον εργάτη»· και αφ' ετέρου, «*εκείνος που αγοράζει το προϊόν δεν παράγει ο ίδιος αλλά απλώς ανταλλάσσει αυτό που έχει παραχθεί από έναν άλλο*».³⁴⁵

Για τον Μαρξ, η κατανόηση της παραγωγής ανταλλακτικών αξιών (ή *ισοδυνάμων*³⁴⁶) – οι οποίες συνιστούν έκφραση της αντίφασης μεταξύ «σκοπού» της εργασίας και «τρόπου ύπαρξής» της – προϋποθέτει, πέραν της ανάλυσης της *εμπορευματικής ανταλλαγής*, την κατανόηση της σφαίρας της *κεφαλαιοκρατικής παραγωγής*. Εκεί η εργασιακή δραστηριότητα εκπίπτει (από ενότητα μέσου *αναπαραγωγής του ατόμου* και *εκδήλωσης της ατομικής του ύπαρξης*) σε απλό μέσο επιβίωσης, ώστε

Όσο πιο πολύπλευρη γίνεται η παραγωγή, τόσο πιο πολύπλευρες γίνονται αφενός οι ανάγκες και τόσο πιο μονόπλευρες αφετέρου οι επιδόσεις του παραγωγού, τόσο περισσότερο εμπίπτει η εργασία του στην κατηγορία μιας *ποριστικής εργασίας*, έως ότου τελικά έχει πλέον μόνο αυτή τη σημασία και γίνεται εντελώς *τυχαία* και *επουσιώδης*, τόσο εάν ο παραγωγός βρίσκεται στη σχέση της άμεσης απόλαυσης και της προσωπικής ανάγκης με το προϊόν του, όσο και εάν η *δραστηριότητα*, η πράξη της ίδιας της εργασίας είναι γι' αυτόν αυτοαπόλαυση

³⁴⁵ Ο.π., σ. 332.

³⁴⁶ Στο χειρόγραφο για τον Τζέιμς Μιλλ απαντούν πρωτογενείς επεξεργασίες περί της *ισοδύναμης μορφής*: στην εμπορευματική ανταλλαγή, η αλλοτριωμένη ιδιοκτησία (εμπόρευμα) εμφανίζεται στη *σχετική* της ύπαρξη, ως *ισοδύναμο* και άρα ως *ανταλλακτική αξία*. Ζητήματα όπως ο *καθορισμός της αξίας* και η μετατροπή της σε *τιμή*, απασχολούν ήδη τον νεαρό Μαρξ, ωστόσο οι σχετικές επεξεργασίες απαντούν στα 1844 ως απλές κι ανεπεξέργαστες αναφορές. Βλ. ό.π.

της προσωπικότητάς του, η πραγματοποίηση των φυσικών καταβολών και των πνευματικών σκοπών του.³⁴⁷

Ο Μαρξ επιδιώκει να ανασυστήσει αξιολογικά, μέσω της κριτικής της κοινωνικής κατίσχυσης της εργασίας ως απλού μέσου επιβίωσης, τον θετικό πυρήνα της παραγωγικής δραστηριότητας (ως πεδίου έκφρασης της προσωπικότητας του ατόμου), ο οποίος αίρεται στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής: η εν λόγω κριτική καθίσταται έκτοτε κεντρική στη μαρξική σκέψη, για να συνδεθεί στην πορεία με το ιδεώδες του *κομμουνισμού*, ως του πλέγματος των σχέσεων όπου διαλύεται η αντίθεση *σκοπού και τρόπου ύπαρξης* της εργασίας, όπου άλλως ειπείν καταργείται ο χωρισμός της εργατικής δύναμης από τα μέσα παραγωγής και το προϊόν της.

Για τον νεαρό Μαρξ, η «εργασία προς το ζην», δηλαδή η *μισθωτή εργασία*, ενέχει το στοιχείο της *αποξένωσης* και του *τυχαίου* στη σχέση εργασίας και υποκειμένου/αντικειμένου της εργασίας. Από τη μια, ο εργάτης καθορίζεται από «τις κοινωνικές ανάγκες, οι οποίες όμως είναι γι' αυτόν αφενός ξένες και αφετέρου ένας *καταναγκασμός* στον οποίο υποκύπτει λόγω εγωιστικής ανάγκης, λόγω χρείας, και οι οποίες έχουν γι' αυτόν μόνο τη σημασία μιας πηγής για την ικανοποίηση της χρείας του, όπως και αυτός ο ίδιος είναι γι' αυτές δεδομένος μόνο ως δούλος των αναγκών τους»· από την άλλη, «στον εργάτη η διατήρηση της ατομικής ύπαρξής του εμφανίζεται ως *σκοπός* της δραστηριότητάς του και η πραγματική δραστηριότητά του ισχύει γι' αυτόν μόνο ως μέσο· [...] ενεργοποιεί το βίο του για να αποκτήσει *μέσα διαβίωσης*».³⁴⁸ Η μεσολάβηση των αναγκών από την πράξη της κοινωνικής ανταλλαγής συνοδεύεται ως εκ τούτου από μια αντιστροφή σκοπού και μέσου.

Στο πλαίσιο της καπιταλιστικής παραγωγής προϋποτίθεται κι αναπαράγεται ως θεμελιώδης όρος της η αποσύνδεση των αναγκών και της παραγωγής. Προοικονομώντας τις μεταγενέστερες επεξεργασίες περί υπεραξίας ο Μαρξ επισημαίνει ως εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση της καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής τη διαρκή παραγωγή ενός *πλεονάσματος*,

³⁴⁷ Ο.π., σ. 333.

³⁴⁸ Ο.π.

ανεξάρτητα από τις άμεσες ανάγκες των παραγωγών.³⁴⁹ Η παραγωγή δεν καθορίζεται πλέον – όπως συνέβαινε σε προγενέστερους τρόπους οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής – από τις ιδιαίτερες ανάγκες των άμεσων παραγωγών, αντιθέτως τους καθορίζει, διαμορφώνοντας και επιβάλλοντας τις γενικές ανάγκες του πολιτισμού.

Ταυτόχρονα, όσο περισσότερο η εργασία γενικεύεται ως μέσο επιβίωσης κι απογυμνώνεται από κάθε ιδιαίτερο και προσωπικό χαρακτήρα της, τόσο ισχυρότερες εμφανίζονται οι κοινωνικές δυνάμεις απέναντι στο άτομο και τόσο πιο εγωιστής, ακοινωνήτος και αποξενωμένος από τη φύση του φανερώνεται ο άνθρωπος.³⁵⁰ Όσο αναπτύσσεται ο πολιτισμός, σημειώνει ο Μαρξ, τόσο «εμφανίζεται και η αμοιβαία συμπλήρωση και η ανταλλαγή της ίδιας της δραστηριότητας ως: *καταμερισμός της εργασίας*, ο οποίος σχηματίζει από τον άνθρωπο όσο το δυνατόν ένα αφηρημένο ον, έναν τόρνο κ.λπ. και τον μεταμορφώνει μέχρι του σημείου ενός πνευματικού και φυσικού εξαμβλώματος».³⁵¹ Στο μέτρο αυτό ο άνθρωπος εξομοιώνεται με τη ζωική του υπόσταση, ενώ η ύπαρξη εκπίπτει αξιακά στην κατηγορία της επιβίωσης. Η πρώιμη εκδοχή της κριτικής της *αφηρημένης εργασίας* και της *βιοπολιτικής λειτουργίας του κεφαλαίου* απαντά ήδη στα πρώτα μαρξικά οικονομικά χειρόγραφα.³⁵² Έχει υποστηριχθεί πως η *βιοεξουσία* συγκροτείται ως αναγκαίο

³⁴⁹ Βλ. ό.π., σσ. 337, 338. Στο πλαίσιο, αντίθετα, των φεουδαρχικών παραγωγικών σχέσεων, είναι αυτές ακριβώς οι ανάγκες που καθορίζουν αδιαμεσολάβητα το μέγεθος της παραγωγής. Εκεί ο ρόλος της ανταλλαγής είναι περιορισμένος, ή με τα λόγια του Μαρξ, «δεν πραγματοποιείται καμία ανταλλαγή ή η ανταλλαγή περιορίζεται στην ανταλλαγή της εργασίας του [ατόμου] έναντι του προϊόντος της εργασίας του, και αυτή η ανταλλαγή είναι το *λανθάνον σπέρμα* της πραγματικής ανταλλαγής». Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η ανταλλαγή καθίσταται θεμελιώδης όρος της κοινωνικής αναπαραγωγής, ενώ εμπεδώνεται η παραγωγή-για-την-παραγωγή: «Η παραγωγή», σημειώνει ο Μαρξ, «έχει γίνει *πηγή πορισμού*, ποριστική εργασία. Ενώ λοιπόν στην πρώτη σχέση η ανάγκη είναι το μέτρο της παραγωγής, στη δεύτερη σχέση η παραγωγή, ή πολύ περισσότερο, η *νομή ενός προϊόντος* είναι το μέτρο του κατά πόσο μπορούν να ικανοποιηθούν οι ανάγκες». Βλ. ό.π., σ. 338.

³⁵⁰ Βλ. ό.π., σ. 333.

³⁵¹ Ο.π.

³⁵² Με την έννοια του βιοπολιτικού ρόλου του κεφαλαίου επιχειρούμε να φωτίσουμε την κοινωνική λειτουργία του τελευταίου, αφ' ενός ως ενός πλέγματος σχέσεων οι οποίες ενέχουν αναγκαία μία νομικό-πολιτική διάσταση, κι αφ' ετέρου της λειτουργίας του ως οικονομικού καθορισμού των παραγωγικών υποκειμένων, υπό την έννοια της φουκωικής «βιοεξουσίας»: της οργάνωσης σε υλικό επίπεδο της ανθρώπινης ζωής και της συμβολής στην «παραγωγή» της· μέθοδοι εξουσίας «ικανές να αυξάνουν τις δυνάμεις, τις δεξιότητες, τη ζωή εν γένει, δίχως ωστόσο να δυσχεραίνουν την καθυπόταξή τους»: βλ. Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας: Ι. Η βούληση για γνώση*, ό.π., σσ. 164, 165. Πρβλ. Pierre Macherey, ό.π., σσ.

στοιχείο για την ανάπτυξη του καπιταλισμού, στο μέτρο που ο τελευταίος προϋποθέτει το τίμημα της «ελεγχόμενη[ς] ένταξη[ς] των σωμάτων στον μηχανισμό παραγωγής», καθώς και της «προσαρμογή[ς] των πληθυσμιακών φαινομένων στις οικονομικές διαδικασίες»· προϋποθέτει, άλλως ειπείν, την «προσαρμογή της συσσώρευσης των ανθρώπων στη συσσώρευση του κεφαλαίου», την «επένδυση του έμβιου σώματος», την «αξιοδότηση» και την «κατανομητική διαχείριση των δυνάμεών του»· προϋποθέτει κυρίως την *ευπείθειά του*.³⁵³

Ήδη ο νεαρός Μαρξ προσδιορίζει τον *κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας* ως αλληλένδετο με τον *καταμερισμό του ατόμου*, στο μέτρο που η *συγκέντρωση* των ατόμων ως εργατών σε έναν κοινό χώρο εργασίας τίθεται ως αναγκαίος όρος της κεφαλαιοκρατικής αναπαραγωγής. Απαντά στο σημείο αυτό μία πρώιμη εκδοχή των κατοπινών μαρξικών επεξεργασιών περί *συνεργασίας*. Η συνένωση των παραγωγών δεν καθορίζει, για τον νεαρό Μαρξ, τις παραγωγικές σχέσεις, αλλά αντιθέτως καθορίζεται από αυτές.³⁵⁴ Οι κεφαλαιοκρατικές παραγωγικές σχέσεις αντιπαρατίθενται στα άτομα ως *ανεξάρτητες, απρόσωπες* κι *αντικειμενικές κοινωνικές δυνάμεις*, ενώ το χρήμα, στο βαθμό που διαμεσολαβεί (και) την παραγωγική διαδικασία, καθίσταται η «πλήρης κυριαρχία του αλλοτριωμένου πράγματος επί του ανθρώπου»: «Αυτό που ήταν η κυριαρχία του [ενός] προσώπου επί ενός [άλλου] προσώπου», σημειώνει ο Μαρξ εννοώντας τις φεουδαρχικές παραγωγικές σχέσεις κυριαρχίας και υποτέλειας, «είναι τώρα η γενική κυριαρχία του *πράγματος* επί του *προσώπου*, του προϊόντος επί του παραγωγού».³⁵⁵

Η μαρξική ανάλυση, παραπέμποντας στο μοτίβο *κυρίου και δούλου* της εγγελιανής δομής του αγώνα για αναγνώριση, καταλήγει στην κατανόηση των

11-13, όπου επισημαίνεται η εν λόγω σύνδεση και το φουκωικό ενδιαφέρον για τη σύνδεση των περί βιοεξουσίας αναπτύξεων με την ιστορική εμπέδωση του καπιταλισμού και δη της βιομηχανικής επανάστασης. Οι επισημάνσεις του Macherey περιορίζονται ωστόσο (όπως άλλωστε και εκείνες του Foucault) στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Εδώ υποστηρίζουμε ότι είναι δυνατή η σύνδεση των εν λόγω αναπτύξεων και με προγενέστερα μαρξικά έργα.

³⁵³ Βλ. Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας: Ι. Η βούληση για γνώση*, ό.π., σσ. 164, 165.

³⁵⁴ Στα έργα της ωριμότητας (βλ. κυρίως *Grundrisse* και *Κεφάλαιο*), όπου ο Μαρξ αναπτύσσει την έννοια της *συνεργασίας*, υποστηρίζεται, σε αντίθεση προς την εν λόγω πρώιμη θέση η διαλεκτική σχέση του τρόπου οργάνωσης της παραγωγής και των παραγωγικών σχέσεων.

³⁵⁵ Καρλ Μαρξ, «Αποσπάσματα από το βιβλίου του James Mill *Éléments D'économie Politique* (1844)», ό.π., σ. 334.

καπιταλιστικών σχέσεων ως απρόσωπων κι εμπράγματων σχέσεων εξουσίας. Τα άτομα, καθίστανται μέσα, εργαλεία των αντικειμένων τους, και «Εάν αυτή η αμοιβαία υποδούλωση στο αντικείμενο εμφανίζεται τώρα στην αρχή της εξέλιξης πραγματικά ως η σχέση του κατεξουσιασμού και της δουλείας, τότε αυτό είναι μόνο η άξεστη και ανοιχτόκαρδη έκφραση της ουσιώδους σχέσης» των ίδιων των ατόμων, σημειώνει ο Μαρξ.³⁵⁶ Η αστική κοινωνία δεν εξάλειψε λοιπόν τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ των απελευθερωμένων από τους φεουδαρχικούς περιορισμούς ατόμων, (βλ. τη σχέση κυριαρχίας και υποτέλειας), αλλά κατέστησε τους εξουσιαστικούς καθορισμούς έμμεσους, θεμελιωμένους σε απρόσωπες κι εμπράγματες μεσολαβήσεις.³⁵⁷ Όπως θα γράψει ο Μαρξ λίγα χρόνια αργότερα στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, «η σύγχρονη αστική κοινωνία που πρόβαλε από την καταστροφή της φεουδαρχικής κοινωνίας, δεν κατήργησε τις ταξικές αντιθέσεις, έβαλε μονάχα στη θέση των παλιών, νέες τάξεις, νέους όρους καταπίεσης, νέες μορφές πάλης».³⁵⁸

Σε αυτό το πλαίσιο, και βάσει του πλέγματος αξιών του νεαρού Μαρξ, κάθε ανθρώπινο πράττειν φέρεται στον καπιταλιστικό τρόπο οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής ως το αντίθετό του: η εργασία ως ελεύθερη εκδήλωση και απόλαυση της ζωής μετατρέπεται σε αλλοτρίωση της ζωής, στο βαθμό που καθίσταται απλό μέσο επιβίωσης· ως πραγματική, ενεργός ιδιοκτησία, δηλαδή ως κατάφαση της ιδιαίτερης φύσης της ατομικότητας του κάθε ατόμου, μετατρέπεται σε μια μισητή και βασανιστική, αναγκαστική δραστηριότητα που επιβάλλεται στα άτομα «μόνο μέσα από μια εξωτερική τυχαία χρεία, όχι μέσα από μια εσωτερική αναγκαία χρεία»· «εμφανίζεται μόνο ως η αντικειμενική, αισθητηριακή, εποπτεύσιμη και συνεπώς πέραν κάθε αμφιβολίας μεγαλειώδης έκφραση της αυτοαπώλειας και της αδυναμίας μου».³⁵⁹

³⁵⁶ Ο.π., σ. 340.

³⁵⁷ Βλ. και ό.π., σσ. 338, 339.

³⁵⁸ Καρλ Μαρξ, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, σ. 19.

³⁵⁹ Καρλ Μαρξ, «Αποσπάσματα από το βιβλίου του James Mill *Éléments D'économie Politique* (1844)», ό.π., σ. 341.

Η αναγνώριση δια της άρνησης, η κατάφαση της αμοιβαίας απαξίωσης των υποκειμένων θέτει αυτή η ίδια το αίτημα της χειραφέτησης του υποκειμένου από τις αστικές σχέσεις κατεξουσιασμού, αίτημα που αρθρώνεται στο πλαίσιο του μαρξικού αξιακού πλέγματος: κατανόηση της παραγωγικής δραστηριότητας ως κατάφασης της ελευθερίας καθ' εκάστου υποκειμένου, στον αντίποδα της έκπτωσής της σε μέσο επιβίωσης· επανάκτηση της συνείδησης των αναγκών, στον αντίποδα της έξω-υποκειμενικής επιβολής τους· θετική και ενεργός αναγνώριση του εαυτού και του άλλου ως διάλυση του εγωισμού στην ουσία γένους, στον αντίποδα της υποτέλειας και αλλοτρίωσης του υποκειμένου, ως αποτελεσμάτων αυτού ακριβώς του εγωισμού.

2.2 Τα Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844

2.2.1 Για την Ιστορία και την Προέση των Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρογράφων

Τα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* συγγράφονται από τον Μαρξ μεταξύ Απρίλη και Αυγούστου του 1844, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Παρίσι και βλέπουν το φως της δημοσιότητας μόλις το 1932. Τα *Χειρόγραφα του 1844*, παρόλο που δεν έχουν διασωθεί στο σύνολό τους, θεωρούνται ένα από τα σημαντικότερα μαρξικά έργα, στο μέτρο που συνιστούν, όπως έχει υποστηριχθεί, «το πρώτο έργο στο οποίο ο Μαρξ επιχείρησε συστηματικά να επεξεργαστεί προβλήματα της πολιτικής οικονομίας από τη σκοπιά των ώριμων διαλεκτικών-υλιστικών και κομμουνιστικών του αντιλήψεων, καθώς και να συνθέσει τα αποτελέσματα της κριτικής του ανασκόπησης των κυρίαρχων φιλοσοφικών και οικονομικών θεωριών» της εποχής.³⁶⁰

³⁶⁰ Σημείωση του Andy Blunden στο Karl Marx, *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 27/10/2014]. Η ειρωνεία αυτής της ανακάλυψης είναι ότι ο Μαρξ δεν θα επέτρεπε ποτέ τη δημοσίευσή των ανολοκλήρωτων χειρογράφων του. Σημειώνει σχετικά ο Λαφάργκ: «Δεν δημοσίευε τίποτε χωρίς επανειλημμένες αναθεωρήσεις, μέχρι να βρει την καταλληλότερη μορφή. Η ιδέα να δώσει στον κόσμο μια μελέτη ανεπαρκώς δουλεμένη τού ήταν ανυπόφορη. Το να παρουσιάσει τα χειρόγρατά του πριν κάνει ένα τελειωτικό πέρασμα ήταν γι' αυτόν ένα μαρτύριο. Αυτό το αίσθημα ήταν τόσο δυνατό, που θα προτιμούσε -μου το είπε μια μέρα- να κάψει αυτά τα

Το ύφος και η δομή των *Χειρογράφων* καταδεικνύουν πως ο «Μαρξ ξεκίνησε τη συγγραφή τους προκειμένου να ξεκαθαρίσει τα ζητήματα ο ίδιος. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια αυτής της εργασίας συνέλαβε την ιδέα της δημοσίευσης ενός έργου στο οποίο θα ανέλυε το οικονομικό σύστημα της αστικής κοινωνίας της εποχής του και των ιδεολογικών της τάσεων. Προς το τέλος της διαμονής του στο Παρίσι, την 1^η Φεβρουαρίου 1845 ο Μαρξ υπέγραψε ένα συμβόλαιο με τον Καρλ Λέσκε, έναν εκδότη στη γερμανική πόλη Ντάρμστατ, που αφορούσε στη δημοσίευση ενός έργου του υπό τον τίτλο *Κριτική της Πολιτικής και της Πολιτικής Οικονομίας*. Θα θεμελιώνονταν στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844* και ενδεχομένως επίσης στο προηγούμενο χειρόγραφό του *Συνεισφορά στην Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου*. Το σχέδιο αυτό δεν υλοποιήθηκε ποτέ κατά τη δεκαετία του 1840 επειδή ο Μαρξ ήταν απασχολημένος με τη συγγραφή άλλων έργων και, επίσης διότι, σε κάποιο βαθμό, το συμβόλαιο με τον εκδότη ακυρώθηκε τον Σεπτέμβρη του 1846, καθώς ο τελευταίος φοβόταν τις συναλλαγές με έναν συγγραφέα τέτοιων επαναστατικών αντιλήψεων. Παρόλα αυτά, στις αρχές της δεκαετίας του 1850 ο Μαρξ επέστρεψε στην ιδέα της συγγραφής ενός βιβλίου για τα οικονομικά. Έτσι, τα χειρόγραφα του 1844 συνδέονται με την σύλληψη ενός σχεδίου που οδήγησε πολλά χρόνια αργότερα στη συγγραφή του *Κεφαλαίου*».³⁶¹

Ήδη στο προοίμιο των *Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρογράφων* του 1844, διακηρύσσεται η πρόθεση της δημοσίευσης μιας κριτικής του δικαίου και της πολιτικής επιστήμης υπό τη μορφή μιας κριτικής πραγματείας της εγελιανής *Φιλοσοφίας του Δικαίου*. Το χειρόγραφο της *Κριτικής της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου και του Κράτους* ήταν ήδη έτοιμο από το καλοκαίρι του 1843 και η *Εισαγωγή* της είχε δημοσιευτεί στις αρχές του 1844 στα *Γερμανό-Γαλλικά Χρονικά*. Ο Μαρξ εκφράζει στα 1844 την πρόθεση τής καταρχάς επί μέρους πραγμάτευσης του δικαίου, της ηθικής, της πολιτικής, κ.λπ., προτού τα συνενώσει σε μια ενιαία ανάλυση, ανάλυση που θα ενσωματώνει και την κριτική των κυρίαρχων φιλοσοφικών τάσεων της εποχής.

χειρόγραφα από το να τα αφήσει ημιτελή». Βλ. Πολ Λαφάργκ, *Αναμνήσεις από τον Κ. Μαρξ και τον Φ. Ένγκελς, Μια μικρή βιογραφία για δυο μεγάλους επαναστάτες*, μετάφραση Κυριάκος Ιωαννίδης, ΚΨΜ, Αθήνα 2008, σ. 33.

³⁶¹ Ο.π., σ. 76.

Στα *Χειρόγραφα* κεντρικό του μέλημα είναι να καταδειχθεί πως η εν λόγω μελέτη «αγγίζει τις εσωτερικές διασυνδέσεις της πολιτικής οικονομίας με το κράτος, το νόμο, την ηθική, την πολιτική ζωή κ.λπ. μόνο στο βαθμό που αποτελούν αντικείμενο μελέτης της ίδιας της πολιτικής οικονομίας».³⁶² Αυτό που πρωτίστως ενδιαφέρει τον Μαρξ είναι η κριτική πραγμάτευση [του νέο-ανακαλυφθέντος (από τον ίδιο) θεωρητικού πεδίου] της πολιτικής οικονομίας, που συνιστά για αυτόν τη μεγάλη πρόκληση της περιόδου. Τα συμπεράσματα των *Χειρογράφων*, δηλώνει στον πρόλογο, διατυπώνονται στη βάση μιας «εξαντλητικής εμπειρικής ανάλυσης, η οποία θεμελιώνεται σε ευσυνείδητη κριτική μελέτη της πολιτικής οικονομίας».³⁶³

Πέραν τούτων, δηλώνεται στον πρόλογο η ρήξη με τον κύκλο των νέο-εγελιανών στοχαστών (και πιο συγκεκριμένα με τον Μπρούνο Μπάουερ),³⁶⁴ ρήξη που θα μετεξελιχθεί (στην *Αγία Οικογένεια* και στη *Γερμανική Ιδεολογία*) σε συστηματική κριτική της ιδεαλιστικής και θεολογικής σκέψης. Τα *Χειρόγραφα* βρίσκουν τις κύριες θεωρητικές αναφορές τους στα έργα των Γάλλων και Άγγλων σοσιαλιστών αλλά και των Γερμανών Weitling, Hess και Engels.³⁶⁵ Τα έργα του Φώυερμπαχ (και κυρίως η *Φιλοσοφία του Μέλλοντος* και οι *Θέσεις για τη Μεταρρύθμιση της Φιλοσοφίας*) μνημονεύονται ως τα κατεξοχήν κριτικά κείμενα των ημερών τους: «Η θετική ανθρωπιστική και φυσιοκρατική κριτική», υποστηρίζει ο Μαρξ, «εμφανίζεται μόνο με τον Φώυερμπαχ. Όσο πιο αθόρυβη είναι η υποδοχή των κειμένων του, τόσο πιο βέβαιη, πιο βαθιά, πιο κατανοητή και διαρκέστερη είναι η επίδρασή τους. Είναι τα μόνα κείμενα, μετά τη *Φαινομενολογία του Πνεύματος* και τη *Λογική* του Χέγκελ, που περιέχουν μια γνήσια επανάσταση στη θεωρία».³⁶⁶ Τα κυρίαρχα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής υπολείπονται, κατά τον Μαρξ, του «αναγκαίου καθήκοντος» να πραγματευτούν κριτικά την εγελιανή διαλεκτική και φιλοσοφία συνολικά,

³⁶² Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σ. 20.

³⁶³ Ο.π..

³⁶⁴ Βλ. ό.π. σσ. 22-24.

³⁶⁵ Βλ. ό.π., σ. 21.

³⁶⁶ Ο.π.

καθήκον που αναλαμβάνει ο ίδιος να φέρει εις πέρας στο τελευταίο μέρος των *Χειρογράφων*.³⁶⁷

2.2.2 Ο ΧΕΓΚΕΛ ΚΑΙ Η ΑΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* ο Μαρξ επανέρχεται στην κριτική της εγγελιανής διαλεκτικής και φιλοσοφίας εν γένει και ειδικότερα «στον τρόπο με τον οποίο αυτή παρουσιάζεται στη *Φαινομενολογία* και τη *Λογική*», καθώς και στη «σχέση του σύγχρονου κινήματος Κριτικής προς αυτήν».³⁶⁸ Η *Φαινομενολογία*, συνιστά για τον Μαρξ, «μία καλυμμένη, απατηλή κριτική», με «όλα τα στοιχεία της κριτικής [...] λανθάνοντα μέσα της, ήδη έτοιμα και επεξεργασμένα μ' έναν τρόπο που συχνά προπορεύεται κατά πολύ της ίδιας της αντίληψης του Χέγκελ», εμπεριέχοντας «τα στοιχεία κριτικής ολόκληρων πεδίων, όπως είναι η θρησκεία, το κράτος, η δημόσια ζωή κ.λπ.».³⁶⁹ Για τον νεαρό Μαρξ,

Το σημαντικότερο τελικό επίτευγμα της *Φαινομενολογίας* του Χέγκελ, δηλαδή η διαλεκτική της αρνητικότητας ως η κινούσα και παραγωγός αρχή, έγκειται πρώτον στο ότι ο Χέγκελ αντιλαμβάνεται τη δημιουργία του ανθρώπου από τον ίδιο του τον εαυτό ως διαδικασία, αντιλαμβάνεται την αντικειμενικοποίηση ως απώλεια του αντικειμένου, ως αλλοτρίωση και ως αναίρεση [Aufhebung] αυτής της αλλοτρίωσης· στο ότι, κατά συνέπεια, κατανοεί την ουσία της *εργασίας* και αντιλαμβάνεται τον αντικειμενικό άνθρωπο – τον αληθινό, επειδή είναι πραγματικός, άνθρωπο – ως το αποτέλεσμα της εργασίας του *ιδιου του ανθρώπου*.³⁷⁰

Πέραν τούτων, στην εγγελιανή φιλοσοφία, σημειώνει ο Μαρξ, «Ο *ανθρώπινος χαρακτήρας* της φύσης, όπως και της φύσης που δημιούργησε η ιστορία – τα

³⁶⁷ Βλ. *ό.π.*, σσ. 21, 22.

³⁶⁸ *Ο.π.*, σ. 173. Η κριτική στον κύκλο των Γερμανών νέο-εγγελιανών αναφέρεται στην καταξίωση από πλευράς τους μιας «απόλυτα άκριτης στάσης ως προς τη μέθοδο της κριτικής» και της «εγγελιανής διαλεκτικής»: βλ. *ό.π.*, σσ. 173, 174.

³⁶⁹ *Ο.π.*, σ. 182. Βλ. και *ό.π.*, σσ. 197, 198.

³⁷⁰ *Ο.π.*, σ. 183. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Στο σημείο αυτό απαντά και το ζήτημα της *συνεργασίας*, «[...] της συνεργατικής δράσης όλης της ανθρωπότητας, μόνο ως αποτέλεσμα της ιστορίας [...]», βλ. *ό.π.*

προϊόντα του ανθρώπου – εμφανίζεται υπό τη μορφή *προϊόντων* του αφηρημένου πνεύματος, που ως τέτοια επομένως είναι στιγμές του πνεύματος, *οντότητες σκέψης*».³⁷¹ Στο μέτρο αυτό, έστω κι αν ο πλούτος, η κρατική εξουσία κ.λπ., κατανοούνται από τον Χέγκελ ως «οντότητες αποξενωμένες από το ανθρώπινο ον», ωστόσο ο τελευταίος «υπολαμβάνει αυτές τις οντότητες μόνο υπό τη μορφή τους ως σκέψεις».³⁷²

Μονάχα ο Φώυερμπαχ έχει, σύμφωνα με τον Μαρξ, ανατρέψει «τα θεμέλια της παλιάς διαλεκτικής και φιλοσοφίας»,³⁷³ θεμελιώνοντας «τον αληθινό υλισμό και την αληθινή επιστήμη, καθιστώντας την κοινωνική σχέση³⁷⁴ του «ανθρώπου προς άνθρωπο» τη βασική αρχή της θεωρίας του»³⁷⁵ και καταδεικνύοντας πως ο Χέγκελ «ανακάλυψε μόνο την αφηρημένη, λογική, θεωρησιακή έκφραση της κίνησης της ιστορίας, η οποία δεν είναι ακόμα η πραγματική ιστορία του ανθρώπου ως υποκειμένου που αποτελεί την προϋπόθεσή της, αλλά μόνο η πράξη δημιουργίας, η ιστορία της καταγωγής του ανθρώπου».³⁷⁶ Ο Χέγκελ ενοποιώντας στο φιλοσοφικό του σύστημα όλες εκείνες τις «ακατάλληλες έννοιες, η καθεμιά εκ των οποίων προσιδίαζε στη σκέψη και διαφορετικού φιλοσόφου», κατέστησε ως αντικείμενο της κριτικής «μια πλήρη πυξίδα της αφαίρεσης και όχι κάποια μεμονωμένη αφαίρεση».³⁷⁷

Η μαρξική κριτική στην εγελιανή φιλοσοφία εκκινεί από το ζήτημα της πρωτοκαθεδρίας στους κόλπους της, του αφηρημένου στοχασμού, του στοχασμού που είναι απολύτως αδιάφορος ως προς οποιονδήποτε πραγματικό προσδιορισμό, που αφαιρεί από τη φύση και τον πραγματικό άνθρωπο.³⁷⁸ Το αίτημα της κριτικής ανασύνθεσης, αφ' ενός, των εγελιανών κατακτήσεων (στα πεδία της διαλεκτικής και λογικής), και, αφ' ετέρου, των θεωρητικών

³⁷¹ Ο.π., σ. 182.

³⁷² Ο.π., σ. 180.

³⁷³ Ο.π., σ. 175.

³⁷⁴ Σε αντίθεση με το επιχείρημα του Μπαλμπάρ, σύμφωνα με το οποίο η θεωρητική «ρήξη» ή «τομή» του 1845 – συζήτηση την οποία άνοιξε ως γνωστόν ο Αλτουσέρ και η οποία κυριάρχησε στις δεκαετίες 1960 και 1970 – «συνέπεσε με την εμφάνιση του όρου «κοινωνική σχέση» στον Μαρξ, είναι εμφανές πως ο εν λόγω όρος απαντά ήδη στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844*. Βλ. Ετιέν Μπαλμπάρ, *ό.π.*, σ. 18.

³⁷⁵ Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, *ό.π.*, σ. 176.

³⁷⁶ Ο.π., σσ. 177, 178.

³⁷⁷ Ο.π., σσ. 203, 204.

³⁷⁸ Βλ. *ό.π.*, σσ. 179, 180.

ανακαλύψεων των Γάλλων υλιστών και του Φώυερμπαχ, προϋποθέτει την απαγκίστρωση από την *αφηρημένη λογική* και την απόρριψη της προεξάρχουσας θέσης του *φιλοσοφικού υποκειμένου*. Η μαρξική κριτική αναφέρεται, επαναλαμβάνοντας σημεία της *Κριτικής στην Εγελιανή Φιλοσοφία του Δικαίου και του Κράτους*, στην απόσπαση της σκέψης από το *υποκείμενο*, με αποτέλεσμα «τη διαλεκτική της καθαρής σκέψης».³⁷⁹

Στα *Χειρόγραφα του 1844*, ο Μαρξ επιχειρεί να καταδείξει τον «εσφαλμένο θετικισμό» και τη «φαινομενική μόνο κριτική»³⁸⁰ της εγελιανής φιλοσοφίας, επισημαίνοντας τα *κοινά με την αστική πολιτική οικονομία* γνωρίσματά της:

παρά την εντελώς αρνητική και κριτική της εμφάνιση», σημειώνει, «και παρά τη γνήσια κριτική που εμπεριέχει, η οποία συχνά προηγείται κατά πολύ της εποχής της, λανθάνει ήδη στη *Φαινομενολογία* ως σπέρμα, ως δυνατότητα, ως μυστικό, ο μη κριτικός θετικισμός και ο εξίσου μη κριτικός ιδεαλισμός των κατοπινών έργων του Χέγκελ· της φιλοσοφικής αποσύνθεσης και της αποκατάστασης του υπάρχοντος εμπειρικού κόσμου».³⁸¹

Η κριτική στις εγελιανές *αφηρημένες κατηγορίες* συνδέεται στα *Χειρόγραφα* με την κριτική στους «αιώνιους νόμους» και τις κατηγορίες της αστικής πολιτικής οικονομίας: «οι αντιλήψεις του Χέγκελ», σημειώνει ο Μαρξ, «υιοθετούν αυτές της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας. Αντιλαμβάνεται ότι η εργασία είναι *ουσία* του ανθρώπου, η ανθρώπινη ουσία που επιβεβαιώνει η ίδια τον εαυτό της: αντιλαμβάνεται μόνο τη θετική και όχι την αρνητική πλευρά της εργασίας».³⁸² Σε αυτό το πλαίσιο, ο Μαρξ στρέφει τα βέλη της κριτικής του στην αστική πολιτική οικονομία.³⁸³

³⁷⁹ Ό.π., σ. 183. Για τον Μαρξ, στο εγελιανό σύστημα «το υποκείμενο εμφανίζεται μόνο ως αποτέλεσμα. [...] Ο πραγματικός άνθρωπος και η πραγματική φύση γίνονται απλώς κατηγορούμενα – σύμβολα αυτού του άδηλου, μη πραγματικού ανθρώπου και αυτής της μη πραγματικής φύσης. Γι' αυτό το υποκείμενο και το κατηγορούμενο βρίσκονται μεταξύ τους σε σχέση απόλυτης αντιστροφής [...]», ό.π., σ. 200. Η ίδια κριτική επαναλαμβάνεται αναφορικά και με τις κεντρικές εγελιανές κατηγορίες της *Φιλοσοφίας του Δικαίου*, αλλά και της *Εγκυκλοπαίδειας*, βλ. ό.π., σσ. 196, 197.

³⁸⁰ Βλ. ό.π., σσ. 194, 195.

³⁸¹ Ό.π., σ. 181.

³⁸² Ό.π., σ. 184.

³⁸³ Για το ζήτημα της μαρξικής κριτικής στην αστική και αγοραία πολιτική οικονομία πρβλ. Θωμάς Γ. Νουτσόπουλος, *Διαλεκτική και αξίες: προβλήματα ανάλυσης διαλεκτικών εννοιών στο έργο των Hegel και Marx*, ό.π., σσ. 187-202.

Η μαρξική κριτική αναφέρεται στα *θετικιστικά* εξηγητικά σχήματα της τελευταίας και άρα στην αδυναμία της να παράσχει μια *επιστημονική* εξήγηση του καπιταλιστικού συστήματος, αποδίδοντάς της το ρόλο του απολογητή των καπιταλιστικών σχέσεων, στο μέτρο που άλλωστε «αποδέχεται» ως «έσχατο σκοπό» «το συμφέρον των κεφαλαιοκρατών».³⁸⁴ Για τον Μαρξ, η πολιτική οικονομία δεν κατορθώνει να «αντιληφθεί τον τρόπο με τον οποίο η κίνηση συνδέει τα διάφορα μέρη της»³⁸⁵ και συνεπώς παρουσιάζει (δογματικά) ως τυχαίες συνέπειες ό,τι συνιστά αντιθέτως τις «αναγκαίες, αναπόφευκτες και φυσικές συνέπειες» αυτής της κίνησης (της ατομικής ιδιοκτησίας).³⁸⁶ Η κριτική στη μέθοδο της πολιτικής οικονομίας αναφέρεται στην επίκληση (από την πλευρά της) ενός εξηγητικού σχήματος μιας «φανταστικής αρχετυπικής κατάστασης» ως αναλυτικού εργαλείου που «απλώς απομακρύνει το πρόβλημα σε απόσταση σκοτεινή και νεφελώδη».³⁸⁷ Κρίνεται ως ανεπαρκής στο μέτρο που

προϋποθέτει ως δεδομένο, ως συμβάν, αυτό που υποτίθεται ότι θα ήταν το συμπέρασμα του – δηλαδή, η αναγκαία σχέση μεταξύ δύο πραγμάτων· μεταξύ, για παράδειγμα, του καταμερισμού της εργασίας και της ανταλλαγής. Με τον ίδιο τρόπο, ο θεολόγος εξηγεί την καταγωγή του κακού με την πτώση του ανθρώπου· δηλαδή, αποδέχεται ως δεδομένο, ως κάτι που έχει ιστορική μορφή, αυτό που όφειλε να εξηγήσει.³⁸⁸

Η μαρξική κριτική εκκινεί αντιθέτως, σύμφωνα με τον ίδιο τον Μαρξ, από «ένα πραγματικό οικονομικό γεγονός» κατανοώντας την ιστορικότητά του,³⁸⁹ αλλά και από την προνομιακή θέση της *διαλεκτικής* θεώρησης των σχέσεων, της μετεξέλιξης και των υλικών αποτελεσμάτων τους. Σε αυτό το πλαίσιο ο Μαρξ κατανοεί και το ίδιο το πεδίο της *πολιτικής οικονομίας* ως *προϊόν της κίνησης της ατομικής ιδιοκτησίας*. Εξάλλου, η σκοπιά της αστικής πολιτικής οικονομίας ταυτίζεται, για τον Μαρξ, με εκείνη της καπιταλιστικής τάξης: «γενικά, όταν αναφερόμαστε στους οικονομολόγους», σημειώνει, «εννοούμε τους

³⁸⁴ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σ. 84.

³⁸⁵ *Ο.π.*

³⁸⁶ *Ο.π.*, σ. 85.

³⁸⁷ *Ο.π.*

³⁸⁸ *Ο.π.*

³⁸⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 106.

επιχειρηματίες που συναντά κανείς στην πραγματική ζωή και των οποίων οι οικονομολόγοι αποτελούν το επιστημονικό σύμβολο πίστης, όπως και την επιστημονική μορφή ύπαρξής τους».³⁹⁰ Η κατανόηση της πολιτικής οικονομίας ως τέτοιας και ταυτόχρονα ως καθοριστικής της κοινωνικής συνείδησης, εγκαινιάζει στα 1844 τους περί ιδεολογίας μαρξικούς στοχασμούς:

Η *υποκειμενική ουσία* της ατομικής ιδιοκτησίας – η *ατομική ιδιοκτησία* ως δραστηριότητα για τον εαυτό της, ως *υποκείμενο*, ως *πρόσωπο* – είναι η *εργασία*. Είναι λοιπόν φανερό ότι μόνον εκείνη η προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας που αναγνώρισε την *εργασία* ως αρχή της – Άνταμ Σμιθ – και που επομένως έπαψε να θεωρεί την ατομική ιδιοκτησία ως απλώς μια *κατάσταση* εξωτερική προς τον άνθρωπο, είναι η πολιτική οικονομία που μπορεί να θεωρηθεί αφενός προϊόν της πραγματικής *δραστηριότητας* και της πραγματικής *κίνησης* της ατομικής ιδιοκτησίας (είναι κίνηση της ατομικής ιδιοκτησίας που αποκτά την ανεξαρτησία της και συνείδηση του εαυτού της, η σύγχρονη βιομηχανία ως ο Εαυτός της), προϊόν της σύγχρονης *βιομηχανίας* και, αφετέρου, δύναμη που επιτάχυνε και μεγάλυνε τη δραστηριότητα και την ανάπτυξη της σύγχρονης *βιομηχανίας*, όπως και τη μεταμόρφωσε σε δύναμη στην επικράτεια της *συνείδησης*.³⁹¹

Σε επίπεδο μεθόδου, η μαρξική ανάλυση προκρίνει τις κατηγορίες της «ατομικής ιδιοκτησίας» και της «αλλοτριωμένης εργασίας» ως κεντρικές αναλυτικές κατηγορίες, ώστε, σημειώνει ο Μαρξ, «μπορούμε ν' αναπτύξουμε κάθε κατηγορία της πολιτικής οικονομίας με τη βοήθεια αυτών των δύο παραγόντων: και πάλι θ' ανακαλύψουμε σε κάθε μια κατηγορία, όπως για παράδειγμα του εμπορίου, του ανταγωνισμού, του κεφαλαίου, του χρήματος, μόνο μια *ιδιαίτερη* και *αναπτυγμένη έκφραση* αυτών των βασικών στοιχείων».³⁹²

Στο πλαίσιο των μεθοδολογικών αυτών στοχασμών διατυπώνεται και η κριτική της σύγχρονης του αναρχικής-σοσιαλιστικής σκέψης, που αδυνατεί, σύμφωνα με τον Μαρξ, να συλλάβει και να αναδείξει τις πραγματικές

³⁹⁰ Ο.π., σ. 143. Βλ. και Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η Αγία Οικογένεια (Η κριτική της κριτικής)*, μετάφραση Σ. Καμπουρίδη, Αναγνωστίδης, Αθήνα, χ.χ.έ., σ. 69.

³⁹¹ *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σ. 113.

³⁹² Ο.π., σσ. 99, 100.

επαναστατικές δυνάμεις του καπιταλιστικού συστήματος.³⁹³ Για τον ίδιο, μονάχα η αναγκαία απελευθέρωση του ανταγωνισμού στη γη και την εργασία συντείνει στην επαναστατική προοπτική της υπέρβασης του καπιταλιστικού συστήματος. Άλλως ειπείν, η γενίκευση της ατομικής ιδιοκτησίας και των νόμων της συνιστά, με όρους αναγκαιότητας, το κορυφαίο και ταυτόχρονα τελευταίο στάδιο της κεφαλαιοκρατικής μορφής της. Έχοντας υπερβεί τη φεουδαρχική, για να λάβει την καπιταλιστική της μορφή, έπεται αναγκαία η υπέρβασή της ή, με τα λόγια του Μαρξ,

Η ιδιοκτησία γης αναγκαστικά αναπτύχθηκε μέσω και των δύο αυτών τρόπων για να διαπιστώσει, σε αμφοτέρως τις περιπτώσεις, την αναπόφευκτη πτώση της, όπως ακριβώς η βιομηχανία, τόσο στη μορφή του ανταγωνισμού όσο και του μονοπωλίου, είναι αναγκαίο να καταρρεύσει από τις ίδιες της τις δυνάμεις ώστε να μάθει να πιστεύει στον άνθρωπο.³⁹⁴

2.2.3 ΟΙ SINE QUA NON ΌΡΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ: ΧΡΗΜΑΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ, ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΒΙΑ

Από την Εγγελιανή Φιλοσοφία του Δικαίου ο Μαρξ αντλεί την ιδέα ότι στον αστικό κόσμο το χρήμα συνιστά την «υπάρχουσα και ενεργό έννοια της αξίας».³⁹⁵ Στο μέτρο αυτό, παρατηρεί, ολοένα και περισσότερο «η ποσότητα του χρήματος γίνεται η μοναδική του σημαντική ιδιότητα. Όπως ανάγει το κάθε τι

³⁹³ Ως προς την κριτική στην αναρχική/σοσιαλιστική σκέψη της εποχής του, ο Μαρξ επιδιώκει να καταδείξει τη μη κριτική πραγμάτευση από μέρους των εκπροσώπων της των αστικών οικονομικών κατηγοριών (π.χ. εργάτης, εργατική τάξη, μισθός, ισότητα μισθών, κεφάλαιο κ.λπ.), πραγμάτευση που δεν θέτει υπό αίρεση την καπιταλιστική πραγματικότητα: βλ. *ό.π.*, σ. 99. Η ανανοηματοδότησή τους, διά της υπέρβασης, σε επίπεδο πρακτικής, των κοινωνικών σχέσεων που συμπεκνώνουν, συνιστά αντιθέτως, για τον Μαρξ, τη μοναδική επαναστατική προοπτική. Σε αυτό το πλαίσιο εγγράφεται η κριτική των προουντονικών αναπτύξεων περί εξίσωσης των μισθών, αναπτύξεις που δεν θίγουν, σύμφωνα με τον Μαρξ, τον πυρήνα της κεφαλαιοκρατικής σχέσης. Βλ. *ό.π.*, σσ. 98, 99, 104. Στο επίκεντρο της μαρξικής κριτικής βρίσκονται και οι γαλλικές μυστικές κοινωνίες των δεκαετιών 1830 και 1840 («worker-egalitarians», «humanitarians», κ.λπ.) αλλά και οι υποστηρικτές των θεωριών του Babeuf. Η κριτική στους εν λόγω στοχαστές αναφέρεται, όπως και προηγουμένως, στο γεγονός ότι στις θεωρήσεις τους ενέχεται μια αντίληψη εξισωτισμού που ωστόσο συντηρεί στον πυρήνα της τις κεντρικές καπιταλιστικές κατηγορίες και άρα δεν θίγει στη ρίζα του το σύστημα της καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής, βλ. *ό.π.*, σσ. 119-120.

³⁹⁴ *Ο.π.*, σ. 83.

³⁹⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 171.

στην αφηρημένη του μορφή, με τον ίδιο τρόπο, στην πορεία της ίδιας της κίνησής του, ανάγεται και το ίδιο σε κάτι ποσοτικό. Η υπερβολή και η ακράτεια γίνονται ο πραγματικός του κανόνας».³⁹⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, ο πλούτος προσδιορίζεται από τους θιασώτες της αστικής πολιτικής οικονομίας μονοδιάστατα ως *ανάπτυξη του κεφαλαίου*, για τον Μαρξ, ωστόσο, ο κοινωνικός πλούτος συνίσταται σε *συσσωρευμένη εργασία*, «αφού το κεφάλαιο είναι συσσωρευμένη εργασία».³⁹⁷

Ο Μαρξ κατανοεί το χρήμα ως *πραγματική πολιτική* και ταυτόχρονα *απάνθρωπη εξουσία*,³⁹⁸ εν μέρει στη βάση οντολογικών προκειμένων: «Το *χρήμα*», σημειώνει, «επειδή κατέχει την *ιδιότητα* να μπορεί ν' αγοράζει τα πάντα, επειδή κατέχει την ιδιότητα να ιδιοποιείται όλα τα αντικείμενα, είναι *αντικείμενο* του οποίου η κατοχή είναι εξαιρετικά σημαντική. Η καθολικότητα αυτής της *ιδιότητάς* του είναι η παντοδυναμία της ουσίας του. Γι' αυτό και θεωρείται ως *πανίσχυρο*».³⁹⁹ Στο μέτρο αυτό, το χρήμα θεωρείται ως *θεμελιώδης κοινωνικός δεσμός*, ως η *«χημική [...] δύναμη της κοινωνίας»*.⁴⁰⁰

Ταυτόχρονα, στο βαθμό που κατορθώνει να μεταστρέφει αυτό που δεν είναι στο αντίθετό του,⁴⁰¹ «να μεταφράζει τις επιθυμίες μου από κάτι που υπάρχει ως σκέψη, φαντασία ή επιθυμία, στην *αισθητηριακή, πραγματική* τους ύπαρξη – από τη φαντασία στη ζωή και από τη φανταστική ύπαρξη σε πραγματική ύπαρξη», στο μέτρο δηλαδή που επιτελεί αυτόν τον *διαμεσολαβητικό ρόλο*, κατανοείται ως «η *πραγματική δημιουργική δύναμη*»⁴⁰² και ταυτόχρονα «ως η δύναμη διαστρέβλωσης τόσο σε σχέση προς το άτομο όσο και προς τους

³⁹⁶ Ό.π., σ. 140. Στο σημείο αυτό των *Χειρογράφων* απαντά μια πρόωγη διατύπωση της προβληματικής περί της *πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους* [εδώ: «πτώση του *επιτοκίου*»], βλ. ό.π., σσ. 155, 156.

³⁹⁷ Ό.π., σ. 29.

³⁹⁸ Βλ. ό.π., σσ. 152, 153.

³⁹⁹ Ό.π., σσ. 166, 167.

⁴⁰⁰ Ό.π., σ. 169. Στη ανάλυση επιστρατεύονται τα γραπτά των Σαίξπηρ και Γκαίτε. Από τον Σαίξπηρ ο Μαρξ αντλεί την κατανόηση περί μιας διπλής ιδιότητας του χρήματος: «1) Είναι η ορατή θεότητα, η μεταμόρφωση όλων των ανθρώπινων και φυσικών ιδιοτήτων στα αντίθετά τους, η καθολική σύγχυση και διαστρέβλωση των πραγμάτων· συμφιλιώνει τα πιο απίθανα πράγματα. 2) Είναι η καθολική πόρνη, ο καθολικός μαστροπός ανθρώπων και εθνών», ό.π., σσ. 169, 170.

⁴⁰¹ Βλ. και ό.π., σ. 171.

⁴⁰² Ό.π., σ. 170.

κοινωνικούς και άλλους δεσμούς που ισχυρίζονται ότι είναι οντότητες καθαυτές».⁴⁰³

Στη βάση των ανωτέρω προκειμένων, ο Μαρξ επιχειρεί να καταδείξει την άρρηκτη σχέση οικονομίας και κράτους, νόμου, πολιτικής κ.λπ., όπως είχε άλλωστε προαναγγείλει στο προοίμιο των *Χειρογράφων*.⁴⁰⁴ Για τον ίδιο είναι δεδομένο πως η αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος προϋποθέτει μεταξύ άλλων την *πολιτική κυριαρχία του κεφαλαίου*, η οποία θεμελιώνεται εν μέρει στο *αστικό δίκαιο* και εν μέρει στο στοιχείο της *βίας*. Εκκινώντας από ένα θεμελιώδες αξίωμα της πολιτικής οικονομίας, σύμφωνα με το οποίο «ο γαιοκτήμονας και ο κεφαλαιοκράτης, οι οποίοι με αυτή την ιδιότητά τους είναι απλώς προνομιούχοι και αργόσχολοι θεοί, υπερτερούν σε όλα του εργάτη και του υπαγορεύουν το νόμο τους»,⁴⁰⁵ ο Μαρξ μας προϋποθέτει στα *Χειρόγραφα* για τον υπό διπλή έννοια «ελεύθερο» εργάτη του *Κεφαλαίου*, χωρίς ωστόσο να απαντούν ακόμη εδώ οι σχετικές με το *συμβόλαιο* αναπτύξεις.

Το ερώτημα σχετικά με το «ποια είναι η βάση του *κεφαλαίου*, δηλαδή της ατομικής ιδιοκτησίας στα προϊόντα της εργασίας κάποιου άλλου»,⁴⁰⁶ το ερώτημα σχετικά με την απόσπαση από τον εργάτη των προϊόντων του και την συγκέντρωση ολοένα και περισσότερο των μέσων της ύπαρξης και της δραστηριότητάς του στα χέρια του κεφαλαιοκράτη,⁴⁰⁷ βρίσκει απάντηση στις αναλύσεις του Say: «Ακόμη κι αν το κεφάλαιο δεν είναι απλώς ισοδύναμο κλοπής ή εξαπάτησης, σε κάθε περίπτωση χρειάζεται τη συνεργασία της νομοθεσίας για να καθαγιάζει την κληρονομιά».⁴⁰⁸ Και «Πως γίνεται κανείς ιδιοκτήτης παραγωγικού αποθέματος; Πως γίνεται ιδιοκτήτης των προϊόντων που δημιουργήθηκαν μέσω αυτού του αποθέματος; Με τη δύναμη του *θετικού*

⁴⁰³ *Ο.π.*, σ. 171. Η λειτουργία του χρήματος ως διαμεσολάβησης πραγματικού και φαντασιακού προϋποθέτει ωστόσο την *πραγματική* κατοχή του: «Η διαφορά ανάμεσα στην ενεργή απαίτηση που βασίζεται στο χρήμα και την ατελέσφορη απαίτηση που βασίζεται στην ανάγκη μου, το πάθος μου, την επιθυμία μου κ.λπ.», σημειώνει ο Μαρξ, «είναι η διαφορά μεταξύ *ύπαρξης* [Sein] και *σκέψης* [Denken], μεταξύ της ιδέας που απλώς *υπάρχει* μέσα μου και της ιδέας που *υπάρχει* ως *πραγματικό αντικείμενο* έξω από μένα». *Ο.π.*, σσ. 170, 171. [Μετάφραση τροποποιημένη].

⁴⁰⁴ Βλ. και *ό.π.*, σ. 150.

⁴⁰⁵ *Ο.π.*, σ. 33.

⁴⁰⁶ *Ο.π.*, σ. 43.

⁴⁰⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 29.

⁴⁰⁸ *Ο.π.*, σ. 43.

δικαίου». ⁴⁰⁹ Κατ' αναλογία της κριτικής του μοναρχικού δικαίου (και του θεσμού της πρωτογένειας) στην *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου και του Κράτους*, αρθρώνεται στα *Χειρόγραφα* η κριτική του αστικού δικαίου (κληρονομικό δίκαιο) ως ριζικής προϋπόθεσης της ατομικής ιδιοκτησίας. ⁴¹⁰

Στη συνέχεια αυτής της προβληματικής, θεματοποιείται μια πρώιμη θεώρηση της «πρωταρχικής συσσώρευσης» και ο Μαρξ εγγράφει την κατηγορία της *βίας* στους *ριζικούς όρους* οργάνωσης του καπιταλιστικού συστήματος κοινωνικής αναπαραγωγής. Στην παρατήρηση του Say, ότι «Το δίκαιο των γαιοκτημόνων έχει την προέλευσή του στη ληστεία», ⁴¹¹ προσθέτει ότι «Η γαιοπρόσοδος καθιερώνεται ως αποτέλεσμα του αγώνα μεταξύ παχτωτή [*Pächter*] και γαιοκτήμονα. Ανακαλύπτουμε ότι σε ολόκληρη την πολιτική οικονομία, ο εχθρικός ανταγωνισμός συμφερόντων, οι αγώνες, ο πόλεμος, αναγνωρίζονται ως η βάση της κοινωνικής οργάνωσης». ⁴¹² Ο αναστοχασμός της ιστορικής εδραίωσης του κεφαλαίου, με την προσαρμογή της γαιοκτησίας στους όρους του, εμπεδώνει στη μαρξική σκέψη την κατανόηση ότι γαιοκτησία και κεφάλαιο ανήκουν έκτοτε στο ίδιο στρατόπεδο, εκείνο των *πραγματικών* ατομικών ιδιοκτητών, πλάι στο κράτος και ενάντια στην εργατική τάξη: «Γι' αυτό, η τελική συνέπεια είναι η κατάργηση της διάκρισης μεταξύ κεφαλαιοκράτη και γαιοκτήμονα, ώστε να απομείνουν καθ' ολοκληρία δύο πληθυσμιακές τάξεις, η εργατική τάξη και η τάξη των κεφαλαιοκρατών», σημειώνει ο Μαρξ. ⁴¹³

⁴⁰⁹ *Ο.π.*, σ. 44.

⁴¹⁰ Για τον Μαρξ είναι σαφές γιατί η αστική πολιτική οικονομία αντιπαρέρχεται το γεγονός αυτό και, παραθέτει για μια ακόμη φορά τον Σμιθ: «[...] Το άτομο που είτε αποκτά είτε κληρονομεί μια μεγάλη περιουσία δεν αποκτά κατ' ανάγκην ή δεν κληρονομεί κάποια πολιτική εξουσία. [...] Η εξουσία που του αποφέρει άμεσα και ευθέως αυτή η κατοχή είναι η *εξουσία του αγοράζειν*: ο συγκεκριμένος έλεγχος που μπορεί ν' αποκτήσει εφ' όλης της εργασίας ή όλου του προϊόντος της εργασίας που βρίσκεται εκείνη τη στιγμή στην αγορά (Άνταμ Σμιθ, *Ο Πλούτος των Εθνών*, σελ. 63, κεφάλαιο 5^ο, §3)», *ό.π.*, σ. 44. Και υπογραμμίζει κριτικά: «Συνεπώς, το κεφάλαιο είναι η δύναμη που *εξουσιάζει* την εργασία και τα προϊόντα της. Ο κεφαλαιοκράτης κατέχει αυτή τη δύναμη όχι στο όνομα των προσωπικών και ανθρώπινων ιδιοτήτων του, αλλά επειδή είναι *ιδιοκτήτης* κεφαλαίου. Η δύναμή του είναι η *αγοραστική* δύναμη του κεφαλαίου του, προς την οποία τίποτα δεν μπορεί ν' αντισταθεί. Αργότερα, θα δούμε με τι τρόπο ο κεφαλαιοκράτης, μέσω του κεφαλαίου, χρησιμοποιεί τη δύναμή του για να κυβερνήσει την εργασία. Αλλά θα δούμε, επίσης, και με τι τρόπο το κεφάλαιο, με τη σειρά του, είναι ικανό να κυβερνήσει τον ίδιο τον κεφαλαιοκράτη», *ό.π.*

⁴¹¹ *Ο.π.*, σ. 64.

⁴¹² *Ο.π.*, σ. 67. [Μετάφραση τροποποιημένη]. Βλ. και *ό.π.*, σσ. 76, 77.

⁴¹³ *Ο.π.*, σ. 77. [Μετάφραση τροποποιημένη]. Για τη σχέση κεφαλαιοκρατικής και γαιοκτητικής τάξης βλ. και *ό.π.*, σσ. 73, 74.

2.2.4 Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ-ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟΥΣ ΟΡΟΥΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΥ

Στις πρώτες γραμμές των *Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρογράφων* τίθεται το κεντρικό μέλημα του Μαρξ: μια ριζική αντινομία του σύγχρονου κόσμου, η «ανταγωνιστική πάλη μεταξύ καπιταλιστή και εργάτη».⁴¹⁴ Οι εργάτες προσδιορίζονται ως μη κατέχοντες τίποτε άλλο παρά τα έσοδα που τους αποφέρει η εργασία τους. Σε αυτό το πλαίσιο αναπτύσσεται και ο μεταξύ τους ανταγωνισμός. Ταυτόχρονα προσδιορίζονται ως τάξη, στον αντίποδα της τάξης των γαιοκτημόνων και των καπιταλιστών, ενώ θεματοποιείται το ζήτημα της αμοιβαίας εξαπάτησης μεταξύ καπιταλιστή και εργάτη, ιδέα που διατηρείται και στα μεταγενέστερα έργα.⁴¹⁵ Στο πλαίσιο αυτής της σχέσης καταδεικνύεται εξ αρχής η υπεροχή των καπιταλιστών: «το κεφάλαιο είναι η δύναμη που εξουσιάζει την εργασία και τα προϊόντα της», σημειώνει παραθέτοντας τον Άνταμ Σμιθ.⁴¹⁶ Η ιδέα της ταξικής συνένωσης των εργατών εισάγεται ως δυνατότητα αντισταθμίσεως της υπεροχής αυτής, πρόταγμα που η ιστορία των σχέσεων εργασίας-κεφαλαίου καταδεικνύει καταρχάς ως «απαγορευμένο και με οδυνηρές για τους ίδιους συνέπειες».⁴¹⁷

Ο Μαρξ εγγράφει στην ανάλυσή του τη σμιθιανή θεώρηση περί εργατικού μισθού, σημειώνοντας τις κριτικές του αντιρρήσεις:⁴¹⁸

Το χαμηλότερο και απολύτως απαραίτητο επίπεδο μισθού των εργατών είναι εκείνο που χρειάζεται για να επιβιώνουν ώστε να εργάζονται και τόσο μόνο παραπάνω όσο για να συντηρούν τις οικογένειές τους και να μην εξαφανιστούν ως είδος. Κατά τον Σμιθ, ο κανονικός

⁴¹⁴ Βλ. ό.π., σ. 25. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁴¹⁵ Βλ. ό.π., σσ. 104, 105.

⁴¹⁶ Βλ. ό.π., σ. 44.

⁴¹⁷ Ό.π., σ. 3. Στα *Χειρόγραφα* επιστρατεύεται το μοτίβο της εγγελιανής ενότητας ταυτότητας και διαφοράς, προκειμένου να καταδειχθεί η αναπόφευκτη «σύγκρουση των αμοιβαίων αντιφάσεων», βλ. ό.π., σσ. 111, 112.

⁴¹⁸ Βλ. Άνταμ Σμιθ, *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών*. Βιβλία Ι και ΙΙ, μετάφραση Χρήστος Βαλλιάνος, επιμέλεια Γιάννης Μηλιός, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

μισθός είναι ο χαμηλότερος δυνατός, ο μισθός που αντιστοιχεί στην simple humanité,⁴¹⁹ δηλαδή στη ζωή ενός κτήνους.⁴²⁰

Η κατανόηση αυτή παραμένει κεντρική και στα μεταγενέστερα μαρξικά έργα.⁴²¹ Για τον Μαρξ, η πολιτική οικονομία, επιφυλάσσοντας μια τέτοια θέση για την τάξη των εργατών, καταξιώνει στο σύστημα της την *ανισότητα στους όρους της οικονομικής ύπαρξης των κοινωνικών ατόμων*· και άρα, όπως επιχειρείται να καταδειχθεί στα *Χειρόγραφα του 1844*, και της ύπαρξής τους συνολικά. Σημειώνει σε άρθρο του αναφορικά με την αγγλική εργατική τάξη:

Ωραίος καθαρός αέρας η λοιμώδης ατμόσφαιρα των αγγλικών υπογείων διαμερισμάτων! Μεγαλειώδης ομορφιά της φύσης τα φανταστικά κουρέλια των Άγγλων απόρων και η μαραζωμένη, ρυτιδιασμένη σάρκα των γυναικών, οι οποίες έχουν καταρρακωθεί από την εργασία και την αθλιότητα· τα παιδιά που κείτονται στη βρομιά· οι δυσπλασίες που γεννά η υπερεργασία στη μονότονη μηχανική δραστηριότητα των εργοστασίων! Οι πιο αξιαγάπητες *τελευταίες λεπτομέρειες της πράξης*: η πορνεία, ο φόνος και το ικρίωμα!⁴²²

Θεματοποιώντας την κατηγορία της εργασίας *μόνο* στην αλληλεξάρτησή της με το κεφάλαιο, σημειώνει ο Μαρξ, «Ο οικονομολόγος (όπως ακριβώς η πολιτική στα *Δικαιώματα του Ανθρώπου*) ανάγει τα πάντα στον άνθρωπο, δηλαδή στο άτομο, το οποίο απογυμνώνει από κάθε προσδιορισμό του για να το κατατάξει ως κεφαλαιοκράτη ή εργάτη».⁴²³ Την ίδια στιγμή *«αποκρύπτει την*

⁴¹⁹ Στη γαλλική γλώσσα από τον ίδιο τον Μαρξ: «την ανθρώπινη ύπαρξη στη στοιχειωδέστερη μορφή της».

⁴²⁰ *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σ. 26.

⁴²¹ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, ό.π.

⁴²² Βλ. Καρλ Μαρξ, «Κριτικές σημειώσεις στο περιθώριο για το άρθρο «Ο βασιλιάς της Πρωσίας και η κοινωνική μεταρρύθμιση. Από έναν Πρώσο» (Εμπρός!, τεύχ. 60)», ό.π., σ. 347.

⁴²³ *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σ. 157. Βλ. και παρακάτω: «Ο εργάτης υπάρχει ως εργάτης μόνο όταν υπάρχει για τον εαυτό του ως κεφάλαιο· και υπάρχει ως κεφάλαιο μόνο εφόσον κάποιο μέρος ενός κεφαλαίου υπάρχει γι' αυτόν. Η ύπαρξη του κεφαλαίου είναι η ύπαρξή του, η ζωή του, καθώς προσδιορίζει τον σκοπό της ζωής του μ' έναν τρόπο που του είναι αδιάφορος. Συνεπώς, η πολιτική οικονομία δεν αναγνωρίζει τον άνεργο εργάτη, τον εργάτη που συμβαίνει να βρίσκεται εκτός αυτής της σχέσης εργασίας. Ο κατεργάρας, ο απατεώνας, ο ζητιάνος, ο άνεργος, ο πεινασμένος, ο εξαθλιωμένος και ο εγκληματίας εργάτης είναι *μορφές* που δεν υπάρχουν για την πολιτική οικονομία, αλλά μόνο για άλλα μάτια: εκείνα του γιατρού, του δικαστή, του νεκροθάφτη, του πονηρού φοροεισπράκτορα κ.λπ. Αυτές οι φυσιολογίες είναι φαντάσματα εκτός της επικράτειάς της. Για την πολιτική οικονομία, λοιπόν, οι ανάγκες του εργάτη είναι η εξής μία: η *ανάγκη να συντηρήσει τον εαυτό*

αποξένωση, η οποία είναι εγγενής στη φύση της εργασίας, αγνοώντας την άμεση σχέση μεταξύ του εργάτη (εργασίας) και της παραγωγής».⁴²⁴ Για τον Μαρξ, μονάχα ο κριτικός αναστοχασμός αυτής της σχέσης (στην κατεύθυνση των ανισοτήτων που παράγει) μπορεί να καταδείξει τα αντινομικά αποτελέσματά της:

Είναι αληθές, υπογραμμίζει, ότι η εργασία παράγει θαυμάσια πράγματα για τον πλούσιο, όμως για τον εργάτη παράγει ανέχεια. Παράγει παλάτια, αλλά για τον εργάτη μόνο καλύβια. Παράγει ωραιότητα αλλά για τον εργάτη ασχήμια. Αντικαθιστά την εργασία με τις μηχανές, αλλά υποβιβάζει ένα μέρος των εργατών σ' έναν οπισθοδρομικό, βάρβαρο τύπο εργασίας και μετατρέπει το άλλο μέρος σε μηχανή. Παράγει νοημοσύνη, αλλά για τον εργάτη ηλιθιότητα, αποβλάκωση.⁴²⁵

Η διαφορά αυτή καταδεικνύεται στη μαρξική ανάλυση ως *ριζικός όρος* της καπιταλιστικής κοινωνικής οργάνωσης, εντός της οποίας η εργατική τάξη «πρέπει πάντα να θυσιάζει ένα μέρος της προκειμένου να μην καταστραφεί ολοκληρωτικά».⁴²⁶ Στα *Χειρόγραφα*, επιστρατεύεται προς επίρρωση της κριτικής η φουερμπαχιανή ανθρωπολογία σε μία προσπάθεια να καταδειχτεί πως, ό,τι στη μία περίπτωση συνιστά *απώλεια εξωτερική στον άνθρωπο* (υπό τη μορφή, για παράδειγμα, του χρήματος), στην άλλη, δηλαδή στην περίπτωση των εργατών, συνιστά *απώλεια του εαυτού, θυσία πνεύματος και σώματος*.⁴²⁷ «Γενικά πρέπει να παρατηρήσουμε ότι σ' εκείνες τις περιπτώσεις που ο εργάτης και ο κεφαλαιοκράτης πλήττονται εξίσου, πλήττεται η ίδια η ύπαρξη του εργάτη, ενώ στην περίπτωση του κεφαλαιοκράτη πλήττεται το κέρδος του νεκρού Μαμμωνά του», σημειώνει ο Μαρξ.⁴²⁸ Για τον ίδιο, συνιστά σταθερή πραγματικότητα του καπιταλιστικού συστήματος η *εξαθλίωση* ενός μέρους της

του όσο δουλεύει και όσο χρειάζεται ως εμπόδιο στην εξαφάνιση της φυλής των εργατών», ό.π., σ. 103.

⁴²⁴ Ό.π., σ. 88.

⁴²⁵ Ό.π., σ. 28.

⁴²⁶ Ό.π., σ. 29.

⁴²⁷ Οι ψυχολογικοί όροι συνιστούν βασικό στοιχείο της ανάλυσης των *Χειρογράφων του 1844*. Σημειώνει για παράδειγμα ο Μαρξ: «Η αύξηση των μισθών προκαλεί στον εργάτη την ίδια διακαή επιθυμία από την οποία κατέχεται ο κεφαλαιοκράτης: να γίνει πλούσιος. Όμως, αυτή η επιθυμία του μπορεί να ικανοποιηθεί μόνο με τη θυσία του νου και του σώματός του», ό.π., σσ. 30, 31.

⁴²⁸ Ό.π., σ. 28.

τάξης των εργατών, τάξης-αντικείμενο της «αδικίας καθ' εαυτής», κατά τη διατύπωση της *Εισαγωγής στην Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου και του Κράτους*.⁴²⁹ Στα *Χειρόγραφα* απαντά την ίδια στιγμή η θεώρηση του εργάτη που

αρχίζει όλο και περισσότερο να εξαρτάται αποκλειστικά από την εργασία· που, επιπλέον, είναι απολύτως συγκεκριμένη μονόπλευρη και μηχανική εργασία. Όσο, λοιπόν, καταπιέζεται διανοητικά και σωματικά ο εργάτης ώστε μ' αυτόν τον τρόπο να εξομοιώνεται με τη μηχανή και, αντί να είναι άνθρωπος, μετατρέπεται σε αφηρημένη δραστηριότητα και σε στομάχι, τόσο περισσότερο εξαρτάται από κάθε διακύμανση στη τιμή της αγοράς, την τοποθέτηση κεφαλαίου και τα κέφια των πλουσίων.⁴³⁰

Η έννοια της αφαίρεσης («αφηρημένη δραστηριότητα», που αργότερα θα διατυπωθεί ως *αφηρημένη εργασία* στον αντίποδα της *συγκεκριμένης εργασίας*) εισάγεται στην ανάλυση των *Χειρογράφων*, χωρίς ωστόσο να συνιστά κεντρική της έκθεσης κατηγορία.⁴³¹ Έτσι, και παρακάτω συναντούμε εκ νέου αποσπασματικές διατυπώσεις περί «αφηρημένης εργασίας», της «*αφηρημένη[ς]* ύπαρξης του ανθρώπου ως *εργάτη*».⁴³² Εδώ, η κατηγορία της αφηρημένης εργασίας συνδέεται, με μη συστηματικό τρόπο, με την κριτική του ιδεαλιστικού

⁴²⁹ *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου και του Κράτους*, ό.π., σ. 30.

⁴³⁰ *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σσ. 29, 30. Βλ. και ό.π., σσ. 26, 27. Στο πρώτο χειρόγραφο ο Μαρξ πραγματεύεται ακροθιγώς τις διαφορετικές φάσεις από τις οποίες διέρχεται (ιστορικά) το καπιταλιστικό σύστημα, ακολουθώντας τις αναλύσεις της πολιτικής οικονομίας κι επισημαίνει ως κοινό τους γνώρισμα μια αναπότρεπτη συνέπεια για τον εργάτη: «η υπερβολική εργασία και ο πρόωρος θάνατος, η υποβάθμισή του σε απλή μηχανή, η υποδούλωσή του στο κεφάλαιο, το οποίο συσσωρεύεται απειλητικά εναντίον του, η ανανέωση του ανταγωνισμού και η πείνα ή η επαιτεία για ένα τμήμα της τάξης του», ό.π., σ. 30. Εδώ θεματοποιείται ταυτόχρονα το στοιχείο του ανταγωνισμού, όχι ωστόσο μόνο μεταξύ ατόμων, αλλά επιπρόσθετα – ένα ακόμη σημείο που θα αναπτυχθεί ως ολόκληρο κεφάλαιο στο *Κεφάλαιο* – μεταξύ εργάτη και μηχανής, βλ. ό.π., σ. 31. Στο πλαίσιο του καπιταλιστικού οικονομικού κύκλου, επισημαίνεται ως στιγμή της οικονομικής άνθισης, η στιγμή της υπερπαραγωγής, στιγμή που και αυτή «καταλήγει είτε στο να πετά εκτός εργασίας μεγάλο αριθμό εργατών είτε στη μείωση των μισθών τους στο πανάλθιο ελάχιστο όριο», ό.π. Στο εν λόγω συμπέρασμα συντείνει από διαφορετική σκοπιά, σύμφωνα με τον Μαρξ, και η σμιθιανή ανάλυση, της οποίας την κριτική επιδίδεται η μαρξική σκέψη προκαταλαμβάνοντας τη σκοπιά της κοινωνικής πλειοψηφίας: «Αλλά από τη στιγμή που ακόμα και η κατάσταση της μεγαλύτερης δυνατής ευημερίας μιας κοινωνίας οδηγεί στη δυστυχία της πλειονότητας των ανθρώπων της και εφόσον το οικονομικό σύστημα που ανταποκρίνεται σε μια κοινωνία βασισμένη στο ατομικό συμφέρον επιφέρει μια τέτοιου είδους κατάσταση ευημερίας, συνάγεται ότι σκοπός του οικονομικού συστήματος είναι η δυστυχία της κοινωνίας», ό.π., σ. 32.

⁴³¹ Βλ. και ό.π., σ. 35.

⁴³² Βλ. ό.π., σ. 105.

αφαιρετικού στοχασμού και ταυτόχρονα νοείται με όρους αναγκαιότητας: με τα λόγια του Μαρξ, στο καπιταλιστικό σύστημα (στη βιομηχανία), η εργασία έχει φτάσει «στο στάδιο της *αδιαφορίας* προς το περιεχόμενό της, της απόλυτης ύπαρξης για τον εαυτό της, δηλαδή της αφαίρεσης από κάθε άλλη ύπαρξη» και άρα «έχει γίνει *απελευθερωμένο κεφάλαιο*. Αλλά η απελευθερωμένη *βιομηχανία*, η βιομηχανία που συγκροτήθηκε για τον εαυτό της ως τέτοια και *απελευθέρωσε το κεφάλαιο*, αποτελεί την αναγκαία *ανάπτυξη* της εργασίας». ⁴³³ Στη σκέψη του Μαρξ, η ελευθερία του κεφαλαίου προϋποθέτει την ανελευθερία της εργασίας, προϋποθέτει με άλλα λόγια τον εξαναγκασμό του εργάτη να *υποτάσσεται σε κάθε απαίτηση του κεφαλαιοκράτη* αυτού. ⁴³⁴

Στα *Χειρόγραφα* εισάγεται η κριτική της γενικής σύλληψης της εργασίας ως *εμπορεύματος* κι επισημαίνεται σε αυτό το πλαίσιο η *εξάρτησή* της από το κεφάλαιο. Όπως σημειώνει ο Μαρξ, «Στη βάση της ίδιας της πολιτικής οικονομίας, με τα ίδια της τα λόγια, δείξαμε ότι ο εργάτης υποβιβάζεται στο επίπεδο ενός εμπορεύματος και ότι πράγματι μετατρέπεται στο πιο κακοποιημένο εμπόρευμα· ότι αυτή η εξαθλίωση του εργάτη είναι αντιστρόφως ανάλογη προς τη δύναμη και το μέγεθος της παραγωγής του». ⁴³⁵ Στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής δεν παράγεται όμως μόνο κεφάλαιο, αλλά αναπαράγεται κι η ίδια η σχέση κεφαλαίου-εργασίας:

Η *υποτίμηση* [*devaluation*] του κόσμου των ανθρώπων αυξάνεται ευθέως ανάλογα προς την *αυξανόμενη αξία* του κόσμου των πραγμάτων. Η εργασία δεν παράγει μόνο εμπορεύματα: παράγει επίσης τον εαυτό της και τους εργάτες ως *εμπόρευμα* – και αυτό στην ίδια αναλογία που παράγει εμπορεύματα γενικά. ⁴³⁶

Σε αυτό το πλαίσιο, «ο εργάτης γίνεται υπηρέτης του αντικειμένου του» υπό διπλή έννοια, «επειδή, πρώτον, λαμβάνει ένα *αντικείμενο εργασίας*, δηλαδή λαμβάνει εργασία· και δεύτερον, λαμβάνει *μέσα διαβίωσης*. Αυτό τον καθιστά ικανό να υπάρχει, πρώτον, ως *εργάτης*· και, δεύτερον, ως *φυσικό υποκείμενο*.

⁴³³ Ο.π., σ. 106.

⁴³⁴ Βλ. ό.π., σ. 27.

⁴³⁵ Ο.π., σ. 83.

⁴³⁶ Ο.π., σσ. 85, 86. Η εν λόγω κατανόηση συνδέεται στα *Χειρόγραφα* με μια πρώιμη σύλληψη του *φетиχισμού*: βλ. ό.π., σ. 86. Για την έννοια του *φетиχισμού* βλ. και ό.π., σσ. 149, 150.

Αποκορύφωμα αυτής της υποδούλωσης είναι ότι μόνο ως *εργάτης* μπορεί να διατηρήσει τον εαυτό του ως *φυσικό υποκείμενο* και ότι μόνο ως *φυσικό υποκείμενο* μπορεί να είναι *εργάτης*». ⁴³⁷

Ο σύγχρονος *καταμερισμός της εργασίας* ⁴³⁸ και η σχέση *εξάρτησης* της εργασίας από το κεφάλαιο συνιστούν κεντρικά ζητήματα της ανάλυσης: ο εργάτης, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Μαρξ, «εξαιτίας της εξαρτημένης σχέσης του με τον κεφαλαιοκράτη, είναι ο πρώτος που θα υποφέρει». ⁴³⁹ Τη σχέση εξάρτησης ή της «ακούσιας υποταγής του [εργάτη] σε όλες τις αξιώσεις αυτού του κεφαλαιοκράτη» ⁴⁴⁰ συνοψίζει η κατηγορία της *αλλοτρίωσης*. Στην έννοια της αλλοτρίωσης της εργασίας συμπυκνώνεται η θεώρηση ότι η τελευταία δεν είναι «εθελοντική, αλλά καταναγκαστική, είναι *επιβεβλημένη [forced] εργασία*», δεν είναι «η ικανοποίηση μιας ανάγκης, αλλά απλώς ένα μέσο [για] να ικανοποιήσει ανάγκες εξωτερικές ως προς αυτήν», «Ανήκει σε άλλον· είναι η απώλεια του εαυτού του». ⁴⁴¹

Ο Μαρξ εντοπίζει την αλλοτρίωση της εργασίας σε ένα δίπολο: αφ' ενός στη «σχέση του εργάτη προς το *προϊόν της εργασίας* ως ξένο αντικείμενο που ασκεί πάνω του εξουσία» (αποξένωση του *πράγματος*), και αφ' ετέρου στη «σχέση της εργασίας προς την *πράξη της παραγωγής* εντός του πλαισίου της *εργασιακής διαδικασίας*» (αποξένωση από τον *ίδιο του τον εαυτό*). ⁴⁴² Αυτή η θεώρηση της αυτό-αποξένωσης συνδέεται στα *Χειρόγραφα* με τις αναπτύξεις περί *ουσίας γένους [Gattungswesen]*, και σε αυτό το πλαίσιο καταδεικνύεται ως «άμεση

⁴³⁷ Ο.π., σ. 88. [Μετάφραση τροποποιημένη].

⁴³⁸ Ως προς το ζήτημα του καταμερισμού της εργασίας βλ. ό.π., σσ. 157, 158. Η πρώιμη μαρξική κριτική του καταμερισμού της εργασίας ερείδεται στις αναλύσεις της κλασικής πολιτικής οικονομίας και ιδίως, όπως αναφέρει ο Μαρξ, στα έργα των Adam Smith, Say, Skarbeck, Mill και Ricardo. Το επιχείρημά του ενσωματώνει σημαντικά μέρη των εν λόγω έργων σε μια πρωτότυπη – για την εποχή της – σύνθεση και ανασκευή: βλ. ό.π., σσ. 162-165.

⁴³⁹ Ο.π., σ. 27. Στο πλαίσιο μιας κριτικής πραγμάτευσης της καπιταλιστικής εργασιακής σχέσης, ο Μαρξ επιχειρεί την αποδόμηση του κλασικού νόμου της προσφοράς-ζήτησης: «*Η ζήτηση ανθρώπων αναγκαστικά ρυθμίζει την παραγωγή των ανθρώπων, όπως και κάθε άλλου εμπορεύματος. Αν η προσφορά υπερβαίνει σημαντικά τη ζήτηση, τότε ένα τμήμα των εργατών βυθίζεται στην επαιτεία ή την πείνα. Άρα, η ύπαρξη του εργάτη προσδιορίζεται από την ίδια συνθήκη που ισχύει για κάθε άλλο εμπόρευμα. Ο εργάτης γίνεται εμπόρευμα και θα πρέπει να έχει και λίγο την τύχη με το μέρος του για να βρει έναν αγοραστή. Η ζήτηση, όμως, από την οποία εξαρτάται η ζωή του εργάτη, ρυθμίζεται από τα κέφια των πλουσίων και των κεφαλαιοκρατών*», ό.π., σ. 26.

⁴⁴⁰ Ο.π., σ. 27.

⁴⁴¹ Ο.π., σσ. 89, 90.

⁴⁴² Ο.π., σσ. 90, 91.

συνέπεια του γεγονότος ότι ο άνθρωπος είναι αποξενωμένος από το προϊόν της εργασίας του, από τη ζωογόνο δραστηριότητά του, από την ουσία γένους του» η «αποξένωση του ανθρώπου από τον άνθρωπο».⁴⁴³

Η έννοια της (κοινωνικής) σχέσης κατέχει κεντρική θέση στη θεωρητική απόπειρα του Μαρξ να σκιαγραφήσει την κριτική του κατεξουσιασμού της εργασίας από το κεφάλαιο. Η αλλοτρίωση του προϊόντος «μπορεί να συμβαίνει μόνο επειδή [αυτό] ανήκει σε κάποιον άλλο άνθρωπο και όχι στον εργάτη»: «Ούτε οι θεοί ούτε η φύση, αλλά μόνο ο ίδιος ο άνθρωπος μπορεί να είναι αυτή η ξένη δύναμη πάνω στον άνθρωπο».⁴⁴⁴ Με κεντρική προκείμενη ότι «η σχέση του ανθρώπου προς τον εαυτό του γίνεται αντικειμενική και πραγματική γι' αυτόν μόνο μέσα από τη σχέση του προς κάποιον άλλον άνθρωπο», ο Μαρξ συμπεραίνει πως

Αν λοιπόν ο άνθρωπος θεωρεί το προϊόν της εργασίας του, την εργασία του που έχει μετατραπεί σε αντικείμενο, ως ξένο, εχθρικό, πανίσχυρο αντικείμενο, ανεξάρτητο απ' αυτόν, τότε τέτοια είναι και η τοποθέτησή του προς αυτό το αντικείμενο ώστε ένας άλλος άνθρωπος, που είναι ξένος, εχθρικός, πανίσχυρος και ανεξάρτητος απ' αυτόν, είναι ο κύριος αυτού του αντικειμένου. Αν θεωρεί τη δική του δραστηριότητα ως ανελεύθερη δραστηριότητα, τότε τη θεωρεί ως δραστηριότητα που είναι στην υπηρεσία, κάτω από την εξουσία, τον εξαναγκασμό και το ζυγό ενός άλλου ανθρώπου.⁴⁴⁵

Εδώ εντοπίζεται, σύμφωνα με τη μαρξική ανάλυση, ο πυρήνας κι η δυνατότητα της χειραφέτησης. Για τον Μαρξ, ο θετικός πυρήνας της κατηγορίας «εργασία» αναφέρεται στην παραγωγική δραστηριότητα του ανθρώπινου σώματος και πνεύματος, που συνιστά ίδιον της ανθρώπινης ύπαρξης και αναγκαίο όρο της κοινωνικής αναπαραγωγής. Η υποταγή της στο κεφάλαιο συνιστά τον πυρήνα της κριτικής του στο καπιταλιστικό σύστημα.⁴⁴⁶ Η απελευθέρωσή της προϋποθέτει την ιστορική υπέρβαση της αντινομικής σχέσης

⁴⁴³ Ο.π., σσ. 94, 95. Η μετάφραση κι εδώ τροποποιημένη: η «ύπαρξη του είδους» αντικαθίσταται από την «ουσία γένους».

⁴⁴⁴ Ο.π., σ. 96.

⁴⁴⁵ Ο.π.

⁴⁴⁶ Όπως σημειώνει άλλωστε στις πρώτες γραμμές των *Χειρογράφων*, «Η αθλιότητά του [εργάτη], συνεπώς, οφείλεται στην ίδια την ουσία της σημερινής του εργασίας», βλ. *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σ. 6.

εργασίας-κεφαλαίου και άρα της συγκεκριμένης καπιταλιστικής της μορφής, στο πλαίσιο ενός συνολικού αναστοχασμού των ριζικών όρων οργάνωσης της καπιταλιστικής κοινωνικής αναπαραγωγής.

2.2.5 ΤΟΠΟΙ ΤΗΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ ΣΤΟΝ ΧΡΟΝΟ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Το Παρίσι του 1844, είναι τόπος και χρόνος έντονου κοινωνικού αναβρασμού.⁴⁴⁷ Οι αστικές δυνάμεις έχουν ήδη αναδυθεί κι εδραιώνουν την ισχύ τους, ενώ το αντίπαλο δέος αναζητά τρόπους υπονόμευσής τους μέσω πύρινων λόγων κι ανατρεπτικών ιδεών, ουτοπικών αναχωρητισμών και παρανόμων επαναστατικών εργατικών οργανώσεων των *προλετάρων*. Ο Μαρξ βλέπει στις τελευταίες το υποκείμενο της ανατροπής των κυρίαρχων αστικών μορφών στις οποίες αποκρυσταλλώνονται οι κοινωνικές σχέσεις κι αυτό αποτυπώνεται ρητά στα γραπτά της περιόδου.⁴⁴⁸ Όπως σημειώνει στο τέλος του πρώτου *Χειρογράφου*,

Από τη σχέση της αποξενωμένης εργασίας προς την ατομική ιδιοκτησία εξάγεται το ευρύτερο συμπέρασμα ότι η χειραφέτηση της κοινωνίας από την ατομική ιδιοκτησία κ.λπ., από την υποδούλωση, εκφράζεται στην *πολιτική* μορφή της *χειραφέτησης των εργατών*· όχι επειδή διακυβεύεται αποκλειστικά η *δική τους* χειραφέτηση, αλλά επειδή η χειραφέτηση των εργατών εμπεριέχει την καθολική ανθρώπινη χειραφέτηση – και την εμπεριέχει, επειδή η ανθρώπινη υποδούλωση εμπλέκεται, στο σύνολό της, στη σχέση του εργάτη προς την παραγωγή, όπως και όλες οι σχέσεις υποδούλωσης δεν είναι τίποτα άλλο παρά τροποποιήσεις και συνέπειες αυτής της σχέσης.⁴⁴⁹

Αξιώνοντας τον *επιστημονικό* χαρακτήρα της έκθεσής του, η οποία «αμέσως φωτίζει πολλές μέχρι τώρα ανεπίλυτες διαμάχες», τόσο της αστικής πολιτικής οικονομίας όσο και της προυντονικής ανάλυσης,⁴⁵⁰ ο Μαρξ θεματοποιεί το ζήτημα της ιστορικής δυνατότητας του κομμουνισμού εκκινώντας από τη

⁴⁴⁷ Βλ. Marcello Musto, «Ο Μαρξ στο Παρίσι: χειρόγραφα και αποσπάσματα από το 1844», μετάφραση. Θανάσης Παραπαγκίδης, *Θέσεις*, τ. 102, Νήσος, Ιανουάριος-Μάρτιος 2008.

⁴⁴⁸ Βλ. Φράνσις Γουίν, *ό.π.*, σ. 90-100.

⁴⁴⁹ Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, *ό.π.*, σ. 99.

⁴⁵⁰ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, *ό.π.*, σ. 98.

θεώρηση της σχέσης εργασίας-κεφαλαίου ως *δυναμικής και αντιφατικής σχέσης*, που οδηγείται ως τέτοια ιστορικά στη *λύση* της.⁴⁵¹ «Είναι εύκολο ν' αντιληφθούμε», γράφει, «ότι αναγκαστικά ολόκληρο το επαναστατικό κίνημα βρίσκει τόσο την εμπειρική όσο και τη θεωρητική βάση του στην κίνηση της *ατομικής ιδιοκτησίας* – ακριβέστερα, σε αυτό της οικονομίας».⁴⁵² Συνδέοντας εκ νέου, υπό την έννοια της *παραγωγής*, τη σφαίρα της οικονομίας με τις λοιπές κοινωνικές σφαίρες, σημειώνει αμέσως παρακάτω:

Η θρησκεία, η οικογένεια, το κράτος, ο νόμος, η ηθική, η επιστήμη, η τέχνη κλπ., δεν είναι παρά *ιδιαίτεροι* τρόποι της παραγωγής και εμπίπτουν στο γενικό της νόμο. Συνεπώς, η θετική υπέρβαση της *ατομικής ιδιοκτησίας*, ως ιδιοποίηση της *ανθρώπινης* ζωής, είναι και η θετική υπέρβαση κάθε αποξένωσης – πράγμα που σημαίνει επιστροφή του ανθρώπου από τη θρησκεία, την οικογένεια, το κράτος κλπ. στην *ανθρώπινη*, δηλαδή την *κοινωνική* του ύπαρξη. Η θρησκευτική αποξένωση λειτουργεί ως αποξένωση μόνο στη σφαίρα της *συνείδησης*, στην εσωτερική ζωή του ανθρώπου, αλλά η οικονομική αποξένωση λειτουργεί στην *πραγματική ζωή* – συνακολούθως, η υπέρβασή της περικλείει και τις δυο πλευρές.⁴⁵³

Οι περί κομμουνισμού αναπτύξεις των *Χειρογράφων* προκαταλαμβάνουν τις επεξεργασίες της *Γερμανικής Ιδεολογίας*: «Ο *κοινωνικός* χαρακτήρας είναι λοιπόν ο γενικός χαρακτήρας ολόκληρου του κινήματος», σημειώνει ο Μαρξ: «όπως ακριβώς η κοινωνία η ίδια παράγει τον *άνθρωπο* ως *άνθρωπο*, με τον ίδιο τρόπο η κοινωνία παράγεται απ' αυτόν».⁴⁵⁴ Σε αυτό το πλαίσιο, εισάγεται στην ανάλυση των *Χειρογράφων* η συζήτηση για τη σχέση *θεωρίας και πρακτικής*:

Είναι πάνω απ' όλα αναγκαίο ν' αποφύγουμε να υποθέσουμε για άλλη μια φορά ως αξίωμα την «κοινωνία» ως αφαίρεση απέναντι στο άτομο. Το άτομο *είναι το κοινωνικό όν*. Συνεπώς, η ζωή του σε όλες τις εκδηλώσεις της – ακόμα κι όταν δεν εμφανίζονται στην άμεση μορφή κοινοτικών εκδηλώσεων που επιτελούνται σε συνεργασία με άλλους ανθρώπους – είναι έκφραση και επιβεβαίωση της *κοινωνικής ζωής*. [...] Όσο λοιπόν κι αν είναι *ιδιαίτερο* άτομο, ο άνθρωπος (και ακριβώς αυτή η ιδιαιτερότητά του τον καθιστά άτομο και πραγματικό

⁴⁵¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 119.

⁴⁵² *Ο.π.*, σ. 124.

⁴⁵³ *Ο.π.*, σ. 125.

⁴⁵⁴ *Ο.π.*, σ. 126.

ατομικό κοινωνικό ον), είναι ακριβώς και η ολότητα – η ιδεώδης ολότητα – η υποκειμενική ύπαρξη της φαντασιακής και βιωμένης για τον εαυτό του κοινωνίας· ακριβώς με τον τρόπο που υπάρχει και μέσα στον πραγματικό κόσμο τόσο ως επίγνωση και πραγματική απόλαυση της κοινωνικής του ύπαρξης όσο και ως ολότητα της ανθρώπινης εκδήλωσης της ζωής. Απ’ αυτή την άποψη, η νόηση και η ύπαρξη είναι βεβαίως *διακριτές*, αλλά ταυτοχρόνως βρίσκονται σε *ενότητα* μεταξύ τους.⁴⁵⁵

Η σχέση συνείδησης και ιστορίας θεματοποιείται στο πλαίσιο της θεώρησης του κομμουνισμού ως του ιστορικού κινήματος για την (επαναστατική) κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας:

Η *ιδέα* του κομμουνισμού είναι επαρκέστατη προκειμένου ν’ απορριφθεί η *ιδέα* της ατομικής ιδιοκτησίας. Όμως, προκειμένου να καταργηθεί η πραγματική ατομική ιδιοκτησία, απαιτείται *πραγματική* δράση των κομμουνιστών. Η ιστορία θα οδηγήσει σ’ αυτή τη δράση και το συγκεκριμένο κίνημα, το οποίο ήδη γνωρίζουμε *στη θεωρία* ότι είναι κίνημα που υπερβαίνει τον εαυτό του, θ’ αποτελέσει στην πραγματικότητα μια πολύ σκληρή και παρατεταμένη διαδικασία. Βεβαίως, πρέπει ν’ αντιληφθούμε ως πραγματικό πλεονέκτημα το γεγονός ότι αποκτήσαμε απ’ την αρχή συνείδηση του περιορισμένου χαρακτήρα και το σκοπού αυτού του ιστορικού κινήματος, όπως και συνείδηση που απλώνεται πέραν αυτού.⁴⁵⁶

Η ιστορική δυνατότητα της *χειραφέτησης* συνίσταται ως εκ τούτου σε ένα δίπολο: αφ’ ενός προϋποθέτει την κατανόηση ότι, στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος, *αναγνωρίζεται ο κοινωνικός χαρακτήρας του ατόμου* και άρα μόνο ως *κοινωνικό άτομο* μπορεί αυτό να απελευθερωθεί· αφ’ ετέρου, προϋποθέτει την αναγνώριση ότι οι καπιταλιστικές μορφές τις οποίες λαμβάνουν η κοινωνική ανταλλαγή και επικοινωνία, [όσο κι αν εμπεδώνουν την

⁴⁵⁵ Ο.π., σσ. 127, 128. Βλ. και ό.π., σσ. 126, 127.

⁴⁵⁶ Ο.π., σ. 151. Και παρακάτω: «Όταν οι κομμουνιστές τεχνίτες συνενώνονται μεταξύ τους, ο άμεσος σκοπός τους είναι η θεωρία, η προπαγάνδα κτλ. Ταυτοχρόνως όμως, ως αποτέλεσμα αυτής της συνένωσης, αποκτούν και μια νέα ανάγκη – την ανάγκη για Ένωση – κι εκείνο που φαίνεται ως μέσο μετατρέπεται σε σκοπό. Στο πλαίσιο αυτής της πρακτικής διαδικασίας, μπορεί κανείς να παρατηρήσει στις συναθροίσεις των Γάλλων σοσιαλιστών εργατών να εμφανίζονται πολλά και εντυπωσιακά αποτελέσματα ταυτοχρόνως. Κάπνισμα, φαγητό, ποτό και τα συναφή δεν είναι πια μέσο επαφής ή ένα μέσο για να συγκεντρώνονται οι άνθρωποι. Εκείνο που τους είναι αρκετό είναι η συνένωση, η Ένωση και η συζήτηση, η οποία και πάλι θέτει ως σκοπό της την συνένωση. Η αδελφοσύνη μεταξύ των ανθρώπων δεν είναι γι’ αυτούς απλώς ρητορεία, αλλά πραγματικότητα, και η ευγένεια του ανθρώπου λάμπει μέσα από τα σκληραγωγημένα από την εργασία κορμιά τους», ό.π., σσ. 151, 152.

«κοινωνικοποίηση» του ατόμου, όσο κι αν προάγουν τον «κοινωνικό» πλούτο,] συγκροτούνται και λειτουργούν αντινομικά.

Στη βάση της κατανόησης ότι ο άνθρωπος «επιβιβάζεται στον αντικειμενικό κόσμο όχι μόνο με τη σκέψη, αλλά με όλες τις αισθήσεις του» και με βασική προκειμένη ότι «οι αισθήσεις του κοινωνικού ανθρώπου διαφέρουν από εκείνες του μη κοινωνικού ανθρώπου»,⁴⁵⁷ ο Μαρξ προβαίνει σε μια ανάλυση της διαλεκτικής σχέσης ατομικού-κοινωνικού, προκειμένου να καταδείξει τις αντινομίες που προκύπτουν στο πλαίσιο αυτής της σχέσης εντός του καπιταλιστικού συστήματος.⁴⁵⁸ Στη μαρξική ανάλυση της περιόδου, που έχει έντονα επικριθεί για τις «ανθρωπιστικές τάσεις» της, διαφαίνεται λοιπόν η σύλληψη του ατόμου όχι απλά στην οικονομική ή πολιτική του διάσταση, αλλά ταυτόχρονα και στην *ψυχολογική* του διάσταση. Ο Μαρξ συλλαμβάνει τη σημασία των ψυχικών δυνάμεων του ατόμου και αναγνωρίζει τις δυνατότητες του κοινωνικού πλούτου που απελευθερώνονται εντός του καπιταλιστικού συστήματος, συνδέοντας την υπέρβασή του και με την απελευθέρωση των δυνάμεων αυτών από τις καπιταλιστικές τους μορφές, που είναι ταυτόχρονα και τα «δεσμά» τους.⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ Ο.π., σ. 131.

⁴⁵⁸ Διαβάζουμε παρακάτω: «Η διαδικασία διαμόρφωσης των πέντε αισθήσεων είναι ένα επίτευγμα όλης της παγκόσμιας ιστορίας που έχει προηγηθεί μέχρι σήμερα. Η *αίσθηση* που είναι αιχμάλωτη βάνουσων πρακτικών αναγκών δεν είναι παρά μια *περιορισμένη* αίσθηση. Για τον άνθρωπο που λιμοκτονεί, δεν υπάρχει η ανθρώπινη μορφή της τροφής, αλλά μόνο η αφηρημένη μορφή της ως τροφής· η δραστηριότητα σίτισής του θα μπορούσε θαυμάσια να υπάρχει στην πιο βάνουση μορφή της και θα ήταν αδύνατο να διακρίνουμε πότε διαφέρει από την αντίστοιχη των ζώων. Ο άνθρωπος που είναι φορτωμένος με αγωνίες και χτυπημένος από την ένδεια δεν έχει οποιαδήποτε *αίσθηση* για οποιοδήποτε ωραίο θέαμα· ο πωλητής ορυκτών βλέπει μόνο την εμπορική αξία και όχι την ωραιότητα ή τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του ορυκτού: δεν έχει ορυκτολογική αίσθηση», *ό.π.*, σ. 132.

⁴⁵⁹ Γράφει, για παράδειγμα: «Η ατομική ιδιοκτησία μας έχει καταστήσει τόσο ανόητους και μονομερείς ώστε ένα αντικείμενο είναι *δικό μας*, όταν το έχουμε εμείς – όταν υπάρχει για μας ως κεφάλαιο ή όταν είναι στοιχείο που άμεσα κατέχουμε, που έχουμε φάει, πιει, ενδυθεί, κατοικήσει, κ.λπ.· κοντολογίς, όταν κατά κάποιο τρόπο το *χρησιμοποιούμε*. [...] Γι' αυτό, στη θέση όλων των φυσικών και πνευματικών αισθήσεων εμφανίζεται η πλήρης αποξένωση όλων αυτών των αισθήσεων, η αίσθηση του να *έχεις*. Η ανθρώπινη φύση έπρεπε να υποβιβαστεί σ' αυτή την απόλυτη αθλιότητα προκειμένου να βρεθεί στη θέση να αποδώσει όλο τον εσωτερικό της πλούτο στον εξωτερικό κόσμο (περί της κατηγορίας του «έχειν», βλέπε *Ες*, στα *Εικοσιένα Φύλλα*)», *ό.π.*, σ. 129. Βλ. και Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και Μέθοδος*, Σμίλη, Αθήνα 1994, σ. 166 κ.ε.

Η απελευθέρωση των αισθήσεων δεν είναι όμως ζήτημα θεωρητικό και η μαρξική φιλοσοφία, προκαταλαμβάνοντας την κατοπινή κριτική της στον Φώυερμπαχ, εξαίρει το ζήτημα της πρακτικής:

Αντιλαμβανόμαστε με τι τρόπο η υποκειμενικότητα και η αντικειμενικότητα, η πνευματικότητα και η υλικότητα, η δραστηριότητα και η παθητικότητα χάνουν τον αντιθετικό τους χαρακτήρα και συνεπώς και την ύπαρξή τους ως αντιθέσεις μόνο μέσα στο πλαίσιο της κοινωνίας. Αντιλαμβανόμαστε με τι τρόπο η επίλυση των θεωρητικών αντιθέσεων είναι δυνατή μόνο με *πρακτικό τρόπο*, στη βάση της πρακτικής ενεργητικότητας του ανθρώπου. Γι' αυτό, η επίλυσή τους δεν είναι σε καμία περίπτωση απλό πρόβλημα κατανόησης, αλλά ένα *πραγματικό* πρόβλημα ζωής, το οποίο η *φιλοσοφία* δεν θα μπορούσε να λύσει, ακριβώς επειδή το αντιλήφθηκε ως πρόβλημα *μόνο* θεωρητικό.⁴⁶⁰

Όπως έχει υποστηριχθεί, η θεωρία της αλλοτρίωσης που διατυπώνει εδώ ο Μαρξ αποτελεί επανάσταση για την παραδοσιακή γνωσιοθεωρία στο μέτρο που εξαρτά την ανάπτυξη των *αισθησιακών δυνάμεων* [sic] από την ανάπτυξη των βιομηχανικών πρακτικών, προσδίδοντάς της ιστορική διάσταση, επισημαίνοντας πως η *κοινωνική αισθητικότητα* [sic] δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθεί θεωρητικά ως κάτι το αφηρημένα γενικό ανεξάρτητα από τις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις. Οι αλλοτριωμένες βιομηχανικές δυνάμεις που ο Μαρξ θέτει εδώ ως βάση για τη δική του θεωρία των ψυχικών δυνάμεων (ψυχολογία), συμπίπτουν – υποστηρίζεται – με τις αισθησιακές αλλοτριωμένες δυνάμεις του προλεταριάτου, των οποίων η υπαγωγή υπό τις διαταγές των φορέων της

⁴⁶⁰ Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ό.π., σ. 133. Και παρακάτω: «Αντιλαμβανόμαστε τον τρόπο με τον οποίο η ιστορία της *βιομηχανίας* και η καθιερωμένη *αντικειμενική* ύπαρξη της βιομηχανίας αποτελούν το *ανοικτό* βιβλίο των ουσιαδών δυνάμεων του ανθρώπου, της σημερινής ανθρώπινης *ψυχολογίας*, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή». Σε αυτό το πλαίσιο, διατυπώνεται και η μαρξική κριτική της σύγχρονης του «επιστήμης της ψυχολογίας», ενώ ταυτόχρονα επισημαίνεται ο επιφανειακός δεσμός των επιστημών και αξιώνεται η επανασύνδεσή τους και με τη φιλοσοφία. Βλ. ό.π., σ. 134. Στο σημείο αυτό των *Χειρογράφων*, ο Μαρξ εισάγει τη μεταγενέστερη συζήτηση για τη σχέση ψυχολογίας και επιστημών, προκαταλαμβάνοντας, για παράδειγμα, την κατοπινή φροϋδική θέση σύμφωνα με την οποία «Στην πραγματικότητα υπάρχουν μόνο δύο επιστήμες: η ψυχολογία, θεωρητική και εφαρμοσμένη, και η φυσική επιστήμη», βλ. Freud, S. (1973) *New Introductory Lectures on Psychoanalysis*, Pelican/Penguin Freud Library, 2, Λονδίνο: Pelican, σ. 216. Θα μπορούσε ακόμα να υποστηριχθεί πως στα *Χειρόγραφα* προοικονομείται η συζήτηση του 20^{ου} αιώνα σχετικά με τη διαλεκτική σχέση ψυχολογίας και κοινωνικών επιστημών: βλ. και Γιάννης Σταυρακάκης, *Ο Λακάν και το πολιτικό*, μετάφραση Αλέξανδρος Κιουπκιολής, πρώτη ανατύπωση, Ψυχογιός, Αθήνα 2008. Πρβλ. Χέρμπερτ Μαρκούζε, «Θεωρία των ορμών και ελευθερία», σε Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Ψυχανάλυση και πολιτική*, μετάφραση Ηρώ Λάμπρου, Ηριδανός, Αθήνα 1971, σσ. 7, 8.

ατομικής ιδιοκτησίας έχει συντελεστεί. Στην επαναστατική – πρακτική τους δράση οι δυνάμεις αυτές προορίζονται να διαρρήξουν το πλέγμα σχέσεων της διάνοιας στην αστική κοινωνία, μόνον δε έτσι θα επιτύχουν να απελευθερωθούν ως δυνάμεις των αισθησιακά δρώντων ανθρώπων.⁴⁶¹

⁴⁶¹ Βλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *ό.π.*, σσ. 166-169. Οι μαρξικές μεθοδολογικές προκείμενες είναι – όπως ρητά δηλώνεται – φωυερμπαχιανής σύλληψης. Όπως σημειώνει ο Μαρξ: «Η αισθητηριακή αντίληψη (βλέπε Φώυερμπαχ) πρέπει να είναι το θεμέλιο όλης της επιστήμης. Μόνο όταν θέτει ως αφετηρία της την αισθητηριακή αντίληψη στη διπλή μορφή της *αισθητηριακής* συνείδησης και *αισθητηριακής* ανάγκης – δηλαδή, μόνο όταν η επιστήμη ξεκινά από τη φύση – είναι *αληθής* επιστήμη. [...] Η ίδια η ιστορία είναι *πραγματικό* μέρος της *φυσικής ιστορίας* – της φύσης που αναπτύσσεται σε άνθρωπο. Η φυσική επιστήμη θα ενσωματώσει με τον καιρό την επιστήμη του ανθρώπου, όπως η επιστήμη του ανθρώπου θα ενσωματώσει τη φυσική επιστήμη: θα υπάρξει *μία* επιστήμη». Βλ. Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, *ό.π.*, σ. 135. [μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη: «αντίληψη αίσθησης» στην ελλ. μετάφραση]. Η μεθοδολογική αυτή αρχή αντιβαίνει στις προκείμενες της εγγελιανής φιλοσοφίας, που θέτει ως σημείο αφετηρίας την αφηρημένη έννοια, προσθέτει ο Μαρξ. Βλ. *ό.π.*, σσ. 204, 205.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΑΓΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ (Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ) - 1844

«Οι μεγάλοι μας φαίνονται μεγάλοι –
Γιατί εμείς είμαστε πεσμένοι στα γόνατα –
Ας σηκωθούμε!».
Loustalot (1789)⁴⁶²

3.1 ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Η *Αγία Οικογένεια* συνιστά το πρώτο κοινό έργο των Μαρξ και Ένγκελς. Περί τα τέλη Αυγούστου του 1844 ο Ένγκελς βρέθηκε στο Παρίσι όπου συνάντησε για δεύτερη φορά τον Μαρξ. Αποφάσισαν την από κοινού δημοσίευση μιας κριτικής πραγματείας στην οποία έδωσαν αρχικά τον τίτλο *Κριτική της Κριτικής Κριτικής. Ενάντια στον Μπρούνο Μπάουερ και Σια*. Μοίρασαν τις ενότητες του βιβλίου και ο Ένγκελς συνέγραψε τις δικές του εντός δέκα ημερών, προτού αναχωρήσει από το Παρίσι.⁴⁶³ Ο Μαρξ ασχολήθηκε με τη συγγραφή μέχρι τα τέλη Νοέμβρη και το έργο εκδόθηκε τον Φλεβάρη του 1845. Ενώ τυπώνονταν, ο Μαρξ, με την παραίνεση του εκδότη Löwenthal, προσέθεσε στο περιθώριο τις λέξεις «*Η Αγία Οικογένεια*», ένα σαρκαστικό παρατσούκλι των αδελφών Μπάουερ και των οπαδών τους, υποστηρικτών της *Allgemeine Literatur-Zeitung*, η οποία εκδίδονταν στην Charlottenburg από τα τέλη του 1843 μέχρι τον Οκτώβρη του 1844.

Η *Αγία Οικογένεια* συνιστά μια κριτική πραγματεία τόσο της φιλοσοφίας των Γερμανών νέο-εγελιανών στοχαστών όσο και της ίδιας της εγελιανής φιλοσοφίας. Ο Μαρξ είχε ήδη από το φθινόπωρο του 1842 εκφράσει τη ρήξη

⁴⁶² Βλ. Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η Αγία Οικογένεια, (Η Κριτική της Κριτικής [Κριτικής])*, ό.π., σ. 102.

⁴⁶³ Βλ. και Φράνσις Γουίν, ό.π., σσ. 109, 110.

του με τους νέο-εγελιανούς, όταν ως εκδότης της *Εφημερίδας του Ρήνου* (*Rheinische Zeitung*), εναντιώθηκε σε δημοσιεύσεις του Βερολινέζικου κύκλου των «Ελευθέρων» (Edgar Bauer, Max Stirner, Eduard Meyen κ.ά.). Μέσα στα δύο χρόνια που ακολούθησαν, η διαφωνία των Μαρξ και Ένγκελς με τον κύκλο των «Ελευθέρων» βάθυνε ακόμη περισσότερο αναφορικά με ζητήματα θεωρίας και πολιτικής.

Στην *Allgemeine Literatur-Zeitung*, ο Μπάουερ και η ομάδα του αποκήρυξαν τον «ριζοσπαστισμό του 1842» και, πέραν της διακήρυξης ιδεαλιστικών απόψεων και της αντιπαράθεσης «επιλεγμένων προσωπικοτήτων», των φορέων της «Καθαρής Κριτικής», στις υποτιθέμενες νωθρές και υποτονικές μάζες, υιοθέτησαν τις ιδέες της μετριοπαθούς φιλελεύθερης φιλανθρωπίας.⁴⁶⁴ Όπως σημειώνει ο Μαρξ στην *Αγία Οικογένεια*,

η σχέση αυτή «Πνεύματος και Μάζας» δεν συνιστά παρά μία καρικατούρα της εγελιανής αντίληψης περί ιστορίας, η οποία με τη σειρά της δεν είναι τίποτα άλλο από τη θεωρητική έκφραση του χριστιανό-γερμανικού δόγματος της αντίθεσης πνεύματος και ύλης, μεταξύ του Θεού και του κόσμου. Στην ιστορία η εν λόγω αντίθεση βρίσκει την έκφρασή της με τέτοιο τρόπο ώστε μερικά επίλεκτα άτομα αντιδιαστέλλονται – ως το *ενεργό πνεύμα* – στο υπόλοιπο της ανθρωπότητας, τη *δίχως πνεύμα Μάζα*, την Ύλη.⁴⁶⁵

Η δημοσίευση της *Αγίας Οικογένειας* είχε ιδιαίτερη απήχηση στον γερμανικό τύπο. Θεωρήθηκε ως η πλέον βαθυστόχαστη ανάλυση των Μαρξ και Ένγκελς (*Mannheimer Abend-Zeitung*, 25/3/1845), κι ακόμη ότι εξέφραζε σοσιαλιστικές απόψεις, στο βαθμό που ασκούσε κριτική στην «ανεπάρκεια κάθε ημίμετρου που στόχευε στον περιορισμό των κοινωνικών ασθενειών της εποχής» (*Kölnische Zeitung*, 21/3/1845). Οι αντιδραστικοί κύκλοι της Γερμανίας διέκριναν εξ αρχής τις επαναστατικές προθέσεις του έργου. Ήδη από τον Δεκέμβρη του 1844, ενώ το βιβλίο βρίσκονταν ακόμη στο τυπογραφείο, καταγγέλθηκε στις εκθέσεις των πρακτόρων του Μέττερνιχ. Η συντηρητική *Allgemeine Zeitung*, στην πολεμική της εναντίον των εκτιμήσεων της *Kölnische Zeitung* για την *Αγία Οικογένεια*,

⁴⁶⁴ Βλ. Σημειώσεις Τέλους των εκδοτών, *MECW*, τόμος 4, Progress Publishers, Moscow 1975, σε Karl Marx, Friedrich Engels, *The Holy Family or Critique of Critical Criticism. Against Bruno Bauer and Company*, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 20/4/2014].

⁴⁶⁵ *Η Αγία Οικογένεια*, ό.π., σ. 105.

έγραψε στις 8 Απριλίου του 1845 ότι σε αυτό το βιβλίο «κάθε γραμμή διακηρύσσει την εξέγερση (...) ενάντια στο κράτος, την εκκλησία, την οικογένεια, τη νομιμότητα, τη θρησκεία και την ιδιοκτησία», ότι σε αυτό «προβάλλεται ο πλέον ριζοσπαστικός και ανοικτός κομμουνισμός, και αυτό είναι το πλέον επικίνδυνο καθώς στον κ. Μαρξ δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί ούτε την εξαιρετικά ευρεία γνώση ούτε την ικανότητα να χρησιμοποιεί το πολεμικό οπλοστάσιο της εγγελιανής λογικής, αυτού που συνήθως αναφέρεται ως «σιδηρά λογική»». ⁴⁶⁶ Ενάμιση μήνα αργότερα, στις 23 Μαΐου 1845, η *Allgemeine Zeitung* άσκησε εκ νέου λογοκρισία στην *Kölnische Zeitung* για τη δημοσίευση μιας ευνοϊκής για την *Αγία Οικογένεια* γνώμης. ⁴⁶⁷

Η απόπειρα του Μπρούνο Μπάουερ να αντικρούσει δημόσια την κριτική (στο άρθρο «Charakteristik Ludwig Feuerbachs», που δημοσιεύτηκε στο *Wigand's Vierteljahrsschrift*, Λειψία, 1845) συνοψίστηκε επί της ουσίας στον ισχυρισμό ότι το έργο του δεν κατανοήθηκε ορθά και επαρκώς. Ο Μαρξ απάντησε με ένα άρθρο στην εφημερίδα *Gesellschaftsspiegel* (Elberfeld, Ιανουάριος 1846), το οποίο εν μέρει συμπίπτει με την ενότητα *Ο Άγιος Μπρούνο εναντίον των συγγραφέων της «Αγίας Οικογένειας»* στο δεύτερο κεφάλαιο της *Γερμανικής Ιδεολογίας*. ⁴⁶⁸

Την περίοδο της συγγραφής της *Αγίας Οικογένειας*, ο Μαρξ έχει ήδη μελετήσει συστηματικά τόσο τις αγγλικές και γαλλικές υλιστικές θεωρίες από τον 17^ο αιώνα και μέχρι τις μέρες του, όσο και τις σοσιαλιστικές και κομμουνιστικές θεωρίες, υποστηρίζοντας πως οι τελευταίες συνιστούν μετεξέλιξη συγκεκριμένων ρευμάτων του υλισμού. ⁴⁶⁹ Ταυτόχρονα, έχει ήδη αρχίσει να μελετά την κλασική πολιτική οικονομία (βλ. *Αποσπάσματα από το βιβλίο του James Mill Éléments d' économie politique και Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844*). Στην *Αγία Οικογένεια* επιχειρεί συστηματικά τη σύνδεση όλων των παραπάνω με τη φουεερμπαχική ανθρωπολογία, (την

⁴⁶⁶ Βλ. Karl Marx, Friedrich Engels, *The Holy Family...*, ό.π.

⁴⁶⁷ Βλ. ό.π.

⁴⁶⁸ Βλ. ό.π.

⁴⁶⁹ Βλ. *Η Αγία Οικογένεια*, ό.π., σσ. 164, 165. Θεωρεί ωστόσο πως η σχέση του υλισμού του 18^{ου} αιώνα με τον αγγλικό και γαλλικό κομμουνισμό του 19^{ου} αιώνα χρειάζεται ακόμα να εκτεθεί αναλυτικότερα και προς τον σκοπό αυτό προβαίνει στην παράθεση περιορισμένων αποσπασμάτων από έργα των Ελβέτιου, Χόλμπαχ και Μπένθαμ, βλ. ό.π., σσ. 166-168.

οποία δεν έχει ακόμη απορρίψει), στο μέτρο που του επιτρέπει η νεοαποκτειθείσα αυτή θεωρητική γνώση να υποστηρίξει πιο σθεναρά τις ενοράσεις που του προσέφερε η σπουδή της ανθρωπολογίας.⁴⁷⁰

3.2 ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΥΘΕΝΤΙΑ

Η *Αγία Οικογένεια* συνιστά το τελευταίο πολυσέλιδο μαρξικό έργο στο οποίο εξαίρεται ο Φώυερμπαχ. Ο τελευταίος μνημονεύεται ως ο πρώτος στοχαστής «που περιέγραψε την φιλοσοφία ως θεωρητικό (spekulative) και μυστικιστικό εμπειρισμό» που «οφείλει να κατέλθει από τον παράδεισο της θεωρίας (Spekulation) στα βάθη της ανθρώπινης αθλιότητας»,⁴⁷¹ εκεί όπου κανείς συναντά «μια εξαιρετικά ζοφερή πραγματικότητα», μια πραγματικότητα που ενέχει «πείνα, κρύο, αρρώστια, έγκλημα, εξευτελισμό, αποβλάκωση, απανθρωπιά και δυσμορφία».⁴⁷² Για τον Μαρξ, η υπέρβαση αυτής της πραγματικότητας δεν αρκεί να πραγματοποιηθεί στη σκέψη, αλλά χρειάζεται να υλοποιηθεί στην πράξη.⁴⁷³ Η *Αγία Οικογένεια* συνιστά τον τόπο όπου οι προγενέστερες μακροσκελείς ανθρωπολογικές αναλύσεις δίνουν τη θέση τους κυρίως, αφ' ενός στην κριτική της πολιτικής οικονομίας και αφ' ετέρου σε ζητήματα επιστημονικής μεθόδου: ο υλισμός ενσωματώνεται πλέον στη θεωρία του Μαρξ, αφού του προσφέρει την επιστημονική βάση προκειμένου να αναπτύξει την κριτική της πολιτικής οικονομίας από τη σκοπιά της κομμουνιστικής κριτικής [sic].

Στην *Αγία Οικογένεια* επαναλαμβάνεται η μαρξική κριτική στη μέθοδο τόσο του ίδιου του Χέγκελ, η οποία οδηγεί, σύμφωνα με τον Μαρξ, στην «πιο συντηρητική φιλοσοφία», όσο και των Γερμανών νέο-εγγελιανών, δηλαδή στη

⁴⁷⁰ Βλ. ό.π., σ. 157.

⁴⁷¹ Βλ. ό.π., σ. 47.

⁴⁷² Βλ. ό.π., σ. 50. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Βλ. και ό.π., σ. 63. Πρβλ. E.J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων: 1789-1848*, 6^η ανατύπωση, μετάφραση Μαριέτα Οικονομοπούλου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2008, σσ. 284-307.

⁴⁷³ Για τον ιδεαλισμό, σημειώνει ο Μαρξ, «έχει και μη έχει», «μισθοί», «ανάγκες» και «εργασία», κατανοούνται ως απλώς φιλοσοφικές κατηγορίες, των οποίων η υπέρβαση αρκεί και μόνο να πραγματοποιηθεί στη σκέψη, για να έχει πραγματοποιηθεί και στην πραγματικότητα. Βλ. Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η Αγία Οικογένεια (Η κριτική της κριτικής)*, ό.π., σ. 50.

συστηματική συναγωγή αφαιρέσεων, αφηρημένων κατηγοριών από κάθε κάτι πραγματικό και στη συνέχεια ερμηνεία του εκάστοτε πραγματικού από την εκάστοτε αφηρημένη κατηγορία, έτσι ώστε τα πάντα να ανάγονται στο πνεύμα.⁴⁷⁴ «Με αυτή την απλή διεργασία», σημειώνει ο Μαρξ, «με τη μετατροπή του κατηγορουμένου σε υποκείμενο, μπορεί κανείς να μετασχηματίσει Κριτικά όλα τα γνωρίσματα και τις εξωτερικεύσεις της φύσης του ανθρώπου στην *άρνησή* (Unwesen) τους και σε *αλλοτριώσεις* της ανθρώπινης φύσης (*Wesensentäußerungen*)». Υπ' αυτή την έννοια, και η ίδια η κριτική, από «κατηγορούμενο και δραστηριότητα του ανθρώπου», μετατρέπεται σε ένα διακριτό και αυτοαναφορικό υποκείμενο, «ένα[ς] «Μολώχ» του οποίου η λατρεία συνίσταται στην αυτοθυσία, την αυτοκτονία του ανθρώπου, και ιδιαίτερα της *ικανότητάς του να σκέφτεται*».⁴⁷⁵ Ο Μαρξ, θιασώτης ακόμα της φουερμπαχιανής ανθρωπολογίας, επαναλαμβάνει στην *Αγία Οικογένεια* την κριτική στον ιδεαλισμό, όπως απαντά σε προγενέστερα έργα.

Σύμφωνα με τον ίδιο, η θεωρησιακή φιλοσοφία του Μπάουερ αρνείται τον συγκεκριμένο, *πραγματικό άνθρωπο*, πραγματεύεται μονάχα την αφηρημένη *ανθρωπότητα* και καλεί το συγκεκριμένο αφηρημένο και αντιστρόφως,⁴⁷⁶ επιτυγχάνοντας, όπως σημειώνει παρακάτω, τη συγκάλυψη της πραγματικότητας.⁴⁷⁷ Προκρίνοντας τη σημασία της *αισθητηριακής εμπειρίας και κατανόησης*, ο Μαρξ επικρίνει τον Μπάουερ για την *απαξίωση* κάθε «*εξωτερικού αντικειμένου*, το οποίο δεν παραμένει μόνο εσωτερικό, κρυμμένο στον εγκέφαλό, αλλά είναι πρόδηλο αισθητηριακά»,⁴⁷⁸ καθώς και για την αναγνώριση των «*πραγματικών φυσικών αντικειμένων*» και «*ποιότητων*» μόνο στο μέτρο που μπορεί ο φιλόσοφος να τα «*κυριαρχήσει*» και να τα *ιδιοποιηθεί* (στρεβλά) στο πλαίσιο του συστήματός του.⁴⁷⁹ Έχοντας έτσι κυριαρχήσει και αφομοιώσει κάθε πραγματικότητα υπό τη μορφή των φιλοσοφικών κατηγοριών, έχοντας διαλύσει κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα στη θεωρησιακή διαλεκτική,

⁴⁷⁴ Για την κριτική στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος*, βλ. *ό.π.*, σσ. 240-242. Για την κριτική στον Μπάουερ, βλ. *ό.π.*, σσ. 178, 179.

⁴⁷⁵ *Ο.π.*, σ. 23.

⁴⁷⁶ Βλ. *ό.π.*, σσ. 24, 25.

⁴⁷⁷ *Ο.π.*, σ. 68.

⁴⁷⁸ *Ο.π.*, σ. 23. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁴⁷⁹ Βλ. *ό.π.*, σσ. 73, 74. Βλ. και παρακάτω σ. 80.

φροντίζει έπειτα να (ανα)παραγάγει τον κόσμο μέσα από αυτή τη θεωρησιακή διαλεκτική της.⁴⁸⁰ Στο μέτρο αυτό, μας παρέχει μία στρεβλή εικόνα της ιστορικής κίνησης.

Πέραν τούτων, ο Μαρξ καταπιάνεται ταυτόχρονα στην *Αγία Οικογένεια* με ζητήματα *ιστορίας* και *οικονομίας*, εκκινώντας από την *άγνοια* των νέο-εγγελιανών αναφορικά με τη σχέση των δύο, σημειώνοντας σχετικά:

Φυσικά, η πνευματιστική [spiritualistische], *θεολογική* Κριτική Κριτική γνωρίζει μόνο (τουλάχιστον φαντάζεται ότι γνωρίζει) τις κύριες πολιτικές, φιλολογικές και θεολογικές πράξεις της ιστορίας. Όπως διαχωρίζει τη σκέψη από τις αισθήσεις, την ψυχή από το σώμα και τον εαυτό της από τον κόσμο, έτσι διαχωρίζει και την ιστορία από τη φυσική επιστήμη και τη βιομηχανία και βλέπει την καταγωγή της ιστορίας όχι στη *χυδαία υλική* παραγωγή [grob-materiellen Produktion] επί της γης, αλλά στους νεφελώδεις σχηματισμούς στον ουρανό.⁴⁸¹

Σύμφωνα με τη μαρξική κριτική, οι εκπρόσωποι της Κριτικής Κριτικής, αφαιρώντας «από την ιστορική κίνηση τη θεωρητική και πρακτική σχέση του ανθρώπου με τη φύση, δηλαδή, τη φυσική επιστήμη και τη βιομηχανία», επιδεικνύουν εξαιρετική *άγνοια* αναφορικά με τη «γνώση της ιστορικής πραγματικότητας» και δη της *βιομηχανίας*, της «άμεσης παραγωγικής διαδικασίας της ίδιας της ζωής».⁴⁸² Ταυτόχρονα, η Κριτική Κριτική, παρά τη μεθοδολογική και θεωρητική της ανεπάρκεια σε σχέση με τις πλέον «στοιχειώδεις οικονομικές σχέσεις»,⁴⁸³ επιλέγει να πολεμήσει τον Πрунтόν. Ο Μαρξ, παραμερίζοντας τις θεωρητικές του διαφωνίες με τον τελευταίο, αναλαμβάνει τη φιλοσοφική υπεράσπιση (αλλά και τη φιλολογική αποκατάσταση) των прунτωνικών στοχασμών στη γερμανική.

⁴⁸⁰ Βλ. *ό.π.*, σσ. 65, 66. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁴⁸¹ *Ο.π.*, σ. 189.

⁴⁸² Βλ. *ό.π.*

⁴⁸³ Βλ. *ό.π.*, σ. 65. Βλ. και τη σχετική αναφορά στον ιστορικό ρόλο της *βιομηχανίας* και του *εμπορίου*, (*ό.π.*, σ. 86), καθώς και την υποενότητα «Θεωρητική Αποκάλυψη των μυστηρίων της πολιτικής οικονομίας», *ό.π.*, σσ. 246-247.

3.3 Ο ΠΡΟΥΝΤΟΝ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Σε μια ανάλυση που υπερασπίζεται κριτικά τους υπό συζήτηση προυντονικούς στοχασμούς, μπορεί κανείς να διακρίνει τις θεμελιακές επιρροές του Προυντόν στη σκέψη του Μαρξ, και δη τα αξιακά εκείνα ιδεώδη, αλλά και τις οικονομικές κατηγορίες, που βρίσκονται έκτοτε στον πυρήνα των πολιτικών και οικονομικών αναλύσεων του Μαρξ. Ο Προυντόν, σημειώνει ο Μαρξ, δεν επιδιώκει, όπως η *Κριτική Κριτική*, να καταρτίσει ένα κλειστό θεωρητικό σύστημα, απαιτεί απλώς το τέλος των προνομίων, με άλλα λόγια «δηλώνει ότι δεν επιδιώκει αφηρημένους επιστημονικούς σκοπούς, αλλά εγείρει άμεσα πρακτικά αιτήματα στην κοινωνία».⁴⁸⁴

Ο Προυντόν γράφει από μια συγκεκριμένη σκοπιά, από τη σκοπιά ενός «μαζικού, πραγματικού, ιστορικού συμφέροντος», από τη σκοπιά των προλεταρίων, «και μάλιστα», σημειώνει ο Μαρξ, «είναι ο ίδιος προλετάριος, ouvrier (εργάτης). Το έργο του είναι ένα επιστημονικό μανιφέστο του γαλλικού προλεταριάτου, και γι' αυτό έχει μια εντελώς διαφορετική ιστορική σημασία από το φιλολογικό κατασκεύασμα οποιουδήποτε Κριτικού Κριτικού».⁴⁸⁵ Απευθύνεται δε ρητά στους μη-ιδιοκτήτες: «Προλετάριοι... η ιδιοκτησία μάς αφορίζει: *terra, etc. interdicti sumus*».⁴⁸⁶ Οι *Θέσεις για τον Φώυερμπαχ* κι η *Γερμανική Ιδεολογία* θέτουν, λίγους μήνες αργότερα, το ίδιο πρακτικό αίτημα κι αυτό αποκρυσταλλώνεται σε συνθηματολογία στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*.

Στην *Αγία Οικογένεια*, ο Μαρξ επιχειρεί να φωτίσει τη διαλεκτική σχέση επιστημονικής μεθόδου και κοινωνικής πρακτικής.⁴⁸⁷ Από την ανάλυση του, μπορεί κανείς να συναγάγει την *απόπειρα συσχετισμού της θεωρητικής σχολής των νέο-εγγελιανών με συντηρητικές κοινωνικές πρακτικές που έχουν σαν στόχο τη διατήρηση των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων και παραδοσιακών θεσμών/μορφών εξουσίας*. Με ιδιαίτερη αναφορά στο έργο του Μπάουερ *Die evangelische Landeskirche Preussens und die Wissenschaft*, ο Μαρξ ταυτίζει τη

⁴⁸⁴ Ο.π., σ. 27. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁴⁸⁵ Ο.π., σ. 49. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁴⁸⁶ Ο.π., σ. 53. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁴⁸⁷ Βλ. ό.π., σσ. 30, 31.

σκοπία των νέο-εγελιανών, της «ανώτερης Κριτικής ιεραρχίας/αυθεντίας»⁴⁸⁸, με εκείνη της κρατικής και θρησκευτικής εξουσίας της εποχής,⁴⁸⁹ ενώ επισημαίνει τη σχέση της σχολής των νέο-εγελιανών και των οπαδών τους ως *σχέση κυρίου και δούλου*.⁴⁹⁰

Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει σε άλλο σημείο του έργου, παράλληλα με την εγελιανή θεώρηση περί ιστορίας, αναπτύχθηκε στη Γαλλία η θεωρία των *doctrinaires* [δογματικών], οι οποίοι διακήρυσσαν «την *κυριαρχία του λόγου* σε αντίθεση με την *κυριαρχία του λαού*, προκειμένου να αποκλείσουν τις μάζες και να κυβερνήσουν μόνοι». ⁴⁹¹ Κατ' αναλογία, στους νέο-εγελιανούς παρουσιάζεται από τη μία πλευρά η μάζα ως το παθητικό, χωρίς πνεύμα, ανιστορικό, υλικό στοιχείο της ιστορίας· από την άλλη, εμφανίζεται το Πνεύμα, η Κριτική, ο κ. Μπρούνο και σια, ως το ενεργό στοιχείο απ' το οποίο εκπορεύεται κάθε *ιστορική πράξη*, ώστε η πράξη μετασχηματισμού της κοινωνίας να υποβιβάζεται σε *εγκεφαλική πράξη* της Κριτικής Κριτικής.⁴⁹² Στον αντίποδα των πρωσικών συντηρητικών πολιτικών αντανakλαστικών, προκρίνεται στην *Αγία Οικογένεια*, χωρίς περιστροφές ο προυντονικός σοσιαλισμός, δεδομένων των ρητών αναφορών του σε ιστορικά χειραφετητικά προτάγματα που θέτουν υπό κριτική αμφισβήτηση τις ιστορικά διαμορφωμένες κοινωνικές σχέσεις εξουσίας.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Μαρξ αναπτύσσει κριτικούς στοχασμούς περί κράτους και δικαίου, εκκινώντας από το ζήτημα της αρχής της δικαιοσύνης. Ο Πрунтόν, σημειώνει, πόρρω απέχοντας από μια θεώρηση «του νόμου» ως «*ορισμού του τι είναι δίκαιο*», τον θεωρεί αντίθετα ως «μια «*δήλωση (déclaration)* αυτού»,

⁴⁸⁸ Βλ. ό.π., σ. 184.

⁴⁸⁹ Σημειώνει ο Μαρξ για τον Μπάουερ: «Όταν ο κ. Μπάουερ απελευθερώθηκε αρχικά από την *ορθόδοξη, μη-Κριτική θεολογία*, η *πολιτική εξουσία* πήρε για εκείνον τη θέση της *θρησκευτικής εξουσίας*. Η πίστη του στον Ιεχωβά άλλαξε στην πίστη του στο Πρωσικό κράτος. Στο έργο του Μπρούνο Μπάουερ, *Die evangelische Landeskirche* [B. Bauer, *Die evangelische Landeskirche Preussens und die Wissenschaft*], όχι μόνο το πρωσικό κράτος, αλλά, με απόλυτη συνέπεια, ο πρωσικός βασιλικός οίκος επίσης, σκιαγραφήθηκε ως κάτι *απόλυτο*. Στην πραγματικότητα ο κ. Μπάουερ δεν είχε κανένα *πολιτικό* ενδιαφέρον για εκείνο το κράτος· η αξία του, στα μάτια της «Κριτικής», συνίστατο μάλλον στο γεγονός ότι κατήργησε τα δόγματα δια της *Ενοποιημένης Εκκλησίας* και κατέστειλε τις αιρέσεις που διαφωνούσαν με τη βοήθεια της αστυνομίας». Ό.π., σ. 140. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁴⁹⁰ Βλ. ό.π., σ. 186.

⁴⁹¹ Ό.π., σ. 106. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁴⁹² Βλ. ό.π., σ. 107.

αντικρούοντας «την άποψη ότι το δίκαιο γίνεται από τον νόμο».⁴⁹³ Εξάλλου, σύμφωνα με τον ίδιο τον Πруντόν, οι αντιλήψεις των ανθρώπων αναφορικά με την έννοια της δικαιοσύνης υπέστησαν τροποποιήσεις σε διαφορετικές εποχές, με άλλα λόγια, υπήρξε πρόοδος στις ιδέες. Κι αυτήν ακριβώς την αστάθεια, την αλλαγή, την πρόοδο «είναι που η ιστορία αποδεικνύει με τις πιο εντυπωσιακές μαρτυρίες», σημειώνει, παραθέτοντας τα λόγια του, ο Μαρξ.⁴⁹⁴

Για τον ίδιο, ο Πрунτόν έχει παράσχει «την απόδειξη της αλλαγής στις απόψεις περί νόμου και της διαρκούς *πραγματοποίησης* της δικαιοσύνης δια της *άρνησης* του ιστορικού θετικού δικαίου»:⁴⁹⁵ «La société fut sauvée par la *négation* de ses principes ... et la violation des droits les plus sacrés».⁴⁹⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, ο Πрунτόν καταδεικνύει πως «η άρνηση του Ρωμαϊκού δικαίου οδήγησε στη διεύρυνση του δικαίου στη Χριστιανική του αντίληψη, η άρνηση του δικαίου της κατάκτησης στο δίκαιο των κοινοτήτων και η άρνηση του συνόλου του φεουδαρχικού δικαίου, δια της Γαλλικής Επανάστασης, στο ευρύτερο τρέχον στάδιο στην εξέλιξη του δικαίου».⁴⁹⁷ Η συντηρητική διάσταση των κρατικών θεσμών και του κρατικού δικαίου (νόμος) συνδέεται στη μαρξική σκέψη με *ταξικά χειραφετητικά προτάγματα*: όπως θα υποστηρίξει παρακάτω, το «credo» των περισσοτέρων κρατών αρχίζει με το να καθιστούν «τους πλούσιους και τους φτωχούς *άνισους* μπροστά στο νόμο».⁴⁹⁸

Ο Μαρξ εγγράφει το έργο του Πрунτόν στην παράδοση της πολιτικής οικονομίας, ως επιστημονική κριτική της τελευταίας, στο πλαίσιο μιας μεθοδολογικής θεώρησης σύμφωνα με την οποία η «πρώτη κριτική κάθε

⁴⁹³ Βλ. ό.π., σ. 32. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁴⁹⁴ Βλ. ό.π., σ. 33. Ο Μαρξ παραθέτει συγκεκριμένα παραδείγματα, βλ. ό.π., σσ. 33-35.

⁴⁹⁵ Βλ. ό.π., σ. 35. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁴⁹⁶ «Η κοινωνία διασώθηκε χάρη στην απάρνηση των αρχών της ... και την παραβίαση των πιο ιερών δικαίων». Βλ. ό.π., σ. 36.

⁴⁹⁷ Ό.π., σ. 36. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁴⁹⁸ Ό.π., σ. 68. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Βλ. και ό.π., σ. 239. Στην *Αγία Οικογένεια* θίγονται ταυτόχρονα το ζήτημα της κρατικής αστυνομίας (βλ. ό.π., σσ. 90, 91), καθώς και ζητήματα ποινικής θεωρίας/δικαίου και μορφών τιμωρίας (βλ. ό.π., σσ. 223-225, 233). Συζητώντας την ποινική θεωρία του Χέγκελ και των «κριτικών» επιγόνων του αναφέρει χαρακτηριστικά πως «η τιμωρία, ο εξαναγκασμός, είναι αντίθετα προς την ανθρώπινη συμπεριφορά», ενώ, συνδέοντας το ζήτημα της τιμωρίας και των ποινών με εκείνο της ταξικότητας σημειώνει την αντίληψη του «Κομμουνιστή Όουεν», ο οποίος «διακρίνει στην τιμωρία και την ανταμοιβή τον καθαγιασμό των διαφορών στην κοινωνική τάξη και την απόλυτη έκφραση μιας δουλικής ταπείνωσης», (βλ. ό.π., σ. 235) Για τη σχέση ποινικής θεωρίας και θεολογίας βλ. ό.π., σσ. 235, 236.

επιστήμης είναι αναγκαστικά επηρεασμένη από τις προϋποθέσεις της συγκεκριμένης επιστήμης που καταπολεμάει», επισημαίνοντας πως το δικό του έργο θα ξεπεράσει επιστημονικά την προυντονική πραγματεία, ενσωματώνοντας την αντίληψη του Πруντόν για την πολιτική οικονομία, όπως ακριβώς η κριτική του Πрунτόν είχε ως προϋπόθεσή της την κριτική του μερκαντισμού από τους φυσιοκράτες, την κριτική του Άνταμ Σμιθ προς τους φυσιοκράτες, την κριτική του Ρικάρτο στον Άνταμ Σμιθ και τα έργα των Φουριέ και Σαιν-Σιμόν.⁴⁹⁹ Στην *Αγία Οικογένεια* ο Μαρξ ρητά λοιπόν αποδίδει τα εύσημα στον Πрунτόν, αναγνωρίζοντας το έργο του τελευταίου ως *sine qua non* προϋπόθεση των δικών του επιστημονικών προόδων, τις οποίες σπεύδει ωστόσο να προοικονομήσει ως αντιρρήσεις ακριβώς στην προυντονική ανάλυση.

Η «μεγάλη επιστημονική πρόοδος» του Πрунτόν, χάρη στην οποία επαναστατικοποιείται η πολιτική οικονομία και καθίσταται επιστημονική, συνίσταται στο γεγονός ότι ο ίδιος εξετάζει κριτικά, για πρώτη φορά, «τη βάση της πολιτικής οικονομίας, την ατομική ιδιοκτησία».⁵⁰⁰ Για τον Μαρξ, η αστική πολιτική οικονομία, στο μέτρο που «αποδέχεται τις σχέσεις της ατομικής ιδιοκτησίας ως ανθρώπινες και λογικές, κινείται μέσα σε μια συνεχή αντίφαση με τη βασική της προϋπόθεση, την ατομική ιδιοκτησία, μια αντίφαση ανάλογη με εκείνη του θεολόγου που διαρκώς αποδίδει μια ανθρώπινη ερμηνεία στις θεολογικές έννοιες και ως εκ τούτου βρίσκεται σε διαρκή σύγκρουση με τη βασική της προϋπόθεση, τον υπεράνθρωπο χαρακτήρα της θρησκείας».⁵⁰¹

⁴⁹⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 36. Η προυντονική κριτική της πολιτικής οικονομίας είναι αιχμάλωτη των προϋποθέσεων της, σημειώνει ο Μαρξ. Καταφεύγοντας σε μια κριτική απόρριψη της προυντονικής «ισότητας της κατοχής», με τη βοήθεια ανθρωπολογικών κατηγοριών, ο Μαρξ επαναλαμβάνει την πάγια στα γραπτά της περιόδου θέση του: «Ο Πрунτόν καταργεί την οικονομική αποξένωση μέσα στην οικονομική αποξένωση». Βλ. *ό.π.*, 51 [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Για τον Μαρξ, το ζήτημα δεν είναι η ισότητα της κατοχής, αλλά η υπέρβαση της ατομικής ιδιοκτησίας ως κοινωνικής σχέσης, ιδέα που συναρθρώνεται εδώ με ανθρωπολογικές προκείμενες, βλ. *ό.π.*

⁵⁰⁰ Βλ. *ό.π.*, σ. 37. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Παρ' όλα αυτά, σημειώνει ο Μαρξ, επαναλαμβάνοντας την πάγια κριτική του στην προυντονική ανάλυση, «ο Πрунτόν δεν εξετάζει τα περαιτέρω δημιουργήματα της ατομικής ιδιοκτησίας, π.χ. τους μισθούς, το εμπόριο, την αξία, την τιμή, το χρήμα κ.λπ., ως μορφές καθ' εαυτές της ιδιοκτησίας, όπως θεωρούνται για παράδειγμα, στα *Γερμανό-Γαλλικά Χρονικά* (βλ. *Σκιαγράφημα μιας Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* από τον Φρ. Ένγκελς), αλλά χρησιμοποιεί αυτές τις προϋποθέσεις στη διαμάχη ενάντια στους οικονομολόγους: αυτό αντιστοιχεί απολύτως στην ιστορικά τεκμηριωμένη θέση του στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω». Βλ. *ό.π.*, σ. 37. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵⁰¹ Βλ. *ό.π.* [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

Εμφανίζοντας, για παράδειγμα, τον μισθό ως «το αναλογούν μερίδιο του προϊόντος χάρη στην εργασία», παρουσιάζει τη σχέση μισθού και «κέρδ[ους] επί του κεφαλαίου» ως την «πλέον φιλική, αμοιβαία προαγόμενη και φαινομενικά εξαιρετικά ανθρώπινη σχέση», για να αποδειχθεί «εκ των υστέρων [...] πως βρίσκονται στην πλέον εχθρική σχέση, σε αντίστροφη αναλογία μεταξύ τους».⁵⁰² Ομοίως, «Η αξία καθορίζεται αρχικά κατά έναν φαινομενικά λογικό τρόπο, από το κόστος παραγωγής ενός προϊόντος και από την κοινωνική χρησιμότητά του. Αργότερα φανερώνεται ότι η αξία καθορίζεται εντελώς τυχαία και δεν χρειάζεται να έχει καμία σχέση ούτε με το κόστος παραγωγής ούτε με την κοινωνική χρησιμότητα».⁵⁰³ Το ίδιο ισχύει και για τη σχέση κεφαλαιοκρατών και εργατών.

Εισάγοντας στην ανάλυση το ζήτημα του *ελεύθερου εργάτη και συμβολαίου*, ο Μαρξ σημειώνει: «Το ύψος των μισθών καθορίζεται αρχικά από μια *ελεύθερη* συμφωνία μεταξύ του ελεύθερου εργάτη και του ελεύθερου καπιταλιστή. Αργότερα αποδεικνύεται ότι ο εργάτης είναι αναγκασμένος να επιτρέψει στον καπιταλιστή να το καθορίσει, όπως και ο καπιταλιστής είναι αναγκασμένος να το ορίσει στο χαμηλότερο δυνατό επίπεδο. Η *ελευθερία* των συμβαλλομένων μερών έχει αντικατασταθεί από τον *εξαναγκασμό*. Το ίδιο ισχύει για το εμπόριο και όλες τις άλλες οικονομικές σχέσεις».⁵⁰⁴ Στα 1844, ο Μαρξ καταδεικνύει ως ριζικό όρο της αστικής κοινωνικής αναπαραγωγής το στοιχείο του *οικονομικού εξαναγκασμού* και την *επίφαση ελευθερίας του εργασιακού συμβολαίου*.

Οι ίδιοι οι οικονομολόγοι, προσθέτει, κατά καιρούς αποκτούν συνείδηση όλων αυτών των αντιφάσεων κι η ανάπτυξή τους συνιστά το βασικό περιεχόμενο της μεταξύ τους διαμάχης. Και τότε ακόμα όμως «οι ίδιοι επιτίθενται στη *ατομική ιδιοκτησία* στη μια ή την άλλη *ιδιαίτερη* μορφή της ως την παραχάραξη εκείνου που συνιστά τους καθ' εαυτούς (δηλ. στη φαντασία τους) λογικούς μισθούς, την καθ' εαυτή λογική αξία, το καθ' εαυτό λογικό

⁵⁰² Βλ. ό.π. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵⁰³ Βλ. ό.π., σσ. 37, 38. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵⁰⁴ Βλ. ό.π., σ. 38. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Σημειώνει ο Μαρξ παρακάτω αναφορικά με το *ελεύθερο συμβόλαιο*: «Ωστόσο ο Πрунтон δεν καταγράφει αυτή τη σχέση όπως η πολιτική οικονομία· αντιθέτως, προϋποθέτει ως πραγματικό αυτό που οι οικονομολόγοι θεωρούν μόνο ως κατ' όνομα και απατηλό – την *ελευθερία* των συμβαλλομένων». Ό.π., σσ. 60, 61. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

εμπόριο».⁵⁰⁵ Έτσι, για παράδειγμα, ο Άνταμ Σμιθ εναντιώνεται ενίοτε στους καπιταλιστές, ο Destutt de Tracy στους αργυραμοιβούς, ο Simonde de Sismondi στο εργοστασιακό σύστημα, ο Ricardo στην έγγεια ιδιοκτησία και σχεδόν όλοι οι σύγχρονοι οικονομολόγοι στους *μη-βιομηχάνους* καπιταλιστές, στους κόλπους των οποίων η ιδιοκτησία εμφανίζεται απλώς ως *καταναλωτής*. Έτσι, ως εξαίρεση – όταν επιτίθενται σε κάποια ειδική κατάχρηση – οι οικονομολόγοι ενίοτε τονίζουν την ανθρώπινη όψη στις οικονομικές σχέσεις, όμως άλλοτε, και κατά κανόνα, εκλαμβάνουν αυτές τις σχέσεις ακριβώς στην απροκάλυπτα ομολογημένη διαφορά τους από την ανθρώπινη, στην αυστηρά οικονομική τους έννοια. Παραπαίουν μέσα σε αυτή την αντίφαση, χωρίς να τη συνειδητοποιούν».⁵⁰⁶ Για τον Μαρξ, ο Πрунтόν έβαλε μια για πάντα τέρμα σ' αυτό το έλλειμμα συνείδησης: «Παίρνει στα σοβαρά την ανθρώπινη εμφάνιση (Schein) των οικονομικών σχέσεων και την αντιπαραθέτει με έμφαση στην απάνθρωπη πραγματικότητά τους»,⁵⁰⁷ καθιστώντας την *ατομική ιδιοκτησία ως τέτοια στην ολότητά της*, την ατομική ιδιοκτησία σε κάθε της έκφανση, καθιστώντας «την *ουσία της ατομικής ιδιοκτησίας*, το ζωτικό ερώτημα της πολιτικής οικονομίας και της νομικής θεωρίας [Jurisprudenz]».⁵⁰⁸

Στο πλαίσιο των ανωτέρω αναπτύξεων, εισάγεται στην *Αγία Οικογένεια* το ζήτημα του *χρόνου εργασίας*, ιδέα που ο Μαρξ αποδίδει στον Πрунтόν, (και πριν απ' αυτόν στον Άνταμ Σμιθ⁵⁰⁹), σημειώνοντας σχετικά:

Καθιστώντας το χρόνο εργασίας, την άμεση ύπαρξη της ανθρώπινης δραστηριότητας ως τέτοιας, μέτρο του μισθού εργασίας και τον καθοριστικό παράγοντα της αξίας του προϊόντος, ο Πрунтόν καθιστά την ανθρώπινη πλευρά τον καθοριστικό παράγοντα. Στην παλιά πολιτική

⁵⁰⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 38. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵⁰⁶ Βλ. *ό.π.* [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵⁰⁷ Βλ. *ό.π.* [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵⁰⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 39. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Στην πολεμική του κατά της ατομικής ιδιοκτησίας, ο Πрунтόν πηγαίνει, σύμφωνα με τον Μαρξ, ένα βήμα παραπέρα, υποστηρίζοντας σχετικά με το εδαφικό δικαίωμα, πως «σε όλες τις εποχές το φανταστικό δικαίωμα της εθνικής ιδιοκτησίας αποτέλεσε το έδαφος για επικυριαρχία, φόρο τιμής, βασιλικά προνόμια, αγγαρεία, κ.λπ», *ό.π.*, σ. 54. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Κι ακόμα πραγματεύεται ζητήματα τόκων και κερδών, με τα οποία η Κριτική «έχει το ευτυχές ένστικτο να μην καταπιαστεί», βλ. *ό.π.*, σ. 62. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵⁰⁹ Ο Μαρξ αναφέρεται στον *Πλούτο των Εθνών*, όπου ο Άνταμ Σμιθ, πραγματεύεται τον καθορισμό από τον *χρόνο εργασίας* του *μισθού* και της *αξίας του προϊόντος* της εργασίας, που ακόμα δεν είχε διακριθεί από τον μισθό, σημειώνει ο Μαρξ. Βλ. *ό.π.*, σσ. 59, 60.

οικονομία, από την άλλη, ο καθοριστικός παράγοντας ήταν η υλική δύναμη του κεφαλαίου και της γαιοκτησίας. Με άλλα λόγια, ο Πруντόν αποκαθιστά τον άνθρωπο στα δικαιώματά του, αλλά ακόμα με τρόπο οικονομικό και άρα αντιφατικό.⁵¹⁰

Προοικονομείται εδώ η μαρξική εργασιακή θεωρία της αξίας και ταυτόχρονα διατυπώνεται μία μετριοπαθής εκδοχή της μαρξικής κριτικής στον Πрунτόν, σύμφωνα με την οποία ο τελευταίος, παρά τις προόδους που έχει κάνει στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας εξακολουθεί να παραμένει δέσμιος των αστικών οικονομικών κατηγοριών.⁵¹¹

Τοποθετώντας στο ίδιο στρατόπεδο με εκείνο της αστικής πολιτικής οικονομίας τη μπαουεριανή ανάγνωση του прουντονικού έργου,⁵¹² ο Μαρξ επισημαίνει πως η πολιτική οικονομία εκκινεί στις – απολογητικές για την ατομική ιδιοκτησία – αναλύσεις της από τον πλούτο, τον οποίο υποτίθεται πως δημιουργεί για τα έθνη η κίνηση της ατομικής ιδιοκτησίας. Ο Πрунτόν αντιθέτως εκκινεί από «την απέναντι πλευρά, την οποία η πολιτική οικονομία με σοφιστείες αποκρύπτει, από τη φτώχεια την οποία έθρεψε το κίνημα της ατομικής ιδιοκτησίας» για να φτάσει «στους στοχασμούς του που αρνούνται την ατομική ιδιοκτησία». Εξάλλου, συμπληρώνει ο Μαρξ, «Η πρώτη κριτική της ατομικής ιδιοκτησίας εκκινεί, φυσικά, από το γεγονός στο πλαίσιο του οποίου η αντιφατική ουσία της εμφανίζεται στην πλέον αισθητή, στην πλέον κραυγαλέα

⁵¹⁰ Βλ. ό.π., σ. 59. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Το «έλλειμμα» της прунτονικής ανάλυσης συνίσταται στο ότι «μετατρέπει τη σημασία του χρόνου για την ανθρώπινη εργασία στη σημασία του για τους μισθούς, για τον εργατικό μισθό», σημειώνει παρακάτω ο Μαρξ. Βλ. ό.π., σ. 60.

⁵¹¹ Για μια αναλυτική κριτική στις οικονομικές αναλύσεις του Πрунτόν, βλ. Καρλ Μαρξ, *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π.

⁵¹² Βλ. *Η Αγία Οικογένεια...*, ό.π., σ. 40. Παρακάτω, ο Μαρξ, αποδεικνύει την κοινότητα των απόψεων νέο-εγελιανών και αστικής πολιτικής οικονομίας, παραθέτοντας τα ίδια τα λόγια του Μπάουερ αναφορικά με τη θεώρηση περί αρμονικής ενότητας πλούτου και φτώχειας, βλ. ό.π., σ. 41. Σε αντίθεση όμως με τους νέο-εγελιανούς, σημειώνει παρακάτω, «Στην Αγγλία και τη Γαλλία [...] οι επιστημονικοί εκπρόσωποι του πλούτου, οι οικονομολόγοι, έχουν επιδοθεί σε μια πολύ λεπτομερειακή κατανόηση της φυσικής και ηθικής αθλιότητας της φτώχειας. Έχουν επανορθώσει γι' αυτό αποδεικνύοντας ότι η αθλιότητα πρέπει να διατηρηθεί διότι η υπάρχουσα κατάσταση των πραγμάτων πρέπει να διατηρηθεί. Στο πλαίσιο αυτής της μέριμνας, έχουν υπολογίσει ακόμα και τις αναλογίες στις οποίες πρέπει να ελαττωθεί ο αριθμός των φτωχών με θανάτους για το καλό των πλουσίων και για τη δική τους ευημερία», ό.π., σ. 69. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

μορφή, στη μορφή που άμεσα προκαλεί την ανθρώπινη αγανάκτηση – από το γεγονός της φτώχειας, της αθλιότητας».⁵¹³

Για τον Μαρξ, ο Προυντόν «απέδειξε λεπτομερώς πως η κίνηση του κεφαλαίου παράγει φτώχεια».⁵¹⁴ Το ζήτημα δεν είναι, υπογραμμίζει, η αναγνώριση της ευρέως διαδεδομένης θεώρησης του προλεταριάτου και του πλούτου ως των μερών μιας αντίθεσης, αλλά «ποια ακριβώς θέση το κάθε μέρος καταλαμβάνει στην αντίθεση».⁵¹⁵ Η ατομική ιδιοκτησία ως τέτοια, ως πλούτος, «είναι αναγκασμένη να διατηρεί τον εαυτό της, και επομένως και το αντίθετό της, το προλεταριάτο, στην ύπαρξη» και αυτό συνιστά «τη θετική πλευρά της αντίθεσης, την αυτάρεσκη ατομική ιδιοκτησία».⁵¹⁶ Αντιθέτως, το προλεταριάτο «είναι αναγκασμένο ως προλεταριάτο να καταργήσει τον εαυτό του και άρα το αντίθετό του, την ατομική ιδιοκτησία, που καθορίζει την ύπαρξή του και το καθιστά προλεταριάτο. Είναι η αρνητική πλευρά της αντίθεσης, η ανησυχία της εντός του ίδιου του εαυτού της, η διαλυμένη και αυτό-διαλυόμενη ατομική ιδιοκτησία».⁵¹⁷ Επιστρέφοντας στο ζήτημα της αποξένωσης και δη της ψυχολογικής της διάστασης, σημειώνει:

Η ιδιοκτήτρια τάξη και η τάξη του προλεταριάτου παρουσιάζουν την ίδια ανθρώπινη αυτό-αποξένωση. Όμως, η πρώτη αισθάνεται άνετα και ενδυναμωμένη σε αυτή την αυτό-αποξένωση, αναγνωρίζει την αποξένωση ως τη δική της δύναμη και έχει σε αυτή την επίφαση μιας ανθρώπινης ύπαρξης. Η τάξη του προλεταριάτου αισθάνεται εκμηδενισμένη μέσα στην αποξένωση· βλέπει σε αυτή τη δική της αδυναμία και την πραγματικότητα μιας απάνθρωπης ύπαρξης. Είναι, για να χρησιμοποιήσουμε μια έκφραση του Χέγκελ, μέσα στην εξαχρείωσή της η αγανάκτηση γι' αυτή την εξαχρείωση, μια αγανάκτηση στην οποία αναγκαστικά οδηγείται από την αντίφαση ανάμεσα στην ανθρώπινη φύση του και στις συνθήκες της ζωής του, που είναι η ειλικρινής, αποφασιστική και πλήρης άρνηση αυτής της φύσης. Μέσα σε αυτή την αντίθεση ο ατομικός ιδιοκτήτης είναι λοιπόν η συντηρητική πλευρά, ο προλετάριος η καταστροφική πλευρά. Από τον πρώτο εκπορεύεται η πράξη της διατήρησης της αντίθεσης, από τον τελευταίο η πράξη της καταστροφής της.⁵¹⁸

⁵¹³ Βλ. ό.π., σσ. 40, 41. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵¹⁴ Βλ. ό.π., σ. 41. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵¹⁵ Βλ. *The Holy Family or Critique of Critical Criticism. Against Bruno Bauer and Company*, ό.π. [Το συγκεκριμένο παράθεμα δεν υπάρχει στην ελληνική μετάφραση].

⁵¹⁶ Βλ. *Η Αγία Οικογένεια*, ό.π., σ. 42. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵¹⁷ Βλ. ό.π. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵¹⁸ Βλ. ό.π. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

Η λύση της αντίθεσης, η υπέρβαση της ατομικής ιδιοκτησίας και άρα και της προλεταριακής ύπαρξης, ενέχει σύμφωνα με τον νεαρό Μαρξ, το στοιχείο της αναγκαιότητας, αναγκαιότητα που εδράζεται ακριβώς στη *συνείδηση* της ύπαρξης αυτής:

Πράγματι, η ατομική ιδιοκτησία οδηγεί τον εαυτό της, μέσα από την οικονομική της κίνηση, προς τη διάλυσή της, μέσα όμως μόνο από μια εξέλιξη που δεν εξαρτάται από την ίδια, που είναι ασυνείδητη και λαμβάνει χώρα ενάντια στη θέληση της ατομικής ιδιοκτησίας εξαιτίας της ίδιας της φύσης των πραγμάτων, μόνο στο βαθμό που παράγει το προλεταριάτο ως προλεταριάτο, τη φτώχεια που έχει συνείδηση της πνευματικής και φυσικής φτώχειας της, την από-ανθρωποποίηση που έχει συνείδηση της από-ανθρωποποίησής της, και είναι γι' αυτό αυτό-καταργούμενη. Το προλεταριάτο εκτίει την ποινή την οποία ανακήρυξε η ατομική ιδιοκτησία για τον εαυτό της δια της δημιουργίας του προλεταριάτου, όπως εκτελεί την ποινή που η μισθωτή εργασία ανακηρύσσει για τον εαυτό της παράγοντας πλούτο για τους άλλους και φτώχεια για την ίδια. Όταν το προλεταριάτο είναι νικηφόρο, δεν καθίσταται σε καμία περίπτωση η απόλυτη πλευρά της κοινωνίας, διότι είναι νικηφόρο μόνο αναιρώντας/ακυρώνοντας τον εαυτό του και το αντίθετό του. Τότε εξαφανίζεται τόσο το προλεταριάτο όσο και το αντίθετο που το καθορίζει, η ατομική ιδιοκτησία.⁵¹⁹

Η ανάδειξη του προλεταριάτου ως ιστορικού υποκειμένου της χειραφέτησης έλκει τις καταβολές της από τους σοσιαλιστές συγγραφείς, τους οποίους ο Μαρξ μελετά επισταμένα την περίοδο αυτή: «Όταν οι σοσιαλιστές συγγραφείς αποδίδουν αυτόν τον παγκόσμιο ιστορικό ρόλο στο προλεταριάτο», δεν είναι επειδή θεωρούν τους προλετάρους ως *θεούς*, σημειώνει.⁵²⁰ Μάλλον το αντίθετο:

Επειδή στο διαμορφωμένο προλεταριάτο, η *αφαίρεση* από κάθε τι ανθρώπινο, ακόμα και της *επίφασης* κάθε τι ανθρώπινου, έχει *πρακτικά* ολοκληρωθεί· επειδή οι συνθήκες της ζωής του προλεταριάτου συνοψίζουν το σύνολο των συνθηκών ζωής της σημερινής κοινωνίας στην πιο απάνθρωπη μορφή τους· επειδή ο άνθρωπος έχει χάσει τον εαυτό του στον προλετάριο, όμως ταυτόχρονα όχι μόνο έχει κερδίσει τη θεωρητική συνείδηση αυτής της απώλειας, αλλά και απευθείας μέσω της αναπότρεπτης, που δεν μπορεί πλέον να συγκαλυφθεί, απόλυτα επιτακτικής *ανάγκης* – της πρακτικής έκφρασης της *αναγκαιότητας* – οδηγείται απευθείας

⁵¹⁹ Βλ. ό.π., σσ. 42, 43. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵²⁰ Βλ. ό.π., σ. 43.

στην εξέγερση ενάντια σε αυτή την απανθρωπιά, συνεπάγεται ότι το προλεταριάτο μπορεί και πρέπει να απελευθερώσει τον εαυτό του. Όμως δεν μπορεί να χειραφετηθεί χωρίς να καταργήσει τις συνθήκες της ζωής του. Δεν μπορεί να καταργήσει τις συνθήκες της δικής του ζωής χωρίς να καταργήσει όλες τις απάνθρωπες συνθήκες ζωής της σημερινής κοινωνίας που συνοψίζονται στην κατάστασή του. Δεν διέρχεται μάταια από το σκληρό σχολείο της *εργασίας* που όμως [το] ατσαλώνει. Δεν πρόκειται για το τι *θεωρεί* ως σκοπό του αυτή τη στιγμή αυτό ή εκείνο το προλεταριάτο, η ακόμα και στο σύνολό του. Πρόκειται για το ερώτημα *τι είναι το προλεταριάτο*, και τι, σε συμφωνία με αυτό το *είναι*, θα αναγκαστεί ιστορικά να πράξει. Ο στόχος και η ιστορική του δράση έχει εμφανώς και αμετάκλητα προαναγγελθεί τόσο στις δικές του συνθήκες ζωής όσο και στη συνολική οργάνωση της αστικής κοινωνίας σήμερα. Δεν χρειάζεται να εξηγήσουμε εδώ ότι ένα μεγάλο μέρος του αγγλικού και γαλλικού προλεταριάτου *έχει ήδη συνείδηση* του ιστορικού του καθήκοντος και εργάζεται διαρκώς για να αναπτύξει αυτή τη συνείδηση σε πλήρη διαύγεια.⁵²¹

Στην πρακτική αυτή διάσταση της αυτό-απελευθέρωσης, η οποία προκύπτει ως διαλεκτική σχέση συνείδησης και πράξης, ο Μαρξ αντιπαραβάλλει, υποβάλλοντάς τη διαρκώς σε κριτική, τη θεωρητική στάση της «Κριτικής Κριτικής», η οποία, παραβλέποντας την εν λόγω σχέση κι επιφυλάσσοντας για τον εαυτό της το ρόλο «του αποκλειστικού δημιουργού στοιχείου στην ιστορία», αρνείται τη δυνατότητα της ιστορικής αυτό-απελευθέρωσης του

⁵²¹ Βλ. *ό.π.*, σσ. 43, 44. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Πρβλ. στο σημείο αυτό τη θεώρηση του Postone, σύμφωνα με την οποία παραγνωρίζεται η κατηγορία της *μισθωτής εργασίας* ως τόπου για την ενδεχόμενη άρνηση του καπιταλισμού, στο πλαίσιο της (κληροδοτημένης άλλωστε από τον Μαρξ) κατανόησής της ως εγγενούς στοιχείου της κεφαλαιοκρατικής σχέσης. Βλ. Moishe Postone, *ό.π.*, σσ. 17, 37. Οι αναπτύξεις του Postone λαμβάνουν ασφαλώς χώρα στο πλαίσιο της πολεμικής του ενάντια στον παραδοσιακό μαρξισμό (η κριτική τους περιορίζεται μόνο στη σφαίρα της διανομής και υπερασπίζονται όχι την αυτό-κατάργηση αλλά την αυτό-πραγμάτωση του προλεταριάτου), ωστόσο κρίνεται προβληματική η επιμονή της μη αναγκαίας σχέσης μεταξύ των *αιτημάτων και αντιλήψεων της εργατικής τάξης και των αναγκών, αιτημάτων και αντιλήψεων που οδηγούν πέραν του καπιταλισμού*. Βλ. *ό.π.*, σ. 357. Για τον ίδιο, κρίσιμο σημείο της ανάλυσης είναι η κατηγορία της *αξίας*: «η κατάργηση της αξίας», σημειώνει, «θα σήμαινε πως ο χρόνος εργασίας δεν θα λειτουργούσε πλέον ως μέτρο του πλούτου, και ότι η παραγωγή του πλούτου δεν θα πραγματοποιούνταν πρωτίστως από άμεση ανθρώπινη εργασία εντός της παραγωγικής διαδικασίας», βλ. *ό.π.*, σ. 27. Χωρίς να διευκρινίζει περαιτέρω την εν λόγω θέση, η ερμηνεία του Postone υπονοεί πως η «ιστορική άρνηση του καπιταλισμού» μπορεί να κατανοηθεί μόνο υπό τον όρο της «επανάκτησης από τα άτομα των γενικών κοινωνικών ικανοτήτων που δεν θεμελιώνονται εν τέλει στην ίδια την εργατική τάξη και οι οποίες είχαν συγκροτηθεί ιστορικά υπό την αλλοτριωμένη μορφή του κεφαλαίου», βλ. *ό.π.*, σ. 357. Η θέση αυτή, που μας παραπέμπει στη μαρξική ανάλυση περί επανιδιοποίησης και αύξησης του ελεύθερου χρόνου όλων στον κομμουνισμό, ανάλυση που δεν εκτοπίζει το παραγωγικό υποκείμενο, αλλά αντιθέτως το θέτει στον πυρήνα της, θέτει αρκετά προβλήματα που χρήζουν περαιτέρω επεξεργασίας.

προλεταριάτου.⁵²² Μονάχα στην Κριτική Κριτική, σημειώνει ο Μαρξ, «ανήκουν οι ιστορικές αντιθέσεις, σε αυτή και το καθήκον της κατάργησής τους. [...] Ιδιοκτησία και έλλειψη ιδιοκτησίας έχουν λάβει τη μεταφυσική καθαγίαση ως Κριτικές θεωρητικές αντιθέσεις. Γι' αυτό μόνο το χέρι της Κριτικής Κριτικής μπορεί να τις αγγίξει χωρίς να διαπραχθεί ιεροσυλία. Οι καπιταλιστές και οι εργάτες δεν πρέπει να παρεμβαίνουν στις αμοιβαίες σχέσεις τους».⁵²³

«Το «πνεύμα», το οποίο βλέπει στην πραγματικότητα μόνο κατηγορίες, μειώνει φυσικά κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα και πρακτική στη διαλεκτική διαδικασία της σκέψης της Κριτικής Κριτικής»,⁵²⁴ κι αυτό ακυρώνει, σύμφωνα με τη μαρξική κριτική, τις υποτιθέμενες σοσιαλιστικές της προκείμενες, για παράδειγμα όταν διακηρύσσει πως οι εργάτες «παύουν στην πραγματικότητα να είναι μισθωτοί εργάτες αν καταργήσουν στη σκέψη τη σκέψη της μισθωτής εργασίας», «καταργούν το πραγματικό κεφάλαιο υπερνικώντας στη σκέψη την κατηγορία Κεφάλαιο».⁵²⁵

Ο Μαρξ, προκαταβάλλοντας τη σκοπιά των εργατών, την οποία αντιπαραβάλλει στον ιδεαλισμό των νέο-εγελιανών, σημειώνει πως οι πρώτοι

δεν πιστεύουν πως με την «καθαρή σκέψη» θα καταφέρουν να αποδιώξουν τους βιομήχανους κυρίους τους και τη δική τους καθημερινή ταπείνωση. Γνωρίζουν με οδυνηρό τρόπο τη *διαφορά* μεταξύ *Είναι* και *σκέψης*, μεταξύ *συνείδησης* και *ζωής*. Γνωρίζουν ότι η ιδιοκτησία, το κεφάλαιο, το χρήμα, ο μισθός και τα όμοια δεν είναι ιδεατά αποκυήματα του μυαλού αλλά ιδιαιτέρως πρακτικά, ιδιαιτέρως αντικειμενικά προϊόντα της αυτό-αποξένωσης τους και ότι επομένως πρέπει να καταργηθούν με έναν πρακτικό, αντικειμενικό τρόπο προκειμένου ο άνθρωπος να γίνει άνθρωπος όχι μόνο στη *σκέψη*, στη *συνείδηση*, αλλά στο μαζικό *Είναι*, στη *ζωή*.⁵²⁶

Στην *Αγία Οικογένεια*, ο Μαρξ εισάγει ως πρακτικό όρο της χειραφέτησης τη *συνεργασία* των εργατών: «οι Άγγλοι και οι Γάλλοι εργάτες», σημειώνει, «έχουν σχηματίσει ενώσεις στις οποίες ανταλλάζουν απόψεις όχι μόνο σχετικά με τις

⁵²² Βλ. Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η Αγία Οικογένεια (Η κριτική της κριτικής)*, ό.π., σ. 44. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵²³ Βλ. ό.π. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵²⁴ Ό.π., σ. 65. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵²⁵ Βλ. ό.π., σσ. 64, 65.

⁵²⁶ Ό.π., σ. 64.

άμεσες ανάγκες τους ως εργατών, αλλά σχετικά με τις ανάγκες τους ως ανθρωπίνων όντων. Στις ενώσεις τους, επιπρόσθετα, αποδεικνύουν μία πολύ βαθιά και ολοκληρωμένη επίγνωση της «τεράστιας» και «ανυπολόγιστης» δύναμης που απορρέει από τη συνεργασία τους». ⁵²⁷ Αντλεί δε τη θεωρητική θεμελίωση της ιδέας της συνεργασίας (και) από έργο του Προυντόν: «Ο Προυντόν λέει: «Divide et impera [«Διαίρει και βασίλευε»]... χωρίστε τους εργάτες μεταξύ τους, και είναι πολύ πιθανό το ημερομίσθιο του καθενός να υπερβαίνει την αξία του κάθε ατομικού προϊόντος· δεν είναι όμως αυτό το θέμα ... Παρά το γεγονός ότι έχετε πληρώσει για όλες τις ατομικές δυνάμεις εξακολουθείτε να μην έχετε πληρώσει τη συλλογική δύναμη». ⁵²⁸

Ο Προυντόν, σημειώνει ο Μαρξ, «ήταν ο πρώτος ο οποίος επέστησε την προσοχή στο γεγονός ότι το άθροισμα των μισθών των μεμονωμένων εργατών, ακόμη κι αν κάθε ατομική εργασία πληρωθεί στο ακέραιο, δεν πληρώνει τη συλλογική δύναμη που αντικειμενοποιείται στο προϊόν της, ότι επομένως ο εργάτης δεν πληρώνεται ως μέρος της *συλλογικής εργασιακής δύναμης* [*gemeinschaftlichen Arbeitskraft*]. ⁵²⁹ Το ζήτημα της συνεργασίας συνδέεται – αν και όχι με συστηματικό τρόπο – με την προβληματική της *χειραφέτησης του προλεταριάτου*, και άρα της συνολικής κοινωνικής χειραφέτησης από καπιταλιστικούς δεσμούς. Το ζήτημα της χειραφέτησης συναρθρώνεται με τη σειρά του με την κριτική στην εγγελιανή και νέο-εγγελιανή πραγμάτευση της ιστορίας.

3.4 ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ

Περνώντας από τη πραγμάτευση ζητημάτων *πολιτικής οικονομίας* σε ζητήματα *ιστορίας*, ο Μαρξ εκκινεί από την κριτική της εγγελιανής και νέο-εγγελιανής θεώρησης της ιστορίας, ως ιδεαλιστικών και τελεολογικών προσεγγίσεων για τις οποίες ο σκοπός κάθε πραγματικής ιστορικής εξέλιξης

⁵²⁷ Ο.π.

⁵²⁸ Ο.π., σσ. 63, 64.

⁵²⁹ Βλ. ό.π. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

περιορίζεται στην απόδειξη της «Αλήθειας» στη σφαίρα του πνεύματος.⁵³⁰ Το αποτέλεσμα τέτοιων θεωρήσεων είναι η μετατροπή της *ιστορίας*, όπως άλλωστε και της *αλήθειας*, σε «μεταφυσικό υποκείμενο του οποίου τα πραγματικά ανθρώπινα άτομα είναι μόνο οι φορείς», αφηρημένα και όχι εμπειρικά άτομα, όχι σώματα των αναγκών, αλλά μόνο κατευθυνόμενα και προκαθορισμένα πνεύματα.⁵³¹ Πρόκειται, με άλλα λόγια, για μια θεώρηση που περιορίζει την ανθρώπινη ύπαρξη και πράξη στη σκέψη, μια θεώρηση που δεν αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο στην ολότητά του, ως σύνολο έλλογων και εμπαθών δυνάμεων, ως άτομο των υλικών και πρακτικών αναγκών, και κατ' επέκταση απορρίπτει ως ιστορική δυνατότητα την πρακτική έκφραση της μαζικής αντίστασης σε συγκεκριμένες ιστορικά κοινωνικοπολιτικές συνθήκες.

Πρόκειται, άλλως ειπείν για θεωρήσεις που λειτουργούν περιοριστικά ή και απαγορευτικά ως προς την όποια ιστορική-πρακτική δυνατότητα των ανθρώπων (της «μάζας») να προδιαγράψουν τα «καθήκοντα» και τις «ασχολίες» της ιστορίας,⁵³² στον αντίποδα χειραφετητικών θεωρήσεων, θεμελιώδης αρχή των οποίων είναι, σύμφωνα με τη μαρξική θεώρηση της περιόδου, η ακόλουθη: «το αποτέλεσμα της ιστορίας είναι [...] ότι η πιο πολύπλοκη αλήθεια, η επιτομή κάθε αλήθειας, ο άνθρωπος, είναι αυταπόδεικτη στο τέλος».⁵³³ Για τους νέο-εγελιανούς υπάρχουν, αντιθέτως, *εκ των προτέρων και αυταπόδεικτες αλήθειες*, για παράδειγμα, μια υπερϊστορική αφηρημένη και αμετάβλητη «μάζα»· εντοπίζουν ως εκ τούτου μικρές διαφορές στη *μάζα του 16^{ου}* και εκείνη του *19^{ου}* αιώνα, σημειώνει χαρακτηριστικά ο Μαρξ, υπονοώντας τον ανιστόρητο χαρακτήρα των ιδεολογικών θεωρήσεων της σχολής των νέο-εγελιανών.⁵³⁴

⁵³⁰ Βλ. ό.π., σσ. 97, 98.

⁵³¹ Βλ. ό.π., σ. 98. Σημειώνει ο Μαρξ παρακάτω: «Αφού η «Αλήθεια», όπως η ιστορία, είναι ένα αιθέριο υποκείμενο διαχωρισμένο από την υλική μάζα, απευθύνεται όχι στον εμπειρικό άνθρωπο αλλά στα «εσώτερα βάθη της ψυχής του»· προκειμένου να γίνει «πραγματικά κατανοητή» δεν επιδρά στο τραχύ σώμα του ανθρώπου, που μπορεί να κατοικεί στο βάθος ενός αγγλικού υπογείου ή στα ύψη μιας γαλλικής σοφίτας· «εκτείνεται» «πέρα για πέρα» μέσα από τα ιδεαλιστικά του έντερα», ό.π., σ. 99.

⁵³² Βλ. ό.π.

⁵³³ Ό.π., σ. 98. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵³⁴ Βλ. ό.π., σ. 99.

Στην *Αγία Οικογένεια*, το μαρξικό χειραφετητικό πρόταγμα συναρθρώνεται με ανθρωπολογικές προϋποθέσεις,⁵³⁵ ταυτόχρονα όμως η χειραφέτηση κατανοείται ως όχι ένα απλώς θεωρητικό, αλλά πρακτικό ζήτημα:

για να σηκωθεί κανείς», σημειώνει ο νεαρός Μαρξ, «δεν φτάνει να το κάνει στη σκέψη αφήνοντας να κρέμεται πάνω από το πραγματικό αισθητηριακά αντιληπτό κεφάλι του ο πραγματικός αισθητηριακά αντιληπτός ζυγός που δεν υποχωρεί με ιδέες. Κι ωστόσο η *Απόλυτη Κριτική* έχει διδαχθεί από τη *Φαινομενολογία* του Χέγκελ τουλάχιστον την τέχνη της μετατροπής των πραγματικών αντικειμενικών αλυσίδων που υπάρχουν έξω από εμένα σε απλώς ιδεατές, απλώς υποκειμενικές αλυσίδες, που υπάρχουν μέσα μου, και άρα της μετατροπής όλων των εξωτερικών αισθητηριακά αντιληπτών αγώνων σε αμιγώς πνευματικούς αγώνες.⁵³⁶

Ο Μαρξ συντάσσεται, στην πολεμική εναντίον των εν λόγω στοχαστών, με τους κομμουνιστές και σοσιαλιστές συγγραφείς της εποχής του, για τους οποίους «κάθε πρόοδος του Πνεύματος έχει μέχρι τώρα υπάρξει ως πρόοδος ενάντια στη μάζα της ανθρωπότητας, οδηγώντας τη σε μια ακόμη περισσότερο απάνθρωπη κατάσταση».⁵³⁷ Συντάσσεται με τον Φουριέ στην κατανόηση της «προόδου», ως μιας «ανεπαρκούς, αφηρημένης φράσης» και με τον Όουεν (μεταξύ άλλων) στο συμπέρασμα ότι, εφόσον υπάρχει «ένα θεμελιώδες ελάττωμα στον πολιτισμένο κόσμο», οφείλουμε να υποβάλλουμε «τα πραγματικά θεμέλια της σύγχρονης κοινωνίας σε αιχμηρή κριτική».⁵³⁸ Συντάσσεται με την «κομμουνιστική κριτική», η οποία «πρακτικά αντιστοιχούσε άμεσα στο κίνημα των πλατειών μαζών, σε αντίθεση προς το οποίο είχε ως τότε εξελιχθεί η ιστορία», αλλά και με το *εργατικό κίνημα*.⁵³⁹ Συντάσσεται τελικά με

⁵³⁵ Η χειραφέτηση εντοπίζεται στον αγώνα κατά όλων εκείνων των «προϊόντων της αυτό-ταπείνωσης, αυτό-απόρριψης και αυτό-αλλοτριώσεως» της μάζας τα οποία, εφ' όσον ως «πρακτικές αυτό-αλλοτριώσεις της μάζας υπάρχουν στον πραγματικό κόσμο με έναν εξωτερικό τρόπο, η μάζα πρέπει να τις καταπολεμήσει με ένα εξωτερικό τρόπο. Δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να θεωρήσει αυτά τα προϊόντα της αυτό-αλλοτριώσεώς της ως απλές ιδεατές φαντασιώσεις, απλές αλλοτριώσεις της αυτοσυνείδησης, και δεν πρέπει να επιθυμεί να καταργήσει την υλική αποξένωση με καθαρά εσωστρεφή πνευματική δράση», ό.π., σσ. 101, 102. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵³⁶ Ό.π., σ. 102. Για τη λογοκρισία ως εσωτερική «αυτό-καταστολή» βλ. ό.π., σσ. 102, 103.

⁵³⁷ Ό.π., σ. 104. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵³⁸ Ό.π. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵³⁹ Σημειώνει σχετικά ο Μαρξ: «Πρέπει κάποιος να γνωρίζει την επιμέλεια, τη λαχτάρα για γνώση, την ηθική ενέργεια και την ακατάπαυστη επιθυμία για ανάπτυξη των Γάλλων και Άγγλων

την κριτική που απορρίπτει τη «χειραφέτηση στην απλή θεωρία ως μια ψευδαίσθηση και για την πραγματική ελευθερία απαιτεί πέραν από την ιδεαλιστική «βούληση» πολύ απτές, πολύ υλικές συνθήκες».⁵⁴⁰

Εξάλλου, σημειώνει ο Μαρξ, οι ιδέες δεν μπορούν ποτέ να οδηγήσουν πέραν της παλιάς τάξης του κόσμου, παρά μόνο πέραν των ιδεών της παλιάς κατάστασης του κόσμου. Από μόνες είναι αδύνατο να φέρουν κάτι εις πέρας. Χρειάζονται για την υλοποίησή τους άνθρωποι που μπορούν να ασκήσουν πρακτική δύναμη.⁵⁴¹ Για παράδειγμα, η Γαλλική Επανάσταση ανέδειξε ιδέες που οδήγησαν στην υπέρβαση των ιδεών του παλιού κόσμου, ιδέες που αντικατόπτριζαν την επιβολή των αστικών όρων ως γενικών όρων της κοινωνικής αναπαραγωγής.⁵⁴² Ιδέες, οι οποίες ωστόσο δεν αποτέλεσαν ικανή συνθήκη για τη χειραφέτηση των μαζών, των οποίων οι πραγματικοί όροι για τη χειραφέτηση ήταν ουσιωδώς διαφορετικοί από τις συνθήκες υπό τις οποίες η αστική τάξη μπορούσε να χειραφετήσει τον εαυτό της και την κοινωνία.⁵⁴³ Στους κόλπους όμως της Γαλλικής Επανάστασης, σημειώνει ο Μαρξ, το επαναστατικό κίνημα που ξεκίνησε το 1789 στον *Cercle Social*, με κύριους εκπροσώπους της στα μέσα της πορείας του τους *Leclerc* και *Roux*, και το οποίο ηττήθηκε προσωρινά με τη συνομωσία του *Babeuf*, ανέδειξε με τη σειρά του την κομμουνιστική ιδέα που ο *Buonarroti* επανεισήγαγε στη Γαλλία μετά την Επανάσταση του 1830.⁵⁴⁴ «Η ιδέα αυτή, αναπτυγμένη με συνέπεια», σημειώνει, «είναι η ιδέα της νέας παγκόσμιας τάξης».⁵⁴⁵ Και το ιστορικό κίνημα για την υλοποίησή της θα είναι μαζικό, στο μέτρο που «Με τη ριζικότητα [...] της ιστορικής πράξης, μεγαλώνει κι ο όγκος της μάζας που είναι πράξη της η πράξη αυτή».⁵⁴⁶

εργατών για να είναι σε θέση να σχηματίσει μια ιδέα της ανθρώπινης ευγένειας αυτού του κινήματος», ό.π., σ. 104.

⁵⁴⁰ Ό.π., σ. 118. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁵⁴¹ Βλ. ό.π., σ. 149.

⁵⁴² Στην ενότητα «Η μάχη της Κριτικής κατά της Γαλλικής Επανάστασης», ο Μαρξ προβαίνει σε μια σύντομη επισκόπηση της ιστορίας της Γαλλικής Επανάστασης, βλ. ό.π., σσ. 148-156.

⁵⁴³ Βλ. ό.π., σ. 101.

⁵⁴⁴ Βλ. ό.π., σ. 149.

⁵⁴⁵ Βλ. ό.π., σ. 150.

⁵⁴⁶ Βλ. ό.π., σ. 101.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΩΥΕΡΜΠΑΧ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

4.1 ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΩΥΕΡΜΠΑΧ (1845)

Ο Μαρξ γράφει τις *Θέσεις για τον Φώυερμπαχ* την άνοιξη του 1845 στις Βρυξέλλες όπου βρίσκεται υπό επιτήρηση, υπό τον τίτλο «Για τον Φώυερμπαχ». Πρόκειται για «μια σειρά», όπως έχει υποστηριχθεί, «από αφορισμούς, οι οποίοι άλλοτε σκιαγραφούν μια κριτική επιχειρηματολογία, άλλοτε διατυπώνουν μια επιγραμματική πρόταση, κάποτε εκφράζουν σχεδόν ένα σύνθημα. Το ύφος τους συνδυάζει την ορολογία της γερμανικής φιλοσοφίας (...) με μια άμεση επίκληση, με μια αποφασιστική κίνηση που μιμείται κατά κάποιον τρόπο μια απελευθέρωση: πρόκειται για επαναλαμβανόμενη έξοδο από τη θεωρία, με κατεύθυνση την επαναστατική δράση (ή πρακτική)».⁵⁴⁷ Ο τίτλος «*Θέσεις για τον Φώυερμπαχ*» δόθηκε από τον Ένγκελς, ο οποίος τις δημοσίευσε ως παράρτημα στο έργο του «*Ο Λουδοβίκος Φώυερμπαχ και το τέλος της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας*» το 1888, ενώ δεν διαφαίνεται πως ο ίδιος ο Μαρξ συνέγραψε τις *Θέσεις* με σκοπό την έκδοσή τους.

Στις *Θέσεις για τον Φώυερμπαχ*, που βλέπουν το φως της δημοσιότητας μόλις σαράντα περίπου χρόνια μετά τη συγγραφή τους, διατυπώνεται η ρηξικέλευθη φιλοσοφική κατανόηση της *διαλεκτικής της κοινωνικής αναπαραγωγής*. Μέχρι τώρα, σημειώνει ο Μαρξ στην *Πρώτη Θέση*, ακόμα και ο υλισμός (του Φώυερμπαχ συμπεριλαμβανομένου), έχει εμμείνει στην κατανόηση των εξωτερικών αντικειμένων, της πραγματικότητας, του αισθητού, μονάχα με τη μορφή του *Αντικειμένου* ή της *εποπτείας*, και όχι σαν *αισθητή ανθρωπίνη*

⁵⁴⁷ Βλ. Ετιέν Μπαλιμπάρ, *ό.π.*, σ. 27.

δραστηριότητα, σαν πρακτική, υποκειμενικά.⁵⁴⁸ Ο Φώυερμπαχ, σημειώνει ο Μαρξ στην *Πέμπτη Θέση*, «δεν εξετάζει τον αισθητό κόσμο σαν πρακτική ανθρώπινα-αισθητή δραστηριότητα».⁵⁴⁹ Ενώ συλλαμβάνει τα αισθητά αντικείμενα ως τέτοια και ως διακριτά από τα αντικείμενα της σκέψης, δεν προχωράει στην εξέταση της ανθρώπινης δραστηριότητας ως αντικειμενικής δραστηριότητας και άρα αδυνατεί να συλλάβει τη σημασία της «επαναστατικής», της «πρακτικής κριτικής» δραστηριότητας.⁵⁵⁰ Με άλλα λόγια, ο Μαρξ επισημαίνει εδώ τη διαλεκτική αντικειμένου και υποκειμένου ως καθοριστική και *εκ των ων ουκ άνευ* και των δύο όρων προϋποτιθέμενη σχέση.⁵⁵¹ Είναι αυτή ακριβώς η σχέση, αυτός ο θεμελιώδης όρος του κοινωνικού, που καθιστά δυνατή την *κριτική ως πρακτική δραστηριότητα* κι αυτή που επιτρέπει τη δυνατότητα της *ανθρώπινης πράξης ως πράξης ριζοσπαστικής κι επαναστατικής*. Όχι διακηρυκτικά, ως «φιλοσοφίας της δράσης» (βλ. Moses Hess και λοιποί νέο-εγελιανοί), ούτε ως «φιλοσοφίας του μέλλοντος» (βλ. Φώυερμπαχ), αλλά ως «δράσης στο παρόν» απερίφραστα.⁵⁵²

Στις *Θέσεις για τον Φώυερμπαχ*, η έννοια της πρακτικής είναι κεντρική: «Κάθε κοινωνική ζωή», σημειώνει ο νεαρός Μαρξ, «είναι στην ουσία πρακτική».⁵⁵³ Η αντικειμενική αλήθεια μιας ανθρώπινης σκέψης, υποστηρίζει, δεν είναι ζήτημα θεωρητικό αλλά πρακτικό και μπορεί αυτή η αλήθεια (ως *πραγματικότητα* και *δύναμη*, ως *μη υπερβατικότητα της σκέψης*) να αποδειχθεί μονάχα στην πράξη, ενώ κάθε συζήτηση για την πραγματικότητα κι αντικειμενικότητα μιας σκέψης απομονωμένης από την πρακτική δεν συνιστά παρά *σχολαστικό ζήτημα*.⁵⁵⁴

Στη βάση της υλιστικής θεωρίας «της αλλαγής των περιστάσεων και της παιδείας», ο νεαρός Μαρξ επισημαίνει τον ανθρώπινο παράγοντα ως το ενεργητικό στοιχείο αυτής ακριβώς της αλλαγής των περιστάσεων, αλλά και της

⁵⁴⁸ Καρλ Μαρξ, «Θέσεις για τον Φώυερμπαχ», *ό.π.*, σ. 45.

⁵⁴⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 47.

⁵⁵⁰ *Ο.π.*, σ. 45.

⁵⁵¹ Πρβλ. την ανάλυση του Bloch αναφορικά με το εν λόγω ζήτημα στην πραγμάτευσή του των μαρξικών Θέσεων 1, 3 και 5, στο Ernst Bloch, *On Karl Marx*, Herder and Herder, Νέα Υόρκη 1971, σσ. 64-73.

⁵⁵² Βλ. Ετιέν Μπαλιμπάρ, *ό.π.*, σσ. 39, 40. Πρβλ. Θωμάς Γ. Νουτσόπουλος, *Διαλεκτική και αξίες: προβλήματα ανάλυσης διαλεκτικών εννοιών στο έργο των Hegel και Marx*, *ό.π.*, σ. 286.

⁵⁵³ Βλ. Καρλ Μαρξ, «Θέσεις για τον Φώυερμπαχ», *ό.π.*, σ. 48.

⁵⁵⁴ Βλ. *ό.π.*, σσ. 45, 46. Πρβλ. Ernst Bloch, *ό.π.*, σσ. 80-82.

ανθρώπινης αυτό-αλλαγής («ο παιδαγωγός έχει κι αυτός ανάγκη να παιδαγωγηθεί»), ως ανθρώπινης δραστηριότητας, η οποία μπορεί, σύμφωνα με τον ίδιο, «να εξεταστεί και να κατανοηθεί ορθολογικά⁵⁵⁵ μονάχα σαν επαναστατική πρακτική».⁵⁵⁶ Η επαναστατική πρακτική προϋποθέτει την κατανόηση του κοινωνικού (π.χ. ο θεσμός της οικογένειας) στο σύνολο των αντιφάσεων του και συνίσταται στην εξάλειψη των τελευταίων στο επίπεδο τόσο της θεωρίας όσο και της πρακτικής.⁵⁵⁷

Στην *Έκτη Θέση*, ο νεαρός Μαρξ διευκρινίζει, σε μία διατύπωση που δεν χωράει παρερμηνείες, τη σημασία της έννοιας *ανθρώπινη ουσία*, της εγγελιανής αυτής κατηγορίας της τόσο προσφιλούς στον Φώυερμπαχ, και η οποία συνιστά κεντρική κατηγορία στα μέχρι τότε γραπτά του Μαρξ: η *ανθρώπινη ουσία* «δεν είναι μια αφαίρεση που ενυπάρχει μέσα στο απομονωμένο άτομο», σημειώνει, «Στην πραγματικότητά της, είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων».⁵⁵⁸ Στη βάση αυτής της κατανόησης, η φώυερμπαχιανή φιλοσοφία δέχεται τα πυρά της μαρξικής κριτικής: ο Φώυερμπαχ, στο μέτρο που δεν αντιλαμβάνεται την ανθρώπινη ουσία ως το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, προβαίνει σε *αφαιρέσεις* από την πραγματική *πορεία της ιστορίας*, προϋποθέτοντας ως υποκείμενο της ιστορίας ένα «ανθρώπινο άτομο αφηρημένο, απομονωμένο», το

⁵⁵⁵ Στις *Θέσεις για τον Φώυερμπαχ*, ο Μαρξ αναφέρεται ακροθιγώς και στην κριτική της θρησκείας (IV, VI, VII, VIII). Στο πλαίσιο αυτής της κριτικής το θρησκευτικό πνεύμα κατανοείται ως κοινωνικό προϊόν, ενώ κάθε μυστήριο που εκτρέπει τη θεωρία προς το μυστικισμό βρίσκει την ορθολογική του λύση στην ανθρώπινη πρακτική και στην κατανόησή της, βλ. *ό.π.*, σσ. 47, 48.

⁵⁵⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 46.

⁵⁵⁷ Βλ. *ό.π.*, σσ. 46, 47.

⁵⁵⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 47. Πρβλ. Ετιέν Μπαλιμπάρ, *ό.π.*, σσ. 52-55, όπου υποστηρίζεται πως ο Μαρξ, απορρίπτοντας συγχρόνως την *ατομικιστική* οπτική (προτεραιότητα και φανταστική σύλληψη μιας ατομικότητας που θα μπορούσε να οριστεί δι' εαυτήν), καθώς και την οπτική του *οργανικισμού* (ολιστική οπτική/ προτεραιότητα του όλου/ της κοινωνίας ως αδιαίρετης ενότητας της οποίας τα άτομα αποτελούν απλώς λειτουργικά μέλη), προκρίνει τη σύλληψη μιας δημιουργικής σχέσης, η οποία μετατοπίζει το ερώτημα της ανθρώπινης ουσίας: ο Μπαλιμπάρ προσδιορίζει την εν λόγω σύλληψη με την έννοια της διατομικότητας, την οποία δανείζεται από στοχαστές του 20^{ου} αιώνα (Κοζέβ, Σιμοντόν, Λακάν, κ.λπ.), χωρίς να αρνείται τις οντολογικές συνδηλώσεις, υποστηρίζοντας ωστόσο πως με τη «διατομική οντολογία», «η συζήτηση για τις σχέσεις του ατόμου και του γένους αντικαθίστανται από ένα πρόγραμμα έρευνας σχετικά με την ποικιλία των σχέσεων, που αποτελούν εξίσου μεταβάσεις, μεταβιβάσεις ή διαβιβάσεις, κατά τις οποίες πλέκεται και ξεπλέκεται ο δεσμός των ατόμων με την κοινότητα, δεσμός που, αντιστρόφως, συγκροτεί τα ίδια τα άτομα». Πρβλ. Ernst Bloch, *ό.π.*, σ. 74.

οποίο «ανήκει στην πραγματικότητα⁵⁵⁹ σε μια καθορισμένη κοινωνική μορφή». ⁵⁶⁰

Η μαρξική αναφορά στο «αφηρημένο κι απομονωμένο άτομο», η οποία απαντά στα γραπτά της περιόδου, περιγράφει το άτομο της αστικής κοινωνίας, το εγωιστικό άτομο που συνδέεται με τα άλλα άτομα εξαιτίας της φυσικής αναγκαιότητας και του ατομικού συμφέροντος. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Μαρξ χαρακτηρίζει, στις *Θέσεις για τον Φώυερμπαχ*, τον φώυερμπαχικό υλισμό ως *εποπτικό υλισμό*, «το ανώτερο αποτέλεσμα» του οποίου είναι «η αντίληψη των απομονωμένων ατόμων και της ιδιωτικής κοινωνίας». ⁵⁶¹ Υπ' αυτή την έννοια, ο Μαρξ ταυτίζει τη σκοπιά του «παλιού υλισμού» με εκείνη της «ιδιωτικής κοινωνίας» [*bürgerlichen Gesellschaft*], δηλαδή της αστικής κοινωνίας. Ο ίδιος, εκφράζοντας, όπως αφήνει να εννοηθεί στη *Δέκατη Θέση*, τον «καινούριο υλισμό», προκαταβάλλει τη σκοπιά της «ανθρώπινης κοινωνίας» ή της «κοινωνικοποιημένης ανθρωπότητας». ⁵⁶² Προκαταβάλλει, τέλος, τη σκοπιά της επαναστατικής πρακτικής και αλλαγής, στην περίφημη *Ενδέκατη Θέση*:

Οι φιλόσοφοι έχουν απλώς *εξηγήσει* τον κόσμο με διάφορους τρόπους, αυτό που έχει σημασία είναι να τον *αλλάξουμε*. ⁵⁶³

4.2 Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ (1845-1846)

4.2.1 ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η *Γερμανική Ιδεολογία* συγγράφεται από τους Μαρξ και Ένγκελς μεταξύ του φθινοπώρου του 1845 και των μέσων του 1846 στις Βρυξέλλες, όπου ο Μαρξ είχε εγκατασταθεί από τον Φλεβάρη 1845, μετά το διάταγμα απέλασής του από τη Γαλλία από την κυβέρνηση του Guizot. Στον *Πρόλογο της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* (1859) σημειώνει για τη *Γερμανική Ιδεολογία*:

⁵⁵⁹ Ο Ένγκελς έχει προσθέσει τις λέξεις «στην πραγματικότητα» (σημείωση του μεταφραστή).

⁵⁶⁰ Βλ. Καρλ Μαρξ, «Θέσεις για τον Φώυερμπαχ», *ό.π.*, σ. 47. Πρβλ. Ernst Bloch, *ό.π.*, σ. 75.

⁵⁶¹ Βλ. Καρλ Μαρξ, «Θέσεις για τον Φώυερμπαχ», *ό.π.*, σ. 48.

⁵⁶² Βλ. *ό.π.*

⁵⁶³ Βλ. *ό.π.*

Ο Φρίντριχ Ένγκελς, με τον οποίο διατηρούσα τακτική γραπτή ανταλλαγή ιδεών μετά από τη δημοσίευση του ιδιοφυούς δοκιμίου του για την κριτική των οικονομικών κατηγοριών⁵⁶⁴ (στα *Γερμανογαλλικά Χρονικά*), είχε καταλήξει και αυτός από άλλο δρόμο (σύγκρινε με το έργο του «Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία»⁵⁶⁵) στο ίδιο συμπέρασμα με μένα και, όταν την άνοιξη του 1845 εγκαταστάθηκε κι εκείνος στις Βρυξέλλες, αποφασίσαμε να επεξεργαστούμε μαζί την άποψή μας σε αντιπαράθεση με την ιδεολογία της γερμανικής φιλοσοφίας, στην πραγματικότητα όμως να ξεκαθαρίσουμε τους λογαριασμούς μας με την προηγούμενη φιλοσοφική μας συνείδηση. Η πρόθεσή μας πραγματοποιήθηκε με τη μορφή της κριτικής της μετά-εγελιανής⁵⁶⁶ φιλοσοφίας. Το χειρόγραφο⁵⁶⁷, δύο χοντροί τόμοι σε όγδοο σχήμα, είχε φτάσει από καιρό στον τόπο της έκδοσής του στη Βεστφαλία, όταν πληροφορηθήκαμε ότι λόγω των νέων συνθηκών δεν ήταν δυνατή η εκτύπωση. Παρατήσαμε πολύ πρόθυμα το χειρόγραφο στην τρωκτική κριτική των ποντικών, αφού πια είχαμε πετύχει τον κύριο σκοπό μας – την κατανόηση του ζητήματος από εμάς τους ίδιους.⁵⁶⁸

Στη *Γερμανική Ιδεολογία*, εγκαινιάζεται αναλυτικά το ζήτημα της ιστορίας, με την έννοια της παραγωγής να κατέχει κεντρική θέση στην ανάλυση.⁵⁶⁹ Η ιστορία κατανοείται ως το έδαφος της πραγματικότητας στην αντίθεσή του προς το

⁵⁶⁴ Βλ. Φρήντριχ Ένγκελς, «Περίγραμμα μιας κριτικής της οικονομικής επιστήμης», σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840 – μια ανθολογία*, ό.π..

⁵⁶⁵ Βλ. Friedrich Engels, «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», *Marx-Engels Werke (MEW)*, Dietz Verlag, 1961, τομ. 2, σσ. 225-506.

⁵⁶⁶ «Μεταεγελιανής» στην ελληνική μετάφραση.

⁵⁶⁷ Βλ. «Die deutsche Ideologie», *Marx-Engels Werke (MEW)*, Dietz Verlag, 1961, τομ. 3, σσ. 9-530.

⁵⁶⁸ Καρλ Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, ό.π., σσ. 21, 22.

⁵⁶⁹ Παραθέτοντας ένα απόσπασμα από τη «Φωνή του Λαού» (γερμανικό κομμουνιστικό περιοδικό), το οποίο διαχωρίζει την έννοια της εργασίας από εκείνη της παραγωγής, ο Μαρξ υιοθετεί στη *Γερμανική Ιδεολογία* την κεφαλαιώδους σημασίας στο έργο του έννοια της παραγωγής: «Αυτό που ονομάζεται σήμερα εργασία είναι μονάχα ένα ασήμαντα μικρό μέρος της τεράστιας, ισχυρής διαδικασίας της παραγωγής. Γιατί η θρησκεία και η ηθική τιμούν με το όνομα της εργασίας μονάχα το είδος της παραγωγής που είναι απωθητικό και επικίνδυνο, και επιπρόσθετα διακινδυνεύουν να εξωραΐσουν την τέτοια εργασία με όλα τα είδη ρητών – σα να επρόκειτο για λόγια ευλογίας (ή μαγείας) – «εργασία με τον ιδρώτα του προσώπου σου» σα δοκιμασία που επιβάλλεται από το Θεό, η «εργασία κάνει γλυκιά τη ζωή» για ενθάρρυνση κτλ. Η ηθική του κόσμου όπου ζούμε αποφεύγει πολύ σοφά να ονομάσει επίσης εργασία τις ελκυστικές και ελεύθερες πλευρές της ανθρώπινης επικοινωνίας. Οι τέτοιες πλευρές ψέγονται από την ηθική, αν και αποτελούν κι αυτές παραγωγή. Η ηθική κατηγορεί πρόθυμα αυτά τα πράγματα σα ματαιοδοξία, μάταιη διασκέδαση, αισθησιασμό. Ο κομμουνισμός έχει ξεσκεπάσει αυτό το υποκριτικό κήρυγμα, αυτή την άθλια ηθική». Βλ. Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμος Α, ό.π. σ. 301. Η θεώρησή μας της έννοιας της παραγωγής ως κεντρικής της ανάλυσης έννοιας μας φέρνει σε αντιδικία με τον Αλτουσέρ για τον οποίο είναι αντίθετα η έννοια του καταμερισμού της εργασίας «που σ' αυτό το κείμενο παίζει τον πρώτο ρόλο», βλ. Λουί Αλτουσέρ, *Για τον Μαρξ*, μετάφραση Τάκης Καφετζής, Γράμματα, Αθήνα 1978, σ. 32. Βλ. και Λουί Αλτουσέρ, *Σημείωση σχετικά με τις Θέσεις για τον Φόουερμπαχ*, μετάφραση Τ. Κυπριανίδης, επιμέλεια Δ. Δημούλης, Θέσεις, τ. 58: Ιανουάριος-Μάρτιος 1997.

έδαφος της *ιδεολογίας*,⁵⁷⁰ επίσης κεντρικό θέμα του έργου, όπως άλλωστε το μαρτυρεί κι ο τίτλος του. Ο Μαρξ ορίζει ως βάση της ιστορίας την *υλική παραγωγή της άμεσης ζωής και τη μορφή επικοινωνίας* που αντιστοιχεί σε αυτή, παραγωγή που, όπως σημειώνει, αποτελεί «τη βάση του κράτους και του υπόλοιπου ιδεαλιστικού εποικοδομήματος»⁵⁷¹ κι επιδιώκει την παρουσίαση του ζητήματος «στην ολότητά του», καταδεικνύοντας «την αμοιβαία επίδραση αυτών των διαφόρων πλευρών ανάμεσά τους».⁵⁷² Σύμφωνα με τον ίδιο, το σύνολο παραγωγικών δυνάμεων, κεφαλαίων, και κοινωνικών μορφών επικοινωνίας συνιστά την πραγματική βάση αυτού που οι φιλόσοφοι κατανόησαν ως «υπόσταση» και «ουσία του ανθρώπου».⁵⁷³

Η αντίληψη αυτή της ιστορίας, σημειώνει ο Μαρξ, «δεν εξηγεί την πρακτική από την ιδέα, αλλά εξηγεί το σχηματισμό των ιδεών από την υλική πρακτική», συμπεραίνοντας πως «όλες οι μορφές και τα προϊόντα της συνείδησης» μπορούν να εξαλειφθούν όχι με διανοητική κριτική, αλλά «μόνο με την πρακτική ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων που γέννησαν αυτή την ιδεαλιστική φλυαρία».⁵⁷⁴ Συμπεραίνει πως «όχι η κριτική αλλά η επανάσταση είναι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας», πως τελικά «οι περιστάσεις φτιάχνουν τους ανθρώπους, όπως ακριβώς οι άνθρωποι φτιάχνουν τις περιστάσεις».⁵⁷⁵ Η μέθοδός του έρχεται σε αντίθεση με εκείνη των Γερμανών φιλοσόφων, οι οποίοι συνάγοντας αρχικά μια αφαίρεση από ένα γεγονός, εξηγούν στη συνέχεια πως αυτό το γεγονός εδράζεται στην αφαίρεση.⁵⁷⁶

Η κριτική αυτή ήδη απαντά στην *Αγία Οικογένεια*, στο άρθρο *Για το Εβραϊκό Ζήτημα*, στα *Γαλλογερμανικά Χρονικά* και στην *Εισαγωγή στην Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, έργα στα οποία υποδείχθηκε, με τα λόγια του Μαρξ, η «υλιστική αντίληψη για τον κόσμο», μια αντίληψη «που δεν είναι χωρίς προϋποθέσεις, αλλά που παρατηρεί εμπειρικά τις πραγματικές υλικές προϋποθέσεις σαν τέτοιες» και συνιστά ως εκ τούτου την πρώτη «πραγματικά

⁵⁷⁰ Βλ. Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμος Β, μετάφραση Γ. Κρητικός, Κ. Φιλίνης, επιμέλεια Γ. Κρητικός, τρίτη ανατύπωση, Gutenberg, Αθήνα 1989, σ. 210.

⁵⁷¹ Τόμος Α, ό.π., σ. 128.

⁵⁷² Ό.π., σ. 87.

⁵⁷³ Βλ. ό.π., σ. 88.

⁵⁷⁴ Βλ. ό.π., σ. 87.

⁵⁷⁵ Βλ. ό.π., σ. 87, 88.

⁵⁷⁶ Βλ. Τόμος Β, ό.π., σ. 243.

[...] κριτική αντίληψη για τον κόσμο».⁵⁷⁷ Στη *Γερμανική Ιδεολογία*, ο Μαρξ υποστηρίζει, λοιπόν, τη συνέχεια της σκέψης του, επισημαίνοντας, ωστόσο, τη «φιλοσοφική φρασεολογία» των προγενέστερων έργων του, τις «χρησιμοποιούμενες φιλοσοφικές εκφράσεις όπως «ανθρώπινη ουσία», «γένος», κ.λπ.», οι οποίες «έδωσαν στους Γερμανούς θεωρητικούς την ευκαιρία που επιθυμούσαν, για να παρανοήσουν την πραγματική κατεύθυνση της σκέψης και να πιστέψουν ότι κι εδώ πάλι το ζήτημα ήταν απλώς να δοθεί μια καινούρια μορφή στο τετριμμένο τους θεωρητικό ρούχο».⁵⁷⁸

Στη *Γερμανική Ιδεολογία*, ο Μαρξ διακηρύσσει την πρόθεσή του «να αφήσει κατά μέρος τη φιλοσοφία» και «να αφοσιωθεί σαν ένας συνηθισμένος άνθρωπος στη μελέτη της πραγματικότητας, που γι' αυτήν υπάρχει επίσης ένας τεράστιος όγκος υλικού, άγνωστος βέβαια στους φιλοσόφους».⁵⁷⁹ Διακηρύσσει ταυτόχρονα την πρόθεσή του να υπερβεί τη φιλοσοφική γλώσσα και σημειώνει σχετικά:

Για τους φιλοσόφους, ένα από τα δυσκολότερα καθήκοντα είναι να κατεβαίνουν από τον κόσμο των στοχασμών στον πραγματικό κόσμο. Η άμεση πραγματικότητα της σκέψης είναι η γλώσσα. Οι φιλόσοφοι, όπως ακριβώς αυτονόμησαν τη σκέψη, έτσι έπρεπε να κάνουν και τη γλώσσα ένα αυτόνομο βασίλειο. Αυτό είναι το μυστικό της φιλοσοφικής γλώσσας, όπου οι στοχασμοί ως λέξεις έχουν ένα δικό τους περιεχόμενο. [...] Η γλώσσα γίνεται, φυσικά, μια σκέτη κενολογία μόλις αυτονομηθεί.⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ Τόμος Α, ό.π., σσ. 329, 330. Ο *Φώυερμπαχ* μνημονεύεται ως ο φιλόσοφος που άνοιξε το δρόμο προς την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, καταδεικνύοντας τον θρησκευτικό κόσμο ως μια ψευδαίσθηση του γήινου κόσμου, βλ. ό.π., σ. 329. Από την άλλη, δεν κατόρθωσε, σύμφωνα με τον Μαρξ, να συνενώσει τον υλισμό με την ιστορία και ως εκ τούτου αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο μονάχα σαν ένα «αντικείμενο των αισθήσεων», όχι σαν «αισθητή δραστηριότητα», αντιλαμβάνεται τους ανθρώπους όχι στη δεδομένη τους κοινωνική σχέση, όχι μέσα στους υπάρχοντες όρους ζωής τους, όχι ως πραγματικά υπαρκτούς δραστήριους ανθρώπους, αλλά σταματάει στην αφαίρεση «άνθρωπος». Η κριτική του δεν αγγίζει τους πραγματικούς όρους της ζωής των ατόμων κι «όταν, λόγου χάρη», σημειώνει χαρακτηριστικά ο Μαρξ, «βλέπει αντί για υγιείς ανθρώπους ένα πλήθος από αδеноπαθείς, ξεθεωμένους απ' τη δουλειά, φθισικούς και πεινασμένους, αναγκάζεται να καταφύγει στην «ανώτερη αντίληψη» και στην ιδεατή «αντιστάθμιση μέσα στο είδος». Έτσι ξανακυλάει στον ιδεαλισμό στο σημείο ακριβώς που ο κομμουνιστής υλιστής βλέπει την ανάγκη, και ταυτόχρονα την προϋπόθεση, για έναν μετασχηματισμό τόσο της βιομηχανίας όσο και της κοινωνικής δομής», βλ. ό.π., σσ. 72, 73.

⁵⁷⁸ Ό.π., σ. 330.

⁵⁷⁹ Ό.π.

⁵⁸⁰ Τόμος Β, ό.π., σ. 199.

4.2.2 ΙΣΤΟΡΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Στη *Γερμανική Ιδεολογία*, ο Μαρξ προβαίνει σε μια αποσπασματική πλην όμως ριζοσπαστική ανάλυση αναφορικά με την *ιστορία* και την *ιστοριογραφία*.⁵⁸¹ Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης καταφέρεται εναντίον του *αναχρονισμού* και της *τελεολογίας* («η κατοπινή ιστορία να γίνεται ο σκοπός της προηγούμενης ιστορίας»⁵⁸²) και κυρίως εναντίον της *ιδεολογίας*. Για τον ίδιο, «η ιστορία δεν υπακούει σε τελεολογικές υπαγορεύσεις, σε *προορισμούς του Ανθρώπου*, δεν υπαγορεύεται από κανενός είδους *φυσικά δεδομένο νόμο*».⁵⁸³ Ο άνθρωπος δύναται να χρονικοποιείται ακριβώς επειδή και μόνο είναι μια ιστορική ύπαρξη.⁵⁸⁴ Η ιστορία, σημειώνει, πάντοτε γράφονταν σύμφωνα με ένα κριτήριο έξω από αυτή, έξω από τα πραγματικά άτομα και τους υλικούς όρους της ζωής τους, έξω δηλαδή από την «πραγματική βάση της ιστορίας» η οποία «είτε παραμελήθηκε τελείως, είτε θεωρήθηκε δευτερεύον θέμα άσχετο με την πορεία της ιστορίας».⁵⁸⁵ Γράφονταν σύμφωνα με τη «φαντασία» και την «αντίληψη» των δεδομένων ανθρώπων για την πραγματική τους πρακτική.⁵⁸⁶ Έτσι, περιορίζονταν είτε στην καταγραφή της ιστορίας των *ιδεών μιας εποχής*,⁵⁸⁷ είτε στην καταγραφή της πολιτικής δράσης των ηγετών και των κρατών, των θρησκευτικών και κάθε είδους θεωρητικών αγώνων, στη βάση μιας αντίληψης σύμφωνα με την οποία η *θρησκεία* και η *πολιτική* συνιστούν τα μοναδικά κίνητρα της ιστορικής κίνησης, ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι παρά «μόνο μορφές των πραγματικών της κινήτρων».⁵⁸⁸

⁵⁸¹ Πρβλ. Eric J. Hobsbawm, *Η συμβολή του Καρόλου Μαρξ στην επιστήμη της ιστορίας*, μετάφραση Αλέξης Πολίτης, Ε.Ν.Μ.Ε. – Μνήμων, Αθήνα 1981.

⁵⁸² Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Τόμος Α, ό.π., σ. 83. Βλ. και παρακάτω, τη μαρξική κριτική ενάντια στη «λαθραία εισαγωγή» του μέσου ατόμου του κατοπινού σταδίου μέσα στο προηγούμενο στάδιο, βλ. ό.π., σσ. 127, 128.

⁵⁸³ Νίκος Θεοτοκάς, «Τα ίχνη και η κατασκευή του παρελθόντος: ο Καρλ Μαρξ και η κριτική ιστοριογραφία», Νίκος Θεοτοκάς, Γιώργος Σταθάκης, *Δοκίμια για τον Μαρξ*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008, σ. 13. Για το ζήτημα της κριτικής απόρριψης από τον Μαρξ των *τελεολογικών αντιλήψεων για την εξέλιξη και την πρόοδο*, βλ. και ό.π., σσ. 18-20.

⁵⁸⁴ Giorgio Agamben, ό.π., σ. 31.

⁵⁸⁵ Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Τόμος Α, ό.π., σ. 88.

⁵⁸⁶ Βλ. ό.π., σ. 89.

⁵⁸⁷ Βλ. ό.π., σ. 91.

⁵⁸⁸ Βλ. ό.π., σ. 89. Για την έννοια της *κριτικής ιστοριογραφίας* πρβλ. Νίκος Θεοτοκάς, ό.π., σσ. 28-33.

Η πνευματική παραγωγή των ατόμων, όπως αυτή «εκφράζεται στη γλώσσα της πολιτικής, των νόμων, της ηθικής, της θρησκείας, της μεταφυσικής, κ.λπ., ενός λαού»,⁵⁸⁹ η παραγωγή των «ιδεολογικών αντανάκλασεων» της υλικής διαδικασίας της ζωής, κατανοείται ως φαινόμενο που πηγάζει από την ίδια την ιστορική διαδικασία της ζωής των ατόμων: «Αν σε κάθε ιδεολογία», σημειώνει, «οι άνθρωποι και οι περιστάσεις τους παρουσιάζονται το πάνω κάτω, όπως σε ένα σκοτεινό θάλαμο, το φαινόμενο αυτό πηγάζει ακριβώς από την ιστορική διαδικασία της ζωής τους, όπως ακριβώς η αντιστροφή των αντικειμένων πάνω στον αμφιβληστροειδή πηγάζει από την άμεσα φυσική διαδικασία της ζωής τους».⁵⁹⁰ Η εν λόγω κατανόηση στερεί από την *ηθική*, τη *θρησκεία*, τη *μεταφυσική*, *κάθε άλλη ιδεολογία* και τις *αντίστοιχες μορφές συνείδησης* την όψη της αυτονομίας τους.⁵⁹¹ Για τον Μαρξ, η συνείδηση είναι η «συνειδητή ύπαρξη, και η ύπαρξη των ανθρώπων είναι η πραγματική διαδικασία της ζωής τους».⁵⁹² Πηγάζει, όπως και η ομιλία, από την αναγκαιότητα της επικοινωνίας με άλλους ανθρώπους και συνιστά επομένως «ευθύς εξ αρχής ένα κοινωνικό προϊόν».⁵⁹³

Από τη στιγμή που εμφανίζεται ο καταμερισμός υλικής και πνευματικής εργασίας, η συνείδηση, σημειώνει ο Μαρξ, «μπορεί πραγματικά να φαντάζεται ότι είναι κάτι διαφορετικό από τη συνείδηση της υπάρχουσας πρακτικής», μπορεί «να χειραφετήσει τον εαυτό της από τον κόσμο και να προχωρήσει στη διαμόρφωση της «καθαρής» θεωρίας, της θεολογίας, της φιλοσοφίας, της ηθικής, κ.λπ.».⁵⁹⁴ Όταν ακόμα κι αυτή «η θεωρία, η θεολογία, η φιλοσοφία, η ηθική, κλπ. έρχεται σε αντίθεση με τις υπάρχουσες σχέσεις, αυτό μπορεί να συμβεί μονάχα επειδή οι υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις έχουν έρθει σε

⁵⁸⁹ Βλ. Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Τόμος Α, ό.π., σ. 67.

⁵⁹⁰ *Ο.π.*

⁵⁹¹ *Ο.π.*, σ. 68. «Από τη στιγμή που θα περιγραφεί αυτή η διαδικασία ζωής, η ιστορία παύει να είναι μια συλλογή νεκρών γεγονότων, όπως τη θεωρούν οι εμπειριστές (που και οι ίδιοι είναι επίσης αφηρημένοι), ή μια φανταστική δραστηριότητα φανταστικών υποκειμένων, όπως συμβαίνει με τους ιδεαλιστές». *Ο.π.* Πρβλ. Max Horkheimer, «Traditional and Critical Theory», σε *Critical Theory; Selected Essays*, Continuum International Publishing Group, Νέα Υόρκη 1972, σ. 197.

⁵⁹² Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Τόμος Α, ό.π., σ. 67.

⁵⁹³ *Ο.π.*, σ. 76. Για τη *συνείδηση* και την ιστορική της εξέλιξη, βλ. και παρακάτω σσ. 76, 77.

⁵⁹⁴ *Ο.π.*, σ. 77.

αντίθεση με τις υπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις».⁵⁹⁵ Ο μόνος τρόπος για να υπερβληθεί αυτή η αντίφαση είναι, σύμφωνα με τον Μαρξ, η κατάργηση του καταμερισμού της εργασίας.⁵⁹⁶

Στη *Γερμανική Ιδεολογία* αντιπαράτίθεται η *θεωρία στην πραγματική γνώση*, στη *θετική επιστήμη*, και η τελευταία προσδιορίζεται ως «έκθεση της πρακτικής δραστηριότητας, της πρακτικής διαδικασίας της ανάπτυξης των ανθρώπων». Οι *αφαιρέσεις* «που προκύπτουν από την παρατήρηση της ιστορικής εξέλιξης των ανθρώπων», και οι οποίες αποσπασμένες από την πραγματική ιστορία, δεν έχουν αυτές καθ' εαυτές καμία αξία, μπορούν μονάχα να χρησιμεύσουν, σύμφωνα με τον Μαρξ, για να διευκολύνουν την τακτοποίηση του ιστορικού υλικού.⁵⁹⁷

Στη *Γερμανική Ιδεολογία* αποκρυσταλλώνεται ταυτόχρονα η κριτική στους Γερμανούς νέο-εγελιανούς⁵⁹⁸, «θεωρητικούς της ιδεολογίας»⁵⁹⁹, των οποίων η φιλοσοφία, υποστηρίζει ο Μαρξ, «μιμείται απλώς με φιλοσοφική μορφή τις αντιλήψεις της μεσαίας γερμανικής τάξης».⁶⁰⁰ Καταδεικνύονται ως «οι πιο πιστοί συντηρητικοί»,⁶⁰¹ στο μέτρο που «εξυμν[ούν] σαν νόμιμη» την υποτιθέμενη «κυριαρχία της θρησκείας, των εννοιών, μιας καθολικής αρχής στον κόσμο που υπάρχει», (σε αντίθεση με τους παλιούς εγελιανούς που συμμερίζονταν την πίστη στην κυριαρχία αυτή, όμως της επιτίθεντο θεωρώντας τη σαν σφετερισμό).⁶⁰² Εκφράζοντας την «παλιά χριστιανική εξερεύνηση της καρδιάς», παραινούν όχι για την αλλαγή της κοινωνικής πραγματικότητας συλλογικά αλλά για την αλλαγή της πραγματικότητας του καθενός ατομικά και μέσα στον εαυτό του.⁶⁰³

⁵⁹⁵ Ο.π.

⁵⁹⁶ Βλ. ό.π., σσ. 77, 78.

⁵⁹⁷ Βλ. ό.π., σ. 68. Πρβλ. Max Horkheimer, ό.π., σσ. 194, 195.

⁵⁹⁸ «Χεγκελιανούς» στην ελληνική μετάφραση. Στο παρόν κείμενο έχουμε προβεί σε τέτοιες λεκτικές (ορθογραφικές, γραμματικές, κ.λπ.) διαφοροποιήσεις, που σε κανένα βαθμό δεν τροποποιούν το περιεχόμενο των λέξεων.

⁵⁹⁹ Βλ. ό.π., σ. 55. Στους *θεωρητικούς της ιδεολογίας* ο Μαρξ κατατάσσει και τον Καντ, βλ. ό.π., σ. 273.

⁶⁰⁰ Ο.π., σ. 53.

⁶⁰¹ Ο.π., σ. 60.

⁶⁰² Βλ. ό.π., σ. 59.

⁶⁰³ Βλ. ό.π., σ. 295.

Την ίδια στιγμή, η οποιαδήποτε πολεμική τους εναντίον του πραγματικού κόσμου περιορίζεται στην πολεμική εναντίον των «φράσεων» αυτού του κόσμου.⁶⁰⁴ Μετατρέποντας τις πρακτικές συγκρούσεις σε ιδεατές, με άλλα λόγια, μετατρέποντας «την αρχική πηγή της ιδεατής αντανάκλασης, στη συνέπεια αυτής της ιδεολογικής ψευδαίσθησης», καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι «δεν υπάρχει ζήτημα πρακτικής κατάργησης της πρακτικής σύγκρουσης, αλλά μονάχα αποκήρυξη της ιδέας αυτής της σύγκρουσης».⁶⁰⁵ Το νέο-εγελιανό αίτημα της εξέγερσης εναντίον της «κυριαρχίας των σκέψεων»⁶⁰⁶ είχε ήδη απαντηθεί από τον Μαρξ σε προηγούμενα έργα: δεν πρόκειται για ζήτημα θεωρητικό, αλλά πρακτικό, χρειάζονται γι' αυτό πραγματικοί άνθρωποι, που μπορούν να ασκήσουν πρακτική δύναμη. Η χειραφέτηση στην απλή θεωρία δεν αποτελεί παρά ψευδαίσθηση και η πραγματική ελευθερία απαιτεί πέραν από την ιδεαλιστική «βούληση» πολύ απτές, πολύ υλικές συνθήκες.⁶⁰⁷

4.2.3 Η ΥΛΙΣΤΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Στη βάση της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, όπως σκιαγραφείται στη *Γερμανική Ιδεολογία*, βρίσκονται τα πραγματικά άτομα, η δραστηριότητα και οι υλικοί όροι της ζωής τους ως αναλυτικές προϋποθέσεις που μπορούν να επαληθευτούν εμπειρικά.⁶⁰⁸ Η «πραγματική φύση του ανθρώπου» και οι μεταβαλλόμενες από την ανθρώπινη δράση φυσικές συνθήκες του

⁶⁰⁴ Βλ. ό.π., σ. 60.

⁶⁰⁵ Ό.π., σ. 394.

⁶⁰⁶ Ό.π., σ. 53.

⁶⁰⁷ Βλ. Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Αγία Οικογένεια*, (*Η Κριτική της Κριτικής [Κριτικής]*), ό.π., σ. 118. Πέραν τούτων, οι νέο-εγελιανοί δεν αποπειράθηκαν ποτέ, σημειώνει ο Μαρξ, μια ριζική κριτική του εγελιανού συστήματος. Σε έναν μεθοδολογικό παραλληλισμό, ο Μαρξ τοποθετεί τους νέο-εγελιανούς στο πλάι των αστών οικονομολόγων: κατ' αναλογία προς τους τελευταίους, οι οποίοι στρέφονταν κατά της μίας ή της άλλης μορφής ιδιοκτησίας, αλλά όχι κατά της ιδιοκτησίας ως κυρίαρχης κοινωνικής σχέσης (επιχείρημα που εμφανίζεται και στην *Αγία Οικογένεια*), οι νέο-εγελιανοί απομονώνουν μια πλευρά του εγελιανού συστήματος και τη στρέφουν εναντίον του όλου συστήματος καθώς και εναντίον των πλευρών που έχουν απομονώσει οι άλλοι. Βλ. *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμος Α, ό.π., σ. 58.

⁶⁰⁸ Βλ. ό.π., σσ. 60, 61.

περιβάλλοντός του συνιστούν επίσης αντικείμενο της ιστορίας.⁶⁰⁹ Η ιστορία ενός μεμονωμένου ατόμου δεν μπορεί να αποσπαστεί από την ιστορία των προηγούμενων ή των σύγχρονών του ατόμων, αλλά καθορίζεται από αυτή.⁶¹⁰ Η συνένωση («σωματική οργάνωση») των ατόμων προϋποθέτει την παραγωγή των αναγκαίων για τη συντήρησή τους μέσων.⁶¹¹ Η γέννηση και η ικανοποίηση των ανθρωπίνων αναγκών είναι μια ιστορική διαδικασία.⁶¹² Η παραγωγή των υλικών όρων για την ικανοποίηση των αναγκών συνιστά έτσι την πρώτη ιστορική πράξη.⁶¹³ Η ίδια «η πρώτη ανάγκη που ικανοποιήθηκε, η πράξη της ικανοποίησής της και το όργανο που αποκτήθηκε απ' αυτή την ικανοποίηση, οδηγεί σε καινούριες ανάγκες. Και αυτή η παραγωγή καινούριων αναγκών είναι η πρώτη ιστορική πράξη», συμπληρώνει ο Μαρξ.⁶¹⁴ Η τρίτη ιστορική πράξη συνίσταται στην αναπαραγωγή του είδους.⁶¹⁵ Αλληλένδετη με την παραγωγή είναι η *συνεργασία των ατόμων, ως κοινωνική σχέση και παραγωγική δύναμη*, η οποία προσδιορίζεται ιστορικά:

Η παραγωγή της ζωής, σημειώνει ο Μαρξ, τόσο του καθενός μέσα στην εργασία όσο και καινούριας ζωής μέσω της γέννησης απογόνων, εμφανίζεται τώρα σα μια διπλή σχέση: από τη μια μεριά σα φυσική και από την άλλη σαν κοινωνική σχέση. Λέγοντας κοινωνική εννοούμε τη συνεργασία πολλών ατόμων, άσχετο κάτω από ποιες συνθήκες, με ποιο τρόπο και για ποιο σκοπό. Από δω προκύπτει ότι ένας καθορισμένος τρόπος παραγωγής, ή βιομηχανικό στάδιο, συνδυάζεται πάντα μ' έναν καθορισμένο τρόπο συνεργασίας, ή κοινωνικό στάδιο, και αυτός ο τρόπος συνεργασίας είναι ο ίδιος μια «παραγωγική δύναμη».⁶¹⁶

⁶⁰⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 61. Ο Μαρξ κάνει λόγο για *ιστορική φύση* και τη *φυσική ιστορία* του ανθρώπου, βλ. *ό.π.*, σ. 71.

⁶¹⁰ Βλ. Τόμος Β, *ό.π.*, σ. 189.

⁶¹¹ Βλ. Τόμος Α, *ό.π.*, σ. 61.

⁶¹² Βλ. *ό.π.*, σ. 120.

⁶¹³ Βλ. *ό.π.*, σ. 73.

⁶¹⁴ *Ο.π.*, σ. 74.

⁶¹⁵ Βλ. *ό.π.*

⁶¹⁶ *Ο.π.*, σ. 75. Σε συνθήκες αστικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής, «Η κοινωνική δύναμη, δηλαδή η πολλαπλασιασμένη παραγωγική δύναμη, που γεννιέται από τη συνεργασία διαφόρων ατόμων, όπως αυτή καθορίζεται από τον καταμερισμό της εργασίας, παρουσιάζεται σ' αυτά τα άτομα, μια που η συνεργασία τους δεν είναι εθελοντική αλλά έχει προκύψει φυσικά, όχι σαν η δική τους ενωμένη δύναμη, αλλά σαν μια ξένη δύναμη που υπάρχει έξω απ' αυτά, που αγνοούν την προέλευσή της και το σκοπό της, που επομένως δε μπορούν να την ελέγχουν, που αντίθετα περνάει από μίαν ιδιόμορφη σειρά φάσεων και σταδίων τόσο ανεξάρτητη από τη θέληση και την πορεία των ανθρώπων, ώστε να διευθύνει στην πραγματικότητα αυτή τη θέληση και την πορεία των ανθρώπων». *Ο.π.*, σσ. 80, 81.

Ο *τρόπος παραγωγής*, ως μια *καθορισμένη μορφή δραστηριότητας ή τρόπος εκδήλωση της ζωής* των ατόμων, αντανακλά, σύμφωνα με τον Μαρξ, αυτό που *είναι* τα άτομα. Το *είναι* των ατόμων συμπίπτει με την παραγωγή τους (με το τι παράγουν και με το *πώς* το παράγουν) κι εξαρτάται από τους υλικούς όρους που την καθορίζουν.⁶¹⁷ Ταυτόχρονα, η παραγωγή προϋποθέτει την *επικοινωνία* (Verkehr) των ατόμων και καθορίζει τη μορφή της.⁶¹⁸ Οι όροι της επικοινωνίας των ατόμων «ανήκουν στην ατομικότητά τους και δε βρίσκονται καθόλου έξω απ' αυτά», σημειώνει ο Μαρξ.⁶¹⁹ Στην εξέλιξη της ιστορίας εμφανίζεται μια «συναρτημένη σειρά μορφών επικοινωνίας», καθεμία εκ των οποίων αντιστοιχεί στον εκάστοτε βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.⁶²⁰

Αλληλένδετος με την παραγωγή είναι και ο *καταμερισμός της εργασίας*.⁶²¹ Ο καταμερισμός της εργασίας καθορίζει την ποσοτική και ποιοτική *διανομή* της εργασίας και των προϊόντων της, *διανομή* που στην πραγματικότητα είναι *άνιση*.⁶²² Ο καταμερισμός της εργασίας καθορίζει, άλλως ειπείν, τη δομή των διαφόρων κοινωνικών τάξεων,⁶²³ ενώ το στάδιο ανάπτυξής του αντικατοπτρίζει μια *μορφή ιδιοκτησίας*.⁶²⁴ Ο Μαρξ αναφέρει ως την πρώτη στοιχειώδη μορφή ιδιοκτησίας τη *λανθάνουσα δουλεία στην οικογένεια*, η οποία, θεωρεί,

⁶¹⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 61.

⁶¹⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 62.

⁶¹⁹ *Ο.π.*, σ. 120.

⁶²⁰ Βλ. *ό.π.*, σσ. 120, 121. Η κατάκτηση, ο πόλεμος συνιστά, για παράδειγμα, μια μορφή επικοινωνίας. Στην εσφαλμένη ιστορική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία ο πόλεμος και η κατάκτηση συνιστούν την κινητήρια δύναμη της ιστορίας, ο Μαρξ αντιπαραβάλλει το επιχείρημα ότι η κατάκτηση καθορίζεται τελικά από στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων των κατακτημένων, βλ. *ό.π.*, σσ. 122, 123.

⁶²¹ Ο καταμερισμός της εργασίας, αφ' ενός, καθορίζει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, κι αφ' ετέρου, αναπτύσσεται περαιτέρω από κάθε νέα παραγωγική δύναμη, στο βαθμό που αυτή δεν είναι απλώς μια ποσοτική επέκταση των ήδη γνωστών παραγωγικών δυνάμεων. Οδηγεί αρχικά στο διαχωρισμό βιομηχανικής/εμπορικής και αγροτικής εργασίας (και άρα στο διαχωρισμό πόλης και χωριού και στην αντίθεση των συμφερόντων τους), και στην πορεία στο διαχωρισμό εμπορικής και βιομηχανικής εργασίας, ενώ η περαιτέρω ανάπτυξη του οδηγεί στον καταμερισμό εντός μιας συγκεκριμένης εργασίας. Βλ. *ό.π.*, σ. 62.

⁶²² Βλ. *ό.π.*, σ. 78.

⁶²³ Βλ. *ό.π.*, σ. 71.

⁶²⁴ *Ο.π.*, σ. 62. Σε μια εκτενή αναφορά στις προαστικές μορφές ιδιοκτησίας (φυλετική, αρχαία κοινοτική/κρατική και φεουδαρχική), ο Μαρξ αναδεικνύει τους διαφορετικούς βαθμούς ανάπτυξης παραγωγικών δυνάμεων, επικοινωνίας και καταμερισμού της εργασίας. Σε κάθε μια από τις τρεις αυτές μορφές ιδιοκτησίας, οι υποτελείς τάξεις εμφανίζονται είτε ως δούλοι στις δύο πρώτες, είτε ως δουλοπάροικοι (και συντεχνίτες των οποίων η εργασία ελέγχονταν από άτομα με μικρό κεφάλαιο) στη φεουδαρχία. Βλ. *ό.π.*, σσ. 63-65.

«αντιστοιχεί απόλυτα στον ορισμό των σύγχρονων οικονομολόγων, που την αποκαλούν εξουσία διάθεσης της εργατικής δύναμης άλλων».⁶²⁵

Για τον Μαρξ, ο καταμερισμός της εργασίας και η ατομική ιδιοκτησία συνιστούν ταυτόσημες εκφράσεις, με την πρώτη να αναφέρεται στη δραστηριότητα και τη δεύτερη στο προϊόν αυτής της δραστηριότητας.⁶²⁶ Σε συνθήκες αστικής παραγωγής, η παραγωγική δραστηριότητα του ανθρώπου, στο μέτρο που «δεν καταμερίζεται εθελοντικά αλλά φυσικά», καθίσταται μια «ιδιαιτέρη, αποκλειστική σφαίρα δραστηριότητας, που του επιβάλλεται αναγκαστικά», «μια ξένη δύναμη που του αντιπαρατίθεται, που τον υποδουλώνει, αντί να ελέγχεται απ' αυτόν».⁶²⁷ Ταυτόχρονα, η ολοκληρωτική υποταγή των ατόμων στον καταμερισμό της εργασίας οδηγεί στην πλήρη εξάρτηση των ατόμων μεταξύ τους.⁶²⁸ Σε αυτό το πλαίσιο, η εργασία «είναι εξουσία πάνω σε άτομα, και όσο υπάρχει η τελευταία, πρέπει να υπάρχει και ατομική ιδιοκτησία».⁶²⁹

Στο πλαίσιο των αστικών όρων οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής, η ιδιοκτησία εμφανίζεται, λοιπόν, «σαν κυριαρχία της εργασίας, ιδιαίτερα της συσσωρευμένης εργασίας, του κεφαλαίου».⁶³⁰ Την ίδια στιγμή τα άτομα εμφανίζονται ως υποταγμένα στο προϊόν της εργασίας.⁶³¹ Η εργασία ελέγχεται και εξουσιάζεται από εντελώς καθορισμένους ιδιοκτήτες, ενώ η ατομική ιδιοκτησία ταυτίζεται με τη συσσωρευμένη εργασία κι αντιπαραβάλλεται στη ζωντανή εργασία.⁶³² Στις συνθήκες της αστικής παραγωγής, λοιπόν, έχουμε, από τη μια, ένα σύνολο παραγωγικών δυνάμεων, που «είναι δυνάμεις των ατόμων μονάχα στο βαθμό που αυτά τα ίδια είναι κάτοχοι ατομικής ιδιοκτησίας», κι από την άλλη, σε αντίθεση προς αυτές τις παραγωγικές δυνάμεις, έχουμε την πλειοψηφία των ατόμων, «που τους απόσπασαν αυτές τις δυνάμεις».⁶³³ Στη

⁶²⁵ Βλ. ό.π., σ. 78.

⁶²⁶ Βλ. ό.π.

⁶²⁷ Ό.π., σ. 80. Αντίθετα, σημειώνει στη συνέχεια ο Μαρξ, στην κομμουνιστική κοινωνία κανείς δεν έχει μία αποκλειστική σφαίρα δραστηριότητας και είναι η κοινωνία εκείνη που ρυθμίζει τη γενική παραγωγή, βλ. ό.π.

⁶²⁸ Βλ. ό.π., σ. 124.

⁶²⁹ Ό.π., σσ. 99, 100.

⁶³⁰ Βλ. ό.π., σ. 98.

⁶³¹ Βλ. ό.π.

⁶³² Βλ. ό.π., σσ. 287, 322.

⁶³³ Βλ. ό.π., σσ. 125, 126.

μεγάλη βιομηχανία, σημειώνει ο Μαρξ, κάνει την εμφάνισή της η αντίφαση ανάμεσα στα εργαλεία παραγωγής και την ατομική ιδιοκτησία, ενώ «το σύνολο των όρων ύπαρξης, οι προσδιορισμοί και οι περιορισμοί των ατόμων συγχωνεύονται σε δυο απλούστατες μορφές: την ατομική ιδιοκτησία και την εργασία».⁶³⁴

Ταυτόχρονα, σε συνθήκες αστικής παραγωγής, η ίδια η εργασία καθιστά τα άτομα μονόπλευρα και τα ακρωτηριάζει.⁶³⁵ «Η μεγάλη βιομηχανία», σημειώνει ο Μαρξ, «κάνει αφόρητη όχι μόνο τη σχέση προς τον κεφαλαιοκράτη, αλλά και την ίδια την εργασία».⁶³⁶ Σε αντίθεση με τον βιοτέχνη του μεσαίωνα, ο οποίος «ήταν τελείως απορροφημένος στην εργασία του, είχε μια ανεκτική και δουλική σχέση προς αυτή και υποτάσσονταν σ' αυτή σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από το σύγχρονο εργάτη», για τον τελευταίο «η δουλειά του τού είναι κάτι το αδιάφορο».⁶³⁷ Η εργασία χάνει «κάθε εξωτερική εμφάνιση αυτόνομης δραστηριότητας», ενώ υλική ζωή και αυτόνομη δραστηριότητα χωρίζονται σε τέτοιο βαθμό, «ώστε η υλική ζωή να εμφανίζεται αποκλειστικά σα σκοπός, και αυτό που παράγει αυτή την υλική ζωή, η εργασία (που είναι τώρα η μόνη δυνατή αλλά, όπως βλέπουμε, αρνητική μορφή αυτόνομης δραστηριότητας), σαν το μέσο».⁶³⁸

Στις συνθήκες της αστικής ιδιοκτησίας, τα άτομα «είναι ανεξάρτητα το ένα από το άλλο και παραμένουν μαζί μονάχα εξαιτίας της ανταλλαγής».⁶³⁹ Πρόκειται για μια «ανταλλαγή των ίδιων των ανθρώπων ανάμεσά τους» κι όχι πλέον για ανταλλαγή ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση όπου η εργασία του πρώτου ανταλλάσσεται με τα προϊόντα της δεύτερης, όπως συνέβαινε σε προγενέστερους τρόπους παραγωγής.⁶⁴⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, η κυριαρχία του ιδιοκτήτη πάνω σ' αυτούς που δεν έχουν ιδιοκτησία, δεν βασίζεται πλέον σε προσωπικές σχέσεις, σ' ένα είδος κοινότητας, αλλά «πρέπει να έχει πάρει μια

⁶³⁴ Βλ. ό.π., σσ. 99, 124.

⁶³⁵ Βλ. Τόμος Β, ό.π., σ. 187.

⁶³⁶ Τόμος Α, ό.π., σ. 111.

⁶³⁷ Βλ. ό.π., σ. 102.

⁶³⁸ Ό.π., σ. 126.

⁶³⁹ Βλ. ό.π., σ. 98.

⁶⁴⁰ Βλ. ό.π., σ. 99.

υλική μορφή σε κάτι τρίτο – το χρήμα».⁶⁴¹ Η δύναμη της αριστοκρατίας πέρασε με τη μορφή του χρήματος στις τσέπες των αστών, σημειώνει ο Μαρξ.⁶⁴²

Για τον αστό, «αξία καθεαυτή έχει μια μόνη σχέση – η σχέση της εκμετάλλευσης. [...] Η υλική έκφραση αυτού του οφέλους είναι το χρήμα, ο εκπρόσωπος της αξίας όλων των πραγμάτων, ανθρώπων και κοινωνικών σχέσεων»,⁶⁴³ το «κοινό μέτρο για όλα, ακόμα και για τα πιο ετερογενή πράγματα».⁶⁴⁴ Πλέον «όλες οι σχέσεις υπάγονται ουσιαστικά σε μια αφηρημένη χρηματική-εμπορική σχέση».⁶⁴⁵ Στο μέτρο που συνιστά το «αναγκαίο προϊόν καθορισμένων σχέσεων παραγωγής και επικοινωνίας»⁶⁴⁶ και ως γενικό μέσο ανταλλαγής έχει αυτονομηθεί, τόσο απέναντι στην κοινωνία όσο και απέναντι στα άτομα, αντανακλάται στη δύναμή του αυτή, η αυτονόμηση των ίδιων των σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής.⁶⁴⁷ Με το χρήμα, τέλος, κάθε μορφή επικοινωνίας και η ίδια η επικοινωνία των ατόμων θεωρείται τυχαία.⁶⁴⁸ Εν γένει, στο πλαίσιο των αστικών όρων οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής και κάτω από την κυριαρχία της αστικής τάξης, οι όροι ζωής των ατόμων μοιάζουν τυχαίοι. Ωστόσο, στην πραγματικότητα τα άτομα «είναι λιγότερο ελεύθερα, διότι είναι περισσότερο υποταγμένα στη δύναμη των πραγμάτων».⁶⁴⁹

Περαιτέρω, η υποταγή αυτή των ατόμων στον καταμερισμό της εργασίας, έχει ως συνέπεια την αντίθεση ανάμεσα σε ατομικό και συλλογικό συμφέρον, το οποίο «δεν υπάρχει απλώς στη φαντασία, σαν το «γενικό συμφέρον», αλλά πριν απ' όλα στην πραγματικότητα, σαν αμοιβαία αλληλεξάρτηση των ατόμων».⁶⁵⁰ Η αμοιβαία αλληλεξάρτηση των ατόμων κατανοείται λοιπόν ως θεμελιώδης όρος της αστικής κοινωνικής αναπαραγωγής και αντανακλάται στην πολιτική μορφή του κράτους. Σε συνθήκες αστικής παραγωγής κι ανταλλαγής λοιπόν, η κοινωνία

⁶⁴¹ Βλ. *ό.π.*

⁶⁴² *Ο.π.*, σ. 308.

⁶⁴³ Τόμος Β, *ό.π.*, σ. 154.

⁶⁴⁴ *Ο.π.*, σ. 191.

⁶⁴⁵ *Ο.π.*, σ. 153.

⁶⁴⁶ Τόμος Α, *ό.π.*, σ. 283.

⁶⁴⁷ Βλ. Τόμος Β, *ό.π.*, σ. 136.

⁶⁴⁸ Βλ. Τόμος Α, *ό.π.*, σ. 124.

⁶⁴⁹ *Ο.π.*, σ. 116.

⁶⁵⁰ *Ο.π.*, σ. 78.

«παίρνει μian ανεξάρτητη μορφή σαν κράτος, αποχωρισμένο από τα πραγματικά συμφέροντα του ατόμου και του συνόλου» και συγκροτείται ως «μια φανταστική απατηλή κοινότητα, που πάντοτε όμως βασίζεται πάνω στους πραγματικούς δεσμούς», όπως ο δεσμός που θεμελιώνεται στις τάξεις όπως έχουν προσδιοριστεί από τον καταμερισμό της εργασίας.⁶⁵¹ Στο πλαίσιο αυτό, υποστηρίζει ο Μαρξ, «όλοι οι αγώνες στο κράτος, ο αγώνας ανάμεσα στη δημοκρατία, την αριστοκρατία, και τη μοναρχία, ο αγώνας για το εκλογικό δικαίωμα, κτλ. κτλ., είναι απλώς οι απατηλές μορφές που κάτω απ' αυτές διεξάγονται οι πραγματικοί αγώνες των διαφόρων τάξεων ανάμεσά τους».⁶⁵²

4.2.4 ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Στη Γερμανική Ιδεολογία αφιερώνονται αρκετές γραμμές στην πραγμάτευση του κράτους και των πολιτικών θεσμών.⁶⁵³ Ο Μαρξ αναζητά τη σύνδεση της κοινωνικής δομής και του κράτους⁶⁵⁴ με την παραγωγή: «Το γεγονός επομένως είναι», σημειώνει, «ότι καθορισμένα άτομα, που είναι παραγωγικά δραστήρια κατά έναν καθορισμένο τρόπο, έρχονται σε καθορισμένες κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις».⁶⁵⁵ Με άλλα λόγια, «καθορισμένες σχέσεις της βιομηχανίας

⁶⁵¹ Βλ. ό.π., σσ. 78, 79. Τα άτομα, όπως υποτάσσονται στον καταμερισμό της εργασίας, έτσι υποτάσσονται και στην κοινωνική τους τάξη. Η τελευταία προδιαγράφει τους όρους της ζωής των ατόμων και συνεπιφέρει την υποταγή τους στις ταξικές τους ιδέες. Πρόκειται για φαινόμενο το οποίο μπορεί να εξαλειφθεί μονάχα με την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας και της ίδιας της εργασίας. Βλ. ό.π., σσ. 114, 115.

⁶⁵² Ό.π., σ. 79.

⁶⁵³ Η θεωρητική έγνοια του Μαρξ για το κράτος και το πολιτικό εν γένει είναι σαφής την περίοδο αυτή. Βλ. και το μαρξικό χειρόγραφο *Η κοινωνία των ιδιωτών και η κομμουνιστική επανάσταση* (πιθανώς γραμμένο το Γενάρη του 1845), στο οποίο διακρίνεται η πρόθεση του Μαρξ να μελετήσει μια σειρά πολιτικών ζητημάτων, βλ. Τόμος Β, ό.π., σ. 324. Στη Γερμανική Ιδεολογία, ο Μαρξ αναφέρεται, χωρίς να προβαίνει σε ιδιαίτερη ανάλυση στο «ρόλο της καταπίεσης στο Κράτος, το Δίκαιο, την ηθική, κ.λπ.». Βλ. Τόμος Α, ό.π., σ. 132. Αναφέρεται ακόμη στον καταναγκασμό «που ασκεί το κράτος με τις ξιφολόγχες, την αστυνομία, τα κανόνια», που, όπως σημειώνει «μακριά από το ν' αποτελούν τα θεμέλια της κοινωνίας, δεν είναι παρά μια συνέπεια της δομής της». Βλ. Τόμος Β, ό.π., σ. 241. Σε μια κριτική αναφορά στον Στίρνερ σημειώνει για τους μετά-ρωμαϊκούς χρόνους, «Αλλά αργότερα το Δίκαιο είναι «ακριβώς» η οργανωμένη απόκρουση της βίας με τη βία». Βλ. Τόμος Β, ό.π., σ. 94. Αλλού σημειώνει: Το κράτος συνιστά «μια δύναμη που σε τελευταία ανάλυση μπορεί να τσακιστεί μονάχα με μian επανάσταση». Τόμος Α, ό.π., σ. 121.

⁶⁵⁴ Βλ. ό.π., σ. 66.

⁶⁵⁵ Ό.π.

και του εμπορίου συνδέονται αναγκαστικά με μια καθορισμένη μορφή κοινωνίας, άρα με μια καθορισμένη μορφή κράτους και άρα, με μια καθορισμένη μορφή θρησκευτικής συνείδησης».⁶⁵⁶ Για παράδειγμα, η φεουδαρχία συνιστά «την πολιτική μορφή των μεσαιωνικών σχέσεων παραγωγής και εμπορίου»,⁶⁵⁷ ενώ το αστικό κράτος την πολιτική μορφή των αστικών σχέσεων παραγωγής. Σε όλες τις εποχές, σημειώνει ο Μαρξ, η ιδιοκτησία συνδέεται με καθορισμένες συνθήκες, πριν απ' όλα οικονομικές, που αποκτούν αναπόφευκτα μια νομική και πολιτική έκφραση.⁶⁵⁸ Στη βάση αυτής της πολιτικής και νομικής μορφής βρίσκονται λοιπόν οι σχέσεις της υλικής ζωής των ατόμων, ο τρόπος παραγωγής και η μορφή ανταλλαγής, που καθορίζονται αμοιβαία και είναι ανεξάρτητα από τη *θέληση* των ατόμων.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες εμφανίζεται η «προσωπική κυριαρχία» των ατόμων, η οποία *πρέπει*, υποστηρίζει ο Μαρξ, «ταυτόχρονα να συγκροτηθεί σε μέση κυριαρχία. Η προσωπική τους δύναμη έχει τη βάση της στις συνθήκες ζωής που αναπτύσσονται σαν συνθήκες κοινές για πολλά άτομα, και που τη συνέχισή της πρέπει, σαν κυριαρχούντα άτομα, να τη διαφυλάξουν εναντίον άλλων ατόμων και, ταυτόχρονα, να την επιβάλουν σαν ισχύουσα για όλους».⁶⁵⁹ Τα άτομα που κυριαρχούν μέσα σ' αυτές τις συνθήκες πρέπει, λοιπόν, να συγκροτήσουν την εξουσία [*Macht*] τους με τη μορφή του *κράτους*,⁶⁶⁰ να συγκροτήσουν την κοινή κυριαρχία τους σε *δημόσια εξουσία*, σε κράτος.⁶⁶¹

Η ύπαρξη του κράτους και του νόμου είναι, για τον Μαρξ, εντελώς ανεξάρτητη από τη *θέληση* τόσο των κυριαρχούμενων όσο και των κυρίαρχων τάξεων.⁶⁶² Το κράτος λοιπόν, ως αποτέλεσμα του υλικού τρόπου ζωής των ατόμων, *δεν υπάρχει μέσω της κυρίαρχης θέλησης, αλλά έχει τη μορφή μιας κυριαρχούσας θέλησης*: «Αν αυτή η θέληση χάσει την κυριαρχία της», σημειώνει

⁶⁵⁶ *Ο.π.*, σσ. 216, 217. Για τον Μαρξ, το δίκαιο «δεν έχει περισσότερο δική του ιστορία από ό,τι η θρησκεία», *ό.π.*, σ. 130. Για την κριτική της θρησκείας, βλ. και παρακάτω: «Μονάχα όταν η πραγματική εγκόσμια εξουσία πήρε στην κατοχή της το Χριστιανισμό και τον εκμεταλλεύτηκε, οπότε βέβαια έπαψε να είναι χωρισμένος από τον κόσμο, μπόρεσε ο Χριστιανισμός να φανταστεί τον εαυτό του ότι είναι ο ιδιοκτήτης του κόσμου». *Ο.π.*, σσ. 265, 266.

⁶⁵⁷ *Ο.π.*, σ. 249.

⁶⁵⁸ Βλ. Τόμος Β, *ό.π.*, σ. 83.

⁶⁵⁹ *Ο.π.*, σσ. 47, 48.

⁶⁶⁰ *Ο.π.*, σ. 47.

⁶⁶¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 83. Ο Μαρξ μιλάει για *εξουσία* της αστικής τάξης, βλ. Τόμος Α, *ό.π.*, σσ. 276, 279.

⁶⁶² Βλ. Τόμος Β, *ό.π.*, σ. 48.

ο Μαρξ, «τότε σημαίνει πως έχει αλλάξει όχι μόνο η θέληση αλλά και η υλική ύπαρξη και ζωή των ατόμων, και μονάχα γι' αυτό το λόγο έχει αλλάξει και η θέλησή τους».⁶⁶³ Ωστόσο, η κυρίαρχη τάξη οφείλει να δώσει στη θέλησή της «που εξαρτάται από αυτές τις καθορισμένες συνθήκες, μια γενική έκφραση, με τη μορφή της θέλησης του κράτους, με τη μορφή του νόμου – μιαν έκφραση που το περιεχόμενό της δίνεται πάντοτε από τις σχέσεις αυτής της τάξης, όπως μας το δείχνουν πολύ καθαρά το ιδιωτικό και το ποινικό δίκαιο», σημειώνει ο Μαρξ.⁶⁶⁴ Η κυρίαρχη τάξη πρέπει, με άλλα λόγια, να παρουσιάσει τα συμφέροντά της σαν το γενικό συμφέρον,⁶⁶⁵ να παρουσιάσει τις ιδέες της σαν «τις μόνες λογικές και καθολικά έγκυρες», αποδίδοντας τους «τη μορφή της καθολικότητας».⁶⁶⁶ Σε ένα περίφημο απόσπασμα σχετικά με τη σχέση πνευματικής και υλικής παραγωγής και κυριαρχίας, διαβάζουμε:

Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες. Με άλλα λόγια, η τάξη που είναι η κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας, είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη πνευματική της δύναμη. Η τάξη που έχει στη διάθεσή της τα μέσα της υλικής παραγωγής, διαθέτει ταυτόχρονα τα μέσα της πνευματικής παραγωγής, έτσι ώστε, μιλώντας γενικά, οι ιδέες αυτών που δεν έχουν τα μέσα της πνευματικής παραγωγής υποτάσσονται σ' αυτά. Οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, είναι οι κυρίαρχες υλικές σχέσεις που συλλαμβάνονται σαν ιδέες, άρα είναι η έκφραση των σχέσεων που κάνουν μια τάξη κυρίαρχη, επομένως οι ιδέες της κυριαρχίας της. Τα άτομα που αποτελούν την κυρίαρχη τάξη, διαθέτουν ανάμεσα σ' άλλα συνείδηση, και άρα σκέφτονται. Στο βαθμό επομένως που κυριαρχούν σαν τάξη και καθορίζουν όλη την έκταση μιας εποχής, είναι αυτονόητο ότι το κάνουν αυτό παντού, επομένως ανάμεσα στα άλλα κυριαρχούν επίσης σα στοχαστές, σαν παραγωγοί ιδεών, και ρυθμίζουν την παραγωγή

⁶⁶³ Ο.π. «Άλλωστε», σημειώνει ο Μαρξ, «η «θέληση» αυτή δεν υπάρχει – προτού η ανάπτυξη των κοινωνικών συνθηκών την παράγει πραγματικά – παρά μόνο στη φαντασία των ιδεολόγων. Αφού αναπτυχθούν οι συνθήκες σε βαθμό που να κάνουν δυνατή την εμφάνιση αυτής της θέλησης, ο ιδεολόγος μπορεί να τη φανταστεί σαν κάτι το καθαρά αυθαίρετο και επομένως σα νοητό σε όλους τους καιρούς και σε όλες τις περιστάσεις». Ο.π.

⁶⁶⁴ Ο.π., σ. 47.

⁶⁶⁵ Βλ. Τόμος Α, ό.π., σ. 79. Το ίδιο ισχύει, σημειώνει, και για το προλεταριάτο, είναι δηλαδή αναγκασμένο τον πρώτο καιρό να κατακτήσει για τον εαυτό του την πολιτική εξουσία, παρά το γεγονός ότι το ίδιο απαιτεί την κατάργηση της παλιάς μορφής της κοινωνίας στο σύνολό της και της ίδιας της κυριαρχίας. Βλ. ό.π. Σύμφωνα με τη μαρξική ανάλυση, ποτέ ένα παλιότερο συμφέρον δεν εξαφανίζεται ολοκληρωτικά, αλλά εξακολουθεί για πολύ καιρό να κατέχει μια παραδοσιακή δύναμη μέσα στην απατηλή κοινότητα (κράτος, δίκαιο) και απλώς υποτάσσεται στο συμφέρον που υπερισχύει. Βλ. ό.π., σ. 121.

⁶⁶⁶ Ο.π., σ. 95.

και διανομή των ιδεών της εποχής τους. Λόγου χάρη, σε μιαν εποχή και σε μια χώρα όπου η βασιλική εξουσία, η αριστοκρατία και η αστική τάξη αγωνίζονται για την κυριαρχία και όπου επομένως η κυριαρχία είναι μοιρασμένη, η θεωρία της διάκρισης των εξουσιών αποδειχνεται σαν η κυρίαρχη ιδέα και εκφράζεται σαν ένας «αιώνιος νόμος».⁶⁶⁷

Αποσπώντας τις ιδέες της κυρίαρχης τάξης από την ίδια την κυρίαρχη τάξη κι αποδίδοντάς τους μια ανεξάρτητη ύπαρξη, ανεξάρτητα από τους όρους παραγωγής και τους παραγωγούς αυτών των ιδεών στην πορεία της ιστορίας, οδηγούμαστε εύκολα στην αντίληψη των ιδεών ως αιωνίων νόμων, έτσι θα μπορούσαμε «να πούμε λόγου χάρη ότι την εποχή που η αριστοκρατία ήταν κυρίαρχη, κυριαρχούσαν οι έννοιες τιμή, αφοσίωση, κτλ., και την περίοδο της κυριαρχίας της αστικής τάξης κυριαρχούν οι έννοιες ελευθερία, ισότητα, κτλ. Η ίδια η κυρίαρχη τάξη συνολικά φαντάζεται ότι έτσι έχουν τα πράγματα».⁶⁶⁸

Στο μέτρο που «όλοι οι κοινοί θεσμοί περνούν μέσα από το κράτος και αποκτούν μια πολιτική μορφή», παράγεται «η ψευδαίσθηση ότι ο νόμος βασίζεται πάνω στη θέληση, και μάλιστα πάνω στη θέληση την αποσπασμένη από την πραγματική της βάση – πάνω στην *ελεύθερη* θέληση», καθώς και η ψευδαίσθηση ότι το *δίκαιο* περιορίζεται στους νόμους.⁶⁶⁹ Η «ειδική ψευδαίσθηση των νομικών και των πολιτικών», υπογραμμίζει ο Μαρξ, συνίσταται στην αντίληψη η οποία, διαχωρίζοντας το Δίκαιο από την πραγματική του βάση, επινοεί «μια «κυρίαρχη θέληση», που στις διάφορες εποχές αλλάζει κατά διάφορους τρόπους κι έχει τη δική της ανεξάρτητη ιστορία

⁶⁶⁷ *Ο.π.*, σ. 94. Πρβλ. Νίκος Θεοτοκάς, *ό.π.*, όπου θεματοποιείται η σχέση ιδεών και εξουσίας: η μαρξική αναδιάρθρωση, υποστηρίζεται, «τη[ς] ιστορία[ς] των ιδεών με βάση το κριτήριο της εξουσίας. Το εύλογο, το απαξιωμένο, το δέον ή το αυτονόητο που συμμερίζονται οι άνθρωποι παρέχουν τεκμήρια του εύρους ελευθερίας που διαθέτουν οι κοινωνίες – ή, πράγμα που είναι το ίδιο, της δύναμης των καταναγκασμών που υπαγορεύεται από τις συλλογικές μέριμνες για την αναπαραγωγή των ανθρώπων και τη διαχείριση του υλικού του πολιτισμού», *ό.π.*, σ. 21. Και παρακάτω: «Ο Μαρξ θέτει το πρόβλημα των ιδεών στην ιστορία. Στο πλαίσιο κάθε ιστορικής συνάφειας, αλλά και στο πλαίσιο κάθε ιδιαίτερου κοινωνικού ή πολιτισμικού περιβάλλοντος της συνάφειας αυτής, διαμορφώνονται διαφορετικές θεάσεις του κόσμου και της λογικότητας που διέπει τη δραστηριότητα, τις συμπεριφορές και τις αξιώσεις των ανθρώπων. Αυτές, ωστόσο, οι θεάσεις και οι λογικότητες υπόκεινται σε ιεραρχίες οι οποίες αντιστοιχούν στις ιστορικές μορφές εξουσίας που χαρακτηρίζουν μια κοινωνία. Πρόκειται για τη συγκρότηση ενός συστήματος περιορισμών και κανόνων (τόσο στο επίπεδο του πολιτικού όσο και στο επίπεδο της παραγωγής, του πολιτισμού, της επικοινωνίας) που επιτρέπουν και αποκλείουν, που επιβραβεύουν και που τιμωρούν», *ό.π.*, σ. 22.

⁶⁶⁸ Καρλ Μαρξ, *ό.π.*, σ. 95.

⁶⁶⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 130.

μέσα στις δημιουργίες της: τους νόμους. Έτσι η πολιτική και ιδιωτική ιστορία μετατρέπεται ιδεολογικά σε μιαν ιστορία της κυριαρχίας των διαδοχικών νόμων»,⁶⁷⁰ με τη νομοθεσία να θεωρείται σαν η «πραγματική κινητήρια δύναμη».⁶⁷¹

Για τον Μαρξ, το δίκαιο γεννιέται από τις υλικές σχέσεις των ανθρώπων και από τη σύγκρουση που προκύπτει απ' αυτές τις σχέσεις.⁶⁷² Ο ίδιος αναζητά τη «νομική έκφραση των ταξικών σχέσεων».⁶⁷³ Αναζητά, με άλλα λόγια, τη σχέση των τρόπων παραγωγής προς τις αντίστοιχες τους νομικές σχέσεις⁶⁷⁴ και σημειώνει σχετικά: «Το πόσο στενά οι νομικές σχέσεις συνδέονται με την ανάπτυξη αυτών των υλικών δυνάμεων που προκύπτουν από τον καταμερισμό της εργασίας, φαίνεται ήδη καθαρά από την ιστορική εξέλιξη της δικαστικής εξουσίας και από το θρήνο των φεουδαρχών αρχόντων για την ανάπτυξη του Δικαίου. (Βλ. λ.χ., Monteil, ε.α., 14^{ος} και 15^{ος} αιώνες)».⁶⁷⁵

Περαιτέρω, το κληρονομικό δίκαιο «δείχνει με τον πιο καθαρό τρόπο την εξάρτηση του Δικαίου από τις παραγωγικές σχέσεις»: ο Μαρξ επικαλείται εκ νέου το παράδειγμα της πρωτογένειας, η οποία, όπως υποστηρίζει, «βασίζεται πάνω σε πολύ καθορισμένες υλικές σχέσεις».⁶⁷⁶ Το ίδιο ισχύει και για το ιδιωτικό δίκαιο, το οποίο «αναπτύσσεται ταυτόχρονα με την ατομική ιδιοκτησία μέσα από την αποσύνθεση της φυσικής κοινότητας».⁶⁷⁷ Έτσι, για παράδειγμα, «Κάθε φορά που, με την ανάπτυξη της βιομηχανίας και του εμπορίου, αναπτύχθηκαν καινούριες μορφές επικοινωνίας (λ.χ. ασφαλιστικές εταιρίες, κτλ.), ο νόμος πάντοτε αναγκάστηκε να τις δεχτεί σαν τρόπους απόκτησης

⁶⁷⁰ Τόμος Β, ό.π., σ. 49.

⁶⁷¹ Τόμος Α, ό.π., σ. 132. Κατ' αντιστοιχία, οι φορείς αυτής της νομικής ψευδαίσθησης, δεν βλέπουν στο έγκλημα παρά μια παραβίαση του Δικαίου και του νόμου, βλ. Τόμος Β, ό.π., σ. 48.

⁶⁷² Βλ. ό.π., σ. 32. Βλ. και ό.π., σ. 65.

⁶⁷³ Ό.π., σ. 66.

⁶⁷⁴ Βλ. ό.π., σ. 45.

⁶⁷⁵ Ό.π., σ. 67. Για την ανάπτυξη των δικαστηρίων: «Ακριβώς στην εποχή που βρίσκεται ανάμεσα στην κυριαρχία της αριστοκρατίας και την κυριαρχία της αστικής τάξης, όταν τα συμφέροντα των δύο τάξεων συγκρούονται, όταν το εμπόριο ανάμεσα στα ευρωπαϊκά έθνη άρχισε να γίνεται σημαντικό, και επομένως οι διεθνείς σχέσεις πήραν αστικό χαρακτήρα, ακριβώς την εποχή αυτή άρχισε να γίνεται σημαντική η δύναμη των δικαστηρίων, και στην περίοδο της κυριαρχίας της αστικής τάξης, όταν ο αναπτυγμένος αυτός καταμερισμός της εργασίας είναι απόλυτα αναγκαίος, η δύναμη των δικαστηρίων φτάνει στο κορύφωμά της. Το τι σκέφτονται πάνω σ' αυτό οι υπηρέτες του καταμερισμού της εργασίας, οι δικαστές ή ακόμα και οι *professores juris*, είναι απολύτως αδιάφορο», Ό.π., σσ. 66, 67.

⁶⁷⁶ Ό.π., σ. 93.

⁶⁷⁷ Τόμος Α, ό.π., σ. 130.

ιδιοκτησίας».⁶⁷⁸ Ενώ λοιπόν το *προνόμιο* συνιστά την πολιτική έκφραση του μεσαιωνικού τρόπου παραγωγής, το *δικαίωμα* σαν τέτοιο, το *ίσο δικαίωμα*, συνιστά την πολιτική έκφραση του σύγχρονου τρόπου παραγωγής.⁶⁷⁹

Το ιδιοκτησιακό δικαίωμα, «το *Jus utendi et abutendi*», σημειώνει ο Μαρξ, «εκφράζει από τη μια μεριά το γεγονός ότι η ατομική ιδιοκτησία έχει γίνει τελείως ανεξάρτητη από την κοινότητα, και, από την άλλη, την ψευδαίσθηση ότι η ίδια η ατομική ιδιοκτησία βασίζεται αποκλειστικά στην ιδιωτική θέληση, στην κατά βούληση διάθεση του πράγματος»· για τον ίδιο, «στην πράξη το *abuti* έχει εντελώς προσδιορισμένους οικονομικούς περιορισμούς για τον κάτοχο της ατομικής ιδιοκτησίας».⁶⁸⁰ Συχνά, και μάλιστα *κατ' ανάγκη*, οι υλικοί όροι της ατομικής ιδιοκτησίας έρχονται σε αντίφαση με τη *νομική ψευδαίσθηση* για την ατομική ιδιοκτησία.⁶⁸¹ Ο Μαρξ, τονίζοντας την υλική διάσταση, «μέσα στην επικοινωνία, και ανεξάρτητα από το νόμο», της «πραγματικής ιδιοκτησίας» (έχω ένα πράγμα κι όχι απλά τη νομική δικαιοδοσία πάνω σε αυτό), αναφέρεται στη «νομική ψευδαίσθηση, που ανάγει το νόμο στην απλή θέληση», σύμφωνα με την οποία τα άτομα έρχονται τυχαία και κατά βούληση σε σχέσεις μεταξύ τους (λ.χ. με συμβάσεις), σχέσεις των οποίων το περιεχόμενο υποτίθεται πως εξαρτάται αποκλειστικά από την «(ελεύθερη) ατομική θέληση των συμβαλλομένων μερών».⁶⁸²

⁶⁷⁸ *Ο.π.*, σ. 131.

⁶⁷⁹ Βλ. Τόμος Β, *ό.π.*, σ. 45. Στη *Γερμανική Ιδεολογία*, ο Μαρξ επαναλαμβάνει την κριτική στα αστικά δικαιώματα, σημειώνοντας σχετικά: «Σε ό,τι αφορά τα δικαιώματα, εμείς μαζί με πολλούς άλλους τονίσαμε την αντίθεση του κομμουνισμού προς το δικαίωμα, και το πολιτικό και το ιδιωτικό, καθώς και στη γενικότατη μορφή του, όπως είναι τα δικαιώματα του ανθρώπου. Βλέπε στα *«Γερμανο-γαλλικά Χρονικά»*, όπου το *προνόμιο*, το ειδικό δικαίωμα, θεωρείται σαν κάτι που αντιστοιχεί στην ατομική ιδιοκτησία τη συνδεόμενη με την κλειστή τάξη, ενώ το δικαίωμα θεωρείται σαν κάτι που αντιστοιχεί στην κατάσταση του ανταγωνισμού, της ελεύθερης ατομικής ιδιοκτησίας (σ. 206 και αλλού). Κατά τον ίδιο τρόπο, τα ίδια τα δικαιώματα του ανθρώπου θεωρούνται σαν *προνόμιο*, και η ατομική ιδιοκτησία σα *μονοπώλιο*. Παραπέρα, η κριτική του δικαιώματος συσχετίζεται με τη γερμανική φιλοσοφία και παρουσιάζεται σαν η συνέπεια της κριτικής της θρησκείας (σ. 72). Παρακάτω, διατυπώνεται ρητά ότι τα νομικά αξιώματα που υποτίθεται ότι οδηγούν στον κομμουνισμό είναι αξιώματα ατομικής ιδιοκτησίας, και το δικαίωμα της κοινής ιδιοκτησίας είναι μια φανταστική προϋπόθεση του δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας (σσ. 98, 99)», *Τόμος Α, ό.π.*, σσ. 291, 292. Διαβάζουμε αλλού: «τον τελευταίο καιρό οι φιλελεύθεροι έχουν ταυτιστεί με τους αστούς», «οι φιλελεύθερες φράσεις είναι η ιδεαλιστική έκφραση των πραγματικών συμφερόντων της αστικής τάξης». *Ο.π.*, σ. 275.

⁶⁸⁰ *Ο.π.*, σσ. 130, 131.

⁶⁸¹ Βλ. Τόμος Β, *ό.π.*, σ. 85.

⁶⁸² Βλ. Τόμος Α, *ό.π.*, σ. 131.

Ο Μαρξ αντιπαραβάλλει στη νομική αυτή ψευδαίσθηση τη θεώρηση της *δύναμης* ως βάσης του δικαίου. Παραπέμποντας στους Μακιαβέλι, Χομπς, Σπινόζα, Μποντέν, κ.λπ., υποστηρίζει πως με τους τελευταίους «η θεωρητική αντίληψη της πολιτικής χειραφετήθηκε από την ηθική» κι αυτό με τη σειρά του ήγειρε «το αίτημα να μελετάται η πολιτική σαν κάτι αυτοτελές». ⁶⁸³ Αργότερα στην ιστορία, το 18^ο αιώνα στη Γαλλία και το 19^ο αιώνα στην Αγγλία, παρατηρούμε «πως όλο το Δίκαιο ανάγεται στο ιδιωτικό Δίκαιο (...) και το τελευταίο σε μια αυστηρά καθορισμένη δύναμη, τη δύναμη των ατομικών ιδιοκτητών. Κάνοντάς το αυτό», συμπληρώνει ο Μαρξ, «οι άνθρωποι δεν αρκέστηκαν καθόλου σε μια σκέτη φρασεολογία». ⁶⁸⁴ Με θεωρητική προϋπόθεση τη δύναμη ως βάση του δικαίου, ο Μαρξ υποστηρίζει μια θεώρηση του δικαίου και του νόμου ως «απλώς συμπτωμάτων», ως την «έκφραση άλλων σχέσεων, που πάνω τους στηρίζεται η κρατική εξουσία». ⁶⁸⁵ Αυτές οι πραγματικές σχέσεις δεν δημιουργούνται με κανένα τρόπο από την κρατική εξουσία, αλλά είναι αυτές μάλλον η δύναμη που τη δημιουργούν. ⁶⁸⁶

Το σύγχρονο κράτος δεν είναι, λοιπόν, «τίποτε περισσότερο από τη μορφή οργάνωσης που οι αστοί υιοθετούν αναγκαστικά για την αμοιβαία εξασφάλιση της ιδιοκτησίας τους και των συμφερόντων τους, τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά». ⁶⁸⁷ Η ατομική ιδιοκτησία, έχοντας «απορρίψει κάθε εξωτερική εμφάνιση κοινοτικού θεσμού», «έχει αποκλείσει το κράτος από κάθε επιρροή πάνω στην ανάπτυξή της». ⁶⁸⁸ Το σύγχρονο κράτος, «με το να αγοράζεται βαθμιαία από τους κατόχους ιδιοκτησίας μέσω της φορολογίας, έχει πέσει ολοκληρωτικά στα χέρια τους μέσω του συστήματος του δημοσίου χρέους», σημειώνει ο Μαρξ, «και η ύπαρξή του έχει γίνει τελείως εξαρτημένη από την εμπορική πίστη, που οι κάτοχοι ιδιοκτησίας, οι αστοί, την επεκτείνουν σ' αυτό,

⁶⁸³ Τόμος Β, ό.π., σ. 37.

⁶⁸⁴ Ο.π.

⁶⁸⁵ Βλ. ό.π., σ. 47.

⁶⁸⁶ Βλ. ό.π. Έχει υποστηριχθεί πως με τη σταδιακή θεμελίωση της μαρξικής κοινωνικο-οικονομικής θεωρίας για τον ιδιαίτερο τύπο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στην ιστορικά διαμορφωμένη αστική κοινωνία, αλλάζει και το νόημα της έννοιας *δύναμη*. Το πρόβλημα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων τίθεται με αφετηρία το πρόβλημα της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, το οποίο αναδεικνύεται στο κεντρικό πρόβλημα της θεωρίας της αξίας στο ύστερο έργο του Μαρξ. Βλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, ό.π., σ. 160 κ.ε.

⁶⁸⁷ Καρλ Μαρξ, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Τόμος Α, ό.π., σ. 129.

⁶⁸⁸ Ο.π.

όπως αντικαθρεφτίζεται στην άνοδο και πτώση των κρατικών ομολογιών στο χρηματιστήριο».⁶⁸⁹ Η ιστορία του παγκόσμιου εμπορίου αποδεικνύει εξάλλου ότι «τα κέρδη των αστών είναι εντελώς ανεξάρτητα από την πολιτική, ενώ αντίθετα η πολιτική είναι τελείως εξαρτημένη από τα κέρδη των αστών».⁶⁹⁰ Οι αστοί από την πλευρά τους, σημειώνει ο Μαρξ, «δεν επιτρέπουν στο κράτος να επεμβαίνει στα ιδιωτικά τους συμφέροντα και του δίνουν τόση μονάχα εξουσία όση είναι αναγκαία για τη δική τους ασφάλεια και τη διατήρηση του ανταγωνισμού», με άλλα λόγια, «έχουν οργανώσει την άμυνα της ιδιοκτησίας τους μέσα στο κράτος».⁶⁹¹

Εν τέλει, «Το σύγχρονο κράτος, η εξουσία της αστικής τάξης, βασίζεται πάνω στην ελευθερία της εργασίας».⁶⁹² «Με την ελευθερία της εργασίας», σημειώνει ο Μαρξ, «δε γίνομαι εγώ ελεύθερος αλλά μονάχα ένας από τους υποδουλωτές μου. Η ελευθερία της εργασίας είναι ο ελεύθερος ανταγωνισμός⁶⁹³ των εργατών ανάμεσά τους. [...] Η εργασία είναι ελεύθερη σε όλες τις πολιτισμένες χώρες. Το ζήτημα δεν είναι να ελευθερώσουμε την εργασία, αλλά να την καταργήσουμε».⁶⁹⁴ Εννοείται εδώ η αστική μορφή της εργασιακής σχέσης, της σχέσης εργασίας και κεφαλαίου, η *μισθωτή εργασία*. Η κατάργηση (διά της υπέρβασης) των αστικών μορφών στις οποίες αποκρυσταλλώνεται η οργάνωση της κοινωνικής αναπαραγωγής συνδέεται στη *Γερμανική Ιδεολογία* με την ιστορική δυνατότητα της χειραφέτησης και την κομμουνιστική κοινωνία.

⁶⁸⁹ Ό.π. Βλ. και Τόμος Β, ό.π., σσ. 90, 91.

⁶⁹⁰ Τόμος Β, ό.π., σ. 88.

⁶⁹¹ Ό.π., σ. 84. Διαβάζουμε: «Ας μας αναφέρει ο Άγιος Μαξ οποιαδήποτε χώρα, με ανεπτυγμένους όρους εμπορίου και βιομηχανίας, και με ισχυρό ανταγωνισμό, όπου να εμπιστεύονται οι αστοί την υπεράσπισή τους σε έναν «απόλυτο μονάρχη»». Τόμος Α, ό.π., σ. 280.

⁶⁹² Τόμος Α, ό.π., σ. 286.

⁶⁹³ «Συναγωνισμός» στην ελληνική μετάφραση. Στο εξής όπου απαντά ο όρος «συναγωνισμός» στην ελληνική μετάφραση της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, αντικαθίσταται εδώ από τον όρο «ανταγωνισμός».

⁶⁹⁴ Ό.π. Βλ. Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Λόγος κι επανάσταση: ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, μετάφραση Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, ύψιλον/βιβλία, Αθήνα 1999, σ. 280.

4.2.5 ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ

Στη *Γερμανική Ιδεολογία*, το μαρξικό χειραφετητικό πρόταγμα διατυπώνεται ως ιστορικό-πρακτικό και θεμελιώνεται στις αναλυτικές προκείμενες περί ιστορίας. Η «απελευθέρωση», επαναλαμβάνει ο Μαρξ, είναι «πράξη ιστορική και όχι διανοητική» και «προκαλείται από ιστορικούς όρους, από την /ανάπτυξη/ της βιομηχανίας, του εμπορίου, της /αγροτικής/ οικονομίας, των /όρων επικοινωνίας/». ⁶⁹⁵ Η χειραφέτηση των ατόμων από τους αστικούς όρους οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής θεματοποιείται αφ' ενός, ως όρος διασφάλισης της ίδιας της κοινωνικής αναπαραγωγής (ο Μαρξ προκαταβάλλει την προλεταριακή σκοπιά ως τέτοιο όρο ⁶⁹⁶), κι αφ' ετέρου, ως προϋπόθεση για την *αναγκαία* μετάβαση στη μετά-καπιταλιστική μορφή οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής, στην *κομμουνιστική* κοινωνική οργάνωση. Διατυπώνεται, τέλος, ως αξιωματική συνθήκη κάθε κριτικής κι επαναστατικής πρακτικής εντός των ιστορικών ορίων του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. ⁶⁹⁷

Ο κομμουνισμός σκιαγραφείται ως πρακτικό κίνημα, που επιδιώκει πρακτικούς σκοπούς με πρακτικά μέσα: ⁶⁹⁸ «Ο κομμουνισμός», σημειώνει ο Μαρξ, «δεν είναι για μας μια κατάσταση πραγμάτων που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ένα ιδεώδες που σ' αυτό θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα. Ονομάζουμε κομμουνισμό την *πραγματική* κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων». ⁶⁹⁹ Ως κριτικό και πρακτικό λοιπόν κίνημα γεννιέται στην αστική κοινωνία ως άρνηση καταρχάς των υλικών όρων οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής, που είναι όροι χωρισμού των ατόμων. Η οργάνωσή του, σημειώνει ο Μαρξ, είναι λοιπόν «ουσιαστικά οικονομική, είναι υλική δημιουργία των όρων αυτής της συνένωσης. Μετατρέπει

⁶⁹⁵ Τόμος Α, ό.π., 69.

⁶⁹⁶ Βλ. ό.π., σ. 397.

⁶⁹⁷ Η *πρακτική συνείδηση* των ατόμων κατανοείται ως κινητήρια δύναμη της ιστορίας: για τον Μαρξ, ο «πρακτικός υλιστής», «δηλαδή ο κομμουνιστής», οφείλει «να επαναστατικοποιήσει τον κόσμο που υπάρχει, να επιτεθεί κατά των πραγμάτων που βρήκε και να τα αλλάξει». Ό.π., σ. 70. Για το καθήκον των «*θεωρητικών εκπροσώπων των προλεταρίων*» απέναντι στον ιδεολογικό ρόλο της αστικής θεωρίας, βλ. Τόμος Β, ό.π., σσ. 228, 229. Βλ. και τόμος Β, ό.π., σ. 189, καθώς και τόμος Α, ό.π., σ. 344.

⁶⁹⁸ Ό.π., σ. 300.

⁶⁹⁹ Ό.π., σσ. 81, 82.

τους υπάρχοντες όρους σε όρους της συνένωσης».⁷⁰⁰ Ο χρόνος του είναι το παρόν.⁷⁰¹

Στο μέτρο αυτό, η κατάργηση της μισθωτής εργασίας⁷⁰², της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας και η άρση της κεφαλαιοκρατικής μορφής της συνεργασίας,⁷⁰³ η συλλογική διαχείριση και η «κομμουνιστική ρύθμιση της παραγωγής», θεματοποιούνται, ως άρνηση των σχέσεων της ατομικής ιδιοκτησίας, ως υλικοί όροι και ως προϋποθέσεις για την επανιδιοποίηση αφ' ενός, των ανθρώπινων ικανοτήτων και των προϊόντων της δραστηριότητάς τους, και αφ' ετέρου, της προσωπικής ελευθερίας των ατόμων. Στην κομμουνιστική οργάνωση της παραγωγής, σημειώνει ο Μαρξ, εξαλείφεται «από τους ανθρώπους το αίσθημα ότι είναι αποξενωμένοι από το προϊόν που οι ίδιοι παράγουν», εξαλείφεται η δύναμη της σχέσης προσφοράς-ζήτησης, ενώ παραγωγή κι ανταλλαγή τίθενται υπό τον έλεγχο των παραγωγών.⁷⁰⁴ Στις μέχρι τώρα ιστορικές μορφές της «ιδιοποίησης» πάντα μια μάζα ατόμων υποτάσσονταν στα μέσα παραγωγής. Στην προλεταριακή μορφή ιδιοποίησης, η

⁷⁰⁰ Ό.π., σ. 119. «Η συνένωση ως τώρα (που δεν ήταν καθόλου εθελοντική, όπως παρουσιάζεται λόγου χάρι στο Contrat Social, αλλά αναγκαία)», σημειώνει ο Μαρξ, «ήταν μια συμφωνία πάνω σ' αυτούς τους όρους, που μέσα σ' αυτούς τα άτομα ήταν ελεύθερα να χαρούν τις ιδιοτροπίες της τύχης (...). Αυτό το δικαίωμα στην ανενόχλητη απολαυή, μέσα σε ορισμένες συνθήκες, της τύχης, έχει ως τώρα ονομαστεί προσωπική ελευθερία. Αυτοί οι όροι ύπαρξης είναι, ασφαλώς, οι κάθε φορά παραγωγικές δυνάμεις και μορφές επικοινωνίας». Ό.π., σσ. 118, 119.

⁷⁰¹ Πρβλ. Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, «Χρόνος και αξίες στον Μαρξ. Είναι ο Μαρξ σύγχρονός μας;», *Επιστημονικό Συμπόσιο: Μαρξισμός. Μια επανεκτίμηση (3 και 4 Νοεμβρίου 1995)*, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1997, σσ. 135-184, όπου επισημαίνεται ως μία εκ των τριών μορφών υπό τις οποίες εμφανίζεται ο χρόνος στη μαρξική μεθοδολογία η αντίληψη του χρόνου ως «ενός μη πραγματοποιημένου ακόμη αποτελέσματος, του οποίου οι όροι και αιτίες βρίσκονται στο παρόν», αντίληψη που «προσδιορίζει την ερμηνεία του παρόντος»· «Αν είναι έτσι», σημειώνει ο Αλεξανδρόπουλος, «τότε οι «συνδέσεις» ανάμεσα στο «τώρα» και στο ακόμα «μη πραγματοποιημένο» είναι το κρίσιμο σημείο της ανάπτυξης του μαρξικού επιχειρήματος, συνδέεται δε ευθέως με το πρόβλημα της θεμελίωσης ενός υλοποιήσιμου συστήματος αξιών», συνδέσεις με τους «όρους του παρόντος» που κρίνονται ωστόσο ως «αδύναμες». Με δεδομένο ότι ο Μαρξ «γράφει για το παρόν, για το τώρα, με την έννοια ενός ιστορικού ορίζοντα», ο Αλεξανδρόπουλος επισημαίνει ως ενδιαφέρουσα θεωρητική κατεύθυνση αυτή σύμφωνα με την οποία «οι αξίες που έχουν παραχθεί υλικά από ένα κοινωνικό σύστημα και που αξίζει να διατηρηθούν ως πολιτιστικό κτήμα της ανθρωπότητας δεν χάνονται αλλά αναπτύσσονται – όχι με βάση μια δική τους αυτόνομη ιστορία (γιατί οι ιδέες δεν έχουν ιστορία) αλλά μέσα από την ανάπτυξη, ριζική ή βαθμιαία, των ίδιων των κοινωνικών σχέσεων που τις εμπεριέχουν».

⁷⁰² Βλ. ό.π., σ. 118.

⁷⁰³ Ο Μαρξ αναφέρεται στην κεφαλαιοκρατική μορφή της συνεργασίας ως «της αναγκαίας συνένωσής τους που είχε προσδιοριστεί από τον καταμερισμό της εργασίας, και που εξαιτίας του χωρισμού τους σαν άτομα είχε γίνει ένας δεσμός ξένος προς αυτά», βλ. ό.π., σσ. 118, 119.

⁷⁰⁴ Βλ. ό.π., σ. 82.

ατομική ιδιοκτησία «τερματίζεται».⁷⁰⁵ «μια μάζα μέσω παραγωγής πρέπει να υποταχθεί σε κάθε άτομο, και η ιδιοκτησία σε όλα», προκειμένου τα άτομα να πετύχουν την «αυτόνομη δραστηριότητα» και «την ανάπτυξη των ατομικών ικανοτήτων που αντιστοιχούν στα υλικά μέσα παραγωγής».⁷⁰⁶ Ο Μαρξ έχει ήδη υπόψη του τα συνεταιριστικά εργοστάσια (βλ. Όουεν κ.λπ.), ωστόσο φαίνεται να προκαταλαμβάνει η *Γερμανική Ιδεολογία* την ώριμη μαρξική θέση για αυτά: «Ο Ρόμπερτ Όουεν, ο πατέρας των συνεταιριστικών εργοστασίων και καταστημάτων», όπως σημειώνει στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, «δε συμμεριζόταν καθόλου τις αυταπάτες των μιμητών του για τη σημασία αυτών των μεμονωμένων στοιχείων μετασχηματισμού, στα πειράματά του πραγματικά δεν ξεκινούσε μόνο από το εργοστασιακό σύστημα, μα το διακήρυχνε και θεωρητικά σαν την αφετηρία της κοινωνικής επανάστασης».⁷⁰⁷

Για τους Μαρξ και Ένγκελς είναι σαφές πως για την ολοκληρωτική ανατροπή της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής απαιτούνται μακροχρόνιοι αγώνες⁷⁰⁸ και κυρίως μια σειρά «όρων» ζωής, που οι διάφορες γενιές τους βρίσκουν να υπάρχουν», και οι οποίοι «αποφασίζουν επίσης αν ο περιοδικά επανερχόμενος στην ιστορία επαναστατικός τρανταγμός θα είναι ή όχι αρκετά δυνατός για να ανατρέψει τη βάση όλου του υπάρχοντος συστήματος».⁷⁰⁹ Το στοιχείο που διαφοροποιεί, σύμφωνα με τους Μαρξ και Ένγκελς, την *κομμουνιστική επανάσταση*, είναι ότι αυτή δεν κατευθύνεται απλώς εναντίον μιας αναδιανομής των παραδεδομένων όρων της παραγωγής, αλλά

⁷⁰⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 127. Βλ. και *ό.π.*, σ. 324.

⁷⁰⁶ *Ο.π.*, σσ. 126, 127.

⁷⁰⁷ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, *ό.π.*, σ. 520.

⁷⁰⁸ Βλ. *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμος Α, *ό.π.*, σσ. 112, 113. Για μια σύντομη αναφορά σε ιστορικούς εργατικούς αγώνες, βλ. *ό.π.*, σσ. 284, 285. Για μια σύντομη αναφορά στην πολιτική διάσταση των εργατικών αγώνων, βλ. *ό.π.*, σ. 302.

⁷⁰⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 88. Κι οι όροι αυτοί είναι «κυρίως, από τη μια μεριά οι υπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις, και από την άλλη η διαμόρφωση μιας επαναστατικής μάζας που ξεσηκώνεται όχι μόνον εναντίον των ως τώρα ξεχωριστών συνθηκών της κοινωνίας, αλλά εναντίον της ως τώρα πραγματικής «παραγωγής της ζωής», εναντίον της «συνολικής δραστηριότητας» που πάνω της βασίζονταν». Βλ. *ό.π.* Με τη σειρά τους, οι όροι αυτοί προϋποθέτουν έναν βαθμό ιστορικής ανάπτυξης όπου, αφ' ενός, η *αντίφαση* ανάμεσα στις *παραγωγικές δυνάμεις* και τη *μορφή επικοινωνίας*, (αντίφαση από την οποία πηγάζουν, σύμφωνα με τον Μαρξ, όλες οι συγκρούσεις στην ιστορία), κορυφώνεται στην *καθολική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων* στο πλαίσιο της *παγκόσμιας επικοινωνίας* των ατόμων (*παγκόσμια αγορά* και *παγκόσμιος ανταγωνισμός* [allgemeine Konkurrenz]) και, αφ' ετέρου, έχει παραχθεί σε κάθε έθνος μια «χωρίς ιδιοκτησία» μεγάλη μάζα της ανθρωπότητας στην αντίθεσή της με έναν κόσμο πραγματικού πλούτου και πολιτισμού. Βλ. *ό.π.*, σσ. 81, 112.

εναντίον αυτών ακριβώς των όρων: «καταργεί την *εργασία*, και καταργεί την κυριαρχία όλων των τάξεων μαζί και τις ίδιες τις τάξεις».⁷¹⁰ Δεν στοχεύει στην αντικατάσταση των παραδεδομένων πολιτικών θεσμών με άλλους, αλλά στην κατάργηση των πολιτικών θεσμών ως τέτοιων.⁷¹¹

Η κομμουνιστική κοινότητα σκιαγραφείται στον αντίποδα των «προηγούμενων υποκατάστατων της», όπως για παράδειγμα το *κράτος*. Το τελευταίο προσδιορίζεται, σε συνέχεια των αναπτύξεων που εγκαινιάζει το μαρξικό άρθρο *Για το Εβραϊκό Ζήτημα*, ως μια «απατηλή κοινότητα», που «έπαιρνε πάντοτε μιαν ανεξάρτητη ύπαρξη» σε σχέση με τα άτομα.⁷¹² Στο μέτρο που συνίστατο στη «συνένωση μιας τάξης εναντίον μιας άλλης», σημειώνει ο Μαρξ αναφερόμενος στο αστικό κράτος, «προσωπική ελευθερία υπήρχε μονάχα για τα άτομα που αναπτύσσονταν μέσα στις σχέσεις της κυρίαρχης τάξης, και μονάχα στο βαθμό που ήταν άτομα αυτής της τάξης».⁷¹³ Δεδομένου ότι οι όροι οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής είναι ταυτόχρονα οι όροι της κυρίαρχης τάξης, της οποίας η *κοινωνική δύναμη* πηγάζει από την ιδιοκτησία της, και βρίσκει την *πρακτική* ιδεολογική της έκφραση στον τύπο του *κράτους* που της αντιστοιχεί, συνεπάγεται ότι «κάθε επαναστατικός αγώνας κατευθύνεται εναντίον μιας τάξης που ως τότε βρίσκονταν στην εξουσία».⁷¹⁴ Η κομμουνιστική επανάσταση δεν στοχεύει ωστόσο μόνο στην ανατροπή της κυριαρχίας των αστών, αλλά και του ίδιου του κράτους: οι προλετάριοι, σημειώνει ο Μαρξ, βρίσκονται «σε άμεση αντίθεση προς τη μορφή, που μ' αυτήν τα άτομα που αποτελούν την κοινωνία έχουν ως τώρα δώσει στον εαυτό τους συλλογική

⁷¹⁰ Βλ. *ό.π.*, σ. 86.

⁷¹¹ Βλ. Τόμος Β, *ό.π.*, σ. 115.

⁷¹² Σημειώνει ο Μαρξ για το αστικό κράτος: «Επειδή ακριβώς τα άτομα επιζητούν μονάχα το ιδιωτικό τους συμφέρον, που γι' αυτά δε συμπίπτει με το συλλογικό τους συμφέρον (στην πραγματικότητα το γενικό συμφέρον είναι η φανταστική μορφή της συλλογικής ζωής), το τελευταίο θα επιβληθεί σ' αυτούς σαν ένα συμφέρον «ξένο» προς αυτούς, και «ανεξάρτητο» απ' αυτούς, που είναι με τη σειρά του ιδιαίτερο, ιδιόμορφο «γενικό» συμφέρον, ή πρέπει αυτοί οι ίδιοι να κινούνται μέσα σ' αυτή την ασυμφωνία, όπως συμβαίνει στη δημοκρατία. Από την άλλη μεριά επίσης, ο *πρακτικός* αγώνας αυτών των ιδιαίτερων συμφερόντων, που διαρκώς συγκρούονται *πραγματικά* με τα συλλογικά και τα φανταστικά συλλογικά συμφέροντα, κάνει αναγκαία την *πρακτική* παρέμβαση και τον έλεγχο από μέρους του φανταστικού «γενικού» συμφέροντος που έχει τη μορφή του κράτους», *Τόμος Α, ό.π.*, σσ. 79, 80.

⁷¹³ Βλ. *ό.π.*, σσ. 115, 116.

⁷¹⁴ Βλ. *ό.π.*, σσ. 85, 86.

έκφραση, δηλαδή το κράτος. Για να επιβεβαιώσουν λοιπόν τους εαυτούς τους σαν άτομα, πρέπει να ανατρέψουν αυτό το κράτος».⁷¹⁵

Η σημασία του *ατόμου* είναι κομβική στη μαρξική πραγμάτευση του κομμουνισμού.⁷¹⁶ Η έννοια της *ατομικότητας* συγκροτείται στον αντίποδα της στενής αστικής ιδεολογικής ερμηνείας της,⁷¹⁷ για να δηλώσει τον άνθρωπο στην ολότητα του ως φυσικό και κοινωνικό ον.⁷¹⁸ Στο πλαίσιο αυτό, οι Μαρξ και Ένγκελς, αποτυπώνουν στη *Γερμανική Ιδεολογία* την επεξεργασία τους ως ουσιώδους αρχής του κομμουνισμού του κατοπινά περίφημου συνθήματος των απανταχού κομμουνιστών:

Μια όμως από τις ουσιώδεις αρχές του κομμουνισμού, που τον κάνει να διαφέρει από κάθε αντιδραστικό σοσιαλισμό, είναι η εμπειρική άποψη – που βασίζεται στη φύση των ανθρώπων – ότι οι διαφορές *μυαλού* και διανοητικών ικανοτήτων δεν καθορίζουν γενικά τις διαφορές *στομάχου* και φυσικών *αναγκών*, ότι επομένως η βασισμένη στις υφιστάμενες συνθήκες μας λαθεμένη θέση: «στον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του», στο βαθμό που αναφέρεται στην απόλαυση, με τη στενή έννοια του όρου, πρέπει ν' αλλάξει στη φράση: *στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του*, ότι, μ' άλλα λόγια, η διαφορά στη δραστηριότητα, στην εργασία, δε δικαιολογεί καμιά *ανισότητα*, κανένα *προνόμιο* ιδιοκτησίας και απόλαυσης.⁷¹⁹

⁷¹⁵ Ο.π., σ. 118.

⁷¹⁶ Βλ. ό.π., σ. 119. Πρβλ. Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Λόγος κι επανάσταση: ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, ό.π., σ. 272.

⁷¹⁷ Η ταύτιση της ιδιοκτησίας του αστού με την ατομικότητα από τους θεωρητικούς της αστικής τάξης ερμηνεύεται ως *επίσημος και ιερός παραλογισμός*, σημειώνει ο Μαρξ, βλ. ό.π., σσ. 320, 321.

⁷¹⁸ Στη *Γερμανική Ιδεολογία* απαντούν μια σειρά ψυχολογικοί όροι, π.χ.: Τα αισθήματα (όπως κι οι υλικοί όροι ζωής) κι αυτά μας υποβάλλονται, βλ. τόμος Β, ό.π., σ. 24. «Η δυσαρέσκεια με τον εαυτό σου είναι, είτε η δυσαρέσκεια με τον εαυτό σου στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης κατάστασης που καθορίζει ολόκληρη την προσωπικότητα – λόγου χάρη το να είσαι δυσανεσθημένος με τον εαυτό σου σαν εργάτης – είτε ηθική δυσαρέσκεια. Στην πρώτη περίπτωση είναι επομένως, ταυτόχρονα και κυρίως, δυσαρέσκεια με τις υπάρχουσες συνθήκες. Στη δεύτερη περίπτωση, μια ιδεολογική έκφραση αυτών των ίδιων των συνθηκών, που δεν προχωρεί καθόλου πέρα απ' αυτές, αλλά ανήκει ολότελα σ' αυτές». Βλ. ό.π., σσ. 112, 113. Νόηση, συναίσθημα και βούληση: οι τρεις γενικές ιδιότητες του ανθρώπου, ήταν ήδη γνωστές από την εποχή του Αριστοτέλη και των Στωικών, σημειώνει ο Μαρξ στη *Γερμανική Ιδεολογία*. Για το ζήτημα της επιθυμίας και της σκέψης, βλ. ό.π., σσ. 354, 355 και 365-367. Για την κοινωνική συνείδηση στην κομμουνιστική οργάνωση, διαβάζουμε: «Η συνείδηση των ατόμων για τις αμοιβαίες τους σχέσεις θα είναι, φυσικά, κάτι εντελώς διαφορετικό, και, επομένως, δεν είναι ούτε η «αρχή της αγάπης», ούτε το *dénoûment* (αφοσίωση), ούτε ο εγωισμός». Τόμος Β, ό.π., σ. 190.

⁷¹⁹ Ο.π., σ. 316.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΛΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΝΩΣΗ
ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΣΤΙΣ ΒΡΥΞΕΛΛΕΣ

5.1 ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας* και η πραγματεία «*Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*», στην οποία απαντούν συγκεντρωμένες οι διαλέξεις του στην Ένωση των Γερμανών Εργατών στις Βρυξέλλες, αναφέρονται από τον Μαρξ ως οι σημαντικότερες οικονομικές του μελέτες στον Πρόλογο της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* του 1859. Όπως σημειώνει δε ο Ένγκελς στην εισαγωγή της επανέκδοσης των άρθρων υπό τον τίτλο «*Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*», τα οικονομικά έργα του Μαρξ που προηγούνται της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* (1859), «περιέχουν εκφράσεις και ολόκληρες φράσεις που από την άποψη των κατοπινών έργων, φαίνονται άστοχες ή ακόμα και λαθεμένες», διατυπώσεις που αποτυπώνουν όμως την πνευματική ανάπτυξη του συγγραφέα, καταδεικνύοντας, θα προσέθετε κανείς, ταυτόχρονα τη συνέχεια της σκέψης του.⁷²⁰

Ο Μαρξ αρχίζει τη συγγραφή του έργου *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας* (*Απάντηση στη Φιλοσοφία της Αθλιότητας του κ. Προυντόν*) τον Γενάρη του 1847.⁷²¹ Μέχρι τις αρχές του Απρίλη το έργο είχε ολοκληρωθεί και στις 15 Ιουνίου ο Μαρξ συνέγραψε έναν σύντομο πρόλογο. Δημοσιεύτηκε στο Παρίσι και τις Βρυξέλλες το 1847 και ποτέ ξανά όσο ζούσε ο Μαρξ.⁷²² Σύμφωνα με τον

⁷²⁰ Βλ. Φρήντριχ Ένγκελς, «Εισαγωγή», σε Καρλ Μαρξ, *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, 2^η έκδοση, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2010, σ. 8.

⁷²¹ Βλ. Friedrich Engels, Engels to Marx, 15 January 1847, *MECW*, τόμος 38, Lawrence and Wishart, Λονδίνο, 1982, σ. 107.

⁷²² Αποσπάσματα της πέμπτης ενότητας του δευτέρου κεφαλαίου αναπαράχθηκαν κυρίως κατά τη διάρκεια των ετών 1872-1875 σε εφημερίδες όπως *La Emancipacion*, *Der Volksstaat*, *Social-Demokrat*, κ.ά. Το 1880 ο Μαρξ επιχείρησε τη δημοσίευσή του στη γαλλική σοσιαλιστική εφημερίδα *L'Égalité*, όργανο του γαλλικού Εργατικού Κόμματος, όπου δημοσιεύτηκαν ο *Πρόλογος* και η πρώτη ενότητα του πρώτου κεφαλαίου. Η αλληλογραφία του Ένγκελς μεταξύ Αυγούστου και Οκτώβρη του 1884 αποδεικνύει πως ξόδεψε πολλές ώρες προετοιμάζοντας την έκδοση του έργου στα γερμανικά. Ο Ένγκελς εξέδωσε τη μετάφραση των Μπερνστάιν και

Ένγκελς, το έργο γράφτηκε τον χειμώνα του 1846-1847, εποχή κατά την οποία ο Μαρξ είχε αποσαφηνίσει τα βασικά στοιχεία της νέας ιστορικής και οικονομικής του αντίληψης και όταν πλέον τους δύο στοχαστές, Μαρξ και Πруντόν, που άλλοτε περνούσαν ώρες ολόκληρες συζητώντας οικονομικά προβλήματα, χώριζε ένα αγεφύρωτο χάσμα.⁷²³ Παρατηρεί δε κανείς ότι στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, η κριτική του Μαρξ στον Πрунτόν συχνά εναλλάσσεται με την κριτική στη σύγχρονη του γερμανική φιλοσοφία, αλλά και την αστική πολιτική οικονομία.⁷²⁴

Στα γραπτά της περιόδου ο Μαρξ αναφέρεται στις *ιστορικές προϋποθέσεις* του κεφαλαιοκρατικού συστήματος (ιδιωτική συσσώρευση των κεφαλαίων, σύγχρονος καταμερισμός της εργασίας, σύγχρονο εργοστάσιο, αναρχία του ανταγωνισμού, μισθωτή εργασία).⁷²⁵ Το κεφάλαιο «διατηρείται και αυξάνει στην ανταλλαγή με την άμεση, τη ζωντανή εργατική δύναμη», σημειώνει ο Μαρξ στις διαλέξεις του στο *Γερμανικό Εργατικό Σύλλογο των Βρυξελλών* στα 1847· στο μέτρο αυτό, έχει ως αναγκαία προϋπόθεσή του την ύπαρξη μιας τάξης που δεν

Κάουτσκι, συμπληρώνοντάς τη με πλήθος σημειώσεων. Η πρώτη γερμανική έκδοση παρουσιάστηκε το δεύτερο μισό του Γενάρη του 1885, ενώ ο Ένγκελς είχε δημοσιεύσει τον πρόλογό του υπό τον τίτλο «Μαρξ και Ροντμπέρτους» στην εφημερίδα *Die Neue Zeit*. Ο πρόλογος αυτός συμπεριελήφθη και στη δεύτερη γερμανική έκδοση του 1892, όπου και συμπληρώθηκε με έναν δεύτερο μικρότερο. [Υποσημείωση των εκδοτών στον πρόλογο του Ένγκελς στην πρώτη γερμανική έκδοση, σε Karl Marx, «The Poverty of Philosophy», *MECW*, τόμος 6, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1976, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 25/02/2014].

⁷²³ Βλ. Φρήντριχ Ένγκελς, «Πρόλογος στην πρώτη γερμανική έκδοση»..., ό.π., σ. 5. Στο γράμμα του Μαρξ στον J. B. Schweizer, (24/1/1865), το οποίο εκδόθηκε σε τρία τεύχη του βερολινέζικου περιοδικού *Der Social-Demokrat* στις 16, 17 και 18 Φλεβάρη 1865, ο Μαρξ αναφέρεται στις συχνά ολονύχτιες συζητήσεις που είχαν με τον Πрунτόν, τον οποίο μύησε ανεπιτυχώς, όπως υποστηρίζει, στην εγγεληνή διαλεκτική. Βλ. Karl Marx, ««On Proudhon», Επιστολή στον J. B. Schweizer», *Marx Engels Selected Works*, Volume 2, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 22/10/2014]. Για την ελληνική έκδοση βλ. Καρλ Μαρξ, «Ο Πрунτόν κρινόμενος απ' τον Καρλ Μαρξ», σε Καρλ Μαρξ, *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 177.

⁷²⁴ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*..., ό.π., σ. 24.

⁷²⁵ Στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας* ο Μαρξ καταπιάνεται με την «αντίθεση ανταλλακτικής αξίας και αξίας χρήσης», με την πрунτονική «συστατική ή συνθετική αξία», δηλαδή τον καθορισμό της αξίας από τον χρόνο εργασίας, την «εφαρμογή του νόμου των αναλογιών της αξίας», το «χρήμα» και το «πλεόνασμα της εργασίας», τη «μέθοδο», τον «καταμερισμό της εργασίας», τον «ανταγωνισμό και το μονοπώλιο», «την «ιδιοκτησία και την πρόσοδο», τις «απεργίες και τις εργατικές ενώσεις». Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως η διάταξη του έργου προοικονομεί τον τρόπο έκθεσης των κατηγοριών στα ώριμα μαρξικά έργα. Σε αυτές τις ενότητες, ο Μαρξ πραγματεύεται στην ουσία το σύνολο των βασικών κατηγοριών της πολιτικής οικονομίας: αξία, χρόνος εργασίας, κεφάλαιο, μισθός, κέρδος, γαιοπρόσοδος, ανταγωνισμός, προσφορά και ζήτηση, καταμερισμός της εργασίας, μονοπώλιο, σύγχρονη βιομηχανία και μηχανές, κ.λπ.

κατέχει τίποτα άλλο εκτός από την ικανότητά της για εργασία.⁷²⁶ Κεφάλαιο και μισθωτή εργασία προϋποθέτουν κι αναπαράγουν το ένα το άλλο.⁷²⁷ Στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, το πρώτο αμιγώς οικονομικό του έργο, απαντούν η ιδέα της *σχέσης κεφαλαίου-εργασίας* ως θεμελιώδους όρου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, καθώς και αναπτύξεις για την *υπεραξία*,⁷²⁸ ενώ προοικονομείται το ζήτημα της ρύθμισης της *εργάσιμης ημέρας*: «Με την ιδιότητά μου ως *ελεύθερος αγοραστής*», σημειώνει ο Μαρξ παραθέτοντας από τη *Φιλοσοφία της Αθλιότητας*, «είμαι κριτής της ανάγκης μου, κριτής της καταλληλότητας του αντικειμένου, της τιμής που θέλω να πληρώσω γι' αυτό. Από την άλλη, με την ιδιότητά σου σαν *ελεύθερος παραγωγός*, είσαι κύριος των μέσων κατεργασίας [*exécution*], και ως εκ τούτου έχεις την εξουσία να μειώσεις τα έξοδά σου».⁷²⁹ Υπάρχει επομένως, συμπεραίνει ο Μαρξ, «μία πάλη ανάμεσα σε δύο ας πούμε ασύμμετρες δυνάμεις, [...] ανάμεσα στον ελεύθερο αγοραστή και τον ελεύθερο παραγωγό».⁷³⁰ Κι ανάμεσα σε δύο ίσα δίκαια αποφασίζει η βία, διαβάζουμε λίγα χρόνια αργότερα στο *Κεφάλαιο*.⁷³¹

⁷²⁶ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 40. Στα 1847 ο Μαρξ ήδη πραγματεύεται τον όρο «*αξιοποίηση του κεφαλαίου*»: βλ. ό.π., σ. 57.

⁷²⁷ Βλ. *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, ό.π., σσ. 42, 43.

⁷²⁸ Ο Μαρξ χρησιμοποιεί εδώ τον όρο «πλεόνασμα εργασίας» [*l'excédent du travail*] κι όχι ακόμα τον όρο «υπερεργασία» [*surtravail*]. Ο Μαρξ παραθέτει εκτενή αποσπάσματα από το έργο του Bray (J. F. Bray, *Labour's wrongs and Labour's remedy, or the age of might and the age of right*, Leeds, 1839) και παρά τη δριμεία κριτική του, σύμφωνα με την οποία ο τελευταίος επιδιώκει την εφαρμογή εξισωτικών σχέσεων στην κοινωνία διατηρώντας ωστόσο την ιδιωτική ανταλλαγή, αντλεί από το έργο του σημαντικά στοιχεία, όπως η ιδέα περί υπερεργασίας, η θεώρηση της κεφαλαιοκρατικής σχέσης ως ριζικού όρου του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, της ανισότητας της ιδιοκτησίας ως όρου του σύγχρονου κράτους, της συνεργασίας ως θεμελίου της κοινοκτημοσύνης, κ.λπ., βλ. *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., σσ. 72-75. Για το ζήτημα της υπεραξίας, βλ. και *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, ό.π., σσ. 40, 41.

⁷²⁹ Pierre Joseph Proudhon, *Système des contradictions économiques ou Philosophie de la misère*, tomes 2, Paris, 1846, στον δικτυακό τόπο: <http://gallica.bnf.fr> [τελευταία ανάκτηση 22/10/2014]. [Στην ελληνική μετάφραση, βλ. ό.π., σ. 35].

⁷³⁰ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 35. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Βλ. και *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 29.

⁷³¹ Στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ο Μαρξ αναφέρεται αποσπασματικά στη σχέση κράτους και οικονομίας. Έτσι, στην πραγμάτευση των ιστορικών καταβολών του χρήματος – που για τον Μαρξ είναι σαφώς όχι πράγμα αλλά κεφαλαιοκρατική κοινωνική σχέση που αντιστοιχεί στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής – χαρακτηρίζοντας ως ανιστόρητες τις προουντονικές αυταπάτες περί πρωτοκαθεδρίας των ηγεμόνων στον καθορισμό του νομίσματος, ο Μαρξ επισημαίνει πως ιστορικά οι ηγεμόνες ήταν εκείνοι που υπόκειντο στις οικονομικές συνθήκες, χωρίς ποτέ να είναι εκείνοι που δημιουργούσαν το νόμο τους: «Η νομοθεσία, είτε πολιτική είτε αστική, ποτέ δεν κάνει κάτι περισσότερο από το να διακηρύσσει, να εκφράζει με λέξεις, τη δύναμη των οικονομικών σχέσεων», σημειώνει. Βλ. ό.π., σσ. 77, 80. Στο μέτρο αυτό, «Το χρυσάφι και το ασήμι είναι αποδεκτά από το νόμο γιατί είναι αποδεκτά στην πράξη, και είναι αποδεκτά στην πράξη γιατί η σημερινή οργάνωση της παραγωγής έχει ανάγκη από ένα γενικό

5.2 ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ «ΠΡΟΥΝΤΟΝΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ»

Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας εκκινεί από την κριτική στην προυντονική πραγμάτευση της θεωρίας της αξίας κι ο Μαρξ, κατά την προσφιλή του μέθοδο, παραθέτει ολόκληρα αποσπάσματα από τη *Φιλοσοφία της Αθλιότητας*.⁷³² Η (αυτοχαρακτηριζόμενη ως) «ιστορική και περιγραφική μέθοδος» του Προυντόν, σημειώνει ο Μαρξ, *αδυνατεί να εξηγήσει τους νόμους της αστικής κοινωνίας και στο μέτρο αυτό ο Προυντόν υποπίπτει σε μια μεταφυσική πραγμάτευση των οικονομικών φαινομένων*.⁷³³ Για τον Μαρξ, «η αναγωγή κάθε πράγματος σε μια λογική κατηγορία και κάθε κίνησης, κάθε παραγωγικής πράξης στη μέθοδο, συνεπάγεται φυσικά ότι κάθε σύνολο προϊόντων και παραγωγής, αντικείμενα και κίνηση, ανάγεται σε μια εφαρμοσμένη μεταφυσική»: «Ό,τι έκανε ο Χέγκελ με τη θρησκεία, το δίκαιο, κ.λπ., ο Προυντόν προσπαθεί να το κάνει με την πολιτική οικονομία», σημειώνει.⁷³⁴ Διαβάζουμε στο γράμμα του στον Schweizer για τον Προυντόν: «συμμερίζεται τις πλάνες της θεωρησιακής φιλοσοφίας, διότι αντί να θεωρήσει τις οικονομικές κατηγορίες ως τη θεωρητική έκφραση των ιστορικών σχέσεων παραγωγής, που αντιστοιχούν σε ένα συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης της υλικής παραγωγής, τις διαστρεβλώνει ως προϋπάρχουσες αιώνιες ιδέες», και έτσι «ξαναγυρίζει στην άποψη της αστικής οικονομίας», η οποία βλέπει στις εν λόγω οικονομικές κατηγορίες αιώνιους κι όχι τους

μέσο ανταλλαγής. Ο νόμος δεν είναι παρά η επίσημη αναγνώριση του γεγονότος». Βλ. *ό.π.*, σ. 83. Το εμπόριο λοιπόν αποδεικνύεται «ηγεμονικότερο από τον ηγεμόνα». Βλ. *ό.π.*, σ. 82. Και φέρνοντας ένα άλλο παράδειγμα, εκείνο της κρατικής φορολογίας, σημειώνει: «οι φόροι χρησιμεύουν ίσα-ίσα για να δίνουν τα μέσα στους αστούς να διατηρηθούν σαν κυρίαρχη τάξη». Βλ. *ό.π.*, σ. 151. Έτσι, για παράδειγμα, η αγγλική αστική τάξη, στην πολιτική της συγκρότηση υπό τον Γουλιέλμο της Οράγγης, «μόλις βρέθηκε σε θέση ώστε να αναπτύξει ελεύθερα τους όρους της ύπαρξής της», δημιούργησε αμέσως ένα νέο σύστημα φορολογίας, δημόσιας πίστης, καθώς και προστατευτικών δασμών. Βλ. *ό.π.*, σ. 152.

⁷³² Βλ. P. J. Proudhon, *Système des contradictions économiques ou Philosophie de la misère*, *ό.π.*

⁷³³ Βλ. και Καρλ Μαρξ, «Στον Πάβελ Βασίλιεβιτς Ανένκοβ», 28 Δεκεμβρίου 1846, σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840 – μια ανθολογία*, *ό.π.*, 2014, σ. 588, 590.

⁷³⁴ Βλ. *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, *ό.π.*, σ. 105. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Για την κριτική στον Χέγκελ βλ. και *ό.π.*, σσ. 105, 106. Ο Προυντόν, διαβάζουμε παρακάτω, «δεν διατηρεί από τη διαλεκτική του Χέγκελ παρά [μόνο] τη φρασεολογία» κι ακόμα δεν κατόρθωσε ποτέ να αναπτύξει κάτι πέραν του σχήματος της «απλής θέσης κι αντίθεσης», «σ' αυτόν η διαλεκτική κίνηση είναι η δογματική διάκριση καλού και κακού»· θέτοντας δε, όπως ο Προυντόν, ως ζητούμενο την εξάλειψη της κακής πλευράς, σταματάμε αυτομάτως τη διαλεκτική κίνηση, σημειώνει ο Μαρξ. βλ. *ό.π.*, σσ. 106, 109, 110.

ιστορικούς, εφήμερους νόμους που αντιστοιχούν σε μια συγκεκριμένη ιστορική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων.⁷³⁵

Για τον Μαρξ, οι οικονομικές κατηγορίες δεν συνιστούν παρά τις θεωρητικές εκφράσεις, τις *αφαιρέσεις* των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, κάτι που, σύμφωνα με τον ίδιο, ο Προυντόν δεν κατανόησε ποτέ, στο μέτρο που θεωρεί αντίστροφα τις πραγματικές σχέσεις ως τις ενσαρκώσεις αυτών των κατηγοριών, «χτίζοντας με τις κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας το «οικοδόμημα ενός ιδεολογικού συστήματος».⁷³⁶ Για τον Μαρξ, στο έργο του Προυντόν οι οικονομικές σχέσεις, θεωρημένες ως *αμετάβλητοι νόμοι, αιώνιες αρχές, ιδεατές κατηγορίες*, μοιάζουν να προηγούνται των *ενεργών και δρώντων ανθρώπων*.⁷³⁷ Στο μέτρο αυτό, υποστηρίζει ο Μαρξ, καταργείται η ιστορία, «υπάρχει το πολύ η ιστορία μέσα στην ιδέα, δηλαδή η ιστορία που αντανακλάται στη διαλεκτική κίνηση του καθαρού λόγου».⁷³⁸ Ο Προυντόν δεν κατανόησε ποτέ εντέλει «πως ολόκληρη η ιστορία είναι μια αδιάκοπη μεταμόρφωση της ανθρώπινης φύσης».⁷³⁹

Για τον Μαρξ, η κατηγορία της *παραγωγής* είναι θεμελιώδους σημασίας. Ο *τρόπος παραγωγής* συνιστά το καθοριστικό στοιχείο κάθε κοινωνικής οργάνωσης, και η έκτασή της καθορίζεται όχι από την ελεύθερη θέληση του παραγωγού, αλλά από το *βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων*.⁷⁴⁰ Οι ίδιες οι κοινωνικές ανάγκες πηγάζουν άμεσα από την παραγωγή: για παράδειγμα, αναφέρει ο Μαρξ, «η ανάγκη για συμβολαιογράφους προϋποθέτει ένα δεδομένο αστικό δίκαιο, το οποίο δεν είναι παρά μία έκφραση μιας συγκεκριμένης ανάπτυξης της ιδιοκτησίας, δηλαδή της παραγωγής».⁷⁴¹ Οι

⁷³⁵ «On Proudhon», ό.π. [Για την ελληνική έκδοση, βλ. ό.π., σ. 178]. Β. και «Στον Πάβελ Βασίλιεβιτς Ανένκοβ», ό.π., σσ. 593-595. Στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας* ο Μαρξ επαναλαμβάνει εκ νέου τα βασικά σημεία της κριτικής του στους αστούς οικονομολόγους και κυρίως τη θεώρησή τους των καπιταλιστικών σχέσεων ως φυσικών κι αιώνιων νόμων, βλ. *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 118. Για την κριτική του Προυντόν ως εκπροσώπου του «αστικού σοσιαλισμού», βλ. Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Έγκελς, «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, ό.π., σσ. 497, 498.

⁷³⁶ Βλ. *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 108. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁷³⁷ Βλ. ό.π., σ. 112.

⁷³⁸ Ό.π., σ. 113. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁷³⁹ Ό.π., σ. 145. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁷⁴⁰ Βλ. ό.π., σ. 38. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁷⁴¹ Βλ. ό.π., σ. 37. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ο Μαρξ αναφέρεται στην ιδιοκτησία ως μία αυστηρά ιστορική μορφή των κοινωνικών σχέσεων: Σε

σχέσεις παραγωγής σε κάθε κοινωνία αποτελούν ένα σύνολο.⁷⁴² Οι κοινωνικές σχέσεις είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τις παραγωγικές δυνάμεις, τις οποίες οι άνθρωποι δεν επιλέγουν ελεύθερα, στο μέτρο που οι ίδιες συνιστούν «το προϊόν προηγούμενης δραστηριότητας»· ταυτόχρονα, η κοινωνική ιστορία των ανθρώπων κατανοείται ως «πάντα απλώς η ιστορία της ατομικής ανάπτυξής τους».⁷⁴³ Οι υλικές σχέσεις, βάση όλων των κοινωνικών σχέσεων, κατανοούνται ως οι «αναγκαίες μορφές στις οποίες πραγματοποιείται η υλική και η ατομική δραστηριότητά τους».⁷⁴⁴ «Αποκτώντας καινούριες παραγωγικές δυνάμεις, οι άνθρωποι αλλάζουν τον τρόπο παραγωγής τους, και αλλάζοντας τον τρόπο παραγωγής [...] αλλάζουν όλες τις κοινωνικές τους σχέσεις. Ο χερόμυλος θα σας δώσει την κοινωνία με τον φεουδάρχη άρχοντα· ο ατμόμυλος την κοινωνία με τη βιομηχανική κεφαλαιοκρατία», σημειώνει ο Μαρξ.⁷⁴⁵ Η πολιτική οργάνωση δεν συνιστά άλλωστε, κατά την – πάγια πλην όμως εδώ θεωρητικά περισσότερο επεξεργασμένη – θέση του Μαρξ, παρά την «επίσημη έκφραση» της κοινωνίας.⁷⁴⁶

Η παραγωγή δεν είναι μόνο όμως υλική, αλλά είναι ταυτόχρονα παραγωγή ιδεών, και αρχών, κατηγοριών της σκέψης. Η εμφάνιση συγκεκριμένων ιδεών κι αρχών σε συγκεκριμένες εποχές εξαρτάται από τους ίδιους τους ανθρώπους της

κάθε ιστορική εποχή, σημειώνει, η ιδιοκτησία αναπτύχθηκε διαφορετικά και μέσα σε μία σειρά εντελώς διαφορετικών κοινωνικών σχέσεων. Επομένως, ο ορισμός της αστικής ιδιοκτησίας προκύπτει από την έκθεση όλων των κοινωνικών σχέσεων της αστικής παραγωγής. Ένας ορισμός της ιδιοκτησίας ως σχέσης ανεξάρτητης κι επί μέρους κατηγορίας, ως μιας ιδέας αφηρημένης κι αιώνιας, δεν είναι παρά μια πλάνη της μεταφυσικής ή της νομολογίας, βλ. *ό.π.*, σ. 153. Σε προγενέστερα έργα του, για παράδειγμα στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ο Μαρξ κλίνει προς μια κατανόηση της ιδιοκτησίας την οποία εδώ απορρίπτει. Από την άλλη, στα ώριμα έργα του, θα προσδιορίσει περαιτέρω τον ιστορικό χαρακτήρα της ιδιοκτησίας, αφ' ενός αναλύοντας ιστορικές μορφές της ιδιοκτησίας που προηγήθηκαν της αστικής της μορφής, κι αφ' ετέρου, αφήνοντας χώρο για την ανάπτυξη μιας θεώρησης της ιδιοκτησίας στη μετά-αστική κοινοτική της μορφή (π.χ. κοινή ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής κ.λπ.). Στο Μανιφέστο διαβάζουμε σχετικά με την ιδιοκτησία: «Αυτό που διακρίνει τον κομμουνισμό δεν είναι η κατάργηση της ιδιοκτησίας εν γένει, αλλά η κατάργηση της αστικής ιδιοκτησίας»· δεδομένου ότι το κεφάλαιο συνιστά μια «κοινωνική δύναμη», που προϋποθέτει τη δραστηριότητα του συνόλου της κοινωνίας, η μετατροπή του σε κοινή ιδιοκτησία σηματοδοτεί όχι τη μετατροπή της προσωπικής ιδιοκτησίας σε κοινωνική, αλλά απλώς το μετασχηματισμό του ήδη κοινωνικού χαρακτήρα της ιδιοκτησίας, την άρση του ταξικού χαρακτήρα της: βλ. «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», *ό.π.*, σ. 487.

⁷⁴² Βλ. *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, *ό.π.*, σ. 107. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁷⁴³ Βλ. «Στον Πάβελ Βασίλιεβιτς Ανένκοβ», *ό.π.*, σ. 589.

⁷⁴⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 589.

⁷⁴⁵ *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, *ό.π.*, [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Βλ. και *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, *ό.π.*, σσ. 37-39.

⁷⁴⁶ Βλ. «Στον Πάβελ Βασίλιεβιτς Ανένκοβ», *ό.π.*, σ. 589.

κάθε εποχής, από τις ανάγκες τους, τις παραγωγικές τους δυνάμεις, τον τρόπο παραγωγής τους, τις κοινωνικές τους σχέσεις και μεταβάλλεται ιστορικά μαζί με αυτές.⁷⁴⁷ Οι κυρίαρχες ιδέες μιας εποχής είναι πάντα οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης: «Έτσι, οι ιδέες, αυτές οι κατηγορίες, είναι τόσο λίγο αιώνιες όσο και οι σχέσεις που εκφράζουν. Είναι ιστορικά και μεταβατικά προϊόντα. Υπάρχει μια αέναη κίνηση ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, καταστροφής των κοινωνικών σχέσεων, σχηματισμού των ιδεών· το μόνο αμετάβλητο πράγμα είναι η αφαίρεση της κίνησης – *mors immortalis*».⁷⁴⁸ Στο μέτρο αυτό, εμφανίζεται στον 11^ο αιώνα η αρχή της κυριαρχίας [*le principe d'autorité*] και στον 18^ο αιώνα η αρχή του ατομικισμού, ενώ η τάση για ισότητα δεν κάνει την εμφάνισή της παρά μόλις τον 19^ο αιώνα, τον αιώνα που η κυριαρχία της αστικής τάξης έχει πλέον εμπεδωθεί.⁷⁴⁹ Η εμμονή του Προυντόν στην ισότητα ως σκοπού της Θείας Πρόνοιας,⁷⁵⁰ καθώς κι φτωχή του γνώση της πολιτικής οικονομίας τον οδηγούν σε μια αυτοαποκαλούμενη «επιστήμη», η οποία επινοεί *a priori* την πολυπόθητη φόρμουλα για τη «λύση του κοινωνικού ζητήματος»· η επιστήμη δεν μπορεί, για τον Μαρξ, παρά να αντληθεί από μια κριτική γνώση της ιστορικής κίνησης, μιας κίνησης που *η ίδια* παράγει τις υλικές συνθήκες της χειραφέτησης.⁷⁵¹

5.3 ΓΙΑ ΤΗ ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Στο πλαίσιο της συζήτησης περί καθορισμού της αξίας από τον χρόνο εργασίας, ο Μαρξ εξαιρεί τον Ρικάρντο, στο μέτρο που αποκαλύπτει τις οικονομικές σχέσεις σε όλη την ωμότητά τους, γεγονός που προδίδει τα

⁷⁴⁷ Βλ. *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 112. Βλ. και «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», ό.π., σσ. 489, 491.

⁷⁴⁸ Βλ. ό.π., σ. 107. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Ο Μαρξ παραθέτει από το ποίημα του Λουκρήτιου, *Για την φύση των πραγμάτων* (*De Rerum Natura*): «*mortalem vitam mors cum immortalis ademit*».

⁷⁴⁹ Βλ. ό.π., σ. 117.

⁷⁵⁰ Βλ. ό.π., σσ. 116, 117. Βλ. και «Στον Πάβελ Βασίλιεβιτς Ανένκοβ», ό.π., σσ. 592, 593.

⁷⁵¹ «On Proudhon», ό.π. [Για την ελληνική έκδοση, βλ. ό.π., σ. 178].

μυστήρια της αστικής τάξης.⁷⁵² Για τον ίδιο δεν αποτελεί καθόλου μυστήριο πως στην αστική κοινωνία η εργασία έχει καταστεί η ίδια *εμπόρευμα*. Η εργασία⁷⁵³ στο μέτρο που αγοράζεται και πωλείται, είναι ένα εμπόρευμα όπως και όλα τα άλλα και συνεπώς έχει ανταλλακτική αξία. Ως εμπόρευμα, μετράται με τον χρόνο εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή του εμπορεύματος-εργασία, με άλλα λόγια με τον χρόνο εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή των απαραίτητων για τη διαρκή συντήρηση της εργασίας αντικειμένων, εκείνων δηλαδή των μέσων συντήρησης που χρειάζεται ο εργάτης για να διατηρηθεί στη ζωή, «για να αναπαράγει το γυμνό βίο του», διαιωνίζοντας ταυτόχρονα το είδος του.⁷⁵⁴

Αυτή η αξία, η οποία μετράται σε χρόνο εργασίας, είναι, υποστηρίζει ο Μαρξ, «αναπόφευκτα η συνταγή για τη σύγχρονη σκλαβιά του εργάτη, αντί να είναι, όπως το θέλει ο κ. Προυντόν, η «επαναστατική θεωρία» για τη χειραφέτηση του προλεταριάτου».⁷⁵⁵ Η αστική τάξη στην πραγματικότητα «στη θέση της εκμετάλλευσης που συγκαλυπτόταν από θρησκευτικές και πολιτικές αυταπάτες έθεσε την ανοιχτή, αδιάντροπη, άμεση, στυγνή εκμετάλλευση».⁷⁵⁶ Στα μαρξικά γραπτά της περιόδου, η μισθωτή εργασία συγκρίνεται απερίφραστα με τη δουλεία: οι σύγχρονοι λαοί, υπογραμμίζει ο Μαρξ, επιβάλλοντας την απροκάλυπτη δουλεία στον Νέο Κόσμο, κατόρθωσαν ταυτόχρονα να τη συγκαλύψουν στις ίδιες τους τις χώρες.⁷⁵⁷ Απέναντι στην άμεση δουλεία, η μισθωτή εργασία προσδιορίζεται ως *έμμεση δουλεία*, ωστόσο ο Μαρξ δεν παραλείπει να επισημάνει την ουσιώδη τους διαφορά: ο δούλος είναι ο ίδιος

⁷⁵² Βλ. *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 47.

⁷⁵³ Στο αντίγραφο που παρουσιάζει ο Μαρξ το 1876 (N. Utina), μετά από τη λέξη «εργασία» έχει προσθέσει τη φράση «εργατική δύναμη», αλλαγή που εντοπίζεται και στη γαλλική έκδοση του 1896. Για το ίδιο ζήτημα βλ. και Φρήντριχ Ένγκελς, «Εισαγωγή», σε Καρλ Μαρξ, *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, ό.π., σσ. 8, 9.

⁷⁵⁴ Βλ. ό.π. Βλ. και «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», ό.π., σ. 487. Βλ. και *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, ό.π., σσ. 24-26, 35, 36.

⁷⁵⁵ Βλ. *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 48.

⁷⁵⁶ Βλ. «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», ό.π., σ. 478.

⁷⁵⁷ Βλ. *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 109. Σημειώνει σχετικά με το ρόλο της σύγχρονης δουλείας: «Η άμεση δουλεία είναι ο μοχλός της αστικής βιομηχανίας όπως ακριβώς και οι μηχανές, η πίστη, κ.λπ. Χωρίς τη δουλεία δεν έχετε βαμβάκι· χωρίς το βαμβάκι δεν έχετε σύγχρονη βιομηχανία. Είναι η δουλεία εκείνη που έδωσε στις αποικίες την αξία τους, είναι οι αποικίες εκείνες που δημιούργησαν το παγκόσμιο εμπόριο, είναι το παγκόσμιο εμπόριο αυτό που συνιστά την απαραίτητη προϋπόθεση της μεγάλης βιομηχανίας. Η δουλεία είναι λοιπόν μια οικονομική κατηγορία ύψιστης σημασίας», ό.π., σ. 109. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

εμπόρευμα, η εργατική του δύναμη δεν του ανήκει· αντίθετα, ο μισθωτός εργάτης είναι ελεύθερος να πουλά την εργατική του δύναμη κατά τη διάρκεια συγκεκριμένου χρόνου εργασίας.⁷⁵⁸

Ωστόσο, ο εργάτης που έχει ως μοναδικό μέσο για την εξασφάλιση των μέσων συντήρησής του την εργατική του δύναμη, «δεν μπορεί να εγκαταλείψει όλη την τάξη των αγοραστών, δηλ. την τάξη των κεφαλαιοκρατών, χωρίς να παραιτηθεί από την ύπαρξή του», σημειώνει ο Μαρξ· «Δεν ανήκει σ' αυτόν ή σε κείνον τον κεφαλαιοκράτη, αλλά στην τάξη των κεφαλαιοκρατών. Και είναι δικιά του υπόθεση να πουλήσει τον εαυτό του, δηλαδή να βρει έναν αγοραστή σ' αυτή την τάξη των κεφαλαιοκρατών».⁷⁵⁹ Η ταξική πάλη και η άνιση διανομή του κοινωνικού προϊόντος ανάμεσα στον άμεσο παραγωγό (εργάτη) και τον ιδιοκτήτη της συσσωρευμένης εργασίας, η σχέση εργατών και εργοστασιαρχών συνιστά ριζικό όρο της αστικής κοινωνικής αναπαραγωγής.⁷⁶⁰

Για τον Μαρξ, ο ανταγωνισμός και η πάλη των τάξεων είναι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας.⁷⁶¹ Η ίδια η παραγωγή θεμελιώνεται στον ανταγωνισμό των τάξεων και εν τέλει στον ανταγωνισμό της συσσωρευμένης και της άμεσης (ζωντανής) εργασίας.⁷⁶² Αύξηση του παραγωγικού κεφαλαίου σημαίνει «αύξηση της δύναμης της συσσωρευμένης εργασίας πάνω στη ζωντανή», άλλως ειπείν, «αύξηση της κυριαρχίας της αστικής τάξης πάνω στην εργαζόμενη τάξη».⁷⁶³ Στην αστική κοινωνία η ζωντανή εργασία συνιστά απλό μέσο για την αύξηση της

⁷⁵⁸ Βλ. *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, ό.π., σσ. 27, 28. Πρβλ. και «Στον Πάβελ Βασιλίεβιτς Ανένκοβ», ό.π., σ. 594, καθώς και Καρλ Μαρξ, *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2007, σ. 30. Όπως έχει ορθά επισημανθεί, ο Μαρξ προβαίνει στη διάκριση των δύο μορφών θεωρώντας τη μισθωτή εργασία ως στοιχείο ιστορικής προόδου και προαπαιτούμενο για τη μετάβαση στην μετά-καπιταλιστική μορφή οργάνωσης της κοινωνικής εργασίας: βλ. Κώστας Μ. Σταμάτης, «Ελευθερία και δικαιώματα του ανθρώπου στη σκέψη του Μαρξ», *Αξιολογικά* (9)/Εξάντας, 1996, σ. 118.

⁷⁵⁹ Βλ. *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 28.

⁷⁶⁰ Βλ. *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 48.

⁷⁶¹ Βλ. και Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Έγκελς, «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», ό.π., σσ. 477, 478.

⁷⁶² Βλ. *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 57. Διαβάζουμε: «Μονάχα η κυριαρχία της συσσωρευμένης, περασμένης, αντικειμενικοποιημένης εργασίας πάνω στην άμεση, ζωντανή εργασία μετατρέπει τη συσσωρευμένη εργασία σε κεφάλαιο», βλ. *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 40.

⁷⁶³ Βλ. *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 43. Παρακάτω ο Μαρξ κάνει λόγο για «εξουσία του κεφαλαίου πάνω στην εργασία», για «ξένο πλούτο που την εξουσιάζει», για το ότι η εργατική τάξη «σφυρηλατεί για τον εαυτό της τις χρυσές αλυσίδες με τις οποίες τη σέρνει η αστική τάξη από πίσω της», βλ. ό.π., σσ. 51, 52.

συσσωρευμένης εργασίας και υπ' αυτή την έννοια κυριαρχεί το παρελθόν στο παρόν· το κεφάλαιο είναι αυτοτελές και εμπρόσωπο, ενώ το δραστήριο άτομο εξαρτημένο και απρόσωπο.⁷⁶⁴

Χωρίς ανταγωνισμό δεν υπάρχει πρόοδος κι αυτός είναι ο νόμος του πολιτισμού: αυτό είναι για τον Μαρξ το πλαίσιο για την ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων, ενώ η παράβλεψη του ταξικού ανταγωνισμού στην ιστορία ισοδυναμεί με το αναποδογύρισμα ολόκληρης της ιστορικής εξέλιξης: «Είναι σαν να λέμε», γράφει, «πως επειδή, την εποχή της κυριαρχίας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, εκτρέφονταν σμέρνες σε τεχνητές λίμνες, υπήρχε αρκετή τροφή για να τραφεί επαρκώς το σύνολο του ρωμαϊκού πληθυσμού· ενώ, αντιθέτως, στο ρωμαϊκό λαό έλλειπαν τα αναγκαία για να αγοράσει ψωμί και οι Ρωμαίοι αριστοκράτες είχαν αρκετούς σκλάβους για να τους ρίχνουν ως τροφή στις σμέρνες».⁷⁶⁵

Στην αστική κοινωνία, «η αναρχία της παραγωγής, που είναι η πηγή τόσης αθλιότητας, είναι ταυτόχρονα η πηγή για κάθε πρόοδο».⁷⁶⁶ Σ' αυτή την κοινωνία, η οποία είναι «θεμελιωμένη πάνω στην *αθλιότητα* [la misère], τα πιο άθλια προϊόντα έχουν μοιραία το προνόμιο να εξυπηρετούν τους περισσότερους».⁷⁶⁷ Για τον Μαρξ είναι δεδομένο πως οι αστικές οικονομικές σχέσεις παρουσιάζουν έναν διπλό χαρακτήρα: στο πλαίσιο των ίδιων σχέσεων παράγεται πλούτος, αλλά παράγεται επίσης φτώχεια, αθλιότητα· αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις, αλλά ταυτόχρονα αναπτύσσεται και μία δύναμη που παράγει *καταπίεση*. Οι αστικές οικονομικές σχέσεις δεν παράγουν αστικό πλούτο – δηλαδή τον πλούτο της αστικής τάξης – παρά μόνο εκμηδενίζοντας διαρκώς τον πλούτο των μελών που είναι αναπόσπαστο κομμάτι αυτής της τάξης και παράγοντας ταυτόχρονα ένα διαρκώς αυξανόμενο προλεταριάτο.⁷⁶⁸ Στα γραπτά της περιόδου αποτυπώνεται αδρά η *βιοπολιτική*

⁷⁶⁴ Βλ. «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», ό.π., σ. 488. Η κομμουνιστική κοινωνία σκιαγραφείται στον αντίποδα όλων των ανωτέρω στοιχείων: η συσσωρευμένη εργασία συνιστά εκεί το μέσο για «να διευρύνεται, να εμπλουτίζεται και να προωθείται η βιοτική διαδικασία των εργατών», το παρόν κυριαρχεί λοιπόν στο παρελθόν: βλ. ό.π.

⁷⁶⁵ *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁷⁶⁶ Ό.π., σ. 64.

⁷⁶⁷ Ό.π., σ. 59.

⁷⁶⁸ Βλ. ό.π., σ. 120. Βλ. και «Λόγος πάνω στο ζήτημα της ελευθερίας του εμπορίου», σε *Καρλ Μαρξ, Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., σσ. 197-200.

λειτουργία του κεφαλαίου στην αλληλοσχεσία της με την ανάπτυξη των ειδικών καθορισμών του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.⁷⁶⁹

Στη σύγχρονη βιομηχανία κάθε σύνθετη εργασία ανάγεται σε απλή εργασία: «Ο εργάτης», σημειώνει ο Μαρξ, «μετατρέπεται σε μια απλή, μονότονη παραγωγική δύναμη που δε χρειάζεται να καταβάλλει ούτε σωματική ούτε πνευματική προσπάθεια»· η εργασία του, όσο πιο *αποκρουστική* γίνεται, τόσο περισσότερο *απαξιώνεται*.⁷⁷⁰ Η απλή εργασία καθίσταται ο κεντρικός άξονας [le pivot] της βιομηχανίας κι η ποιότητα των εργασιών δεν έχει πλέον καμία σημασία: κάθε εργασία αποτιμάται σε χρόνο εργασίας. Πλέον η ποιότητα δεν έχει καμία σημασία, είναι η ποσότητα εκείνη που αποφασίζει για τα πάντα, «ώρα με την ώρα, μέρα με τη μέρα».⁷⁷¹ Η παραγωγή εμφανίζεται ως απόλυτα *εξαρτημένη* από την ανταλλαγή: «Η μεγάλη βιομηχανία», σημειώνει ο Μαρξ, «αναγκασμένη απ' τα ίδια τα εργαλεία που διαθέτει να παράγει σε κλίμακα ολοένα πιο πλατειά, δε μπορεί πια να περιμένει τη ζήτηση. Η παραγωγή έρχεται πριν από την κατανάλωση, η προσφορά τσακίζει τη ζήτηση».⁷⁷² Ο ανταγωνισμός καθιστά έτσι το χρόνο εργασίας το *νόμο της διαρκούς υποτίμησης της εργασίας*, (αλλά και των μέσων παραγωγής, ιδέα που ήδη απαντά στον Ρικάρντο):⁷⁷³ «αυτό που καθορίζει την αξία δεν είναι καθόλου ο χρόνος που ξοδεύτηκε για να παραχθεί κάποιο πράγμα, αλλά το κατώτατο όριο του χρόνου που μπορεί να διατεθεί για την παραγωγή του, και αυτό το κατώτατο όριο το επιβεβαιώνει ο ανταγωνισμός», σημειώνει ο Μαρξ, προϊδεάζοντάς μας για τις κατοπινές

⁷⁶⁹ Βλ. και *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, όπου ο Μαρξ σημειώνει αναφορικά με τον μισθωτό εργάτη: «Εργάζεται για να ζει. Την εργασία δεν τη συγκαταλογίζει ο ίδιος στη ζωή του, η εργασία είναι μάλλον για τον εργάτη θυσία της ζωής του. Είναι ένα εμπόρευμα που το κατακύρωσε σ' έναν τρίτο», *ό.π.*, σ. 26. Στη διάλεξή του στη δημόσια συνάντηση της Δημοκρατικής Ένωσης Βρυξελλών τον Γενάρη του 1848 σημειώνει: «Η πρόοδος της βιομηχανίας παράγει λιγότερο ακριβά μέσα συντήρησης. Έτσι, το οινόπνευμα αντικατέστησε τη μύρα, το βαμβάκι αντικατέστησε το μαλλί και το λινό, και οι πατάτες αντικατέστησε το ψωμί. Έτσι, καθώς ανακαλύπτονται διαρκώς φθηνότερα και αθλιότερα μέσα συντήρησης του εργάτη, το κατώτατο όριο μισθού διαρκώς ελαττώνεται. Αν αρχικά ο μισθός έκανε τον άνθρωπο να δουλεύει για να ζήσει, τελικά τον αναγκάζει να ζει τη ζωή μιας μηχανής. Η ύπαρξή του δεν έχει άλλη αξία από εκείνη μιας απλής παραγωγικής δύναμης, και ο καπιταλιστής του συμπεριφέρεται αναλόγως»: βλ. «Λόγος πάνω στο ζήτημα της ελευθερίας του εμπορίου», *ό.π.*, σ. 201. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁷⁷⁰ Βλ. *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, *ό.π.*, σ. 58.

⁷⁷¹ *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, *ό.π.*, σ. 49. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁷⁷² *Ο.π.*, σ. 64.

⁷⁷³ Βλ. *ό.π.*, σσ. 60, 61.

αναλύσεις περί κοινωνικά αναγκαίου χρόνου, περί αναγκαίας εργασίας στον αντίποδα της υπερεργασίας.⁷⁷⁴

Σε αυτό το πλαίσιο, στη σύγχρονη βιομηχανία η ανθρώπινη δραστηριότητα ρυθμίζεται αυστηρά από τον χρόνο σαν να ήταν μηχανική δραστηριότητα, πλέον «ο χρόνος είναι το παν κι ο άνθρωπος τίποτα».⁷⁷⁵ Οι ανθρώπινες εργασίες έχουν εδώ εξισωθεί δια της «υποταγή[ς] της εργασίας στη μηχανή ή με τον έσχατο καταμερισμό της εργασίας».⁷⁷⁶ Το μόνο που διακρίνει δύο εργάτες μέσα στο εργοστάσιο είναι η ποσότητα του χρόνου εργασίας τους: πρόκειται για μιας μορφής αρνητική «ισότητα» που έχει υλοποιηθεί στην «αυτόματη εργασία», που είναι έργο της σύγχρονης βιομηχανίας.⁷⁷⁷ Πλέον, η έννοια του χρόνου συνιστά συνάρτηση της τεχνολογικής εξέλιξης, ενώ η μέτρησή του λειτουργεί ως μέσο εκμετάλλευσης της εργασίας.⁷⁷⁸

Το εργαστήρι εισάγει στην εργασία την αρχή της εξουσίας [le principe d'autorité], σημειώνει ο Προυντόν.⁷⁷⁹ Για τον Μαρξ η αρχή της εξουσίας, εισάγεται ήδη στην κοινωνία με τον καταμερισμό της εργασίας ο οποίος συνιστά την προϋπόθεση για την υποταγή του εργάτη στην εξουσία του κεφαλαιοκράτη στο χώρο και τον χρόνο εργασίας.⁷⁸⁰ Κι ενώ στο σύγχρονο εργαστήρι ο καταμερισμός της εργασίας ρυθμίζεται σχολαστικά από την εξουσία του κεφαλαιοκράτη, που οργανώνει και διευθύνει την εργασία, θεσπίζοντας τον εργοστασιακό κώδικα,⁷⁸¹ η σύγχρονη κοινωνία, η κοινωνία της αστικής οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας, δεν έχει άλλον κανόνα κι άλλη εξουσία

⁷⁷⁴ Ο.π., σ. 62. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁷⁷⁵ Ο.π., σ. 49. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁷⁷⁶ Βλ. ό.π., σ. 49.

⁷⁷⁷ Βλ. ό.π., σ. 50.

⁷⁷⁸ Βλ. E. P. Thompson, «Time, work-discipline, and industrial capitalism», *Past and Present* 38(2), 1967· στα ελληνικά: Ε.Π. Τόμσον, Χρόνος, Εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός, μετάφραση Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 40 κ.ε.

⁷⁷⁹ P. J. Proudhon, *Système des contradictions économiques, ou, Philosophie de la misère*, Παρίσι 1846, σε Καρλ Μαρξ, *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 132.

⁷⁸⁰ Βλ. *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 133.

⁷⁸¹ Βλ. Καρλ Μαρξ, «Λόγος πάνω στο ζήτημα της ελευθερίας του εμπορίου», ό.π., σ. 193. Το Σεπτέμβριο οι Μαρξ και Ένγκελς συμμετέχουν στο διεθνές συνέδριο οικονομολόγων (συνέδριο ελεύθερου εμπορίου) στις Βρυξέλλες, όπου ο Μαρξ σχεδιάζει να εκφωνήσει μία ομιλία για το ελεύθερο εμπόριο, ωστόσο δεν του επιτράπη να την εκφωνήσει κι ο ίδιος, εμπλουτίζοντας τη, την εκφωνεί στη δημόσια συνάντηση της Δημοκρατικής Ένωσης Βρυξελλών τον Γενάρη του 1848. Βλ. Karl Marx, «On the question of free trade», *MECW*, τόμος 6, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1976, σσ. 450- 465. Στα ελληνικά: «Λόγος πάνω στο ζήτημα της ελευθερίας του εμπορίου», ό.π., σσ. 188-204.

για τη ρύθμιση του καταμερισμού της εργασίας, παρά τον ελεύθερο ανταγωνισμό, που αντικατέστησε τα φεουδαρχικά δεσμά.⁷⁸² Διαβάζουμε στο *Μανιφέστο*:

Οι εργατικές μάζες που συνωθούνται στο εργοστάσιο οργανώνονται με στρατιωτικό τρόπο. Τίθενται ως κοινοί βιομηχανικοί στρατιώτες υπό την εποπτεία μιας πλήρους ιεραρχίας υπαξιωματικών και αξιωματικών. Δεν είναι απλώς δούλοι της αστικής τάξης, του αστικού κράτους, είναι κάθε μέρα και κάθε ώρα υποδουλωμένοι στη μηχανή, στον επιστάτη και προπάντων στον ίδιο τον μεμονωμένο εργοστασιάρχη αστό. Η δεσποτεία αυτή είναι τόσο πιο τυποτένια, τόσο πιο μισητή, τόσο πιο πικρή όσο πιο πρόδηλα ανακηρύσσει τον πορισμό ως ύστατο σκοπό της.⁷⁸³

Εξετάζοντας τους όρους ανάπτυξης της χειροτεχνικής βιομηχανίας (μανιφακτούρας)⁷⁸⁴ και την εισαγωγή των αυτόματων μηχανών στο εργοστάσιο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, ο Μαρξ αναπτύσσει το ζήτημα του *ανταγωνισμού μηχανής και εργάτη*: η έξαρση της παιδικής εργασίας, η κατάργηση των νόμων για τη μαθητεία, η χρησιμοποίηση κάθε νέας εφεύρεσης για την υποτίμηση της αξίας της εργασίας και ως απάντηση των εργοστασιαρχών στις εργατικές απεργίες είναι ορισμένοι μόνο από τους λόγους που συνέβαλαν στον πόλεμο των εργατών ενάντια στις ίδιες τις μηχανές, (κι όχι στην καπιταλιστική χρησιμοποίησή τους, όπως θα γράψει αργότερα στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*).⁷⁸⁵ Και ήταν αυτή ακριβώς η καπιταλιστική χρησιμοποίησή τους, η οποία συνέβαλε στην περαιτέρω συγκέντρωση του κεφαλαίου και ταυτόχρονα στη μεγαλύτερη σωματική και πνευματική εξαθλίωση του ανθρώπου.⁷⁸⁶

⁷⁸² Βλ. *ό.π.*, σσ. 133, 134. Βλ. και «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», *ό.π.*, σ. 480.

⁷⁸³ Βλ. «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», *ό.π.*, σ. 482.

⁷⁸⁴ Βλ. *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, *ό.π.*, σ. 134. Ο Μαρξ αναφέρεται εδώ εν συντομία στους ιστορικούς όρους της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της παραγωγής (βλ. *ό.π.*, σσ. 134-136), που αργότερα τους αναπτύσσει στο κεφάλαιο για την «Πρωταρχική Σύσσωρευση», στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Βλ. και «Η ιδιοκτησία ή η πρόσοδος», όπου ο Μαρξ συζητά ζητήματα γαιοπροσόδου, *ό.π.*, σσ. 158, 159. Τέλος, προβαίνει σε μια σύντομη αναφορά σε μεταβατικές συνθήκες από τη φεουδαρχία στην αστική κοινωνία, βλ. *ό.π.*, σσ. 117-120.

⁷⁸⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 138.

⁷⁸⁶ Βλ. *ό.π.*, σσ. 139, 142. Ο Μαρξ αναφέρεται επίσης στην εκτόπιση των εργατών από τις μηχανές και στη δημιουργία εργατικού εφεδρικού υπερπληθυσμού, καθώς και στην αύξηση της εντατικότητας της εργασίας στη σύγχρονη βιομηχανία: βλ. *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, *ό.π.*, σσ. 59-61.

Επιπρόσθετα, οι μηχανές χρησιμοποιήθηκαν πάντα ως όπλο των εργοστασιαρχών για την *πειθάρχηση της εργασίας*: «Στην Αγγλία», σημειώνει ο Μαρξ, «οι απεργίες οδήγησαν συχνά στην εφεύρεση και την εφαρμογή νέων μηχανών. Οι μηχανές ήταν, θα μπορούσε κανείς να πει, το όπλο που χρησιμοποιούσαν οι καπιταλιστές για να καταστείλουν τους εξεγερμένους ειδικευμένους εργάτες. Η *self-acting mule* (αυτόματη κλωστική μηχανή), η μεγαλύτερη εφεύρεση της σύγχρονης βιομηχανίας, έθεσε εκτός μάχης τους εξεγερμένους κλώστες».⁷⁸⁷ Από την άλλη, η κατάργηση κάθε ειδικού χαρακτήρα της εργασίας στο σύγχρονο εργοστάσιο συνιστά την αναγκαία προϋπόθεση προκειμένου να καταστεί σταδιακά αισθητή «η ανάγκη για καθολικότητα, η τάση για μια ολοκληρωμένη ανάπτυξη του ατόμου»· αυτή είναι η επαναστατική πλευρά του «αυτόματου εργαστηρίου», σημειώνει ο Μαρξ, πλευρά που, σύμφωνα με τον ίδιο, ο Πрунтόν ποτέ δεν κατανόησε.⁷⁸⁸

Η ίδια η αστική τάξη δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς να επαναστατικοποιεί διαρκώς τα εργαλεία της παραγωγής και συνεπώς τις σχέσεις παραγωγής και άρα το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων.⁷⁸⁹ Ως θεμελιώδης όρος της αστικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής, ο ανταγωνισμός καθίσταται ωστόσο μέρα με τη μέρα ολοένα και πιο καταστροφικός για τις αστικές σχέσεις, στο μέτρο που ωθεί διαρκώς σε μια αδιάκοπη δημιουργία καινούριων παραγωγικών δυνάμεων, δηλαδή, σημειώνει ο Μαρξ, των υλικών όρων για μια καινούρια κοινωνία.⁷⁹⁰ Η ύπαρξη μιας καταπιεσμένης τάξης προσδιορίζεται ως ο «ζωτικός

⁷⁸⁷ Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας, ό.π., σσ. 167, 168. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Πρβλ. George Caffentzis, *Γιατί οι μηχανές δεν μπορούν να δημιουργήσουν αξία (ή η θεωρία του Μαρξ για τις μηχανές)*, Λέσχη κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα, Αθήνα 2011, σσ. 29-37.

⁷⁸⁸ Βλ. ό.π., σ. 142. Η ίδια η παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα κι ο διαρκής καταμερισμός της εργασίας συνιστούν ειδικούς καθορισμούς του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και ταυτόχρονα προϋποθέσεις για τη διαρκή επαναστατικοποίηση των παραγωγικών όρων, βλ. *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, ό.π., σσ. 55, 56. Παρά το γεγονός ότι η γρήγορη ανάπτυξη του κεφαλαίου ενέχει άμεσα καταστροφικές επιπτώσεις για τους εργάτες, αποτελεί ταυτόχρονα, για τον Μαρξ, «τον πιο ευνοϊκό όρο για τη μισθωτή εργασία», άποψη που εγγράφεται στη γενικότερη θεώρησή του για την υπέρβαση του καπιταλιστικού συστήματος: βλ. ό.π., σ. 63.

⁷⁸⁹ Βλ. Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Έγκελς, «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», ό.π., σ. 479.

⁷⁹⁰ Βλ. Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας, ό.π., σ. 148. Ο Μαρξ συνηγορεί υπέρ των πλεονεκτημάτων (του πλεονάσματος) της παραγωγής του κοινωνικού ατόμου, των συνεταιρισμένων ατόμων σε σχέση προς εκείνη του απομονωμένου ατόμου, των μη συνεταιρισμένων ατόμων, με άλλα λόγια υπέρ της συνεργασίας. Παραθέτοντας από το έργο του T. Sadler, *The Law of Population*, (Vol. I, Λονδίνο 1830, pp. 83 and 84), επισημαίνει την ανάπτυξη στο πλαίσιο της συνεργασίας μίας κοινής παραγωγικής δύναμης, που δεν συνιστά ένα απλό άθροισμα ατομικών παραγωγικών δυνάμεων, αλλά τις ξεπερνάει. Βλ. ό.π., σσ. 88, 89. Κοινωνία και συνεταιρισμός είναι, για τον

όρος» μιας κοινωνίας που θεμελιώνεται στον ταξικό ανταγωνισμό. Η απελευθέρωσή της συνεπάγεται αναγκαία τη δημιουργία μιας καινούριας κοινωνίας. Ο όρος για την απελευθέρωση της καταπιεσμένης τάξης είναι η αδυναμία συνύπαρξης, η σύγκρουση, των παραγωγικών δυνάμεων και των κοινωνικών σχέσεων.⁷⁹¹ Απ' όλα τα μέσα παραγωγής, η μεγαλύτερη παραγωγική δύναμη είναι η ίδια η επαναστατική τάξη, υποστηρίζει ο Μαρξ. Η οργάνωση των επαναστατικών στοιχείων σε τάξη προϋποθέτει άλλωστε την ύπαρξη όλων εκείνων των παραγωγικών δυνάμεων που θα μπορούσαν να δημιουργηθούν μέσα στα σπλάχνα της παλιάς κοινωνίας.⁷⁹² Στο πλαίσιο αυτό, η συνένωση των εργατών προσδιορίζεται ως ο εκ των ων ουκ άνευ όρος για τη μετάβαση στη μετά-καπιταλιστική, κομμουνιστική κοινωνική οργάνωση. Σε αυτό το πλαίσιο θεματοποιούνται οι μαρξικές αναπτύξεις της περιόδου περί εργατικών ενώσεων και προλεταριάτου.

5.4 ΤΟ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟ ΚΑΙ ΟΙ ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΕΝΩΣΕΙΣ

Την εποχή της συγγραφής της *Αθλιότητας της Φιλοσοφίας*, οι εργατικές ενώσεις της Αγγλίας αποκτούν μόνιμο χαρακτήρα, με την αποκρυστάλλωσή τους στα *εργατικά συνδικάτα* (trade unions) και τη συνένωσή τους υπό τη σκέπη της *Εθνικής Ένωσης των Εργατικών Συνδικάτων* (National Association of United Trades), η κεντρική επιτροπή της οποίας στο Λονδίνο απαριθμεί στα 1847 80.000 μέλη. Η καθιέρωση των εργατικών ενώσεων στην Αγγλία με νόμο του κοινοβουλίου επιβάλλεται, σύμφωνα με τη μαρξική ανάλυση, από το ίδιο το οικονομικό σύστημα.⁷⁹³ Το ίδιο το προλεταριάτο διέρχεται άλλωστε από

ίδιο, όροι που μπορούν να αποδοθούν σε κάθε κοινωνία, για παράδειγμα, στη φεουδαρχία όσο και στην αστική κοινωνία. Η τελευταία, είναι η κοινωνία [société] εκείνη στην οποία ο συνεταιρισμός [association] είναι θεμελιωμένος στον ανταγωνισμό. Βλ. *ό.π.*, σ. 148.

⁷⁹¹ Βλ. *ό.π.*

⁷⁹² Βλ. *ό.π.*

⁷⁹³ Βλ. *ό.π.*, σ. 170.

διάφορες βαθμίδες ανάπτυξης: ο αγώνας του ενάντια στην αστική τάξη ξεκινά με την ίδια την ύπαρξή του.⁷⁹⁴

Ο Μαρξ υπογραμμίζει τη σχέση αναλογίας μεταξύ του μεγέθους της σύγχρονης βιομηχανίας και των εργατικών ενώσεων, ο βαθμός ανάπτυξης των οποίων σε μία χώρα, υποστηρίζει, υποδεικνύει τη θέση της στην ιεραρχία της παγκόσμιας αγοράς: «Η Αγγλία, της οποίας η βιομηχανία έχει κατακτήσει τον υψηλότερο βαθμό ανάπτυξης, έχει τις μεγαλύτερες και καλύτερα οργανωμένες ενώσεις».⁷⁹⁵ Επισημαίνει, σε αυτό το πλαίσιο, την τεράστια επιρροή των εργατικών ενώσεων στην ανάπτυξη της βιομηχανίας (βλ. καπιταλιστικά αντανακλαστικά της εισαγωγής νέων μηχανών στο εργοστάσιο), τονίζοντας τη διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων.⁷⁹⁶ Η βιομηχανία σε μεγάλη κλίμακα δημιουργεί η ίδια τις προϋποθέσεις για τις εργατικές ενώσεις: συνενώνει στον ίδιο χώρο ένα πλήθος ατόμων αγνώστων μεταξύ τους. Ο ανταγωνισμός διαχωρίζει αρχικά τα συμφέροντά τους (ανταγωνισμός των εργατών μεταξύ τους), ωστόσο, η διατήρηση του μισθού, ως κοινή έγνοια ενάντια στο κοινό αφεντικό, τους ενώνει και τους θέτει σε θέση κοινής αντίστασης.

Η εργατική ένωση έχει πάντα ένα διπλό σκοπό: αφ' ενός την άρση του ανταγωνισμού μεταξύ των εργατών κι αφ' ετέρου τον κοινό τους ανταγωνισμό απέναντι στον κεφαλαιοκράτη.⁷⁹⁷ Κι αν η διατήρηση του μισθού εμφανίζεται ως ο αρχικός στόχος, στο μέτρο που οι κεφαλαιοκράτες συσπειρώνονται με τη σειρά τους προκειμένου να επιβάλλουν όρους καταπίεσης, η διατήρηση των εργατικών ενώσεων καθίσταται κεντρικός στόχος. Η οργάνωση των εργατών σε

⁷⁹⁴ Βλ. «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», *ό.π.*, σσ. 482, 483. Όπως έχει ορθά υποστηριχθεί, «για τον Μαρξ, η ανάπτυξη μιας σύγκρουσης προϋποθέτει την *εσωτερίκευση της ίδιας της σχέσης*, με αποτέλεσμα οι ανταγωνιστικοί όροι να γίνονται λειτουργίες ή φορείς αυτής της σχέσης», γι' αυτό – υποστηρίζεται – είναι ουσιώδες για τη μαρξιστική θεώρηση της ταξικής πάλης «να νοούνται οι ταξικές σχέσεις ως ενδογενώς ασυμφιλίωτες, ως σχέσεις από τις οποίες δεν μπορούν να ξεφύγουν οι κυριαρχούμενοι παρά καταστρέφοντας την ίδια τη σχέση της καθυπόταξης, με αποτέλεσμα να μετασχηματίζονται σε άλλα άτομα από εκείνα τα οποία «συγκροτεί» η υφιστάμενη σχέση», βλ. Étienne Balibar, *Ο φόβος των μαζών: Σπινόζα, Μαρξ, Φουκώ*, πρόλογος Άρης Στυλιανού, μετάφραση Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2010, σ. 119.

⁷⁹⁵ Βλ. *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, *ό.π.*, σ. 171, 172. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁷⁹⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 168.

⁷⁹⁷ Για το ζήτημα του ανταγωνισμού μεταξύ των εργατών βλ. και *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, *ό.π.*, σσ. 58, 59.

τάξη, η οργάνωσή τους σε *πολιτικό κόμμα*, «αναγκάζει», διαβάζουμε στο *Μανιφέστο*, «την αναγνώριση μεμονωμένων συμφερόντων των εργατών με τη μορφή του νόμου, αξιοποιώντας τους διχασμούς εντός της ίδιας της αστικής τάξης. Έτσι έγινε με το νόμο για το δεκάωρο στην Αγγλία».⁷⁹⁸

Θα υπάρξει λοιπόν μετά την πτώση της αστικής κοινωνίας μια νέα ταξική κυριαρχία, η οποία θα συνοψίζεται σε μία νέα πολιτική εξουσία; Όχι, απαντά ο Μαρξ.⁷⁹⁹ Για τον ίδιο, η κατάργηση κάθε τάξης συνιστά τον όρο για την απελευθέρωση της εργατικής τάξης, όπως ακριβώς ο όρος για την απελευθέρωση της μεσαίας τάξης [*tiers état*], της αστικής τάξης, ήταν η κατάργηση όλων των προαστικών νομοκατεστημένων τάξεων [*états*] και των φεουδαρχικών κοινωνικών ιεραρχιών [*ordres*]: «Η εργατική τάξη θα αντικαταστήσει, στην πορεία της ανάπτυξής της, την παλιά αστική κοινωνία με μία ένωση που θα αποκλείει τις τάξεις και τον ανταγωνισμό τους, και δεν θα υπάρχει πια η καθ' εαυτό λεγόμενη πολιτική εξουσία, δεδομένου ότι η πολιτική εξουσία είναι ακριβώς η επίσημη έκφραση του ανταγωνισμού μέσα στην αστική κοινωνία».⁸⁰⁰ Η σύγχρονη κρατική εξουσία συνοψίζεται ως «απλώς μια επιτροπή που διαχειρίζεται τις κοινές υποθέσεις της συνολικής αστικής τάξης».⁸⁰¹ Ενώ «όλες οι προηγούμενες τάξεις που κατέκτησαν την εξουσία επιδίωξαν να διασφαλίσουν την ήδη κερκτημένη βιοτική θέση τους υποτάσσοντας τη συνολική

⁷⁹⁸ Βλ. «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», *ό.π.*, σ. 483. Για αναφορές στο νόμο για το δεκάωρο βλ. και «Λόγος πάνω στο ζήτημα της ελευθερίας του εμπορίου», *ό.π.*, σσ. 193, 195. Για τη συγκρότηση του πολιτικού κόμματος των Χαρτιστών στην Αγγλία. Βλ. *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, *ό.π.*, σ. 172.

⁷⁹⁹ Πρβλ. Walter Benjamin, *ό.π.*, σσ. 11, 12: «Η ταξική πάλη», επισημαίνει εδώ ο Benjamin «που δεν χάνει από τα μάτια του κανένας ιστορικός που έχει διδαχτεί από τον Marx, είναι μια πάλη για πράγματα ανεπεξέργαστα και υλικά, χωρίς τα οποία είναι αδύνατο να υπάρξουν τα εκλεπτυσμένα και πνευματικά. Παρ' όλα αυτά, δεν είναι με τη μορφή της λείας που πέφτει στα χέρια του νικητή, που αυτά τα τελευταία κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην ταξική πάλη. Εκδηλώνονται σ' αυτή την πάλη σαν θάρρος, σαν αυτοπεποίθηση, σαν χιούμορ, σαν επιτηδειότητα και επενεργούν βαθιά πίσω στην άχλη του χρόνου. Θέτουν πάντα και κάθε φορά σε αμφισβήτηση κάθε νίκη που έχει ποτέ επιτευχθεί από τους κυρίαρχους. Σαν λουλούδια που γυρίζουν τους κάλυκες τους προς τον ήλιο, έτσι προσπαθούν και τα περασμένα, εξαιτίας ενός ηλιοτροπισμού μυστικής φύσης, να στραφούν *προς την κατεύθυνση* εκείνου του ήλιου που ανατέλλει στον ουρανό της ιστορίας. Ο ιστορικός υλιστής πρέπει να είναι γνώστης αυτού του πιο αφανούς από όλους τους μετασχηματισμούς.

⁸⁰⁰ *Ο.π.*, σ. 174. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Στο *Μανιφέστο* προσδιορίζεται ως «εγγύτερος σκοπός», «η συγκρότηση του προλεταριάτου σε τάξη, η ανατροπή της αστικής κυριαρχίας και η κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από το προλεταριάτο», καθώς και η επιβολή αναγκαστικών κεντρικών-κρατικών μέτρων για την ανατροπή του αστικού τρόπου παραγωγής: βλ. «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», *ό.π.*, σσ. 486, 491, 492.

⁸⁰¹ Βλ. Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Έγκελς, «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», *ό.π.*, σ. 478.

κοινωνία στους όρους του πορισμού τους», «οι προλετάριοι μπορούν να κατακτήσουν τις κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις μόνο εφόσον καταργήσουν το δικό τους μέχρι τώρα τρόπο ιδιοποίησης και συνεπώς τον συνολικό μέχρι τώρα τρόπο ιδιοποίησης», διαβάζουμε στο *Μανιφέστο*.⁸⁰²

Ο ταξικός ανταγωνισμός αστικής τάξης και προλεταριάτου προσδιορίζεται ως ένας αγώνας που βρίσκει την υψηλότερη έκφρασή του σε μια συνολική επανάσταση: «Εξάλλου, θα πρέπει να μας εκπλήσσει ότι μια κοινωνία, θεμελιωμένη στην *αντίθεση* των τάξεων, οδηγεί στη βίαιη *αντίφαση*, σε μια μάχη σώμα με σώμα, ως τελική της κατάληξη;».⁸⁰³ Για τον Μαρξ, το κοινωνικό κίνημα δεν αποκλείει το πολιτικό κίνημα, αντιθέτως, *κάθε πολιτικό κίνημα είναι ταυτόχρονα κοινωνικό*. Σκιαγραφώντας την αντίληψή του περί αταξικής κοινωνίας, επισημαίνει πως μόνο στο πλαίσιο της είναι δυνατή η άρση του διαχωρισμού. Μόνο τότε «οι κοινωνικές εξελίξεις θα πάψουν να είναι πολιτικές επαναστάσεις. Μέχρι τότε, στις παραμονές κάθε γενικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, η τελευταία λέξη της κοινωνικής επιστήμης θα είναι πάντα: «Αγώνας ή θάνατος, αιματηρή μάχη ή τίποτα. Έτσι έχει αναπόφευκτα τεθεί το ζήτημα» (Γεωργία Σάνδη)».⁸⁰⁴

Όπως οι οικονομολόγοι είναι οι επιστημονικοί εκπρόσωποι του πλούτου, έτσι και οι σοσιαλιστές και κομμουνιστές συγγραφείς είναι, για τον Μαρξ, οι θεωρητικοί της προλεταριακής τάξης. Όσο η τελευταία «δεν έχει ακόμα αναπτυχθεί αρκετά ώστε να συγκροτηθεί σε τάξη, και συνεπώς όσο η πάλι προλεταριάτου και αστικής τάξης δεν έχει ακόμα πολιτικό χαρακτήρα», οι σοσιαλιστές και κομμουνιστές συγγραφείς δεν είναι παρά ουτοπιστές που, προκειμένου να προκαταλάβουν τις ανάγκες των καταπιεσμένων τάξεων, αυτοσχεδιάζουν κοινωνικά συστήματα, βλέποντας «στη φτώχεια μονάχα τη φτώχεια, χωρίς να βλέπουν σ' αυτή την επαναστατική, ανατρεπτική πλευρά, που θα ανατρέψει την παλιά κοινωνία».⁸⁰⁵ Από τη στιγμή της εμβάθυνσης της ταξικής πάλης, υποστηρίζει ο Μαρξ, θέτοντας το καθήκον των κομμουνιστών

⁸⁰² Βλ. *ό.π.*, σ. 485.

⁸⁰³ *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας, ό.π.*, [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁸⁰⁴ *Ο.π* [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Το απόσπασμα είναι από το μυθιστόρημα της Σάνδη *Jean Siska*.

⁸⁰⁵ Βλ. *ό.π.*, σσ. 122, 123. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

θεωρητικών, οι τελευταίοι δεν χρειάζεται πλέον να αναζητούν συστήματα μέσα στο κεφάλι τους. Δεν έχουν παρά να συνειδητοποιήσουν αυτό που συμβαίνει μπροστά στα μάτια τους, μετατρέποντάς το σε όργανό τους. Από τη στιγμή αυτή, η επιστήμη, προϊόν η ίδια της ιστορικής κίνησης, συνειδητά συνδέει τον εαυτό της με αυτή, παύει να είναι δογματική και γίνεται επαναστατική.⁸⁰⁶ Ο Μαρξ φαίνεται εδώ να προκαταλαμβάνει τον ρόλο του ως θεωρητικού καθοδηγητή της εργατικής τάξης.

Τον Γενάρη του 1847, η Επιτροπή του Λονδίνου της Ένωσης των Δικαίων ανακοινώνει στους Μαρξ και Ένγκελς την απόφαση συνένωσης με την *Επιτροπή Αλληλογραφίας*. Στις αρχές Ιουνίου ο Ένγκελς συμμετέχει στο πρώτο συνέδριο της Ένωσης των Κομμουνιστών στο Λονδίνο, όπου και αποφασίζεται το νέο καταστατικό. Ο Μαρξ απέχει λόγω οικονομικής αδυναμίας να ταξιδέψει στο Λονδίνο. Το σύνθημα της προγενέστερης Ένωσης των Δικαίων «Όλοι οι άνθρωποι είναι αδέρφια» αλλάζει σε «Προλετάριοι όλων των χωρών ενωθείτε!». Στις 5 Αυγούστου ιδρύεται το παράρτημα Βρυξελλών της Ένωσης των Κομμουνιστών με τον Μαρξ στη θέση του προέδρου. Τον Νοέμβρη οι Μαρξ και Ένγκελς συμμετέχουν στο δεύτερο συνέδριο της Ένωσης των Κομμουνιστών στο Σόχο του Λονδίνου, όπου τους ανατίθεται η σύνταξη του θεωρητικού και πρακτικού κομματικού προγράμματος. Η επεξεργασία του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος* ολοκληρώνεται τον Γενάρη του 1848, οπότε ο Μαρξ, έπειτα από πιεστική υπενθύμιση της Ένωσης των Κομμουνιστών, ολοκληρώνει το χειρόγραφο και το στέλνει στο τυπογραφείο στο Λονδίνο.⁸⁰⁷ Διαβάζουμε στις πρώτες και τις τελευταίες γραμμές:

Ο κομμουνισμός αναγνωρίζεται ήδη από όλες τις ευρωπαϊκές δυνάμεις ως μια δύναμη. Έφτασε πλέον η ώρα οι κομμουνιστές να παρουσιάσουν ανοιχτά σ' ολόκληρο τον κόσμο τον τρόπο της αντίληψής τους, τους σκοπούς τους και τις τάσεις τους, και να αντιπαραθέσουν στο παραμύθι για το φάντασμα του κομμουνισμού ένα μανιφέστο του ίδιου του κόμματός.⁸⁰⁸

⁸⁰⁶ Βλ., ό.π., σ. 123. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

⁸⁰⁷ Βλ. Φρήντριχ Ένγκελς, «Εισαγωγή», σε Καρλ Μαρξ, *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 7. Για όλα τα ανωτέρω βιογραφικά στοιχεία, βλ. «Χρονολόγιο», σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, ό.π., 2014.

⁸⁰⁸ Βλ. Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», ό.π., σ. 475.

Ας τρέμουν οι κυρίαρχες τάξεις μπροστά σε μια κομμουνιστική επανάσταση. Με αυτήν οι προλετάριοι δεν έχουν τίποτε να χάσουν παρά μόνο τις αλυσίδες τους. Έχουν έναν κόσμο να κερδίσουν. Προλετάριοι όλων των χωρών, ενωθείτε!.⁸⁰⁹

⁸⁰⁹ Βλ. ό.π., σ. 502.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΏΡΙΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΈΡΓΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΈΚΤΟ

ΑΠΟ ΤΑ GRUNDRISSE (1857-1858) ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΤΟΥ 1859

6.1 ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Τον Αύγουστο του 1857 ο Μαρξ ξεκίνησε να σκιαγραφεί το οικονομικό του έργο – αποτέλεσμα μιας δεκαπεντάχρονης έρευνας και μελέτης της πολιτικής οικονομίας – παράγοντας το πρώτο προσχέδιο μεταξύ Αυγούστου και Σεπτεμβρίου 1857.⁸¹⁰ Διαρκώς επεκτείνοντάς το, αποφάσισε τον Απρίλη του 1858, την κατανομή του έργου του σε έξι βιβλία (κεφάλαιο, γαιοκτησία, μισθωτή εργασία, κράτος, διεθνές εμπόριο και παγκόσμια αγορά).⁸¹¹ Η επεξεργασία του πρώτου βιβλίου διήρκεσε μέχρι τον Ιούνιο του 1858 και είχε ως αποτέλεσμα το χειρόγραφο των *Grundrisse*. Αποφασίζοντας, ήδη από τις αρχές του 1858, να εκδώσει την εργασία του στη μορφή αυτοτελών τευχών και έχοντας συνάψει μια πρώτη σύμβαση με το Βερολινέζο εκδότη Franz Duncker, ο Μαρξ καταπιάστηκε με τη συγγραφή του πρώτου τεύχους. Μεταξύ Αυγούστου του 1858 και Γενάρη του 1859 επεξεργάστηκε το κεφάλαιο για το χρήμα, έγραψε το κεφάλαιο για το εμπόρευμα, επιθεώρησε το τελικό χειρόγραφο και το απέστειλε στις 26.1.1859 στον εκδότη στο Βερολίνο με τον τίτλο *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Το Φλεβάρη του 1859, ο Μαρξ απέστειλε στον εκδοτικό οίκο και τον πρόλογο. Εν

⁸¹⁰ Για μία βιογραφική σημείωση της περιόδου βλ. Marcello Musto, «Marx's life at the time of the Grundrisse: biographical notes on 1857-8», σε Marcello Musto, *Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the critique of political economy 150 years later*, Routledge, Λονδίνο 2008, σσ. 149-161.

⁸¹¹ Βλ. την επιστολή του Μαρξ στον Ένγκελς στις 2.4.1858: Karl Marx, «Marx to Engels, 2 April 1858», *MECW*, τόμος 40, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1983, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 24/04/2014].

τέλει τον Ιούνιο του 1859, εκδόθηκε η *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, για την οποία γράφει ο Μαρξ στον Ένγκελς (22.7.1859): «Σε περίπτωση που γράψεις κάτι (για το βιβλίο), μην ξεχάσεις α) ότι ο προυντονισμός έχει χτυπηθεί ως τη ρίζα, β) ότι ακριβώς στην πιο απλή μορφή, σε αυτήν του εμπορεύματος, αναλύεται ο ειδικά κοινωνικός, και σε καμία περίπτωση απόλυτος, χαρακτήρας της αστικής παραγωγής».⁸¹²

Οι υπότιτλοι της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* («Πρώτο Βιβλίο: Για το Κεφάλαιο» και «Μέρος 1: Το Κεφάλαιο γενικά»), καταδεικνύουν ότι πρόκειται για την αρχή του πρώτου από τα έξι βιβλία που είχαν σχεδιαστεί να κυκλοφορήσουν.⁸¹³ Ο Μαρξ σκόπευε να δημοσιεύσει αμέσως το δεύτερο τεύχος, το οποίο θα πραγματευόταν τα ζητήματα του κεφαλαίου, ωστόσο, περαιτέρω έρευνες τον ανάγκασαν να αλλάξει το αρχικό του σχέδιο. Αντί των προγραμματισμένων έξι βιβλίων θα κυκλοφορούσαν τέσσερις τόμοι για *Το Κεφάλαιο*. Αντί των υπόλοιπων τευχών που είχαν σχεδιαστεί να κυκλοφορήσουν, ο Μαρξ συνέγραψε *Το Κεφάλαιο*, στο οποίο συμπεριέλαβε, σε πιο επεξεργασμένη μορφή, και τις βασικές θέσεις του έργου *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ παρουσιάζει το έργο ως συνέχεια του συγγράμματός του *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* του 1859.⁸¹⁴

⁸¹² Βλ. K. Marx, «Marx to Engels, 22 July 1859», *MECW*, vol. 40, Lawrence and Wishart, London, UK, 1983, σ. 472. Με εξαίρεση τη γερμανόφωνη εφημερίδα του Λονδίνου *Das Volk*, η οποία δημοσίευσε μια συντετμημένη μορφή του *Προλόγου* του έργου (4.6.1859), καθώς και δύο άρθρα του Ένγκελς που αναφέρονται στην *Κριτική* (6.8.1859 και 20.8.1859), η τελευταία δεν αναφέρθηκε σε κανένα επιστημονικό περιοδικό ή εφημερίδα όσο ζούσε ο Μαρξ. Βλ. «Για την ιστορία της συγγραφής του έργου», σε Καρλ Μαρξ, [1859] *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, μετάφραση Χρήστος Μπαλωμένος, β' έκδοση, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2011, σσ. 10, 11.

⁸¹³ Βλ. ό.π., σ. 13. Για το σχέδιο των έξι βιβλίων (*Κεφάλαιο, γαιοκτησία, μισθωτή εργασία· κράτος, εξωτερικό εμπόριο, παγκόσμια αγορά*) βλ. και *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, ό.π., σσ. 15-16.

⁸¹⁴ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, ό.π., σ. 11. Για μία αναλυτική παρουσίαση της ιστορίας της συγγραφής των ώριμων μαρξικών οικονομικών έργων βλ. Roman Rosdolsky, *The making of Marx's Capital*, τόμος I, μετάφραση Pete Burgess, Pluto Press, 1989, σσ. 1-62. Βλ. και Michael Heinrich, «Reconstruction or Deconstruction? Methodological Controversies about Value and Capital, and New Insights from the Critical Edition», σε Riccardo Bellofiore, Roberto Fineschi, *Re-Reading Marx. New Perspectives after the Critical Edition*, Palgrave Macmillan 2009.

6.2 ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Στις πρώτες γραμμές της *Εισαγωγής* των *Grundrisse*, ο Μαρξ επανέρχεται στην προβληματική της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, προσδιορίζοντας ως αντικείμενο των ερευνών του την κοινωνικά καθορισμένη «υλική παραγωγή» των ατόμων.⁸¹⁵ Η εν λόγω προβληματική εμφανίζεται το 1859, στον *Πρόλογο* της δημοσιευμένης *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* όπου ο Μαρξ αποτυπώνει το γενικό συμπέρασμα των οικονομικών ερευνών του:

Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι εισέρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγής, οι οποίες αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Η ολότητα αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση πάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το είναι τους, αλλά, αντίστροφα, το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους.⁸¹⁶

Στα *Grundrisse*, ο Μαρξ απορρίπτοντας ως «κοινότοπες φαντασιώσεις των Ροβινσονιάδων του 18^{ου} αιώνα» τις θεωρίες περί *φυσικής κατάστασης* και *κοινωνικού συμβολαίου* (όπως απαντούν στα έργα των Ρικάρντο, Σμιθ και Ρουσσώ), τις αποκρυπτογραφεί ως «το προανάκρουσμα της «αστικής κοινωνίας», που από τον 16^ο αιώνα ετοιμαζόταν και τον 18^ο έκανε τεράστια βήματα προς την ωριμότητά της».⁸¹⁷ Σε αυτή την κοινωνία του «ελεύθερου ανταγωνισμού», το άτομο, προϊόν αφ' ενός «της διάλυσης των φεουδαρχικών κοινωνικών μορφών» και αφ' ετέρου «των νέων παραγωγικών δυνάμεων που αναπτύχθηκαν από τον 16^ο αιώνα και μετά», «εμφανίζεται αποσπασμένο από

⁸¹⁵ Βλ. *Βασικές γραμμές ...*, τόμος Ι, ό.π., σ. 53. [σ.σ. Στο παρόν κείμενο έχουμε προβεί σε μια σειρά γραμματικών διορθώσεων, σε συμφωνία με την εξέλιξη των κανόνων της ελληνικής γλώσσας, π.χ. η λέξη «είταν» αντικαθίσταται από τη λέξη «ήταν»].

⁸¹⁶ *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, ό.π., σ. 19. Στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ επανέρχεται στη θέση του αυτή, βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π., σσ. 95, 96.

⁸¹⁷ *Βασικές γραμμές ...*, τόμος Ι, ό.π., σ. 53.

τους φυσικούς δεσμούς κ.λπ. που σε προηγούμενες ιστορικές εποχές το έκαναν εξάρτημα ενός ορισμένου, περιορισμένου ανθρώπινου συγκροτήματος».⁸¹⁸

Στην αστική κοινωνία, στην οποία παράγεται «η σκοπιά του απομονωμένου ατόμου», συμπληρώνει ο Μαρξ συνοψίζοντας στοχασμούς της δεκαετίας του 1840, οι «διάφορες μορφές του κοινωνικού δεσμού» θεωρούνται πλέον ως «απλό μέσο» για «ιδιωτικούς σκοπούς», ως «εξωτερική αναγκαιότητα».⁸¹⁹ Ταυτόχρονα όμως, η αστική κοινωνία συνιστά την «εποχή των πιο αναπτυγμένων μέχρι σήμερα κοινωνικών (γενικών απ' αυτή την άποψη) σχέσεων».⁸²⁰ Ο άνθρωπος, σημειώνει, «είναι με την πιο κυριολεκτική έννοια *ζώον πολιτικόν*», ικανός να εξατομικευτεί μόνο μέσα στην *κοινωνική ιστορική διαδικασία*.⁸²¹ Σε αυτό το πλαίσιο, η θεωρητική πραγμάτευση της έννοιας της *παραγωγής*, αναφέρεται πάντα, σημειώνει ο Μαρξ, στην «παραγωγή σε μια καθορισμένη βαθμίδα κοινωνικής εξέλιξης», στην «παραγωγή κοινωνικών ατόμων».⁸²² Η σύγχρονη αστική *παραγωγή* συνιστά, δηλώνεται στην *Εισαγωγή*, το καθαυτό θέμα της μαρξικής προβληματικής.⁸²³

Για τον Μαρξ, *παραγωγή*, *διανομή*, *ανταλλαγή* και *κατανάλωση* δεν ταυτίζονται, αλλά «αποτελούν μέλη μιας ολότητας, διαφορές μέσα σε μια ενότητα», στην οποία ωστόσο η παραγωγή «επικρατεί, τόσο πάνω στον εαυτό της [...] όσο και πάνω στα άλλα συνθετικά στοιχεία», καθορίζοντας τα ίδια και τις μεταξύ τους σχέσεις, καθοριζόμενη κι η ίδια με τη σειρά της από αυτά, στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης που «συμβαίνει σε κάθε οργανικό όλο».⁸²⁴ Εξετάζοντας ξεχωριστά τη διαλεκτική σχέση του κάθε στοιχείου με την παραγωγή, ο Μαρξ εκκινεί από την πραγμάτευση της *κατανάλωσης*, προσδιορίζοντάς τη ως συνθετικό στοιχείο της παραγωγής.⁸²⁵ Το *αντικείμενο* της κατανάλωσης, σημειώνει, είναι πάντα καθορισμένο, ενώ ο *τρόπος* της

⁸¹⁸ Ο.π.

⁸¹⁹ Βλ. ό.π., σ. 54.

⁸²⁰ Βλ. ό.π.

⁸²¹ Βλ. ό.π., σ. 54, 374.

⁸²² Βλ. ό.π., σ. 54.

⁸²³ Βλ. ό.π. Βλ. και *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (1857-1858)*, Παράρτημα από τα οικονομικά χειρόγραφα (1850-1861), τόμος II, μετάφραση Διονύσης Διβάρης, Στοχαστής, Αθήνα 1989, σσ. 368, 369.

⁸²⁴ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος I, ό.π., σσ. 65, 66.

⁸²⁵ Βλ. ό.π., σσ. 58-61.

κατανάλωσης διαμεσολαβείται από την ίδια την παραγωγή: «Η πείνα», λοιπόν, πάντα «είναι πείνα, αλλά η πείνα που χορταίνει με μαγειρεμένο κρέας που τρώγεται με μαχαίρι και πιρούνι είναι μια πείνα διαφορετική από εκείνη που καταβροχθίζει ωμό κρέας με τα χέρια, τα νύχια και τα δόντια».⁸²⁶ Στα *Grundrisse* καταδεικνύεται πως η παραγωγή παράγει το αντικείμενο και τον τρόπο της κατανάλωσης «όχι μόνο αντικειμενικά αλλά και υποκειμενικά», με άλλα λόγια, η παραγωγή παράγει όχι «μόνο ένα αντικείμενο για το υποκείμενο, αλλά και ένα υποκείμενο για το αντικείμενο».⁸²⁷

Στο ίδιο πλαίσιο, η *διανομή* προσδιορίζεται στα *Grundrisse* ως καθορισμένη από την εκάστοτε μορφή παραγωγής και συνδέεται με τις *νομικό-πολιτικές σχέσεις* που της αντιστοιχούν: οι σχέσεις και τρόποι διανομής κατανοούνται ως η άλλη όψη των συντελεστών παραγωγής.⁸²⁸ Στο μέτρο αυτό, ο καθορισμός της εργασίας ως συντελεστή παραγωγής εμφανίζεται ως προσδιορισμός της διανομής: «Αν η εργασία δεν είχε καθοριστεί σαν μισθωτή εργασία» σημειώνει ο Μαρξ, «τότε ο τρόπος συμμετοχής της στα προϊόντα δεν θα εμφανιζόταν σαν εργατικός μισθός όπως π.χ. στη δουλεία».⁸²⁹ Η διάρθρωση της παραγωγής καθορίζει ολοκληρωτικά τη διάρθρωση της διανομής όχι μόνο ως προς το *αντικείμενο* (διανομή των αποτελεσμάτων της παραγωγής), αλλά και ως προς τη *μορφή*.⁸³⁰ Η διανομή συνιστά ως εκ τούτου αφ' ενός «διανομή των εργαλείων της παραγωγής», και αφ' ετέρου, «πράγμα που αποτελεί παραπέρα προσδιορισμό της ίδιας σχέσης – διανομή των μελών της κοινωνίας ανάμεσα στα διάφορα είδη της παραγωγής. (Υπαγωγή των ατόμων σε καθορισμένες παραγωγικές σχέσεις)».⁸³¹ Η ίδια η *διανομή των προϊόντων* συνιστά άμεσο αποτέλεσμα «αυτής της διανομής, που εμπεριέχεται στην ίδια την παραγωγική διαδικασία και καθορίζει τη διάρθρωση της παραγωγής», ενώ κάθε «Θεώρηση της παραγωγής ανεξάρτητα απ' αυτή τη διανομή που περιλαμβάνεται στα

⁸²⁶ Ο.π., σ. 60.

⁸²⁷ Βλ. ό.π., σ. 60. Επαναφέροντας τη σημασία της *αισθητηριακής αντίληψης* για τη δημιουργία της καταναλωτικής ανάγκης, ο Μαρξ σημειώνει για παράδειγμα: «Το καλλιτεχνικό αντικείμενο – έτσι δρα και κάθε άλλο προϊόν – δημιουργεί ένα κοινό καλλιτεχνικά ευαίσθητο και ικανό να χαίρεται το ωραίο». Βλ. ό.π., σ. 60.

⁸²⁸ Βλ. ό.π., σ. 62. Βλ. και *Το Κεφάλαιο*, τόμος III, ό.π., σσ. 1077-1085.

⁸²⁹ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος I, ό.π., σ. 62.

⁸³⁰ Βλ. ό.π.

⁸³¹ Βλ. ό.π., σ. 63.

πλαίσιά της αποτελεί ολοφάνερα κενή αφαίρεση», σημειώνει ο Μαρξ.⁸³² Μεταξύ άλλων, το ζήτημα της μεταβολής της διανομής των παραγωγικών εργαλείων και προϊόντων εγγράφεται «σε τελική ανάλυση στο πώς οι γενικές ιστορικές σχέσεις επηρεάζουν την παραγωγή, και στη σχέση της τελευταίας με την ιστορική κίνηση γενικά», ζήτημα που, για τον Μαρξ, «ανήκει ολοφάνερα στην πραγματεία και ανάπτυξη της ίδιας της παραγωγής».⁸³³ Σε αυτό το πλαίσιο, οι σύγχρονοί του οικονομολόγοι επικρίνονται στο μέτρο που διακηρύσσουν «την αιωνιότητα και αρμονία των σημερινών κοινωνικών σχέσεων», εμφανίζοντας το κεφάλαιο ως «μια γενική, αιώνια, φυσική σχέση», παραβλέποντας ακριβώς εκείνο «το ιδιαίτερο στοιχείο που για πρώτη φορά μετατρέπει το «παραγωγικό εργαλείο», τη «συσσωρευμένη εργασία» σε κεφάλαιο».⁸³⁴ Εμφανίζοντας την παραγωγή ως «κλεισμένη μέσα σ' αιώνιους, ανεξάρτητους από την ιστορία φυσικούς νόμους», σε αντιδιαστολή προς τη διανομή, η αστική πολιτική οικονομία παρουσιάζει, σύμφωνα με τη μαρξική κριτική «ολότελα λαθραία», τις αστικές σχέσεις ως «αναπόδραστους φυσικούς νόμους της κοινωνίας in abstracto [αφηρημένα]».⁸³⁵

Στο ίδιο πλαίσιο εγγράφεται και η θεώρησή τους περί των νομικό-πολιτικών σχέσεων της ατομικής ιδιοκτησίας – με τα λόγια του Μαρξ, της «προστασία[ς] της με τα δικαστήρια, την αστυνομία κ.λπ.» – ως φυσικών κι υπερϊστορικών σχέσεων.⁸³⁶ Στα *Grundrisse* καταγράφεται η μαρξική πρόθεση της πραγμάτευσης των νομικών σχέσεων, καθώς και των μορφών κράτους και συνείδησης σε σχέση με τις παραγωγικές και συναλλακτικές σχέσεις.⁸³⁷ Για τον Μαρξ, «κάθε μορφή της παραγωγής δημιουργεί τις δικές της νομικές σχέσεις, τη δική της μορφή

⁸³² Ο.π. Βλ. και Καρλ Μαρξ, *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, ό.π., σ. 24.

⁸³³ *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος Ι, ό.π., σσ. 63, 64. Ο Μαρξ αναφέρεται σε ιστορικά παραδείγματα, βλ. ό.π., σ. 64.

⁸³⁴ Βλ. ό.π., σ. 55. Για τον Μαρξ, «Υπάρχουν προσδιορισμοί κοινοί σε όλες τις βαθμίδες της παραγωγής, που η σκέψη τούς εντοπίζει σαν γενικούς αλλά οι λεγόμενοι γενικοί όροι κάθε παραγωγής δεν είναι παρά τα αφηρημένα αυτά συνθετικά στοιχεία, που μ' αυτά δεν μπορεί να κατανοηθεί καμιά πραγματική ιστορική βαθμίδα της παραγωγής», ό.π., σ. 57.

⁸³⁵ Βλ. ό.π., σ. 56. Βλ. και ό.π., σ. 58. Ιδιαίτερη αναφορά στην κριτική στον Μίλλ ως προς το θέμα της διανομής, βλ. τόμος Β, ό.π., σ. 642. Η μαρξική κριτική της αστικής πολιτικής οικονομίας συνοψίζεται στον *Τριαδικό Τύπο* –κεφάλαιο, γη, εργασία – στις τελευταίες σελίδες του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος ΙΙΙ, ό.π., σσ. 1000-1021.

⁸³⁶ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος Ι, ό.π., σ. 56.

⁸³⁷ Βλ. ό.π., σ. 72.

διακυβέρνησης κ.λπ.». ⁸³⁸ Κι αποδομώντας τη σκοπιά της αστικής πολιτικής οικονομίας σημειώνει: «Το μόνο που βλέπουν οι αστοί οικονομολόγοι είναι ότι η παραγωγή γίνεται καλύτερα με τη σύγχρονη αστυνομία παρά, για παράδειγμα, με το δίκαιο της πυγμής. Μόνο που ξεχνούν πως το δίκαιο της πυγμής είναι κι αυτό ένα δίκαιο, και πως το δίκαιο του ισχυρότερου επιβιώνει με διαφορετική μορφή και στο δικό τους «κράτος δικαίου»». ⁸³⁹ Στα *Grundrisse* επανέρχεται, σε συνέχεια των αναπτύξεων της *Αγίας Οικογένειας*, η προβληματική περί *δύναμης* στην αντίθεσή της προς την (ελεύθερη) *βούληση* ως συγκροτητική της κοινωνικής οργάνωσης.

Η αναγνώριση της ιστορικότητας των αστικών μορφών επιτρέπει την κατανόηση αφ' ενός του παρελθόντος και αφ' ετέρου της «κίνηση[ς] που αίρει τη σημερινή μορφή των σχέσεων παραγωγής»: «Αν από τη μια μεριά», σημειώνει ο Μαρξ, «οι προ-αστικές φάσεις εμφανίζονται σαν *μόνο ιστορικές*, δηλαδή – σαν προϋποθέσεις που έχουν αρθεί, τότε και οι σημερινοί όροι της παραγωγής εμφανίζονται σαν όροι που *αίρουν τον εαυτό τους* και άρα δημιουργούν τις *ιστορικές προϋποθέσεις* για μια νέα κοινωνική κατάσταση». ⁸⁴⁰ Σε κάθε κοινωνική μορφή, επαναλαμβάνει ο Μαρξ, «υπάρχει μια καθορισμένη *παραγωγή* που καθορίζει τη σειρά και την επιρροή όλων των άλλων, και που άρα οι σχέσεις της καθορίζουν τη σειρά και την επιρροή όλων των άλλων σχέσεων». ⁸⁴¹ Οι νέες παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής «αναπτύσσονται μέσα στην – και σε αντίθεση προς – την υπαρκτή εξέλιξη της παραγωγής και τις πατροπαράδοτες, παραδοσιακές σχέσεις ιδιοκτησίας». ⁸⁴² Στο πλαίσιο της παράγονται οι υλικοί όροι παραγωγής και οι αντίστοιχές τους συναλλακτικές σχέσεις ως «αντιθετικές μορφές της ενότητας, που η ίδια γεννά την αντίθεση». ⁸⁴³

Η μαρξική σκέψη, όπως αποτυπώνεται στα *Grundrisse*, διακρίνει τρία γενικά στάδια στην εξελικτική πορεία των ανθρώπινων κοινωνιών, ενώ η διατύπωση σχετικών αξιολογικών κρίσεων αποτυπώνει τις διαφωτιστικές επιρροές και την

⁸³⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 57.

⁸³⁹ *Ο.π.*, σ. 57.

⁸⁴⁰ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, *ό.π.*, σ. 349.

⁸⁴¹ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος I, *ό.π.*, σ. 71.

⁸⁴² Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, *ό.π.*, σ. 205. Βλ. και *ό.π.*, σ. 110.

⁸⁴³ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος I, *ό.π.*, σ. 111.

πεποίθηση του Μαρξ στην *προοδευτική* πορεία της ανθρώπινης κοινωνικής ιστορίας.⁸⁴⁴ Στη μορφή των *προσωπικών σχέσεων εξάρτησης, ιεραρχίας και υποταγής* (φυσικής ή πολιτικής) των ατόμων μεταξύ τους, αντιστοιχεί αρχικά η «μερική και αποσπασματική ανάπτυξη της ανθρώπινης παραγωγικότητας». Εδώ η *ανταλλαγή* είναι «απλά παράπλευρη» για την κοινότητα και παρεμβάλλεται κυρίως ανάμεσα σε διαφορετικές κοινότητες, ενώ «με κανένα τρόπο δεν υποτάσσει όλες τις σχέσεις παραγωγής και συναλλαγής».⁸⁴⁵ Η *προσωπική ανεξαρτησία* που βασίζεται σε *εμπράγματα εξάρτηση* συνιστά τη δεύτερη μεγάλη μορφή, στο πλαίσιο της οποίας «διαμορφώνεται για πρώτη φορά ένα σύστημα γενικού κοινωνικού μεταβολισμού, ένα σύστημα καθολικών σχέσεων, ολόπλευρων αναγκών και καθολικών ικανοτήτων. Η ελεύθερη ατομικότητα που βασίζεται στην καθολική ανάπτυξη των ατόμων και στην καθυπόταξη της συλλογικής τους, κοινωνικής παραγωγικότητας σαν κοινωνικής τους περιουσίας αποτελεί την τρίτη βαθμίδα».⁸⁴⁶ Εδώ λαμβάνει χώρα η *ελεύθερη ανταλλαγή συνεταιρισμένων ατόμων* πάνω στη βάση της *κοινής ιδιοποίησης* και του *κοινού ελέγχου των μέσων παραγωγής*.⁸⁴⁷

Η απόπειρα του Μαρξ να καταδείξει τους «κρυμμένους» – στην αστική κοινωνία – υλικούς *όρους* παραγωγής και τις αντίστοιχες τους συναλλακτικές σχέσεις για μια *αταξική κοινωνία*, συνδέεται με το χειραφετητικό πρόταγμα της *ανατροπής* ακριβώς αυτών των αστικών σχέσεων».⁸⁴⁸ Οι ιστορικές μορφές των κοινωνικών σχέσεων φαίνεται να εγγράφονται από τον Μαρξ στο πλαίσιο μιας γραμμικής αντίληψης του χρόνου, θεώρηση στην οποία δύναται να θεμελιωθεί η κριτική για τελεολογικές παρεκκλίσεις του Μαρξ. Ταυτόχρονα όμως εμφανίζονται στο πλαίσιο της μαρξικής ανάλυσης οι τομές εκείνες που διακόπτουν το αφηρημένο χρονικό συνεχές, «τον χρόνο ως συνεχούς και ατελείτητας διαδοχής σημειακών στιγμών»,⁸⁴⁹ αναιρώντας το μαρξιστικό θέσφατο της «ωρίμανσης των συνθηκών»: πρακτικές τομές της χειραφέτησης που προεικονίζουν στο αστικό παρόν τις ελευθεριακές συνθήκες της μετά-

⁸⁴⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 113.

⁸⁴⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 111.

⁸⁴⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 110. (Η υπογράμμιση δική μας).

⁸⁴⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 111.

⁸⁴⁸ Βλ. *ό.π.* Βλ. και *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, *ό.π.*, σσ. 19-21.

⁸⁴⁹ Giorgio Agamben, *ό.π.*, σ. 31.

καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής.⁸⁵⁰ Οι *εργατικοί συνεταιρισμοί* συνιστούν τέτοιο παράδειγμα, πλάι στην πιο άμεση πολιτική μορφή της *Κομμούνας* του 1871.⁸⁵¹ Η συνείδηση ότι πρόκειται να ανατινάξουν το συνεχές της ιστορίας είναι άλλωστε, έχει υποστηριχθεί, χαρακτηριστικό των επαναστατικών τάξεων τη στιγμή της δράσης τους.⁸⁵²

6.3 Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Το χειρόγραφο των *Grundrisse*, ανοίγει η περίφημη *Εισαγωγή* για την οποία ο Μαρξ αναφέρει αργότερα στον *Πρόλογο* της *Κριτικής της πολιτικής οικονομίας* (1859): «Μια γενική εισαγωγή που είχα σχεδιάσει, την παραλείπω γιατί, ύστερα από ωριμότερες σκέψεις, κατέληξα ότι κάθε προεξόφληση συμπερασμάτων – τα οποία πρέπει πρώτα να αποδειχθούν – φαίνεται ενοχλητική και ο αναγνώστης, ο οποίος θέλει γενικά να με ακολουθήσει, πρέπει να αποφασίσει να ανέλθει από το μερικό στο γενικό».⁸⁵³ Στην *Εισαγωγή* των *Grundrisse* ο Μαρξ σκιαγραφεί τη μέθοδό του, αντιδιαστέλλοντάς τη στη μέθοδο της πολιτικής οικονομίας από τον 17^ο αιώνα έως τις μέρες του. Η εγελιανές επιρροές είναι σαφείς, ωστόσο ο Μαρξ διαφοροποιείται ρητά από τον Χέγκελ, επαναδιατυπώνοντας την κριτική του στον εγελιανό ιδεαλισμό.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, η άνοδος από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο, ίδιον της μεθόδου της κλασικής πολιτικής οικονομίας, δηλαδή η εκκίνηση από *χαοτικές παραστάσεις του ζωντανού όλου* («πληθυσμός», «έθνος», «κράτος», κ.λπ.), κενές νοήματος, οδηγεί αναγκαστικά σε ακριβέστερους προσδιορισμούς

⁸⁵⁰ Πρβλ. Giorgio Agamben, *ό.π.*, σ. 31. Βλ. και Walter Benjamin, *ό.π.*, σσ. 21, 22: «Η ιστορία είναι το αντικείμενο μιας κατασκευής, τον τόπο της οποίας δεν διαμορφώνει ο ομογενής και κενός χρόνος, αλλά ο χρόνος που είναι πλήρης από τον «χρόνο του τώρα»»· «Ο ιστορικός υλιστής δεν μπορεί να παραιτηθεί από την αντίληψη ενός παρόντος – που δεν αποτελεί σημείο μετάβασης – στο οποίο ο χρόνος πιστοποιείται και στέκει ακίνητος. Γιατί αυτή η αντίληψη οριοθετεί εκείνο ακριβώς το παρόν, στο οποίο αυτός, για το άτομό του, γράφει ιστορία»· πρβλ. Sergio Tischler, *Χρόνος και χειραφέτηση: ο Μιχαήλ Μπαχτίν και ο Βάλτερ Μπένγιαμιν στη Ζούγκλα Λακαντόνα*, πρόλογος John Holloway, μετάφραση Άννα Χόλογουερ, futura, Αθήνα 2011, σ. 44: ο Tischler θεματοποιεί το ζήτημα του χρόνου στη μαρξική θεωρία υπό το πρίσμα της «χρονικότητας της επανάστασης».

⁸⁵¹ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2009.

⁸⁵² Βλ. Walter Benjamin, *ό.π.*, σ. 21.

⁸⁵³ Βλ. Καρλ Μαρξ [1859], *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, *ό.π.*, σσ. 15, 16.

κι οι τελευταίοι με τη σειρά τους σε ολοένα πιο απλές έννοιες, σε ολοένα πιο ισχνές αφαιρέσεις μέχρι τους απλούστερους προσδιορισμούς, μέχρι «μερικές καθοριστικές, αφηρημένες, γενικές σχέσεις, όπως καταμερισμός της εργασίας, χρήμα, αξία».⁸⁵⁴ Ο εντοπισμός των τελευταίων αυτών ξεχωριστών συνθετικών στοιχείων και η απομόνωσή τους διά της *αφαίρεσης* επέτρεψε τη συγκρότηση των οικονομικών συστημάτων, «που από το απλό – όπως εργασία, καταμερισμός της εργασίας, ανάγκη, ανταλλακτική αξία – υψώνονταν ως το κράτος, τη διεθνή ανταλλαγή, και την παγκόσμια αγορά».⁸⁵⁵ Ο Μαρξ επιλέγει, σε αντιδιαστολή προς την αστική πολιτική οικονομία, την πορεία της ανόδου από το αφηρημένο, από τις απλές έννοιες και αφαιρέσεις, στο συγκεκριμένο, ως την «πλούσια ολότητα πολλών προσδιορισμών και σχέσεων»:

Αυτή η δεύτερη, σημειώνει, είναι ολοφάνερα η επιστημονικά σωστή μέθοδος. Το συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο επειδή είναι η συνόψιση πολλών προσδιορισμών, άρα ενότητα του πολλαπλού. Γι' αυτό στη σκέψη εμφανίζεται σαν διαδικασία συνόψισης, σαν αποτέλεσμα, όχι σαν αφετηρία· παρόλο που αποτελεί την πραγματική αφετηρία, άρα και την αφετηρία της αντίληψης και της παράστασης. Στην πρώτη πορεία η ολοκληρωμένη παράσταση εξαυλώθηκε σε αφηρημένο προσδιορισμό· στη δεύτερη, οι αφηρημένοι προσδιορισμοί οδηγούν στην αναπαραγωγή του συγκεκριμένου με τη σκέψη. Γι' αυτό ο Χέγκελ έπεσε στην αυταπάτη να θεωρεί το πραγματικό σαν αποτέλεσμα της σκέψης που συνοψίζει μέσα της τον εαυτό της, εμβαθύνει στον εαυτό της και κινεί η ίδια τον εαυτό της ενώ η μέθοδος της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο δεν είναι παρά ο τρόπος που η σκέψη οικειοποιείται το συγκεκριμένο, το αναπαράγει σαν πνευματικό συγκεκριμένο. Με κανένα τρόπο όμως δεν είναι η διαδικασία γένεσης του ίδιου του συγκεκριμένου.⁸⁵⁶

Η κριτική της πολιτικής οικονομίας καταδεικνύει, σύμφωνα με τον Μαρξ, τα σημεία στα οποία «πρέπει να παρέμβει η ιστορική θεώρηση».⁸⁵⁷ Στα *Grundrisse*

⁸⁵⁴ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος Ι, ό.π., σ. 66.

⁸⁵⁵ *Ο.π.*

⁸⁵⁶ *Ο.π.*, σσ. 66, 67.

⁸⁵⁷ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος ΙΙ, ό.π., σ. 349. Με την περίφημη φράση «Η ανατομία του ανθρώπου είναι κλειδί για την ανατομία του πιθήκου», ο Μαρξ επισημαίνει πως «οι κατηγορίες που εκφράζουν τις σχέσεις» της [αστικής κοινωνίας], καθώς και «η κατανόηση της διάρθρωσής της, μας επιτρέπουν να διακρίνουμε ταυτόχρονα τη διάρθρωση και τις σχέσεις παραγωγής όλων των εξαφανισμένων κοινωνικών μορφών», στοιχεία των οποίων επιβιώνουν στην αστική κοινωνία. Η θέση αυτή διαφοροποιείται σαφώς από εκείνη των αστών οικονομολόγων οι οποίοι εξαλείφουν «όλες τις ιστορικές διαφορές και βλέπουν σε όλες τις κοινωνικές μορφές τις αστικές». Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος Ι, ό.π., σ. 70. Ο Μαρξ σημειώνει στα *Grundrisse* την

επισημαίνει την *ιστορικότητα* των αφηρημένων κατηγοριών, οι οποίες, σημειώνει, «παρόλο που – ακριβώς επειδή είναι αφηρημένες – ισχύουν για όλες τις εποχές, ωστόσο στον καθορισμένο χαρακτήρα αυτής της αφαίρεσης αποτελούν οι ίδιες εξίσου το προϊόν ιστορικών σχέσεων και έχουν την πλήρη τους ισχύ μονάχα γι' αυτές και μέσα σ' αυτές τις σχέσεις».⁸⁵⁸ Έτσι, για παράδειγμα, το *χρήμα*, που συγκαταλέγεται στις απλές, αφηρημένες κατηγορίες, δεν εμφανίζεται ιστορικά ως τέτοιο σε όλη του την ένταση παρά μόνο στις πιο εξελιγμένες συνθήκες της κοινωνίας. Το ίδιο ισχύει για την *εργασία*: η *αφηρημένη εργασία* αποτελεί «κατηγορία τόσο σύγχρονη όσο και οι σχέσεις που δημιουργούν αυτή την απλή αφαίρεση».⁸⁵⁹ Δεν συνιστά απλά την «αφηρημένη έκφραση για την πιο απλή και την πιο πανάρχαια σχέση όπου οι άνθρωποι – σε οποιαδήποτε κοινωνική μορφή – προβάλλουν σαν παραγωγοί»· συνιστά αντιθέτως μια *κοινωνική μορφή* στην οποία αποτυπώνεται η «αδιαφορία απέναντι σε κάθε καθορισμένο είδος εργασίας», και η οποία προϋποθέτει ταυτόχρονα μια «αναπτυγμένη ολότητα από πραγματικά είδη εργασίας που κανένα τους δεν κυριαρχεί πια πάνω σε όλα» και κανένα δεν είναι πλέον «νοητό με ιδιαίτερη μόνο μορφή».⁸⁶⁰ Στην αστική κοινωνία, την «πιο εξελιγμένη και πολύμορφη ιστορική οργάνωση της παραγωγής», κάθε καθορισμένο είδος εργασίας καθίσταται *τυχαίο* και *αδιάφορο* για το άτομο και η εργασία «έχει πάψει να είναι σαν προσδιορισμός συνυφασμένη με τα άτομα σε μια ιδιαιτερότητα».⁸⁶¹ Η γέννηση των πιο *γενικών αφαιρέσεων* προϋποθέτει ως εκ τούτου πάντα την πιο πλούσια ιστορικά *συγκεκριμένη ανάπτυξη*.

Για τον Μαρξ, σε κάθε *ιστορική, κοινωνική επιστήμη*, άρα και στην *πολιτική οικονομία*, «το υποκείμενο – εδώ η σύγχρονη αστική κοινωνία – είναι δοσμένο»· «η κοινωνία αυτή και *επιστημονικά* με κανένα τρόπο δεν αρχίζει μόνο από τη στιγμή που γίνεται λόγος γι' αυτή σαν *τέτοια*».⁸⁶² Η αστική κοινωνία

πρόθεσή του να καταδείξει τη σχέση της «μέχρι σήμερα ιδεαλιστικής ιστοριογραφίας με την πραγματική» και «ιδιαίτερα των λεγόμενων ιστοριών τον πολιτισμού, που είναι όλες τους ιστορίες θρησκειών και κρατών». Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος Ι, ό.π., σ. 72.

⁸⁵⁸ Βλ. ό.π., σσ. 67-70.

⁸⁵⁹ Ό.π., σ. 68.

⁸⁶⁰ Βλ. ό.π., σ. 69. Βλ. και Καρλ Μαρξ, *Αποτελέσματα του άμεσου προτοσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, ό.π., σσ. 92, 93.

⁸⁶¹ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος Ι, ό.π., σσ. 69, 70.

⁸⁶² Βλ. ό.π., σσ. 70, 71.

προσδιορίζεται ως «οργανικό σύστημα», που προκειμένου να διαμορφωθεί, να εξελιχθεί σαν *ιστορική ολότητα*, προϋποθέτει «την καθυπόταξη όλων των στοιχείων της κοινωνίας, ή [τη] διαμόρφωση απ' αυτά των οργάνων που ακόμα του λείπουν».⁸⁶³ Η κριτική της πολιτικής οικονομίας εκθέτει λοιπόν τη *διαλεκτική διαδικασία γένεσης του κεφαλαίου*, η οποία δεν συνιστά, για τον Μαρξ, παρά την «ιδεατή έκφραση της πραγματικής γενετικής κίνησης του κεφαλαίου».⁸⁶⁴ Η έκθεση των οικονομικών κατηγοριών με τη σειρά που «ιστορικά υπήρξαν καθοριστικές» ή κατά τον τρόπο της «διαδοχής τους «στην Ιδέα» (εδώ ο Μαρξ αναφέρεται στον Προυντόν και προφανώς στον ιδεαλισμό), είναι για τον Μαρξ λάθος. Αντίθετα, η έκθεση καθορίζεται «από τη σχέση που έχουν μεταξύ τους μέσα στη σύγχρονη αστική κοινωνία, σχέση που είναι ακριβώς η αντίστροφη από εκείνη που εμφανίζεται σαν η φυσική τους σχέση ή που αντιστοιχεί στη σειρά της ιστορικής εξέλιξης».⁸⁶⁵ Σε αυτό το πλαίσιο, η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας εκκινεί στα *Grundrisse* από την πραγμάτευση των γενικών αφηρημένων προσδιορισμών της *αξίας* και του *εμπορεύματος* για να περάσει στη συνέχεια στην ανάλυση των κατηγοριών εκείνων που αντιστοιχούν στην εσωτερική διάρθρωση της αστικής κοινωνίας: του *κεφαλαίου* και της *μισθωτής εργασίας*.⁸⁶⁶

⁸⁶³ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 205.

⁸⁶⁴ Βλ. ό.π., σ. 229.

⁸⁶⁵ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος I, ό.π., σ. 71. Σε αυτό το πλαίσιο ο Μαρξ σημειώνει στα *Grundrisse* το σχέδιό του για την ολοκληρωμένη κριτική του της πολιτικής οικονομίας, το σχέδιο των *έξι θιβλίων*. Βλ. ό.π., σσ. 72, 162.

⁸⁶⁶ Πρβλ. Διονύσης Ν. Γράβαρης, «Ιστορία και λογική στη μαρξική έννοια της αφηρημένης εργασίας», *Επιστημονικό Συμπόσιο: Μαρξισμός. Μια επανεκτίμηση (3 και 4 Νοεμβρίου 1995)*, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1997, σσ. 69-81. Τονίζεται εδώ ότι στην αφετηρία της μαρξικής ανάπτυξης των πολιτικο-οικονομικών εννοιών, στην απλή και στοιχειώδη έννοια του εμπορεύματος, εντοπίζεται «μια διαπλοκή ή, ακριβέστερα, συγκέντρωση κατηγοριών (περιεχομενικών, μορφικών αλλά και κατηγοριών που αναφέρονται σε μορφές εμφάνισης)». Υπ' αυτή την έννοια, «Το μέτρο της κριτικής θέτει υπό αμφισβήτηση τους μορφικούς προσδιορισμούς ως αντινομικούς και αλλοτριωτικούς, μόνο από τη στιγμή που θα τους έχει αναπτύξει μέχρις εκείνου του σημείου στο οποίο η υλικότητα και η αφηρημένη εργασία ως υπερβατολογικός όρος μπορεί να αποδειχθεί ως τέτοιος, ακόμα και μέσα στο εσωτερικό αντινομικών και αλλοτριωτικών σχέσεων εκμετάλλευσης. Το μέτρο της κριτικής, με άλλα λόγια, δεν καταστρέφει το υπό κριτική αντικείμενο αλλά τίθεται κάθε φορά ως προϋπόθεση για την έλλογη κατανόησή του και ως αίτημα για την ιστορική πραγμάτωση αυτού του έλλογου στοιχείου». Τα τελευταία χρόνια αναπτύχθηκε ένας γόνιμος διάλογος αναφορικά με την έννοια της κριτικής στον Μαρξ, στο πλαίσιο του οποίου απαντούν ενδιαφέρουσες ανακατασκευές της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Βλ. ενδεικτικά, Hans Georg Backhaus, «On the Dialectics of the Value-Form», *Thesis Eleven* 1, 1980· Hans Georg Backhaus, «Between Philosophy and Science: Marxian

6.4 ΑΞΙΑ, ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ Η ΕΜΠΕΔΩΣΗ ΤΩΝ ΕΜΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΕΞΑΡΤΗΣΗΣ

Στο Κεφάλαιο του Χρήματος, στα τετράδια I και II των *Grundrisse*, απαντούν ακριβώς οι βασικές γραμμές της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας, όπως αυτή αποτυπώνεται λίγα χρόνια αργότερα στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Το μαρξικό χειρόγραφο εκκινεί από την έννοια της αξίας, την «πιο αφηρημένη έκφραση του ίδιου του κεφαλαίου και της παραγωγής που βασίζεται σ' αυτό».⁸⁶⁷ Εισάγοντας στην ανάλυση την έννοια του εμπορεύματος, ο Μαρξ επισημαίνει τη διαφοροποίηση εμπορεύματος και αξίας, αποτυπώνοντας τη συμπύκνωση στο σώμα του εμπορεύματος της αντίθεσης ανταλλακτικής αξίας και αξίας χρήσης.⁸⁶⁸ Το εμπόρευμα είναι ανταλλακτική αξία μόνο στην ανταλλαγή κι η αξία του είναι όχι απλώς η ανταλλακτική του ικανότητα εν γένει, αλλά η «ειδική του ανταλλαξιμότητα» και ταυτόχρονα ο «δείκτης της αναλογίας στην οποία έχει ήδη ανταλλαγεί με άλλα εμπορεύματα (με υλοποιημένο χρόνο εργασίας) στην παραγωγή· είναι η ποσοτικά καθορισμένη του ανταλλαξιμότητα», σημειώνει.⁸⁶⁹ Η ιδιαίτερη φυσική ανομοιότητα, οι ποιοτικές διαφορές των εμπορευμάτων εξαλείφονται μπροστά στην ιδιότητά τους ως αξιών. Ως αξίες τα εμπορεύματα διαφέρουν μόνο ποσοτικά. Είναι ως εκ τούτου δυνατή η ανταλλαγή τους σε καθορισμένες ποσοτικές αναλογίες. «Η αξία», διαβάζουμε στα *Grundrisse*, «είναι η κοινωνική τους σχέση, η οικονομική τους ποιότητα».⁸⁷⁰ Ως ανταλλακτικές αξίες «τα εμπορεύματα εξισώνονται ως εκ τούτου μεταξύ τους σε συγκεκριμένες αναλογίες, αντικαθιστούν το ένα το άλλο στην ανταλλαγή, ισχύουν ως

Social Theory as Critical Theory», σε Werner Bonefeld, Richard Gunn, Kosmas Psychopedis, *Open Marxism*, τόμος I, Pluto Press, Λονδίνο 1992· Werner Bonefeld, «Abstract Labour: Against its Nature and on its Time», *Capital and Class* 34(2), 2010· Michael Heinrich, ό.π.· Moishe Postone, ό.π.· Helmut Reichelt, «From the Frankfurt School to Value-Form Analysis», *Thesis Eleven* 4, 1982· Helmut Reichelt, «Why did Marx conceal his dialectical method?», σε Werner Bonefeld, Richard Gunn, John Holloway, Kosmas Psychopedis, *Emancipating Marx*, Pluto, Λονδίνο 1995· Helmut Reichelt, «Marx's Critique of Economic Categories: Reflections on the Problem of Validity in the Dialectical Method of Presentation in *Capital*», *Historical Materialism* 15, 2007.

⁸⁶⁷ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 596. Το χειρόγραφο των *Grundrisse*, κλείνει επίσης με μια ανολοκλήρωτη αναφορά στην αξία, με τη σημείωση του Μαρξ το ζήτημα της αξίας να προταθεί στην ανάλυση της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, βλ. ό.π., σ. 681.

⁸⁶⁸ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος I, ό.π., σ. 96.

⁸⁶⁹ Βλ. ό.π., σσ. 96, 97.

⁸⁷⁰ Βλ. ό.π., σ. 97.

ισοδύναμα και παριστάνουν έτσι, παρά την ανομοιότητα στην εμφάνισή τους, την ίδια ουσία».⁸⁷¹

Η ανταλλακτική αξία προϋποθέτει την αναγωγή της εργασίας σε απλή («χωρίς ποιότητα») και κοινωνική εργασία ως την κοινή υπόσταση όλων των προϊόντων.⁸⁷² Η κοινή ουσία των εμπορευμάτων ως ανταλλακτικών αξιών είναι η εργασία στην οποία «έχουν σβηστεί τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των εργατών»· η εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία είναι, άλλως ειπείν, «όμοια», «αδιαφοροποίητη», «αφηρημένη γενική εργασία».⁸⁷³ Στη βάση των ανταλλακτικών αξιών, «η εργασία τοποθετείται σαν γενική για πρώτη φορά με την ανταλλαγή» και άρα «ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής τοποθετείται μόνο post festum [εκ των υστέρων], με την ανύψωση των προϊόντων σε ανταλλακτικές αξίες και την ανταλλαγή αυτών των ανταλλακτικών αξιών».⁸⁷⁴ Εδώ «ούτε η εργασία του ατόμου ούτε το προϊόν του έχουν άμεσα γενικό χαρακτήρα», παρά «το προϊόν πετυχαίνει για πρώτη φορά αυτή τη μορφή με μια αντικειμενική διαμεσολάβηση, μ' ένα χρήμα διαφορετικό από το προϊόν».⁸⁷⁵ Ο Μαρξ συντάσσεται με τον Άνταμ Σμιθ στη θεώρηση του χρόνου εργασίας ως του αρχικού χρήματος «που αγοράζει όλα τα εμπορεύματα».⁸⁷⁶ Καθώς η εργασία είναι κίνηση, ενέργεια, ο χρόνος είναι το φυσικό της μέτρο, η «ποσοτική της υπόσταση».⁸⁷⁷ Ο χρόνος εργασίας κατανοείται ως «ο ζωντανός τρόπος ύπαρξης της εργασίας ανεξάρτητα από τη μορφή της, το περιεχόμενό της, την ατομικότητά της».⁸⁷⁸ Είναι ακριβώς η «αντικειμενοποίηση του γενικού, κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας» (και άρα του χρόνου εργασίας που περιέχεται στην ανταλλακτική αξία) που καθιστά το προϊόν της εργασίας ανταλλακτική αξία.⁸⁷⁹ Ο καθορισμός της ανταλλακτικής αξίας από το χρόνο εργασίας προϋποθέτει ότι ο χρόνος εργασίας που περιέχεται σε ένα εμπόρευμα είναι ο αναγκαίος για την παραγωγή του χρόνος εργασίας, δηλαδή ο χρόνος

⁸⁷¹ Βλ. Κριτική της πολιτικής οικονομίας, ό.π., σ. 32.

⁸⁷² Βλ. Βασικές Γραμμές ..., τόμος Ι, ό.π., σ. 146.

⁸⁷³ Βλ. Κριτική της πολιτικής οικονομίας, ό.π., σ. 33.

⁸⁷⁴ Βλ. Βασικές Γραμμές ..., τόμος Ι, ό.π., σσ. 120, 121.

⁸⁷⁵ Βλ. ό.π., σ. 121.

⁸⁷⁶ Βλ. ό.π., σ. 117.

⁸⁷⁷ Βλ. ό.π., σ. 146. Βλ. και Κριτική της πολιτικής οικονομίας, ό.π., σ. 34.

⁸⁷⁸ Βλ. ό.π.

⁸⁷⁹ Βλ. Βασικές Γραμμές ..., τόμος Ι, ό.π., σσ. 117, 118.

εργασίας «που απαιτεί η κοινωνία για την παραγωγή μιας συγκεκριμένης αξίας χρήσης, δηλαδή για την ικανοποίηση μιας συγκεκριμένης ανάγκης».⁸⁸⁰

Σε μια παρέκβαση όπου ο Μαρξ σκιαγραφεί τους όρους οργάνωσης της μετά-καπιταλιστικής *συλλογικής παραγωγής* κι *ανταλλαγής* σε αντιδιαστολή προς τους καπιταλιστικούς,⁸⁸¹ επισημαίνει τη σημασία του *χρονικού προσδιορισμού* στη «σφαιρικότητα της ανάπτυξης, της απόλαυσης και της δραστηριότητας» τόσο για το μεμονωμένο άτομο, όσο και για την κοινωνία συνολικά: «Οικονομία χρόνου, εδώ αναλύεται τελικά κάθε οικονομία», διαβάζουμε στα *Grundrisse*. Η οικονομία χρόνου, όπως και η σχεδιασμένη κατανομή του χρόνου εργασίας στους διάφορους κλάδους της παραγωγής, συνιστά για τον Μαρξ τον πρώτο οικονομικό νόμο πάνω στη βάση της συλλογικής παραγωγής· «Γίνεται μάλιστα νόμος σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό. Αυτό όμως διαφέρει ουσιαστικά από τη μέτρηση των ανταλλακτικών αξιών (εργασιών ή προϊόντων εργασίας) με τον χρόνο εργασίας», όπως συμβαίνει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής,⁸⁸² όπου «ο χρόνος εργασίας σαν γενικό αντικείμενο, ή η αντικειμενοποίηση του γενικού χρόνου εργασίας, ο χρόνος εργασίας σαν *γενικό εμπόρευμα*» συμπυκνώνεται στη χρηματική μορφή.⁸⁸³

Ως αξία, το εμπόρευμα είναι εν δυνάμει ταυτόχρονα *ισοδύναμο* για όλα τα υπόλοιπα εμπορεύματα σε μια καθορισμένη ποσοτική αναλογία. Ως ισοδύναμο, απεκδύεται τις φυσικές του ιδιότητες και καθίσταται το *γενικό μέτρο*, ο *γενικός αντιπρόσωπος* και το *γενικό ανταλλακτικό μέσο* όλων των άλλων εμπορευμάτων· καθίσταται *χρήμα*.⁸⁸⁴ Ως χρήμα αποκτά μια ύπαρξη διακριτή ποιοτικά από τη φυσική του υπόσταση, μία καθαρά *οικονομική* ύπαρξη, καθίσταται *σύμβολο* της αξίας. Στο χρήμα γίνεται ως εκ τούτου *αφαίρεση* από το υλικό και τις φυσικές ιδιότητες του εμπορεύματος. Κι αν «στο νου η μεταμόρφωση αυτή γίνεται απλά με την αφαίρεση», στην *πραγματική ανταλλαγή* προϋποτίθεται μια «πραγματική

⁸⁸⁰ Βλ. *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, ό.π., σ. 38.

⁸⁸¹ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος Ι, ό.π., σσ. 120, 121.

⁸⁸² Βλ. ό.π., σ. 121.

⁸⁸³ Βλ. ό.π., σ. 118.

⁸⁸⁴ Διαβάζουμε παρακάτω: «Το χρήμα είναι αρχικά ο αντιπρόσωπος όλων των αξιών· στην πράξη το πράγμα αντιστρέφεται, και όλα τα πραγματικά προϊόντα και εργασίες γίνονται οι αντιπρόσωποι του χρήματος». Ό.π., σ. 103.

διαμεσολάβηση, ένα μέσο».⁸⁸⁵ Η ανταλλαγή διαμεσολαβείται από την ανταλλακτική αξία και το χρήμα, στο οποίο εκφράζεται ο χρόνος εργασίας, δηλαδή «η χωρισμένη από την ποιότητά της, ποσοτικά μόνο διαφοροποιημένη εργασία».⁸⁸⁶ Το χρήμα αντιπροσωπεύει τον χρόνο εργασίας ως τέτοιο. Σε αυτό συμβολοποιείται ο «ιδεατός αξιακός καθορισμός» των προϊόντων και εκφράζεται η «σχέση ανταλλαξιμότητάς» του προς όλα τα άλλα εμπορεύματα.⁸⁸⁷ Ένα τέτοιο σύμβολο, σημειώνει ο Μαρξ, προϋποθέτει τη γενική αναγνώριση και ως εκ τούτου δεν μπορεί να είναι παρά μόνο ένα κοινωνικό σύμβολο. Το χρήμα ισχύει ως τέτοιο, σύμβολο της αξίας, «μονάχα εκεί που πίσω του βρίσκεται η κρατική εξουσία».⁸⁸⁸ Το κράτος, ως η «αυτονομημένη δύναμη της κοινωνίας», είναι εκείνο που παρέχει τη «νομική και νομικά εκτελεστή αναγνώριση» του χρήματος ως συμβόλου της αξίας.⁸⁸⁹ Στην πραγματικότητα το χρήμα εκφράζει μία κοινωνική σχέση και αποτελεί προϊόν της ίδιας της ανταλλαγής και όχι «την εκτέλεση κάποιας a priori [προκατασκευασμένης] Ιδέας», σημειώνει ο Μαρξ.⁸⁹⁰

Με την εμβάθυνση του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής, δηλαδή με την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας, καθώς και με την παγίωση της ανταλλακτικής αξίας ως του άμεσου αντικειμένου της παραγωγής, αφ' ενός

⁸⁸⁵ Βλ. ό.π., σ. 98.

⁸⁸⁶ Βλ. ό.π., σ.99. Ο χρόνος εργασίας συνιστά (ως μέγεθος της αξίας) μια ποιότητα διαφορετική από το εμπόρευμα στο μέτρο που αφ' ενός το εμπόρευμα «δεν είναι χρόνος εργασίας σαν χρόνος εργασίας, αλλά υλοποιημένος χρόνος εργασίας, χρόνος εργασίας στη μορφή όχι της κίνησης αλλά της ηρεμίας, όχι της διαδικασίας αλλά του αποτελέσματος» και αφ' ετέρου το εμπόρευμα δεν συνιστά «αντικειμενοποίηση του χρόνου εργασίας γενικά, που υπάρχει μόνο στη φαντασία (...), αλλά το συγκεκριμένο αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης, φυσικά-καθορισμένης εργασίας που διαφέρει ποιοτικά από άλλες». Βλ. ό.π.

⁸⁸⁷ Βλ. ό.π.

⁸⁸⁸ Βλ. *Βασικές γραμμές ...*, τόμος III, ό.π., σ. 186.

⁸⁸⁹ Βλ. ό.π., σσ. 785, 786.

⁸⁹⁰ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος I, ό.π., σσ. 99, 100. Όσο η ανταλλακτική αξία εξακολουθεί να αποτελεί την κοινωνική μορφή των προϊόντων, είναι αδύνατο να καταργηθεί το ίδιο το χρήμα, σημειώνει ο Μαρξ. Στα *Grundrisse* η κριτική στους προυντονικούς συγγραφείς (ιδίως στον Νταριμόν) καθίσταται πιο συγκεκριμένη και βαθυστόχαστη. Σε αντίθεση με τους οπαδούς του Προυντόν, οι οποίοι παραγνωρίζουν τα όρια των χρηματικών μεταρρυθμίσεων και των κυκλοφοριακών μετατροπών ως προς τη δυνατότητά τους αναμόρφωσης των παραγωγικών σχέσεων και των λοιπών κοινωνικών σχέσεων που θεμελιώνονται σε αυτές (βλ. ό.π., σ. 100), ο Μαρξ καταδεικνύει πως η αλλαγή στη μορφή μιας σχέσης δεν αλλάζει καθόλου τους ουσιαστικούς της όρους. Στο μέτρο αυτό, καμία μορφή του χρήματος, υποστηρίζει ο Μαρξ, δεν μπορεί «να άρει τις αντιφάσεις που ενυπάρχουν στη χρηματική σχέση», όσο οι ίδιες παραμένουν μορφές του χρήματος και όσο το χρήμα παραμένει ουσιαστική σχέση παραγωγής. Το ίδιο ισχύει και για τη μισθωτή εργασία. Βλ. ό.π., σ. 83. Αντίστοιχες αναφορές απαντούν και παρακάτω αναφορικά με το *χρηματοπιστωτικό σύστημα*, βλ. ό.π., σ. 111. Για την κριτική στους σοσιαλιστές συγγραφείς στα *Grundrisse* βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμοι II και III, ό.π., σ. 180, 223, 224, 228, 229, 236, 387, 813, 814.

«αναπτύσσονται αναγκαστικά οι *χρηματικές σχέσεις* και οι αντιφάσεις που ενυπάρχουν στη *χρηματική σχέση*, τη σχέση του προϊόντος προς τον εαυτό του σαν χρήμα» και αφ' ετέρου αυξάνεται «η δύναμη του *χρήματος*, δηλαδή η ανταλλακτική σχέση παγιώνεται σαν μια εξωτερική απέναντι στους παραγωγούς και ανεξάρτητη απ' αυτούς δύναμη».⁸⁹¹ Ενώ αρχικά η ανταλλαγή εμφανίζονταν ως «μέσο για την προώθηση της παραγωγής», στην πορεία καθίσταται μια «ξένη προς τους παραγωγούς σχέση».⁸⁹² Με την ιστορική επικράτηση της ανταλλαγής πάνω σε όλες τις παραγωγικές σχέσεις, και «καθώς το προϊόν της εργασίας και η ίδια η εργασία υποτάσσονται στην ανταλλαγή, έρχεται μια στιγμή που χωρίζονται από τον κάτοχό τους», σημειώνει ο Μαρξ.⁸⁹³ Ταυτόχρονα, όσο οι παραγωγοί εξαρτώνται από την ανταλλαγή, τόσο αυτή «φαίνεται να γίνεται ανεξάρτητη απ' αυτούς» και τόσο φαίνεται «να βαθαίνει το χάσμα ανάμεσα στο προϊόν σαν προϊόν και το προϊόν σαν ανταλλακτική αξία».⁸⁹⁴ Όσο πιο ολόπλευρο το σύστημα των αναγκών, τόσο πιο μονόπλευρη η εργασία του ατόμου. Για τον Μαρξ, είναι ακριβώς η ανάπτυξη αυτών των αντιφάσεων και αντιθέσεων που προκαλεί «τη φαινομενικά υπερβατική δύναμη του χρήματος».⁸⁹⁵

Η επικράτηση της οικονομικής μορφής της *ανταλλακτικής αξίας*, η οποία βρίσκει την πλήρη ανάπτυξή της στην αστική κοινωνία, την «κοινωνία του ελεύθερου ανταγωνισμού», προϋποθέτει «τη διάλυση όλων των πάγιων προσωπικών (ιστορικών) σχέσεων εξάρτησης στην παραγωγή, όσο και την ολόπλευρη αμοιβαία εξάρτηση των παραγωγών» και αποτελεί η ίδια *ιστορικό προϊόν*.⁸⁹⁶ Προϋποθέτει ακόμα την κατάρρευση των λεγόμενων *αναπαλλοτρίωτων, αιώνιων κτήσεων* και των αντίστοιχών τους ακίνητων, παγιωμένων σχέσεων ιδιοκτησίας.⁸⁹⁷ Στη βάση στοχασμών του κλασικού φιλελευθερισμού, ο Μαρξ επισημαίνει τον αστικό καθορισμό του *ιδιωτικού συμφέροντος* ως κοινωνικής αξίας και κοινωνικού δεσμού, και ταυτόχρονα την εξάρτηση της μορφής και των μέσων για την πραγματοποίησή του από την

⁸⁹¹ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος Ι, ό.π., σ. 101.

⁸⁹² Βλ. ό.π., σ. 101.

⁸⁹³ Βλ. ό.π., σ. 104.

⁸⁹⁴ Βλ. ό.π., σ. 101.

⁸⁹⁵ Βλ. ό.π.

⁸⁹⁶ Βλ. ό.π., σσ. 108, 109.

⁸⁹⁷ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος ΙΙ, ό.π., σσ. 647, 648.

αναπαραγωγή των κοινωνικών συνθηκών, ανεξάρτητα από τα μεμονωμένα άτομα.⁸⁹⁸ Για τον Μαρξ, η αφηρημένη θεωρητική έκφραση του ιδιωτικού συμφέροντος ως κοινωνικού δεσμού, δηλαδή της «αμοιβαία[ς] και ολόπλευρη[ς] εξάρτηση[ς] των αδιάφορων μεταξύ τους ατόμων», βρίσκει την πιο συγκεκριμένη της έκφραση στην ανταλλακτική αξία.⁸⁹⁹

Ο Μαρξ επαναφέρει και αναπροσδιορίζει στα *Grundrisse* την ιδέα του διφυούς χαρακτήρα της αστικής κοινωνίας: εδώ, αφ' ενός το άτομο είναι υποχρεωμένο να παράγει ένα γενικό προϊόν (ανταλλακτική αξία ή χρήμα) – και άρα δημιουργούνται για πρώτη φορά οι όροι για την κοινωνικοποίηση της παραγωγικής δραστηριότητας, των παραγωγικών και άρα λοιπών κοινωνικών όρων και σχέσεων (θετική διάσταση) – και αφ' ετέρου, η κοινωνική υπόσταση του ατόμου που είναι εκείνη του ιδιοκτήτη ανταλλακτικών αξιών/χρήματος, συνιστά τον όρο για την άσκηση της εξουσίας του «πάνω στην δραστηριότητα των άλλων ή πάνω στον γενικό πλούτο» (αρνητική διάσταση): «Το άτομο», σημειώνει ο Μαρξ, «κουβαλά την κοινωνική του εξουσία, όπως και τον δεσμό του με την κοινωνία, στην τσέπη του».⁹⁰⁰ Στο μέτρο αυτό, η κοινωνική δραστηριότητα και το προϊόν της, η ίδια η κοινωνική σχέση εμφανίζεται ως *εμπράγματο*: η κοινωνική σχέση των προσώπων μετατρέπεται σε κοινωνική σχέση των πραγμάτων στην οποία τα πρόσωπα οφείλουν να υποταχθούν.⁹⁰¹ Στο χρήμα αντανakλάται η «εμπραγμάτωση του κοινωνικού δεσμού», η «εμπραγματομένη σχέση των προσώπων μεταξύ τους»: χρησιμεύει «σαν «ενέχυρο της κοινωνίας», είναι όμως τέτοιο ενέχυρο χάρη στην κοινωνική του (συμβολική) ιδιότητα και μόνο· και μπορεί να έχει κοινωνική ιδιότητα μόνο επειδή τα άτομα έχουν αποξενώσει την ίδια τους την κοινωνική σχέση στη μορφή ενός αντικειμένου.⁹⁰²

Η κοινωνική εξουσία την οποία κατέχει κάθε άτομο συνοψίζεται στη μορφή ενός πράγματος: «Αφαιρέστε από το πράγμα αυτή την κοινωνική εξουσία και θα υποχρεωθείτε να τη δώσετε σε πρόσωπα για να άρχουν πάνω σε πρόσωπα»,

⁸⁹⁸ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος Ι, ό.π., σ. 109.

⁸⁹⁹ Βλ. ό.π.

⁹⁰⁰ Βλ. ό.π.

⁹⁰¹ Βλ. ό.π., σσ. 109, 110.

⁹⁰² Βλ. ό.π., σ. 112.

σημειώνει ο Μαρξ.⁹⁰³ Στη αστική κοινωνία, η *αναγκαιότητα* της μετατροπής της παραγωγικής δραστηριότητας και του προϊόντος της στη μορφή της *ανταλλακτικής αξίας*, σε *χρήμα*, «και το γεγονός ότι τα άτομα μόνο μ' αυτή την *εμπράγματο* μορφή αποκτούν και αποδειχνουν την κοινωνική τους *εξουσία*» αποδεικνύει ότι, αφ' ενός «τα άτομα παράγουν πια μόνο για την κοινωνία και μέσα στην κοινωνία»· και αφ' ετέρου ότι «η παραγωγή τους δεν είναι *άμεσα* κοινωνική, δεν είναι ο καρπός συνεταιρισμού που κατανέμει στα πλαίσιά του την εργασία».⁹⁰⁴ Ενώ τα άτομα είναι «υποταγμένα στην κοινωνική παραγωγή», η κοινωνική παραγωγή δεν είναι υποταγμένη σε αυτά.⁹⁰⁵ Τα άτομα «παράγουν στην κοινωνία και για την κοινωνία, σαν κοινωνικά άτομα»· «δεν είναι υποταγμένα σε μια αυτογενή κοινότητα, ούτε από την άλλη μεριά υποτάσσουν σαν συνειδητά συλλογικά άτομα την κοινότητα», παρά η τελευταία υπάρχει απέναντι στα *ανεξάρτητα υποκείμενα* ως «κάτι το εξίσου ανεξάρτητο, εξωτερικό, τυχαίο, εμπράγματο. Αυτός ακριβώς είναι ο όρος για να μπορούν σαν ανεξάρτητα ιδιωτικά πρόσωπα να βρίσκονται ταυτόχρονα σε κοινωνική συνάρτηση».⁹⁰⁶

Στο πλαίσιο της χρηματικής σχέσης κυριαρχεί μία *επίφαση*, επίφαση που «παραπλανά» ακόμα και τους «οπαδούς της δημοκρατίας»: οι δεσμοί της προσωπικής εξάρτησης (οι διαφορές αίματος, εκπαίδευσης κ.λπ.) συντρίβονται και τα άτομα «*φαίνονται* ανεξάρτητα», ωστόσο η ανεξαρτησία τους δεν είναι παρά «απλή αυταπάτη». *Φαίνονται* «ελεύθερα να συγκρούονται μεταξύ τους και να ανταλλάζουν μέσα σ' αυτή την ελευθερία»· φαίνονται όμως έτσι μόνο στην αφαίρεση από τους κοινωνικούς *όρους της ύπαρξής* τους. Η προγενέστερη προσωπική εξάρτηση στη βάση του προσωπικού καθορισμού εμφανίζεται πλέον ως «εμπράγματος περιορισμός του ατόμου από σχέσεις ανεξάρτητες απ' αυτό και αυτοδύναμες».⁹⁰⁷ Κι αν η «ελευθερία του στη δεύτερη περίπτωση *φαίνεται* μεγαλύτερη», μία προσεκτική διερεύνηση αυτών των «εξωτερικών σχέσεων» και «συνθηκών» καταδεικνύει «πως είναι αδύνατο για τα άτομα μιας τάξης κ.λπ. να

⁹⁰³ Βλ. *ό.π.*, σ. 110.

⁹⁰⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 110, 111.

⁹⁰⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 111.

⁹⁰⁶ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος III, *ό.π.*, σ. 808.

⁹⁰⁷ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος I, *ό.π.*, σ. 114.

τις ξεπεράσουν μαζικά χωρίς να τις καταργήσουν».⁹⁰⁸ Είναι βεβαίως πιθανό το μεμονωμένο άτομο να τις υπερβεί τυχαία, «όχι όμως η μάζα των κυριαρχούμενων απ' αυτές», σημειώνει ο Μαρξ, «αφού η ύπαρξη και μόνο αυτών των σχέσεων εκφράζει την υποταγή, την αναγκαία υποταγή των ατόμων σ' αυτές».⁹⁰⁹

Για τον ίδιο, στον καπιταλισμό οι «σχέσεις εξάρτησης» δεν εξαλείφονται, αλλά *διαχέονται σε μια γενική μορφή* και αποτελούν «την επεξεργασία του γενικού *θεμέλιου* των προσωπικών σχέσεων εξάρτησης».⁹¹⁰ Η αντικατάσταση των προσωπικών σχέσεων εξάρτησης από εμπράγματα δεν σηματοδοτεί ωστόσο την υπέρβαση των κοινωνικών καθορισμών: «Κι εδώ τα άτομα σχετίζονται μεταξύ τους μονάχα σαν καθορισμένα», σημειώνει ο Μαρξ.⁹¹¹ Ταυτόχρονα, στον καπιταλισμό, οι *εμπράγματα* σχέσεις εξάρτησης, αντίθετα από τις προσωπικές, εμφανίζονται με τέτοιο τρόπο, ώστε «τα άτομα κυριαρχούνται τώρα από *αφαιρέσεις*», ενώ προηγουμένως ήταν εξαρτημένα το ένα από το άλλο.⁹¹² Ο Μαρξ επανέρχεται στα *Grundrisse* στην κριτική στον ιδεαλισμό. Οι αφαιρέσεις, οι ιδέες, σημειώνει, συνιστούν απλώς τη θεωρητική έκφραση των υλικών σχέσεων που κυριαρχούν πάνω στα άτομα. Στο μέτρο που οι σχέσεις μπορούν να εκφραστούν μόνο με ιδέες, «οι φιλόσοφοι θεώρησαν σαν το χαρακτηριστικό της Νέας Εποχής την κυριάρχησή της από ιδέες, και ταύτισαν τη δημιουργία της ελεύθερης ατομικότητας με την ανατροπή αυτής της ιδεοκρατίας», εμφανίζοντας στην κοινωνική συνείδηση την κυριαρχία των σχέσεων ως κυριαρχία των ιδεών κι επιτρέποντας στις «κυρίαρχες τάξεις [να] στερεώνουν φυσικά με κάθε τρόπο, [να] τροφοδοτούν, [να] ενσταλάζουν την πίστη στην αιωνιότητα αυτών των ιδεών, δηλαδή αυτών των εμπράγματων σχέσεων εξάρτησης».⁹¹³

Η κυριαρχία της εμπράγματης εξάρτησης συμπυκνώνεται στη χρηματική μορφή: το χρήμα, ως «απρόσωπη» ιδιοκτησία, συγκροτεί «τη γενική κοινωνική

⁹⁰⁸ Βλ. ό.π., σσ. 114, 115.

⁹⁰⁹ Βλ. ό.π., σ. 115.

⁹¹⁰ Βλ. ό.π.

⁹¹¹ Βλ. ό.π. Σημειώνει σχετικά: «η εμπράγματη αυτή εξάρτηση, που άλλωστε μεταστρέφεται πάλι σε καθορισμένες προσωπικές σχέσεις εξάρτησης - μόνο που είναι γυμνωμένες από κάθε αυταπάτη», βλ. ό.π. Πρβλ. Moishe Postone, ό.π., σ. 68.

⁹¹² Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος Ι, ό.π., σ. 115.

⁹¹³ Βλ. ό.π.

εξουσία και τον γενικό κοινωνικό δεσμό, την κοινωνική ουσία», παραδίδοντας την «κοινωνική εξουσία σαν πράγμα στα χέρια του ιδιωτικού προσώπου».⁹¹⁴ Ως «ο καθαρά αφηρημένος πλούτος» προϋποθέτει το άτομο ως «αφηρημένο πρόσωπο», ανεξάρτητα από κάθε ιδιαίτερο καθορισμό κι αποδίδει «στο άτομο τη γενική εξουσία σαν δική του ιδιωτική εξουσία».⁹¹⁵ Στο χρήμα ολοκληρώνεται η «εμπραγμάτωση, εξωτερικοποίηση του κοινωνικού μεταβολισμού στη βάση των ανταλλακτικών αξιών».⁹¹⁶

6.5 Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ Ή Ο ΧΡΟΝΟΣ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΚΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Στη μορφή του χρήματος φαίνεται να εξαλείφεται, ως περιεχόμενο της σχέσης, η θεμελιακή αντίφαση ανταλλακτικής αξίας και αξίας χρήσης.⁹¹⁷ Φαίνεται να εξαλείφονται εν γένει «όλες οι αντιθέσεις που ενυπάρχουν στην αστική κοινωνία».⁹¹⁸ Κι αυτό στο μέτρο που στη σφαίρα της ανταλλαγής, ο καθορισμός των ατόμων στην αμοιβαία κοινωνική τους σχέση αποκλειστικά ως απλών συναλλασσομένων, αίρει κάθε μεταξύ τους διαφορά ως προς τον μορφολογικό προσδιορισμό τους. Ως υποκείμενα της ανταλλαγής, η σχέση τους είναι ως εκ τούτου σχέση *ισότητας*.⁹¹⁹ Η *ισότητα* εμφανίζεται εδώ ως κοινωνικό προϊόν και τοποθετείται στη μορφή του χρήματος *εμπράγματα*.⁹²⁰ Η πράξη της ανταλλαγής συνιστά τη *διαμεσολάβηση* που «ακριβώς τοποθετεί τα υποκείμενα σαν συναλλασσόμενους, σαν ίσους, και τα αντικείμενά τους σαν ισοδύναμα, σαν ίσα».⁹²¹ Τα άτομα εμφανίζονται ως «ίσης - αδιάκριτα - ισχύος και σαν αδιάφορα μεταξύ τους», ως «ισότιμοι λειτουργοί της κοινωνικής διαδικασίας».⁹²² Στο μέτρο που τα ισοδύναμα συνιστούν την «αντικειμενοποίηση του ενός υποκειμένου για τα άλλα», τα υποκείμενα υπάρχουν στην ανταλλαγή ως ισάξια

⁹¹⁴ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος III, ό.π., σ. 780.

⁹¹⁵ Βλ. ό.π., σ. 796.

⁹¹⁶ Βλ. ό.π., σ. 782.

⁹¹⁷ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 173.

⁹¹⁸ Βλ. ό.π., σ. 174.

⁹¹⁹ Βλ. ό.π.

⁹²⁰ Βλ. ό.π., σ. 178. Βλ. και *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος III, ό.π., σ. 812.

⁹²¹ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 175.

⁹²² Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος III, ό.π., σσ. 811, 812.

μονάχα ως «κάτοχοι ισοδυνάμων και επαληθευτές αυτής της ισοδυναμίας στην ανταλλαγή».⁹²³ Χωρίς αυτή την αντικειμενική διαμεσολάβηση δεν έχουν καμιά σχέση ανάμεσά τους, από τη σκοπιά του κοινωνικού μεταβολισμού που συντελείται στην κυκλοφορία.⁹²⁴ Εμφανίζονται ως «υποκειμενικοποιημένες ανταλλακτικές αξίες, δηλαδή ζωντανά ισοδύναμα, ισάξια».⁹²⁵ Η ισότητα των υποκειμένων συνιστά την αντανάκλαση των ισάξιων αντικειμενικοτήτων τις οποίες φέρουν στην ανταλλαγή.

Οι ατομικές διαφορές των προσώπων, ακολούθως των ατομικών ιδιοτήτων των ισοδυνάμων, είναι αδιάφορες για τη διαδικασία της ανταλλαγής. Στο μέτρο αυτό, η αξία χρήσης, «το περιεχόμενο της ανταλλαγής, που βρίσκεται ολότελα έξω από τον οικονομικό της προσδιορισμό, όχι μόνο δεν απειλεί την κοινωνική ισότητα των ατόμων αλλά, αντίθετα, κάνει την φυσική τους ανομοιότητα θεμέλιο της κοινωνικής τους ισότητας», σημειώνει ο Μαρξ.⁹²⁶ Αυτή ακριβώς η *φυσική ανομοιότητα των αναγκών και της παραγωγής* των ατόμων συνιστά την προϋπόθεση της ανταλλαγής και κατ' επέκταση της κοινωνικής τους εξίσωσης μέσα σ' αυτή.⁹²⁷ Ταυτόχρονα, η αμοιβαία αναγνώριση των υποκειμένων ως ιδιοκτητών του αντικειμένου της ανάγκης του άλλου (η υπέρβαση της ιδιαίτερης ανάγκης και η παραγωγή των αντικειμένων της ανάγκης του άλλου) σηματοδοτεί την *αμοιβαία αναγνώριση του ανθρώπινου γένους*, ως του κοινού στοιχείου των ατόμων, την αναγνώριση του αμοιβαίου συσχετισμού τους ως *ανθρώπων*.⁹²⁸ Η φυσική ανομοιότητα των ατόμων (και των προϊόντων τους) αποτελεί το κίνητρο για την *ολοκλήρωσή* τους, ολοκλήρωση της οποίας η

⁹²³ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 175. Στα *Grundrisse* απαντούν μεμονωμένες αναφορές στην κατοπινή ανάλυση του φετιχισμού του εμπορεύματος. Διαβάζουμε, για παράδειγμα: «Ο χοντροκομμένος υλισμός των οικονομολόγων, να βλέπουν τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής των ανθρώπων, και τους προσδιορισμούς που αποκτούν τα πράγματα καθώς υπάγονται σ' αυτές τις σχέσεις, σαν *φυσικές ιδιότητες* των πραγμάτων, αποτελεί εξίσου χοντροκομμένο ιδεαλισμό, και μάλιστα φετιχισμό, που αποδίνει στα πράγματα κοινωνικές σχέσεις σαν ενύπαρκτους σ' αυτά προσδιορισμούς και μ' αυτό τον τρόπο τα περιβάλλει με μυστήριο. Βλ. ό.π., σ. 527.

⁹²⁴ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος III, ό.π., σσ. 807, 808.

⁹²⁵ Βλ. ό.π., σ. 810.

⁹²⁶ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 175.

⁹²⁷ Βλ. ό.π., σσ. 175, 176.

⁹²⁸ Βλ. ό.π., σ. 176. «*Αφετηρία*», σημειώνει σε άλλο σημείο των *Grundrisse* ο Μαρξ, «είναι βέβαια ο *φυσικός καθορισμός* υποκειμενικά και αντικειμενικά». Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος I, ό.π., σ. 73.

δυνατότητα θεμελιώνεται ακριβώς στην κοινωνική τους σχέση ως συναλλασσομένων.⁹²⁹

Στην ανταλλακτική σχέση, η αμοιβαία αναγνώριση των ατόμων ως ιδιοκτητών, ως προσώπων «με βούληση που διαπερνά τα εμπορεύματά τους», προσθέτει στον προσδιορισμό της ισότητας κι εκείνον της ελευθερίας.⁹³⁰ Η «αμοιβαία ιδιοποίηση διαμέσου της αμοιβαίας αλλοτρίωσης» των προϊόντων τους συντελείται ουσιαστικά με τη σύμβαση, με το συμβόλαιο: «Όπως παλαιότερα», σημειώνει ο Μαρξ στην Κριτική του 1859, «ο γενικός συμβολικός χαρακτήρας του συμβόλου της αξίας επέφερε την εγγύηση και την αναγκαστική κυκλοφορία του κράτους, έτσι και τώρα ο προσωπικός συμβολικός χαρακτήρας του αγοραστή επιφέρει τη γέννηση των ιδιωτικών συμβολαίων με νομική υποχρεωτική ισχύ ανάμεσα στους κατόχους των εμπορευμάτων».⁹³¹

Εδώ «προβάλλει το νομικό συνθετικό στοιχείο του προσώπου, και της ελευθερίας που το πρόσωπο εμπεριέχει. Γι' αυτό στο ρωμαϊκό δίκαιο σωστά ορίζεται ο *servus* [δούλος] σαν εκείνος που δεν μπορεί να αποκτήσει με ανταλλαγή», σημειώνει ο Μαρξ.⁹³² Στη νομική μορφή⁹³³ συμπυκνώνεται το ουσιαστικό περιεχόμενο της ανταλλακτικής σχέσης: «Κανένα από τα δυο άτομα

⁹²⁹ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 176.

⁹³⁰ Η ανταλλακτική σχέση θεμελιώνεται, σημειώνει ο Μαρξ, «από την άποψη των κινήτρων -των φυσικών δηλαδή κινήτρων, που βρίσκονται έξω από την οικονομική διαδικασία - σ' ένα ορισμένο καταναγκασμό». Ο Μαρξ αναφέρεται εδώ στη «φυσική ατομικότητα» και στο «σύνολο από ανάγκες και ορμές» το οποίο της «ασκεί βία». Βλ. ό.π., σ. 178.

⁹³¹ Βλ. *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, ό.π., σ. 220.

⁹³² Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος III, ό.π., σ. 810. Στο μέτρο αυτό, στο ρωμαϊκό δίκαιο, παρά το γεγονός ότι αντιστοιχεί σε μια κοινωνία όπου η ανταλλαγή δεν είναι καθόλου αναπτυγμένη, ανέπτυξε «τους προσδιορισμούς του νομικού υποκειμένου, ακριβώς του ατόμου της ανταλλαγής», προσιωνίζοντας «(ως προς τους θεμελιακούς προσδιορισμούς) το δίκαιο της βιομηχανικής κοινωνίας» κι αναγκαστικά επιβλήθηκε «απέναντι στο μεσαίωνα σαν το δίκαιο της ανερχόμενης αστικής κοινωνίας», ενώ «η ίδια η ανάπτυξή του συμπίπτει απόλυτα με τη διάλυση της ρωμαϊκής κοινότητας». Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 178.

⁹³³ Για το ζήτημα της «ιστορικής και διαλεκτικής εξέλιξης της νομικής μορφής» και της σχέσης της με την εμπορευματική και την αξιακή μορφή, βλ. Εβγκένι Πασουκάνις, *Μαρξισμός και Δίκαιο*, μετάφραση Αντρέας Χριστόπουλος, Μυρσίνη Ζορμπά, Οδυσσέας, Αθήνα 1985. Ο Πασουκάνις καταδεικνύει τη γένεση της νομικής μορφής, της οποίας επισημαίνει τον ιστορικά καθορισμένο χαρακτήρα, στην ανταλλακτική σχέση: «Ο κατεξοχήν πρακτικός σκοπός της νομικής διαμεσολάβησης», σημειώνει, «είναι η διασφάλιση της λίγο-πολύ ελεγχόμενης κίνησης της κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής, οι οποίες, στην κοινωνία της εμπορευματικής παραγωγής, πραγματοποιούνται τυπικά μέσα από μια σειρά ιδιωτικές νομικές συμβάσεις», βλ. ό.π., σ. 54. Ανακατασκευάζοντας τις μαρξικές επεξεργασίες, ο Πασουκάνις συνθέτει μία συνεκτική ανάλυση, στο πλαίσιο της οποίας κατορθώνει να καταδείξει πως στον καπιταλισμό, «Η απρόσωπη αφαίρεση της κρατικής εξουσίας που δρα στο χώρο και στο χρόνο με ιδανική κανονικότητα και συνέχεια, αντιστοιχεί εδώ στο απρόσωπο και αφηρημένο υποκείμενο του οποίου είναι η αντανάκλαση», βλ. ό.π., σ. 124.

δεν βάζει στο χέρι την περιουσία του άλλου με τη βία. Καθένα αλλοτριώνει την περιουσία του εθελοντικά».⁹³⁴ Εφαρμόζοντας μοτίβα του κλασικού φιλελευθερισμού (ωφελιμισμός, κ.λπ.) στην ανάλυση της ανταλλακτικής σχέσης, ο Μαρξ προοικονομεί ταυτόχρονα κατοπινές ψυχαναλυτικές ερμηνείες της κοινωνικής συγκρότησης του υποκειμένου: «Μέσα από την ίδια την πράξη της ανταλλαγής», σημειώνει, «το άτομο, καθένα από τα άτομα, καθρεφτίζεται στον εαυτό του σαν αποκλειστικό και κυρίαρχο (καθοριστικό) της υποκείμενο».⁹³⁵ Στο νομικό πρόσωπο του αστικού δικαίου αντανakλάται το κυρίαρχο κι ελεύθερο υποκείμενο της ανταλλακτικής σχέσης.⁹³⁶ Για τον Μαρξ, πρόκειται για «αναγκαίες παραστάσεις της ατομικότητας που προκύπτουν σε μία καθορισμένη βαθμίδα της διαδικασίας της κοινωνικής παραγωγής».⁹³⁷

Η κυκλοφορία πραγματοποιεί ως εκ τούτου την ατομική ελευθερία, στο μέτρο που «οι σχέσεις της ελευθερίας δεν ενδιαφέρουν άμεσα τους οικονομικούς μορφολογικούς προσδιορισμούς της ανταλλαγής, αλλά αναφέρονται είτε στη νομική της μορφή, είτε αφορούν το περιεχόμενο, τις αξίες χρήσης ή τις ανάγκες σαν τέτοιες»· η διαδικασία της κυκλοφορίας όμως «θεωρημένη στους οικονομικούς της μορφολογικούς προσδιορισμούς, αποτελεί την πλήρη πραγματοποίηση της κοινωνικής ισότητας».⁹³⁸ «Αν λοιπόν η οικονομική μορφή, η ανταλλαγή», σημειώνει ο Μαρξ, «τοποθετεί ολόπλευρα την ισότητα των υποκειμένων, τότε το περιεχόμενο, το υλικό - ατομικό όπως και εμπράγματο - που ωθεί προς την ανταλλαγή τοποθετεί την ελευθερία».⁹³⁹ Η ανταλλαγή αξιών συνιστά ως εκ τούτου «την παραγωγική, πραγματική βάση κάθε ισότητας και ελευθερίας. Σαν καθαρές ιδέες», διαβάζουμε στα *Grundrisse*, «η ισότητα και ελευθερία δεν είναι παρά εξιδανικευμένες εκφράσεις της ανταλλαγής

⁹³⁴ Βλ. ό.π., σ. 176. Βλ. και Θωμάς Γ. Νουτσόπουλος, *Διαλεκτική και αξίες: προβλήματα ανάλυσης διαλεκτικών εννοιών στο έργο των Hegel και Marx*, ό.π., σ. 245, όπου η ανταλλαγή προσδιορίζεται ως η «διαδικασία αυτοαναίρεσης της φυσικής ανάγκης (βία)».

⁹³⁵ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σσ. 176, 177. Βλ. και Σάββας Μιχαήλ, «Ο Μαρξ πέραν του Ρουσσώ», *Θέσεις*, τ. 102, 2008, σ. 102.

⁹³⁶ «Μόνο σε μια ορισμένη βαθμίδα στην εξέλιξη του κεφαλαίου η ανταλλαγή κεφαλαίου και εργασίας γίνεται στην πραγματικότητα ελεύθερη ως προς τη μορφή. Μπορεί κανείς να πει πως η μισθωτή εργασία πραγματοποιήθηκε ολοκληρωμένα ως προς τη μορφή για πρώτη φορά στην Αγγλία στο τέλος του 18ου αιώνα, με την κατάργηση του νόμου για τη μαθητεία», σημειώνει ο Μαρξ. Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 591.

⁹³⁷ Βλ. *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, ό.π., σσ. 144, 145.

⁹³⁸ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος III, ό.π., σ. 810.

⁹³⁹ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 177.

αναπτυγμένες σε νομικές, πολιτικές, κοινωνικές σχέσεις, δεν είναι παρά η ίδια αυτή βάση υψωμένη σε ανώτερη δύναμη».⁹⁴⁰

Η ανταλλαγή που συντελείται ανάμεσα σε κεφαλαιοκράτη και εργάτη (ή μικρή κυκλοφορία) και η οποία ανταποκρίνεται, σύμφωνα με τη μαρξική ανάλυση, απόλυτα στους νόμους της ανταλλαγής ισοδυνάμων, μεταστρέφεται ωστόσο στο πλαίσιο της αξιοποιητικής διαδικασίας στο αντίθετό της: η ανταλλαγή αποδεικνύεται «καθαρά τυπική» και η αμοιβαιότητα «ολότελα μονομερής».⁹⁴¹ Η «τελευταία βαθμίδα της ελεύθερης ανταλλαγής», σημειώνει ο Μαρξ, «είναι η ανταλλαγή του εργατικού δυναμικού σαν εμπορεύματος, σαν αξίας, μ' ένα εμπόρευμα, με αξία».⁹⁴² Στην ανταλλαγή «το περιεχόμενο της αξίας χρήσης ήταν αδιάφορο, βρισκόταν έξω από την οικονομική μορφολογική σχέση»· στην παραγωγική διαδικασία συνιστά αντιθέτως «ουσιαστικό οικονομικό συνθετικό της στοιχείο».⁹⁴³ Η αξία χρήσης του εργατικού δυναμικού βρίσκεται στην ιδιότητά του ως ζωντανής εργασίας που δημιουργεί η ίδια ανταλλακτική αξία· «Η μεταστροφή προκύπτει από το ότι η αξία χρήσης του εργατικού δυναμικού σαν αξίας αποτελεί η ίδια το αξιοδημιουργικό στοιχείο, την υπόσταση της αξίας και την ουσία που αυξάνει την αξία».⁹⁴⁴

Η ανάλυση της αξιοποιητικής διαδικασίας καταδεικνύει την ιδιοποίηση από το κεφάλαιο «ξένο[υ] χρόνο[υ] εργασίας χωρίς ανταλλαγή», ιδιοποίηση που προϋποθέτει όμως και συντελείται «διαμέσου της μορφής της ανταλλαγής».⁹⁴⁵ Στο μέτρο αυτό, «η ανταλλαγή μεταστρέφεται στο αντίθετό της, και οι τόμοι της ιδιωτικής ιδιοκτησίας – η ελευθερία, ισότητα, ιδιοκτησία – η ιδιοκτησία πάνω στην προσωπική εργασία και η ελεύθερη διάθεση της προσωπικής εργασίας – μεταστρέφονται σε ακτημοσύνη του εργάτη και αλλοτρίωση της εργασίας του, σχέση του προς αυτήν σαν ξένη ιδιοκτησία και *vice versa* [αντίστροφα]».⁹⁴⁶ Η ανταλλαγή καταδεικνύεται λοιπόν ως «η επιφανειακή διαδικασία, που όμως κάτω απ' αυτήν συντελούνται στο βάθος διαδικασίες ολότελα διαφορετικές,

⁹⁴⁰ Βλ. ό.π., σ. 177. Βλ. και *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος III, ό.π., σ. 813.

⁹⁴¹ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 516.

⁹⁴² Βλ. ό.π., σ. 517.

⁹⁴³ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος III, ό.π., σ. 838.

⁹⁴⁴ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 517.

⁹⁴⁵ Βλ. ό.π., σσ. 516, 517.

⁹⁴⁶ Βλ. ό.π., σ. 517.

διαδικασίες όπου η φαινομενική αυτή ισότητα και ελευθερία των ατόμων εξαφανίζεται» κι αποδεικνύεται ως *ανισότητα* κι *ανελευθερία*.⁹⁴⁷ Κι αυτό συμβαίνει στο πλαίσιο της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας εντός της *παραγωγικής διαδικασίας*.

6.6 Η ΣΧΕΣΗ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ - ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Καταδεικνύοντας την παρανόηση τόσο των αστών οικονομολόγων όσο και των σοσιαλιστών αναφορικά με τη διάκριση κοινωνικών και φυσικών προσδιορισμών του ατόμου, ο Μαρξ επισημαίνει στα *Grundrisse* πως η κοινωνία δεν αποτελεί απλώς άθροισμα ατόμων, «παρά εκφράζει το σύνολο των συσχετισμών, των σχέσεων αυτών των ατόμων μεταξύ τους».⁹⁴⁸ Η γενική παρατήρηση της αστικής κοινωνίας επιτρέπει την κατανόηση της ίδιας της κοινωνίας, του ανθρώπου στις κοινωνικές του σχέσεις, ως του τελικού αποτελέσματος της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η ίδια η άμεση παραγωγική διαδικασία εμφανίζεται ως απλό συνθετικό της στοιχείο, ενώ ως υποκείμενά της εμφανίζονται τα άτομα στην αναπαραγωγή των αμοιβαίων τους σχέσεων. Πρόκειται, σημειώνει ο Μαρξ, για τη δική τους «αδιάκοπη διαδικασία κίνησης, που μέσα σ' αυτήν ανανεώνονται οι ίδιοι, όπως και ο κόσμος του πλούτου που δημιουργούν».⁹⁴⁹ Στο πλαίσιο της κοινωνικής αναπαραγωγικής διαδικασίας «δεν αλλάζουν μόνο οι αντικειμενικοί όροι», «αλλάζουν και οι παραγωγοί», οι οποίοι αναπτύσσοντας διαρκώς «νέες ιδιότητες, εξελίσσονται με την παραγωγή, μετασχηματίζουν τον εαυτό τους, διαμορφώνουν νέες δυνάμεις και νέες παραστάσεις, νέους τρόπους συναλλαγής, νέες ανάγκες και νέα γλώσσα».⁹⁵⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, η σχέση κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας προσδιορίζεται ως η *ιστορικά καθορισμένη*

⁹⁴⁷ Βλ. ό.π., σσ. 179, 180. Για τον φαινομενικό χαρακτήρα της ισότητας βλ. και ό.π., σ. 210.

⁹⁴⁸ Βλ. ό.π., σ. 194.

⁹⁴⁹ Βλ. ό.π., σ. 543.

⁹⁵⁰ Βλ. ό.π., σ. 372. Βλ. και Καρλ Μαρξ, «Μαργινάλια στο εγχειρίδιο της πολιτικής οικονομίας του Adolph Wagner», σε Καρλ Μαρξ, *Τρία κείμενα για τη θεωρία της αξίας*, μετάφραση Γιώργος Σταμάτης, Κώστας Σιδηρόπουλος, Κριτική, Αθήνα, 1998, σσ. 157-159.

κοινωνική σχέση που αντιστοιχεί στην ιστορικά καθορισμένη κεφαλαιοκρατική μορφή οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Στα *Grundrisse* ο Μαρξ αναφέρεται στις ιστορικές προϋποθέσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, σημειώνοντας πως «η τοποθέτηση του ατόμου σαν εργάτη, στην απογυμνωμένη κατάσταση του εργάτη, αποτελεί η ίδια ιστορικό προϊόν».⁹⁵¹ Η δημιουργία του ελεύθερου εργάτη «με διπλή έννοια», ελεύθερου αφ' ενός από σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής κι αφ' ετέρου «από κάθε βιός και κάθε αντικειμενική, εμπράγματη μορφή ύπαρξης, ελεύθερ[ου] από κάθε ιδιοκτησία» συνιστά την θεμελιώδη προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.⁹⁵² Η βίαιη απόσπαση του εργάτη καταρχάς από τη γη του και αργότερα από τα εργαλεία παραγωγής του, η βίαιη μετατροπή του σε μισθωτό εργάτη με τη βοήθεια του κράτους, σκιαγραφείται αδρά στα *Grundrisse*.⁹⁵³

Η συσσώρευση των πρώτων μορφών κεφαλαίου (εμπορικού και τοκογλυφικού) αποτέλεσε την προϋπόθεση για τη συγκέντρωση των ελεύθερων εργατών σε ένα εργαστήρι και κάτω από τις διαταγές του ίδιου κεφαλαίου, για την οργάνωση, με άλλα λόγια, της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, η οποία θέτει πλέον ως τελικό σκοπό της παραγωγικής διαδικασίας την *αξιοδημιουργία*, την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου και του χρήματος, ισοπεδώνοντας σχέσεις παραγωγής όπου επικρατεί η αξία χρήσης, η παραγωγή για την άμεση χρήση.⁹⁵⁴ Πλέον η *εργασιακή διαδικασία* εμφανίζεται μόνο ως μέσο, ενώ η *αξιοποιητική διαδικασία*, η παραγωγή υπεραξίας ως στόχος.⁹⁵⁵

Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής προϋποθέτει καταρχήν την ύπαρξη του κεφαλαίου και της εργασίας ως δύο αυτοτελών και ξένων μεταξύ τους μορφών.⁹⁵⁶ Στα *Grundrisse* το κεφάλαιο προσδιορίζεται ως *αντικειμενοποιημένη*,

⁹⁵¹ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 358. Ο Μαρξ αναφέρεται στη συνέχεια αναλυτικότερα στην ιστορική πορεία υπέρβασης της προαστικής μορφής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής και στη διάλυση των υλικών σχέσεων παραγωγής, οι οποίες αποτυπώνονται στη συγκεκριμένη μορφή των φεουδαρχικών πολιτικών σχέσεων βλ. ό.π., σσ. 378-385, 564-569, 591.

⁹⁵² Βλ. ό.π., σ. 383. Βλ. και ό.π., σσ. 351, 352, 358.

⁹⁵³ Βλ. αναφορά στα μέτρα «κρατικού καταναγκασμού», την *αιματηρή νομοθεσία*, κ.λπ. Βλ. ό.π., σσ. 565, 566.

⁹⁵⁴ Βλ. ό.π., σσ. 351, 352. Βλ. και ό.π., σσ. 375, 376.

⁹⁵⁵ Βλ. *Αποτελέσματα του άμεσου προτσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, ό.π., σ. 76.

⁹⁵⁶ Βλ. και *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σσ. 223, 224.

«δηλαδή *υπαρκτή στο χώρο*» και «*παρωχημένη εργασία*», στην οποία αντιπαράτίθεται «η εργασία που δεν έχει αντικειμενοποιηθεί αλλά ακόμα αντικειμενοποιείται, η εργασία σαν υποκειμενικότητα, η «*χρονικά υπαρκτή*» εργασία.⁹⁵⁷ Η ζωντανή ικανότητα εργασίας υπεισέρχεται ως συντελεστής στην παραγωγική διαδικασία μόνο ως «μέγεθος ρευστό σε γίνεσθαι» και όχι ως «ένα μέγεθος που έχει γίνει».⁹⁵⁸ «Στο μέτρο που πρέπει να υπάρχει χρονικά, σαν ζωντανή εργασία, η εργασία μπορεί να υπάρχει μόνο σαν ζωντανό υποκείμενο, όπου υπάρχει σαν ικανότητα, σαν δυνατότητα· άρα σαν *εργάτης*»· ως τέτοια «ταυτίζεται με την άμεση σωματική ύπαρξη του προσώπου».⁹⁵⁹ Η εργασία αποτελεί, για τον Μαρξ, τη μοναδική αξία χρήσης που μπορεί να τεθεί ως αντίθεση στο κεφάλαιο, (το οποίο συνιστά την «τοποθετημένη ανταλλακτική αξία»). Το κεφάλαιο «ανταλλάσσεται, μ' άλλα λόγια υπάρχει σ' αυτό τον καθορισμό μόνο σε σχέση προς το *μη-κεφάλαιο*, την άρνηση του κεφαλαίου», την εργασία, «το εννοιολογικά καθορισμένο αντίθετό του».⁹⁶⁰ Μόνο σε σχέση μ' αυτή την άρνηση είναι κεφάλαιο.⁹⁶¹

«Ο αποχωρισμός της ιδιοκτησίας από την εργασία εμφανίζεται σαν αναγκαίος νόμος αυτής της ανταλλαγής ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία», σημειώνει ο Μαρξ, επισημαίνοντας το διφυή χαρακτήρα της κεφαλαιοκρατικής σχέσης: η εργασία ως το *μη-κεφάλαιο* προσδιορίζεται αφ' ενός ως η *μη-αντικειμενοποιημένη εργασία* νοημένη αρνητικά, ως «η εργασία που έχει χωριστεί απ' όλα τα μέσα και αντικείμενα εργασίας», ως απόλυτα αποκλεισμένη από τον υλικό πλούτο· αφ' ετέρου, ως η *μη-αντικειμενοποιημένη εργασία* νοημένη θετικά, (προσδιορίζεται) στην υποκειμενική της διάσταση, «όχι σαν αντικείμενο, αλλά σαν δραστηριότητα· όχι σαν αξία η ίδια, αλλά σαν η ζωντανή

⁹⁵⁷ Βλ. ό.π., σ. 200.

⁹⁵⁸ Βλ. Αποτελέσματα του άμεσου προτσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο], ό.π., σ. 51. Ενδιαφέρον παρουσιάζει στο πλαίσιο αυτό η ανάγνωση του Macherey του έργου των D. Deleule και F. Guéry, [*Le corps productif*, Repères-Mame, Παρίσι 1972], όπου η εργασιακή δύναμη κατανοείται στον διπλό προσδιορισμό της ως *παράγουσα* δύναμη και ως *παραγωγική* δύναμη. Στο πλαίσιο της ανάλυσής τους, ο πρώτος προσδιορισμός αντιστοιχεί στην *ενεργεία* δύναμη, στη δύναμη που «είναι ήδη», ο δεύτερος στη *δυνάμει* δύναμη, στη δύναμη όπως «δεν είναι ακόμη», και η οποία συνιστά ως τέτοια φορέα δυνατοτήτων «επί των οποίων μπορεί να ασκηθεί πίεση και έλεγχος στην κατεύθυνση της εντατικοποίησής τους»: βλ. Macherey, ό.π., σσ. 45, 46.

⁹⁵⁹ Βλ. Βασικές Γραμμές ..., τόμος II, ό.π., σσ. 200, 217.

⁹⁶⁰ Βλ. Βασικές Γραμμές ..., τόμος III, ό.π., σ. 837.

⁹⁶¹ Βλ. Βασικές Γραμμές ..., τόμος II, ό.π., σ. 202.

πηγή της αξίας», σαν «γενική δυνατότητα πλούτου, που επαληθεύεται σαν τέτοια στη δράση».⁹⁶² Ο διφυής αυτός χαρακτήρας της εργασίας προκύπτει από την ίδια την ουσία της εργασίας ως αντιθετικής ύπαρξης του κεφαλαίου, το οποίο και προϋποθέτει ως τέτοια.⁹⁶³ «Αυτό που φαίνεται παράδοξο σαν αποτέλεσμα», σημειώνει ο Μαρξ, «βρίσκεται ήδη μέσα στην ίδια την προϋπόθεση».⁹⁶⁴ Το γεγονός ότι «η εργασία εμφανίζεται σαν υποκείμενο απέναντι στο κεφάλαιο, εμφανίζεται δηλαδή ο εργάτης αποκλειστικά στον προσδιορισμό της εργασίας – κι αυτός ο προσδιορισμός δεν αποτελεί τον ίδιο τον εργάτη», καταδεικνύει την ύπαρξη μιας σχέσης του εργάτη προς την ίδια του την δραστηριότητα, ως μη «φυσική» σχέση, εμπεριέχουσα ήδη η ίδια «ένα χαρακτηριστικό οικονομικό προσδιορισμό».⁹⁶⁵

Στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, η εργασιακή διαδικασία απορροφάται στο κεφάλαιο· η παραγωγική διαδικασία «εμφανίζεται τώρα σαν το αυτο-κινούμενο περιεχόμενο του κεφαλαίου».⁹⁶⁶ Έχοντας ολοκληρωθεί η διαδικασία της ανταλλαγής, οι προσδιορισμοί μεταβάλλονται: η εργασία τελεί πλέον υπό τον καθορισμό της ως αξίας χρήσης η οποία ανήκει στο κεφάλαιο, ως «η διαμεσολαβητική δραστηριότητα με την οποία το κεφάλαιο αξιοποιείται».⁹⁶⁷ Ο εργάτης αλλοτριώνει την εργασία του ως παραγωγική δύναμη του πλούτου και το κεφάλαιο την ιδιοποιείται ως τέτοια.⁹⁶⁸ «Η μετατροπή της εργασίας (σαν ζωντανής σκόπιμης δραστηριότητας) σε κεφάλαιο είναι καθαυτή το αποτέλεσμα της ανταλλαγής ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία, στο μέτρο που η ανταλλαγή αυτή δίνει στον κεφαλαιοκράτη το δικαίωμα ιδιοκτησίας πάνω στο προϊόν της εργασίας (και το πρόσταγμα πάνω στην εργασία). Η μετατροπή αυτή συντελείται μόνο μέσα στην ίδια την παραγωγική διαδικασία», σημειώνει ο Μαρξ.⁹⁶⁹

Απέναντι στο κεφάλαιο η εργασία εμφανίζεται «απόλυτα αδιάφορη απέναντι στον ιδιαίτερό της καθορισμό, ικανή όμως για κάθε καθορισμό»· καθίσταται

⁹⁶² Βλ. ό.π., σ. 217.

⁹⁶³ Βλ. ό.π.

⁹⁶⁴ Βλ. ό.π., σ. 227.

⁹⁶⁵ Βλ. ό.π., σ. 229. Βλ. και ό.π., σ. 346.

⁹⁶⁶ Βλ. ό.π., σ. 225.

⁹⁶⁷ Βλ. ό.π., σ. 226.

⁹⁶⁸ Βλ. ό.π., σ. 225. Βλ. και ό.π., σ. 239.

⁹⁶⁹ Βλ. ό.π., σ. 228.

«εργασία απλά και μόνο, αφηρημένη εργασία».⁹⁷⁰ Συνιστά την απλά αφηρημένη μορφή, την απλή δυνατότητα της αξιοδημιουργικής δραστηριότητας, δυνατότητα που εδράζεται ως ικανότητα, δυναμικό στη σωματική υπόσταση του εργάτη. Μετατρέπεται σε πραγματική αξιοδημιουργική, παραγωγική δραστηριότητα μόνο όταν τεθεί – ως αξία χρήσης – σε κίνηση, υπό την προσταγή του κεφαλαίου.⁹⁷¹ Καθίσταται *συνθετικό του στοιχείο* και «επιδρά τώρα σαν ζωτικότητα που γονιμοποιεί την απλά-υπαρκτή και άρα νεκρή αντικειμενικότητά του».⁹⁷² Εδώ ο εργάτης εμφανίζεται ο ίδιος «απόλυτα αδιάφορος απέναντι στον καθορισμένο χαρακτήρα της εργασίας του»: η εργασία του έχει ενδιαφέρον μόνο στο βαθμό που είναι εργασία γενικά και αποτελεί, ως τέτοια, αξία χρήσης για το κεφάλαιο. Η ύπαρξή του ως φορέα της αφηρημένης εργασίας συνιστά τον *οικονομικό του χαρακτήρα*: είναι εργάτης, σε αντίθεση προς τον κεφαλαιοκράτη.⁹⁷³ Με την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και των βιομηχανικών παραγωγικών δυνάμεων, η οικονομική σχέση εργάτη-κεφαλαιοκράτη ως των άκρων της παραγωγικής σχέσης, αναπτύσσεται, σημειώνει ο Μαρξ, «τόσο καθαρότερα και επαρκέστερα, όσο η εργασία χάνει κάθε χαρακτήρα τέχνης» και «η ιδιαίτερή της επιδεξιότητα γίνεται όλο και πιο πολύ κάτι αφηρημένο, αδιάφορο»: όσο η ίδια καθίσταται ολοένα περισσότερο καθαρά μηχανική κι απλά τυπική «αφηρημένη δραστηριότητα», «αδιάφορη απέναντι στη μορφή».⁹⁷⁴ Μέτρο της είναι πλέον ο *χρόνος εργασίας*.

Η ανταλλαγή κεφαλαίου-εργασίας διασφαλίζει στον κεφαλαιοκράτη το «δικαίωμα διάθεσης πάνω σε ξένη εργασία», δικαίωμα που περιορίζεται ωστόσο «σε μια καθορισμένη εργασία και μια χρονικά καθορισμένη διάθεσή της (τόσος εργάσιμος χρόνος)».⁹⁷⁵ Η ανταλλακτική αξία της εργασίας καθορίζεται από την «ποσότητα εργασίας που κοστίζει η παραγωγή του ίδιου του εργάτη», «ένα καθορισμένο ισοδύναμο σε μέσα διαβίωσης, σε αντικειμενοποιημένη

⁹⁷⁰ Βλ. ό.π., σ. 218.

⁹⁷¹ Βλ. και ό.π., σσ. 195, 245.

⁹⁷² Βλ. ό.π., σσ. 219, 271, 272.

⁹⁷³ Βλ. ό.π., σ. 218.

⁹⁷⁴ Βλ. ό.π.

⁹⁷⁵ Βλ. ό.π., σ. 208.

εργασία, που μέτρο της είναι το κόστος παραγωγής της δικής του εργασίας»,⁹⁷⁶ δεδομένου ότι η αξία χρήσης της υπάρχει μονάχα ως «ικανότητα, δυναμικό της σωματικής του ύπαρξης» και «δεν υπάρχει έξω από την τελευταία».⁹⁷⁷ Σε αντίθεση με κάθε άλλο εμπόρευμα, η *ζωτικότητα* του εργάτη «είναι η πηγή όπου η ίδια του η αξία αδιάκοπα αναζωογονείται – ως ένα ορισμένο χρονικό σημείο, μέχρι να φθαρεί»· κι ως τότε ανταλλάσσεται επανειλημμένα με κεφάλαιο.⁹⁷⁸ Παρόλα αυτά, «Η ίδια η επανάληψη στην πραγματικότητα είναι μόνο φαινομενική»· ο εργάτης ανταλλάσσει με το κεφάλαιο τη *συνολική εργατική του δύναμη*, την οποία ξοδεύει σε *x χρόνια*. Τη διαθέτει στον κεφαλαιοκράτη σε δόσεις κι εκείνος την πληρώνει αντίστοιχα, παρά το γεγονός ότι «η μεγαλύτερη επιθυμία του κεφαλαιοκράτη είναι να *σπαταλήσει ο εργάτης τις δόσεις του ζωικής δύναμης όσο γίνεται χωρίς διακοπή*», όπως αποδεικνύει, για παράδειγμα, η πάλη για το νομοσχέδιο για το 10ωρο.⁹⁷⁹ Στα *Grundrisse* ο Μαρξ επισημαίνει την *κεφαλαιοκρατική απαίτηση*

ο εργάτης να απαρνηθεί σε ανώτερο βαθμό την ηρεμία, γενικά το είναι του – σε διάκριση από το είναι του σαν εργάτη – και να υπάρχει όσο γίνεται αποκλειστικά σαν εργάτης να ανανεώνει δηλαδή συχνότερα την πράξη της ανταλλαγής, ή να την επεκτείνει ποσοτικά, με την *εργατικότητα*. Γι' αυτό και στη σημερινή κοινωνία η απαίτηση για εργατικότητα και ιδιαίτερα για *αποταμίευση*, *εγκράτεια* απευθύνεται όχι στους καπιταλιστές αλλά στους εργάτες και μάλιστα την απευθύνουν οι καπιταλιστές. Η σημερινή κοινωνία διατυπώνει ακριβώς την παράδοξη απαίτηση, να δείχνει εγκράτεια εκείνος για τον οποίο το αντικείμενο της ανταλλαγής είναι το μέσο για τη ζωή, και όχι εκείνος για τον οποίο αποτελεί τον πλουτισμό.⁹⁸⁰

⁹⁷⁶ Βλ. ό.π., σ. 210.

⁹⁷⁷ Βλ. ό.π., σ. 209. «Σαν δούλος, ο εργάτης έχει *ανταλλακτική αξία*, έχει *αξία*· σαν ελεύθερος εργάτης *δεν έχει αξία*· αξία έχει μόνο το δικαίωμα διάθεσης πάνω στην εργασία του, δικαίωμα που το δίνει η ανταλλαγή με τον εργάτη. Δεν αντικρίζει ο εργάτης σαν ανταλλακτική αξία τον κεφαλαιοκράτη, αλλά ο κεφαλαιοκράτης τον εργάτη. Η *έλλειψη αξίας* και η *απαξίωση* του εργάτη αποτελεί την προϋπόθεση του κεφαλαίου και τον όρο της *ελεύθερης* εργασίας γενικά. Ο Λενγκέ την θεωρεί οπισθοδρόμηση· ξεχνά ότι μ' αυτό τον τρόπο ο εργάτης έχει τοποθετηθεί τυπικά σαν πρόσωπο που είναι, *έξω από την εργασία του*, και κάτι για τον εαυτό του, και που εκποιεί την ζωτική του έκφραση μονάχα σαν μέσο για τη δική του ζωή. Όσο ο εργάτης έχει *ανταλλακτική αξία* σαν τέτοιος, το *βιομηχανικό κεφάλαιο* δεν μπορεί να υπάρξει σαν τέτοιο – άρα ούτε και το αναπτυγμένο κεφάλαιο γενικά». Βλ. ό.π., σ. 214.

⁹⁷⁸ Βλ. ό.π., σ. 209.

⁹⁷⁹ Βλ. ό.π., σ. 215.

⁹⁸⁰ Βλ. ό.π., σ. 211.

Στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής συγκροτείται ως γενικός κοινωνικός κανόνας ο περιορισμός των εργατών σε ένα ελάχιστο επίπεδο βιοτικών απολαύσεων, η διατήρησή τους ως καθαρών εργασιομηχανών, πληρώνοντας ει δυνατό οι ίδιοι τη φθορά τους, διευκολύνοντας τους καπιταλιστές ιδίως σε περιόδους κρίσης.⁹⁸¹ Ταυτόχρονα, στον καθορισμό τους ως καταναλωτών, το κεφάλαιο τους υποβάλλει διαρκώς καινούριες ανάγκες κι αυτή ακριβώς η πλευρά της σχέσης κεφαλαίου και εργασίας συνιστά, για τον Μαρξ, το «ουσιαστικό εκπολιτιστικό στοιχείο», στο οποίο θεμελιώνεται η «ιστορική δικαίωση» και «δύναμη του κεφαλαίου».⁹⁸² Και στις δύο αυτές διαστάσεις της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας, καταδεικνύεται πως «το κεφάλαιο απέναντι στον εργάτη δεν είναι παρά *εμπράγματη βία*»,⁹⁸³ καταδεικνύεται, με άλλα λόγια, πως στον καθορισμό της *εμπράγματης εξάρτησης* των ατόμων προστίθεται κι εκείνος της *εξουσίας* του κεφαλαίου επί των *όρων ζωής και εργασίας* των μισθωτών εργατών.⁹⁸⁴

Η αξιοποιητική διαδικασία ολοκληρώνεται στο *προϊόν*, το οποίο εμφανίζεται ως *ξένη ιδιοκτησία* και ως «*κεφάλαιο: αντικειμενοποιημένη εργασία σαν κυριαρχία, προσταγή πάνω σε ζωντανή εργασία*».⁹⁸⁵ Κάθε αύξηση των *κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων*, των *παραγωγικών δυνάμεων της ίδιας της εργασίας*,

⁹⁸¹ Βλ. *ό.π.*, σσ. 212, 213.

⁹⁸² Βλ. *ό.π.*, σσ. 213, 315, 316. Σημειώνει ο Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* σχετικά με μία από τις «πολιτιστικές πλευρές (zivilisatorische Seiten) του κεφαλαίου»: «αυτή την υπερεργασία το κεφάλαιο την αποσπάει με έναν τρόπο και κάτω από όρους πιο επωφελείς για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, των κοινωνικών σχέσεων και της δημιουργίας των στοιχείων για μια ανώτερη νέα μορφή (höhere Neubildung) από ότι στις συνθήκες των προηγούμενων μορφών, της δουλείας, της δουλοπαροικίας κ.λπ.». Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος III, *ό.π.*, σ. 1006. Πρβλ. Sergio Tischler, *ό.π.*, σσ. 30, 31. Πρβλ. Χέρμπερτ Μαρκούζε, «Θεωρία των ορμών και ελευθερία», *ό.π.*, σσ. 9-11, 14-15, 20-25.

⁹⁸³ Βλ. *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, *ό.π.*, σ. 215.

⁹⁸⁴ Όπως έχει ορθά υποστηριχθεί, προκειμένου να λειτουργήσει το καθεστώς της μισθωτής σχέσης, με τον προσίδιο τύπο καθυπόταξης που καθορίζει την ύπαρξη του παραγωγικού υποκειμένου απαιτείται «να εγκαθιδρυθούν τεχνολογικοί και θεσμικοί μηχανισμοί που αναπλάθουν καθ' ολοκληρίαν την υπόσταση των έμβιων όντων στα οποία εφαρμόζεται αυτό το καθεστώς, δηλαδή ένα σύνθετο σύνολο διαδικασιών που ο Φουκώ συγκεντρώνει υπό την έννοια «βιοεξουσία»: μια τέτοια εξουσία ασκείται και παράγει τα αποτελέσματά της απευθείας στις εκφάνσεις της ζωής που, αφ' ης στιγμής την έχει κυριεύσει, επιχειρεί να την αναδημιουργήσει *ab initio*», Pierre Macherey, *ό.π.*, σ. 58. Πρβλ. Ε.Π. Τόμσον, *ό.π.*, σ. 46, όπου επισημαίνεται η ιστορική κεφαλαιοκρατική επιβολή μιας «*υγιούς οικονομίας χρόνου*» και στις επιπτώσεις τους στον κοινωνικό βίο. Ο Τόμσον θεματοποιεί εν συντομία το ζήτημα της *εσωτερίκευσης της πειθαρχίας του χρόνου* δια και της επιβολής της «*πουριτανικής ηθικής*» [sic] της βικτωριανής εποχής, βλ. *ό.π.*, σσ. 51-56.

⁹⁸⁵ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, *ό.π.*, σσ. 343, 344.

συνιστά αύξηση της παραγωγικής δύναμης του κεφαλαίου, «τη[ς] δύναμη[ς] που εξουσιάζει την εργασία», της «αντικειμενική[ς] δύναμη[ς] πάνω στην εργασία».⁹⁸⁶ Στη δουλοπαροικία, «η σχέση κυριαρχίας εμφανίζεται σαν ουσιαστική σχέση ιδιοποίησης»· κι η «ιδιοποίηση ξένης βούλησης είναι προϋπόθεση της σχέσης κυριαρχίας», σημειώνει ο Μαρξ.⁹⁸⁷ Οι σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής δεν εξαλείφονται ωστόσο, σύμφωνα με τον ίδιο, με την εξάλειψη των προαστικών παραγωγικών σχέσεων, αντιθέτως, «αναπαράγονται [...] στο κεφάλαιο - με έμμεση μορφή».⁹⁸⁸ Σε αυτό το πλαίσιο, η μισθωτή εργασία προσδιορίζεται ως «έμμεσα καταναγκαστική εργασία» σε διάκριση από την «άμεση καταναγκαστική εργασία», τη δουλεία.⁹⁸⁹

Με την ολοκλήρωση της αξιοποιητικής διαδικασίας, ολοκληρώνεται όχι απλά η διαδικασία παραγωγής του προϊόντος ως κεφαλαίου, αλλά κυρίως η αναπαραγωγή της κεφαλαιοκρατικής σχέσης.⁹⁹⁰ Για τον Μαρξ το κύριο αποτέλεσμα της παραγωγικής κι αξιοποιητικής διαδικασίας είναι ακριβώς η αναπαραγωγή ίδιας της σχέσης κεφαλαίου και εργασίας, καπιταλιστή και εργάτη: «Καθένα αναπαράγει τον εαυτό του αναπαράγοντας το άλλο του, την

⁹⁸⁶ Βλ. ό.π., σσ. 227, 228, 253.

⁹⁸⁷ Βλ. ό.π., σ. 377.

⁹⁸⁸ Βλ. ό.π., σ. 378.

⁹⁸⁹ Βλ. ό.π., σ. 241. Στα *Grundrisse* ο Μαρξ εμπλουτίζει τη θεώρησή του για την ελεύθερη εργασία ως περιέχουσα ενδιάθετα την εξαθλίωση, αντλώντας από το έργο του Ήντεν («Η κατάσταση των φτωχών, ή Ιστορία των εργαζόμενων τάξεων στην Αγγλία από την Κατάκτηση κλπ.»), και παραθέτοντας τον Ήντεν σημειώνει: «Αυτό που ξεχωρίζει τους πλούσιους από τους φτωχότερους δεν είναι η κατοχή γης ή χρήματος, αλλά η εξουσία πάνω στην εργασία». Βλ. ό.π., σ. 565. Ο Μαρξ συντάσσεται ταυτόχρονα με τον Α. Σμιθ στη θεώρηση των ιστορικών μορφών της εργασίας («εργασία δούλων – αγγαρεία – μισθωτή εργασία»), ως μορφών όπου η εργασία του ατόμου «εμφανίζεται πάντα σαν αποκρουστική, πάντα σαν εξωτερική καταναγκαστική εργασία, και απέναντί της η μη-εργασία σαν «ελευθερία, και ευτυχία»». Αντιτίθεται ωστόσο στη σμιθιανή αντίληψη που προσδιορίζει την εργασία εν γένει ως «καθαρά αρνητικό προσδιορισμό» («θυσία της ανάπαυσης, της ελευθερίας, και της ευτυχίας του εργάτη»), υποστηρίζοντας μια αντίληψη της εργασίας ως «θετική[ς], δημιουργική[ς] δραστηριότητα[ς]». Παρά το γεγονός ότι η σμιθιανή «ψυχολογική» προσέγγιση της εργασίας, «εκφράζει άλλωστε σωστά την υποκειμενική σχέση του μισθωτού εργάτη προς τη δική του δραστηριότητα», για τον Μαρξ, το άτομο ««στην κανονική του κατάσταση υγείας, δύναμης, δραστηριότητας, επιδεξιότητας, εξάσκησης» έχει ανάγκη και μια κανονική μερίδα εργασίας, και άρσης της ανάπαυσης». Στο μέτρο αυτό η εργασία προσδιορίζεται περαιτέρω ως «ενεργοποίηση της ελευθερίας» και ως «αυτό-πραγμάτωση». Ως προϋποθέσεις της πραγματικά ελεύθερης εργασίας, προϋποθέσεις που σηματοδοτούν άλλωστε την υπέρβαση της κεφαλαιοκρατικής σχέσης, ο Μαρξ επισημαίνει αφ' ενός την καθιέρωση του κοινωνικού της χαρακτήρα και αφ' ετέρου την εμπέδωση του επιστημονικού της χαρακτήρα. Βλ. ό.π., σσ. 465-468.

⁹⁹⁰ Βλ. ό.π., σσ. 342, 343.

άρνησή του».⁹⁹¹ «Η κοινωνική αυτή σχέση, σχέση παραγωγής, εμφανίζεται πραγματικά σαν ένα αποτέλεσμα της διαδικασίας ακόμα πιο σημαντικό από τα υλικά της αποτελέσματα», σημειώνει.⁹⁹²

Η ανάλυση της αξιοποιητικής διαδικασίας επιτρέπει στον Μαρξ την κατανόηση πως η «ιδιοποίηση ξένης εργασίας στο παρελθόν εμφανίζεται τώρα σαν η μόνη προϋπόθεση για τη νέα ιδιοποίηση ξένης εργασίας», άλλως ειπείν η ιδιοκτησία «πάνω σε ξένη εργασία με αντικειμενική (εμπράγματη) μορφή, με τη μορφή υπαρκτών αξιών» η «ιδιοκτησία πάνω σε προηγούμενη, ή αντικειμενοποιημένη, ξένη εργασία», εμφανίζεται ως μοναδικός όρος για την περαιτέρω ιδιοποίηση ξένης «σημερινής ή ζωντανής ξένης εργασίας», επομένως «υπερεργασία[ς], εργασία[ς] χωρίς ισοδύναμο».⁹⁹³ Στο μέτρο που το δικαίωμα ιδιοκτησίας, νομική έκφραση της ανταλλαγής ισοδυνάμων, «μεταστρέφεται διαλεκτικά», από την πλευρά του κεφαλαίου ως «δικαίωμα πάνω σε ξένο προϊόν» και «ξένη εργασία», ως «το δικαίωμα να ιδιοποιείται ξένη εργασία χωρίς ισοδύναμο», κι από την πλευρά του εργάτη «στο καθήκον να σχετίζεται προς την ίδια την εργασία του ή το ίδιο το προϊόν του σαν προς ξένη ιδιοκτησία», αποδεικνύεται πως «μόνο φαινομενικά υπάρχει ανταλλαγή».⁹⁹⁴ Η ανταλλαγή ισοδυνάμων καταδεικνύεται ως «απλή επίφαση» εφόσον «το μέρος του κεφαλαίου που ανταλλάσσεται με ζωντανό εργατικό δυναμικό» αφ' ενός «αποτελεί το ίδιο ξένη εργασία ιδιοποιημένη χωρίς ισοδύναμο αντάλλαγμα», και αφ' ετέρου, «πρέπει να αναπληρωθεί από το εργατικό δυναμικό μαζί μ' ένα πλεόνασμα», ώστε στην πραγματικότητα το κεφάλαιο απλώς μεταμορφώνεται.⁹⁹⁵

⁹⁹¹ Βλ. ό.π., σσ. 347, 348. Βλ. και ό.π., σσ. 518, 557.

⁹⁹² Βλ. ό.π., σ. 347.

⁹⁹³ Βλ. ό.π., σσ. 346, 347. Το χρήμα, «στο μέτρο που υπάρχει τώρα ήδη καθαυτό σαν κεφάλαιο, είναι απλά αξίωση πάνω σε μελλοντική (νέα) εργασία». Βλ. ό.π., σ. 274. Η συσσώρευση του κεφαλαίου με τη μορφή του χρήματος, δεν μεταφράζεται ως εκ τούτου απλώς σε «υλική συσσώρευση των υλικών όρων της εργασίας», αλλά και σε «συσσώρευση των τίτλων ιδιοκτησίας πάνω στην εργασία», στο γεγονός ότι «η μελλοντική εργασία τοποθετείται σαν μισθωτή εργασία, σαν αξία χρήσης για το κεφάλαιο». Βλ. ό.π., σ. 275.

⁹⁹⁴ Βλ. ό.π., σ. 347.

⁹⁹⁵ Βλ. ό.π. Η ιδιοκτησία εμφανίζεται πλέον ως «δικαίωμα πάνω σε ξένη εργασία» και «ως αδυναμία της εργασίας να ιδιοποιηθεί το ίδιο της το προϊόν»: Ο πλήρης διαχωρισμός ανάμεσα στην ιδιοκτησία, τον πλούτο και την εργασία «εμφανίζεται τώρα», σημειώνει ο Μαρξ, «σαν συνέπεια του νόμου που αφετηρία είχε την ταυτότητά τους». Βλ. ό.π.

Στα *Grundrisse*, καταδεικνύεται η *υπερεργασία*, στην οποία αντιστοιχεί η παραγωγή μιας ορισμένης ποσότητας *υπεραξίας*, ως η *εκ των ων ουκ άνευ* προϋπόθεση για την αξιοποίηση του κεφαλαίου, προϋπόθεση στην οποία συμπεκνώνεται ο συγκρουσιακός χαρακτήρας της κεφαλαιοκρατικής σχέσης: «Αυτό που στην πλευρά του κεφαλαίου εμφανίζεται σαν *υπεραξία*», σημειώνει ο Μαρξ, «εμφανίζεται ακριβώς στην πλευρά του εργάτη σαν *υπερεργασία* πέρα από τις ανάγκες του σαν εργάτη, δηλαδή πέρα από τις άμεσές του ανάγκες για να διατηρηθεί στη ζωή».⁹⁹⁶ Στο μέτρο αυτό η *υπερεργασία* προσδιορίζεται ως «καταναγκαστική εργασία» κι ο Μαρξ αναφέρεται στους εγγενείς στην αξιοποιητική διαδικασία *κεφαλαιοκρατικούς χρονικούς καθορισμούς*, όπως αποτυπώνονται αφ' ενός στη μορφή της *απόλυτης υπεραξίας*, δηλαδή στην *παράταση της εργάσιμης ημέρας*, και αφ' ετέρου στη μορφή της *σχετικής υπεραξίας*, η οποία «σαν ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης των εργατών εμφανίζεται ως προς την εργάσιμη μέρα σαν μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας και ως προς τον πληθυσμό σαν μείωση του αναγκαίου εργατικού πληθυσμού. Στην πρώτη μορφή αντιστοιχεί σύμφωνα με τον Μαρξ, «η βίαιη μετατροπή του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού σε μισθωτούς εργάτες και η πειθαρχία που μετατρέπει την ύπαρξή τους σε ύπαρξη απλών εργατών», ενώ στη δεύτερη μορφή «εμφανίζεται άμεσα ο βιομηχανικός και διαφοροποιημένα ιστορικός χαρακτήρας του τρόπου παραγωγής που βασίζεται στο κεφάλαιο».⁹⁹⁷

Η *έμμεση* κι *αφηρημένη εξουσία* του κεφαλαίου επί της ζωντανής εργασίας επιβάλλεται αφ' ενός δια της *χρονικής μεσολάβησης*, της κεφαλαιοκρατικής ιδιοποίησης του χρόνου, της κοινωνικής εμπέδωσης των καπιταλιστικών καθορισμών του, άλλως ειπείν της νοηματοδότησης και κοινωνικής διαχείρισης του χρόνου σύμφωνα με τις ανάγκες του κεφαλαίου. Επιβάλλεται αφ' ετέρου δια της αύξησης του σταθερού μέρους του κεφαλαίου, δηλαδή μέσων παραγωγής, στο μέτρο που η δυνατότητά του «να εξουσιάζει περισσότερη *αξία*, περισσότερη αντικειμενοποιημένη εργασία» συνιστά επίσης *αναγκαίο όρο* για

⁹⁹⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 240.

⁹⁹⁷ Βλ. *ό.π.*, σσ. 249, 268, 591. Όπως έχει εύστοχα υποστηριχθεί, η *πειθαρχία* σηματοδοτεί «μια μορφή καθυπόταξης που γεννά το υποκείμενο στο οποίο εφαρμόζεται καθώς το αναδημιουργεί απ' άκρου εις άκρον *ab initio*, δίχως να του αναγνωρίζει μια προϋπάρχουσα πραγματικότητα, προγενέστερη της επιβολής της, και ήδη συγκροτημένη», βλ. Pierre Macherey, *ό.π.*, σ. 55.

την αυτοαξιοποίησή του.⁹⁹⁸ Σε αυτό το πλαίσιο, «οι αντικειμενικοί όροι της εργασίας αποκτούν υποκειμενική ύπαρξη απέναντι στο ζωντανό εργατικό δυναμικό», ενώ το τελευταίο δεν εμφανίζεται παρά ως «μια αξία με ιδιαίτερη αξία χρήσης», ένα απλό αντικείμενο της παραγωγικής διαδικασίας.⁹⁹⁹ Η αντιστροφή αυτή υποκειμένου κι αντικειμένου στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγικής διαδικασίας προσδιορίζεται ως αναγκαία συνέπεια της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της παραγωγής, η οποία θεμελιώνεται στη συνένωση και συνεργασία των εργατών υπό τις διαταγές του κεφαλαιοκράτη και η οποία βρίσκει την ολοκληρωμένη έκφρασή της στη βιομηχανία και το αυτόματο μηχανικό σύστημα παραγωγής. Στο τελευταίο «προβάλλει για πρώτη φορά», σημειώνει ο Μαρξ, η ενότητα της αντιφατικής τάσης του κεφαλαίου να συνδυάζει την απόλυτη με τη σχετική υπεραξία.¹⁰⁰⁰

Οι αντιφάσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής – αφ' ενός «βίαιη παράταση της εργάσιμης ημέρας πέρα από τα φυσικά της όρια» και «αύξηση των ταυτόχρονων εργάσιμων ημερών», δηλαδή διαρκής αύξηση του *εργατικού πληθυσμού*, και αφ' ετέρου περιορισμός στο ελάχιστο της *αναγκαίας εργασίας* και άρα παραγωγή ενός *εφεδρικού εργασιακού υπερπληθυσμού*, άχρηστου «μέχρι το κεφάλαιο να μπορέσει να τον αξιοποιήσει»¹⁰⁰¹ – αντανακλώνται τότε στους όρους ζωής και εργασίας της τάξης των μισθωτών εργατών. Με την αυξανόμενη αναλογία της υπερεργασίας προς την αναγκαία εργασία, ελευθερώνεται διαρκώς περισσότερη αναγκαία εργασία, με *αναγκαία συνέπεια* ολοένα και μεγαλύτερη αναλογία εργατικού δυναμικού να καθίσταται *περιττό* και να περιέρχεται σε κατάσταση απορίας κι εξαθλίωσης.¹⁰⁰² Στην κατηγορία του υπερπληθυσμού αντιστοιχεί μια μάζα του πληθυσμού η οποία τίθεται εκτός των

⁹⁹⁸ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Βασικές Γραμμές...*, ό.π., σ. 263.

⁹⁹⁹ Βλ. ό.π., σ. 350.

¹⁰⁰⁰ Βλ. ό.π., σ. 595.

¹⁰⁰¹ Βλ. ό.π., σσ. 299, 300. Η τάση του κεφαλαίου είναι φυσικά να συνδυάζει την απόλυτη με τη σχετική υπεραξία· ώστε λοιπόν η *μεγαλύτερη δυνατή επέκταση της εργάσιμης μέρας με τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ταυτόχρονων ημερών εργασίας, ταυτόχρονα με τη μείωση από τη μια μεριά του αναγκαίου χρόνου εργασίας στο ελάχιστο, από την άλλη του αναγκαίου αριθμού εργατών στο ελάχιστο*. Βλ. και ό.π., σσ. 591, 592, 595. «Και η ίδια η αύξηση του πληθυσμού αποτελεί το κύριο μέσο για τη μείωση του αναγκαίου μέρους. Στο βάθος αυτό δεν είναι παρά εφαρμογή της σχέσης που ισχύει ως προς την *ξεχωριστή εργάσιμη μέρα*. Εδώ λοιπόν βρίσκονται όλες οι αντιφάσεις που διατυπώνονται σαν τέτοιες, αλλά δεν κατανοούνται, στη σύγχρονη θεωρία του πληθυσμού». Βλ. ό.π., σ. 301.

¹⁰⁰² Βλ. ό.π., σσ. 460, 464.

«αναπαραγωγικών όρων» της καθορισμένης κοινωνικής βάσης, μια μάζα πληθυσμού που απαρτίζεται εξ ορισμού από «άτομα ανίκανα να αποκτήσουν μέσα διατροφής με την εργασία» και είναι μόνο στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής που «η ύπαρξη των απόρων εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα της ίδιας της εργασίας, της ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας».¹⁰⁰³

6.7 Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΑ GRUNDRISSE

Η ιστορική διαδικασία οργάνωσης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής η οποία στις απαρχές της αστικής κοινωνίας συνοψίζεται από τη μία πλευρά, στον *ελεύθερο εργάτη* και στην απελευθέρωση επίσης των υπαρχόντων *μέσων παραγωγής* και *μέσων διαβίωσής* του ως ανταλλακτικών πλέον αξιών, και από την άλλη, στην υπαγωγή όλων στην «επικράτεια και την κυριαρχία της χρηματικής περιουσίας», δεν συνιστά, για τον Μαρξ, αποτέλεσμα, αλλά προϋπόθεση του κεφαλαίου.¹⁰⁰⁴ Το εμπορικό ή/και τοκογλυφικό κεφάλαιο βρίσκει διασκορπισμένες και συνενώνει σε κοινό χώρο τις *μάζες εργαλείων και χεριών*, τις *συναθροίζει κάτω από τις διαταγές του*.¹⁰⁰⁵ Τίθενται έτσι οι όροι της κεφαλαιοκρατικής *συνεργασίας*. Η παραγωγή προϊόντος για ανταλλαγή με χρήμα μετατρέπεται σύντομα σε παραγωγή προϊόντος για ανταλλαγή με μισθό: το εμπορικό κεφάλαιο αγοράζει πλέον την εργασία και όχι το προϊόν της.¹⁰⁰⁶ Ο πλήρης διαχωρισμός της εργασίας από τα μέσα παραγωγής της ολοκληρώνεται στη *μανιφακτούρα*, όπου η κεφαλαιοκρατική συνεργασία αναπτύσσεται περαιτέρω, για να γνωρίσει την πλήρη ανάπτυξή της στη σύγχρονη βιομηχανία. Ενώ στη μανιφακτούρα «κυριαρχεί ο καταμερισμός της εργασίας», στη μεγάλη βιομηχανία κυριαρχεί «ο συνδυασμός εργατικών δυνάμεων (με ομοιόμορφο τρόπο δουλειάς) και η εφαρμογή της δύναμης της επιστήμης, όπου ο

¹⁰⁰³ Βλ. *ό.π.*, σ. 460.

¹⁰⁰⁴ Βλ. *ό.π.*, σσ. 381, 383.

¹⁰⁰⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 383.

¹⁰⁰⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 385.

συνδυασμός και το συλλογικό πνεύμα, ας πούμε, της εργασίας έχουν μετατεθεί στη μηχανή».¹⁰⁰⁷

Στα *Grundrisse* ο Μαρξ θεματοποιεί ως πρώτο όρο για την ανταλλαγή του χρήματος ως κεφαλαίου με την ελεύθερη εργασία, τη λειτουργία του κεφαλαίου ως του σημείου ενότητας των αρχικά διασκορπισμένων εργατών, με τη συνένωση των εργασιών τους ως «μια ξεχωριστή πράξη, που δίπλα της συνεχίζεται ο αυτοτελής κατακερματισμός των εργασιών τους».¹⁰⁰⁸ Η μαρξική ανάλυση αναφέρεται στα πρώτα ιστορικά στάδια της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της παραγωγής, στη μετατροπή του πάρεργου μεμονωμένων εργατών σε κύρια απασχόληση δια της ανταλλαγής του προϊόντος τους με χρήμα του εμπορικού κεφαλαίου, και στη σταδιακή μετατροπή της απασχόλησής τους αυτής σε κύρια. Αυτή η συνένωση των εργατών στην ανταλλαγή, καταδεικνύεται απλώς τυπική, στο μέτρο που αφορά μόνο το προϊόν της εργασίας, όχι όμως την ίδια την εργασία. «Σαν συνεργαζόμενη εργασία υπάρχουν μονάχα καθαυτοί, στο μέτρο που καθένας τους εργάζεται για το κεφάλαιο – άρα έχει σαν κέντρο το κεφάλαιο – χωρίς να συνεργάζονται», σημειώνει ο Μαρξ.¹⁰⁰⁹

Το κεφάλαιο εμφανίζεται εξ αρχής απέναντι στην εργασία «σαν η συγκέντρωση των εργατών, σαν ενότητα» που έχει αυτοτελή ύπαρξη έξω από αυτούς, και στο μέτρο αυτό η «έννοιά» του εμπεριέχει τη συγκέντρωση εργασίας για ένα σκοπό.¹⁰¹⁰ Στο κεφάλαιο συμπυκνώνεται ο κοινωνικός χαρακτήρας της ανταλλαγής. Στην πράξη της ανταλλαγής το τελευταίο «αντιπροσωπεύει την κοινωνία» κι ανταλλάσσει όχι ως μεμονωμένο, αλλά ως αντιπροσωπευτικό της κατανάλωσης και των αναγκών πολλών ανθρώπων, ανταλλάσσει κοινωνικά με τους εργάτες, ενώ οι τελευταίοι ανταλλάσσουν ατομικά μαζί του. Το «ένα μοναδικό κεφάλαιο» εμφανίζεται απέναντι στους εργάτες «σαν κοινωνική συλλογική δύναμη στην πράξη της ανταλλαγής».¹⁰¹¹ Στο κεφάλαιο πραγματοποιείται ως εκ τούτου μία «συγκέντρωση των ανταλλαγών».

¹⁰⁰⁷ Βλ. ό.π., σ. 445.

¹⁰⁰⁸ Βλ. ό.π., σ. 446.

¹⁰⁰⁹ Βλ. ό.π., σ. 445.

¹⁰¹⁰ Βλ. ό.π., σ. 448.

¹⁰¹¹ Βλ. ό.π., σ. 446.

Μέσα από τη συλλογική και συγκεντροποιητική αυτή ανταλλαγή του κεφαλαίου με τους διασκορπισμένους εργάτες, πραγματοποιείται τόσο η συγκέντρωση των προϊόντων της εργασίας τους, όσο και η συνένωση των ίδιων των εργασιών τους, παρά το γεγονός ότι εμφανίζονται ως ανεξάρτητες η μια από την άλλη.¹⁰¹²

Ο δεύτερος όρος για την ανταλλαγή του χρήματος ως κεφαλαίου με την ελεύθερη εργασία είναι αφ' ενός η άρση του αυτοτελούς κατακερματισμού των εργατών, η συνένωσή τους «*σ' ένα τόπο κάτω από τις διαταγές του*» («σε μια μόνο μανιφακτούρα»), και αφ' ετέρου η υπέρβαση του «*τρόπο[υ] παραγωγής που βρήκε έτοιμο*» και στη βάση του οποίου εγκαθίδρυσε την εξουσία του, μέσω της δημιουργίας ενός αντίστοιχού του τρόπου παραγωγής ως βάση.¹⁰¹³ Ως όρος τίθεται, άλλως ειπείν, η «*συνένωση των εργατών στην παραγωγή*· συνένωση, που αρχικά θα είναι μόνο σε κοινό τόπο, κάτω από επιστάτες, στρατιωτικοποίηση, μεγαλύτερη πειθαρχία, κανονικότητα και τοποθετημένη εξάρτηση από το κεφάλαιο και στην ίδια την παραγωγή».¹⁰¹⁴ Το κεφάλαιο τίθεται πλέον ως ο αποκλειστικός όρος για τη συντήρησή τους.¹⁰¹⁵ Ταυτόχρονα, εμφανίζεται πια «τόσο σαν η συλλογική δύναμη των εργατών, η κοινωνική τους δύναμη, όσο και σαν η ενότητα που τους συνδέει και άρα δημιουργεί αυτή τη δύναμη».¹⁰¹⁶ Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή εμφανίζεται ως *άρση της απομόνωσης* των ίδιων των εργατών, στο μέτρο που η ατομική του απομόνωση «προϋποθέτει ακόμα τη σχετική τους ανεξαρτησία».¹⁰¹⁷

Στο κεφάλαιο, σημειώνει ο Μαρξ, «ο συνεταιρισμός των εργατών δεν εξαναγκάζεται με άμεση φυσική βία, αναγκαστική εργασία, αγγαρεία, εργασία δούλων· εξαναγκάζεται με το ότι οι όροι της παραγωγής είναι ξένη ιδιοκτησία

¹⁰¹² Βλ. ό.π., σσ. 445, 446.

¹⁰¹³ Βλ. ό.π., σ. 446.

¹⁰¹⁴ Βλ. ό.π. Πρβλ. Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, μετάφραση Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011, σ. 248, όπου ο Foucault σημειώνει αναφορικά με ιδιάζοντα γνωρίσματα των πειθαρχιών [sic]: «Το ιδιάζον γνώρισμα των πειθαρχιών είναι ότι τείνουν να ορίσουν σε σχέση με τις πολλαπλότητες μια τακτική εξουσίας που ανταποκρίνεται σε τρία κριτήρια: να καθιστά την άσκηση της εξουσίας όσο λιγότερο δαπανηρή γίνεται (...)· να λειτουργεί με τέτοιο τρόπο ώστε τα αποτελέσματά αυτής της κοινωνικής εξουσίας να εξασφαλίζουν τη μέγιστη δυνατή έντασή τους και τη μέγιστη δυνατή έκτασή τους, χωρίς αποτυχίες και χάσματα· τέλος, να συνδέει αυτή την «οικονομική» ανάπτυξη της εξουσίας με την απόδοση των μηχανισμών στο εσωτερικό των οποίων ασκείται (...), εν ολίγοις να αυξάνει τόσο την ευπείθεια όσο και τη χρησιμότητα όλων των στοιχείων του συστήματος».

¹⁰¹⁵ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 447.

¹⁰¹⁶ Βλ. ό.π., σ. 446.

¹⁰¹⁷ Βλ. ό.π., σσ. 447, 448.

και υπάρχουν οι ίδιοι σαν *αντικειμενικός συνεταιρισμός*, ταυτόσημος με τη συσσώρευση και τη συγκέντρωση των όρων παραγωγής».¹⁰¹⁸ Τόσο η *συνεργασία* όσο και ο *καταμερισμός της εργασίας* – θεμελιώδεις όροι της παραγωγικότητας της εργασίας, σύμφωνα με την ανάλυση των *Grundrisse* – στο μέτρο που έχουν τεθεί ως παραγωγικοί όροι από το κεφάλαιο, εμφανίζονται ως *παραγωγική δύναμη* του κεφαλαίου. Με τη συνένωση των εργατών αυξάνει η παραγωγική δύναμη της εργασίας τους, στο άθροισμα των εργατικών τους δυναμικών προστίθεται «το *πλεόνασμα* που υπάρχει μόνο με την *ενωμένη, συνδυασμένη* τους *εργασία* και μέσα σ' αυτήν».¹⁰¹⁹ Η συλλογική δύναμη της εργασίας, ο χαρακτήρας της σαν κοινωνικής εργασίας, εμφανίζεται ως *συλλογική δύναμη* του κεφαλαίου. Το ίδιο ισχύει για την επιστήμη. Το κεφάλαιο «για πρώτη φορά υπόταξε την ιστορική πρόοδο στην υπηρεσία του πλούτου», σημειώνει ο Μαρξ.¹⁰²⁰

Το σύνολο των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων εμφανίζονται ως παραγωγικές δυνάμεις του κεφαλαίου· το τελευταίο εμφανίζεται ως το *υποκείμενό* τους.¹⁰²¹ Αντίστοιχα, η συνένωση των εργατών εμφανίζεται στον μεμονωμένο εργάτη ως *τυχαία*. Ο τελευταίος «σχετίζεται προς την ίδια του τη συνένωση και τη συνεργασία με άλλους εργάτες σαν κάτι το ξένο, σαν τρόπους δράσης του κεφαλαίου», στο μέτρο που η συνένωσή των εργατών δεν αποτελεί «*δική τους* εμπειρική ύπαρξη αλλά την *εμπειρική ύπαρξη* του κεφαλαίου».¹⁰²² Ο εργάτης σχετίζεται λοιπόν «προς την εργασία του σαν κάτι το ξένο», τόσο ως προς τη διεύθυνσή της όσο και ως προς τα μέσα παραγωγής και το υλικό της εργασίας.¹⁰²³ Σχετίζεται ως προς τη δική του εργασία «σαν μια εκδήλωση ζωής που ανήκει βέβαια σ' αυτόν αλλά του είναι ξένη, καταναγκαστική», ως εργασία

¹⁰¹⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 449.

¹⁰¹⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 400.

¹⁰²⁰ Βλ. *ό.π.*, σ. 448. Πρβλ. Max Horkheimer, *ό.π.*, σ. 194, όπου επισημαίνεται πως στο πλαίσιο του καπιταλισμού, εγείρεται η απαίτηση της συσσώρευσης της γνώσης ως *διατεταγμένου συνόλου υποθέσεων*, αντίληψη περί επιστήμης άρρηκτα συνδεδεμένη με την τεχνολογική πρόοδο.

¹⁰²¹ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, *ό.π.*, σ. 444.

¹⁰²² Βλ. *ό.π.*

¹⁰²³ Βλ. *ό.π.*, σ. 351.

που έχει περιγραφεί, σημειώνει ο Μαρξ, από τον Ά. Σμιθ ως «βάρος, θυσία κ.λπ.». ¹⁰²⁴

6.8 ΑΥΤΟΜΑΤΟ ΜΗΧΑΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΥΠΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΠΑΓΙΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγικής διαδικασίας, το εργασιακό μέσο διατρέχει διάφορες μεταμορφώσεις και ο Μαρξ συνοψίζει την τεχνολογική εξέλιξη της εποχής του στο *αυτόματο σύστημα μηχανημάτων*, την «πιο ολοκληρωμένη, επαρκέστερη μορφή» των μηχανημάτων, τα οποία μετατρέπει «σε σύστημα», «που το κινεί ένα αυτόματο, μια κινητήρια δύναμη που αυτοκινείται· αυτόματο που αποτελείται από πολυάριθμα μηχανικά και πνευματικά όργανα, έτσι ώστε οι ίδιοι οι εργάτες καθορίζονται μόνο σαν συνειδητά μέλη του». ¹⁰²⁵ Η ιστορική εξέλιξη του μέσου εργασίας στο αυτόματο μηχανικό σύστημα δεν είναι, σύμφωνα με τον Μαρξ, τυχαία, αντιθέτως συνιστά τον *ιστορικό μετασχηματισμό* του παραδοσιακά δοσμένου μέσου εργασίας σε μορφή *επαρκή* για το κεφάλαιο.

Στα μηχανήματα αντανακλάται/πραγματοποιείται η αναγκαία τάση του κεφαλαίου της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και ταυτόχρονα της ανώτατης δυνατής πάντα άρνησης της αναγκαίας εργασίας. ¹⁰²⁶ Η λειτουργία του αυτόματου μηχανικού συστήματος προϋποθέτει μια μαζικά διαθέσιμη εργατική δύναμη. Εμφανίζεται ως εκ τούτου μονάχα όπου το εργατικό δυναμικό υπάρχει σε μαζική κλίμακα. Δεν παρεμβάλλεται προκειμένου να αναπληρώσει εργατική δύναμη που λείπει, αλλά αντιθέτως, για να μειώσει την αναγκαία εργασία, παρατείνοντας ταυτόχρονα την εργάσιμη ημέρα: η εφαρμογή των μηχανών, σημειώνει ο Μαρξ «Συντομεύει μόνο την αναγκαία εργασία, όχι την αναγκαία για τον κεφαλαιοκράτη. Καθώς το πάγιο κεφάλαιο απαξιώνεται στο μέτρο που δεν χρησιμοποιείται στην παραγωγή, η αύξησή του συνδέεται με την τάση να

¹⁰²⁴ Βλ. ό.π., σ. 357.

¹⁰²⁵ Βλ. ό.π., σ. 531.

¹⁰²⁶ Βλ. ό.π., σ. 532.

κάνει την εργασία *διαρκή*».¹⁰²⁷ Η εφαρμογή των μηχανημάτων συνεπάγεται ως εκ τούτου *αύξηση του χρόνου υπερεργασίας*, στερώντας ταυτόχρονα από την εργασία «κάθε αυτοτέλεια και κάθε ελκυστικό χαρακτήρα».¹⁰²⁸ Στη *μαζική* παραγωγή του αυτόματου μηχανικού συστήματος αφ' ενός πραγματοποιείται η αντιφατική τάση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, κι αφ' ετέρου εμπεδώνεται η παραγωγή-για-την-ανταλλαγή, η παραγωγή του προϊόντος αποκλειστικά ως ανταλλακτικής αξίας.

Στο αυτόματο μηχανικό σύστημα «το κοινωνικό πνεύμα της εργασίας αποκτά αντικειμενική ύπαρξη έξω από τους ξεχωριστούς εργάτες», σημειώνει ο Μαρξ.¹⁰²⁹ Στη μεγάλη βιομηχανία συντελείται μία *τυπική μεταβολή*: το μέσο εργασίας, η μηχανή, εμφανίζεται όχι πλέον μόνο ως προς την *υλική* του πλευρά, αλλά επιπλέον και ως «ένας καθορισμένος από την συνολική διαδικασία του κεφαλαίου ιδιαίτερος τρόπος ύπαρξής του», ως *πάγιο κεφάλαιο*.¹⁰³⁰ Και προβάλλει αναγκαστικά ως τέτοιο, στο μέτρο που, στο σύστημα της μισθωτής εργασίας, «οι μηχανές μπορούν να γεννηθούν μόνο σε αντίθεση προς τη ζωντανή εργασία, σαν ξένη ιδιοκτησία και εχθρική δύναμη απέναντί της».¹⁰³¹ Η *διανομή* τους, το γεγονός ότι «δεν ανήκουν στον εργάτη», συνιστά θεμελιώδη όρο του.¹⁰³² Η γενικά κοινωνική εργασία εκφράζεται πλέον όχι στην εργασία, αλλά στο κεφάλαιο, ενώ η παραγωγική δύναμη της κοινωνίας αποτιμάται σε *πάγιο κεφάλαιο*.¹⁰³³

Σε σχέση με προγενέστερα μέσα παραγωγής, η μηχανή δεν εμφανίζεται από καμιά άποψη ως μέσο εργασίας του μεμονωμένου εργάτη. Η *ειδοποιός διαφορά* της δεν έγκειται, όπως στο απλό εργαλείο, στη λειτουργία της ως *διαμεσολαβητικής* της δραστηριότητας του εργάτη πάνω στο αντικείμενο· αντίθετα, είναι η δραστηριότητα του εργάτη που τίθεται έτσι, ώστε «πια απλά διαμεσολαβεί τη δουλειά της μηχανής, τη δράση της πάνω στην πρώτη ύλη – την

¹⁰²⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 636.

¹⁰²⁸ Βλ. *ό.π.*, σσ. 535, 536.

¹⁰²⁹ Βλ. *ό.π.*, σσ. 400, 401.

¹⁰³⁰ Βλ. *ό.π.*, σ. 531.

¹⁰³¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 642.

¹⁰³² Βλ. *ό.π.*, σ. 643.

¹⁰³³ Βλ. *ό.π.*, σ. 533.

επιβλέπει και την προφυλάσσει από διαταραχές». ¹⁰³⁴ Στα προηγούμενα μέσα παραγωγής, σημειώνει ο Μαρξ, ο εργάτης *εμψυχώνει* το μέσο με τη δραστηριότητα και την επιδεξιότητά του και επομένως ο χειρισμός του εξαρτάται απόλυτα από τη δεξιότητά του εργάτη. Στο σύστημα των μηχανών, η επιδεξιότητα και δύναμη του υποκειμένου της εργασίας, του εργάτη, μεταβιβάζεται στη μηχανή. Πλέον το υποκείμενο γίνεται μέσο και το μέσο υποκείμενο: η μηχανή «είναι αυτή η ίδια ο δεξιότηχης, που έχει δική του ψυχή, τους μηχανικούς νόμους που επιδρούν μέσα στη μηχανή», καταναλώνοντας «για την αδιάκοπη αυτο-κίνησή της» κάρβουνο, πετρέλαιο κ.λπ. βοηθητικές ύλες, όπως ο εργάτης καταναλώνει μέσα διατροφής. ¹⁰³⁵

Η εργασία δεν επικρατεί πλέον πάνω στην παραγωγική διαδικασία ως *κυριαρχική ενότητα*, αντιθέτως η εργασιακή διαδικασία απορροφάται ως απλό συνθετικό στοιχείο στην *αξιοποιητική διαδικασία* του κεφαλαίου και η άμεση εργασία υποβαθμίζεται σε απλό συνθετικό στοιχείο αυτής της διαδικασίας. Στο πλαίσιο της πραγματοποιείται η «ενεργή υπαγωγή της ζωντανής εργασίας στην αντικειμενοποιημένη»· η αντικειμενοποιημένη στα μηχανήματα εργασία «αντιμετωπίζει υλικά σαν κυρίαρχη δύναμη τη ζωντανή». ¹⁰³⁶ Η ζωντανή εργασία εμφανίζεται ως εκ τούτου «υποταγμένη στην αντικειμενοποιημένη, που διαθέτει αυτοτελή δράση». ¹⁰³⁷ Οι μεμονωμένοι εργάτες, διασκορπισμένοι σε διάφορα σημεία του εργοστασιακού συστήματος, «υποταγμένοι στη συνολική διαδικασία των ίδιων των μηχανημάτων», εμφανίζονται μόνο ως «συνειδητό όργανο» – και αποτελούν «οι ίδιοι ένα απλό μέλος του συστήματος, που η ενότητά του δεν βρίσκεται στους ζωντανούς εργάτες αλλά στα ζωντανά (ενεργά) μηχανήματα, που απέναντι στη μεμονωμένη, ασήμαντη δράση του εργάτη εμφανίζονται απέναντί του σαν επιβλητικός οργανισμός», σημειώνει ο Μαρξ. ¹⁰³⁸

Η αξία που έχει αντικειμενοποιηθεί στα μηχανήματα εμφανίζεται ως προϋπόθεση της παραγωγικής διαδικασίας. Απέναντί της η αξιοποιητική δύναμη

¹⁰³⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 531.

¹⁰³⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 531.

¹⁰³⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 532.

¹⁰³⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 533.

¹⁰³⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 532.

των μεμονωμένων εργατών «εξαφανίζεται σαν απειροελάχιστη».¹⁰³⁹ Ο μεμονωμένος εργάτης εμφανίζεται ως *περιττός*, κι η εργασία του ως μη παραγωγική εφόσον η δράση του δεν καθορίζεται από τις ανάγκες [του κεφαλαίου].¹⁰⁴⁰ Η αύξηση της δύναμης του αυτόματου μεταφράζεται σε αποδυνάμωση του εργάτη. Η προγενέστερη αυτοτέλειά του ως ιδιοκτήτη του μέσου εργασίας εξαφανίζεται οριστικά στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα των μηχανημάτων, τα οποία, ως πάγιο κεφάλαιο, «του στερούν την αυτοτέλεια» καθιστώντας τον «αντικείμενο ιδιοποίησης».¹⁰⁴¹ Η εργατική δύναμη/ο εργάτης απαξιώνεται κι από δω πηγάζει, σύμφωνα με τον Μαρξ, η πάλη των εργατών ενάντια στα μηχανήματα.¹⁰⁴² Στη σύγχρονη βιομηχανία, η δραστηριότητα του εργάτη περιορίζεται σε απόλυτα απλά *αφηρημένη δραστηριότητα*, η οποία «καθορίζεται και ρυθμίζεται ολόπλευρα από την κίνηση των μηχανημάτων» και όχι το αντίστροφο.¹⁰⁴³ Στο μέτρο αυτό, η *ιδιοποίηση ζωντανής εργασίας από την αντικειμενοποιημένη εργασία*, ιδιοποίηση που ενυπάρχει άλλωστε στην έννοια του κεφαλαίου, επιβάλλεται στη σύγχρονη βιομηχανία ως «χαρακτήρας της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας» στο σύνολο των στοιχείων που την απαρτίζουν (μέχρι τα υλικά στοιχεία και την υλική κίνηση).¹⁰⁴⁴

Η αντικειμενοποιημένη εργασία εμφανίζεται άμεσα όχι μόνο με τη μορφή του προϊόντος (τελικού προϊόντος ή πρώτης ύλης), αλλά με τη μορφή της ίδιας της παραγωγικής δύναμης, στην οποία, στο μέτρο που συνιστά κεφάλαιο, απορροφάται ως εκ τούτου η συσσωρευμένη γνώση κι επιδεξιότητα, οι γενικές παραγωγικές δυνάμεις του ανθρώπινου μυαλού.¹⁰⁴⁵ Η παραγωγική δύναμη της εργασίας, ως «εξωτερική και ανεξάρτητη (εμπράγματη) από την εργασία», ως παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου αναπτύσσεται μ' αυτή τη «γενική πρόοδο»,

¹⁰³⁹ Βλ. *ό.π.*

¹⁰⁴⁰ Βλ. *ό.π.*, σσ. 533, 534.

¹⁰⁴¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 536.

¹⁰⁴² Βλ. *ό.π.*, σ. 537.

¹⁰⁴³ Βλ. *ό.π.*, σ. 531.

¹⁰⁴⁴ Βλ. *ό.π.*, σσ. 531, 532.

¹⁰⁴⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 532. «Η ανάπτυξη του πάγιου κεφαλαίου δείχνει σε ποιο βαθμό η γενική κοινωνική γνώση, knowledge, έχει γίνει *άμεση παραγωγική δύναμη*, και άρα οι όροι της κοινωνικής βιοτικής διαδικασίας έχουν οι ίδιοι υπαχθεί στον έλεγχο του γενικού νου και έχουν μετασηματοδοτηθεί αντίστοιχα. Σε ποιο βαθμό οι κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις έχουν παραχθεί, όχι μόνο με τη μορφή της γνώσης, αλλά σαν άμεσα όργανα της κοινωνικής πρακτικής της πραγματικής βιοτικής διαδικασίας». Βλ. *ό.π.*, σ. 539.

σημειώνει ο Μαρξ, πρόοδο «που το κεφάλαιο ιδιοποιείται δωρεάν».¹⁰⁴⁶ Για τον Μαρξ, όλες οι κοινωνικές δυνάμεις που αναπτύσσονται με την αύξηση του πληθυσμού και την ιστορική εξέλιξη της κοινωνίας, όπως ο καταμερισμός της εργασίας και ο συνδυασμός της εργασίας μέσα στην παραγωγική διαδικασία, η συνεργασία, δεν κοστίζουν τίποτα στο κεφάλαιο.¹⁰⁴⁷

Η εφεύρεση καθίσταται επιχείρηση, σημειώνει ο Μαρξ, ενώ η επιστήμη αιχμαλωτίζεται στην υπηρεσία του κεφαλαίου κι η εφαρμογή της στην άμεση παραγωγική διαδικασία «γίνεται σκοπιά που την καθορίζει και την παρακινεί».¹⁰⁴⁸ Οι ιδιότητες που προκύπτουν από τη συνεργασία των φυσικών ατόμων μεταφέρονται πλέον διά της *επιστήμης*, στην ολότητα του εργοστασίου. Ολόκληρη η παραγωγική διαδικασία διεξάγεται όχι ως «υποταγμένη στην άμεση επιδεξιότητα του εργάτη, αλλά σαν τεχνολογική εφαρμογή της επιστήμης».¹⁰⁴⁹ Η γνώση εμφανίζεται σαν ξένη, εξωτερική προς τον εργάτη.¹⁰⁵⁰ Η *επιστήμη* δεν υπάρχει στη συνείδησή του. Η τελευταία, αναγκάζοντας «τα άψυχα μέλη των μηχανημάτων με την κατασκευή τους να λειτουργούν σκόπιμα σαν αυτόματος μηχανισμός», «επιδρά διαμέσου της μηχανής σαν ξένη δύναμη πάνω στον εργάτη, σαν δύναμη της ίδιας της μηχανής».¹⁰⁵¹ Η εργασία «εμφανίζεται να υπηρετεί μια ξένη βούληση και νόηση, και να καθοδηγείται απ' αυτές»: η «*ψυχική της ενότητα*» βρίσκεται «έξω από τον εαυτό της», σημειώνει ο Μαρξ, ενώ η «*υλική της ενότητα* εμφανίζεται υποταγμένη στην *αντικειμενική ενότητα* των *μηχανημάτων*, του πάγιου κεφαλαίου που σαν *έμψυχο τέρας* αντικειμενοποιεί την επιστημονική σκέψη και αποτελεί στην πράξη τον συνεκτικό δεσμό».¹⁰⁵² Η μηχανή «καθόλου δεν σχετίζεται σαν εργαλείο προς τον ξεχωριστό εργάτη, αλλά αντίθετα ο τελευταίος υπάρχει σαν έμψυχο μεμονωμένο στίγμα, ζωντανό απομονωμένο εξάρτημά του».¹⁰⁵³

Το κεφάλαιο αφ' ενός προϋποθέτει μια ορισμένη, ιστορικά δοσμένη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (της επιστήμης συμπεριλαμβανομένης),

¹⁰⁴⁶ Βλ. *ό.π.*, σσ. 533, 535.

¹⁰⁴⁷ Βλ. *ό.π.*, σσ. 587, 588.

¹⁰⁴⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 537.

¹⁰⁴⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 534.

¹⁰⁵⁰ Βλ. *ό.π.*, σσ. 531, 533.

¹⁰⁵¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 531.

¹⁰⁵² Βλ. *ό.π.*, σ. 357.

¹⁰⁵³ Βλ. *ό.π.*

κι αφ' ετέρου, τις ωθεί και τις αναγκάζει να αναπτυχθούν περαιτέρω. Η ποσοτική έκταση και η δραστικότητα (εντατικότητα) της ανάπτυξης του ως πάγιου κεφαλαίου καταδεικνύει, σύμφωνα με τον Μαρξ, τον βαθμό υποταγής της παραγωγικής διαδικασίας γενικά στο κεφάλαιο, καθώς και το βαθμό ανάπτυξης του κεφαλαίου γενικά, ως της «εξουσία[ς] πάνω στη ζωντανή εργασία».¹⁰⁵⁴ Σε όσο μεγαλύτερη κλίμακα αναπτύσσεται το πάγιο κεφάλαιο, «τόσο περισσότερο η *συνέχεια της παραγωγικής διαδικασίας*, δηλαδή η αδιάκοπη ροή της αναπαραγωγής, γίνεται εξαιρετικά πιεστικός όρος για τον τρόπο παραγωγής που βασίζεται στο κεφάλαιο».¹⁰⁵⁵ Στο αυτόματο μηχανικό σύστημα, η κεφαλαιοκρατική ιδιοποίηση του χρόνου ως μέσου για τη διαχείριση και υποταγή της εργασίας κατακτά τον ανώτατο καθορισμό της.

6.9 Ο ΧΡΟΝΟΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΚΑΙ Η ΑΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ ΤΟΥ

Στο αυτόματο μηχανικό σύστημα, η εμπέδωση – μέσα από τη διαρκή ανάπτυξη του πάγιου κεφαλαίου και των παραγωγικών δυνάμεων – της αντιφατικής τάσης του κεφαλαίου αφ' ενός για αύξηση της υπερεργασίας και αφ' ετέρου για μείωση της αναγκαίας εργασίας, συνιστά για τον Μαρξ τον αναγκαίο όρο για τη μετα-καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνικής παραγωγής στη βάση του ελεύθερου συνεταιρισμού των εργατών.¹⁰⁵⁶ Παραθέτοντας από το έργο του Όουεν «*Έξι διαλέξεις στο Μάντσεστερ*» (1837), την αντίληψη του

¹⁰⁵⁴ Βλ. *ό.π.*, σσ. 533, 534.

¹⁰⁵⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 537.

¹⁰⁵⁶ Ο Μαρξ φαίνεται να συμφωνεί με τον Ρότσι («*Μαθήματα πολιτικής οικονομίας*»), σύμφωνα με τον οποίο η «κοινωνική πρόοδος» εδράζεται στην «αντικατάσταση των αναγκαστικών, καταπιεστικών συνεταιρισμών του παρελθόντος από συνεταιρισμούς εθελοντικούς και δίκαιους. Η απομόνωση στον ανώτατο βαθμό είναι η άγρια κατάσταση· ο αναγκαστικός, καταπιεστικός συνεταιρισμός στον ανώτατο βαθμό είναι η βαρβαρότητα. [...] Η τελειότητα βρίσκεται στους εθελοντικούς συνεταιρισμούς, που με την ένωση πολλαπλασιάζουν τις δυνάμεις χωρίς να αφαιρούν από την ατομική δυναμικότητα ούτε την ενέργειά της, ούτε την ηθική και την ευθύνη της». Βλ. *ό.π.*, σσ. 448, 449. Ταυτόχρονα, ο Μαρξ αναφέρεται ακροθιγώς στη μορφή του μετοχικού κεφαλαίου ως την τελική του μορφή, «όπου δεν υπάρχει μόνο *καθαυτό*, ως προς την υπόστασή του, αλλά έχει τοποθετηθεί στη *μορφή* του σαν κοινωνική δύναμη και προϊόν». Βλ. *ό.π.*, σ. 401. Τόσο οι εργατικοί συνεταιρισμοί όσο και οι κεφαλαιοκρατικές μετοχικές εταιρίες κατανοούνται από τον Μαρξ ως μορφές που προοικονομούν τη μετάβαση στη μετά-καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνικής αναπαραγωγής, προβληματική που αναπτύσσεται διεξοδικότερα στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

τελευταίου για την «ανάπτυξη του κεφαλαίου σαν αναγκαίο όρο για την ανάπτυξη της κοινωνίας»,¹⁰⁵⁷ ο Μαρξ υποστηρίζει στα *Grundrisse*, πως με τη σταδιακή ανάπτυξη του συστήματος της αστικής οικονομίας, αναπτύσσεται ταυτόχρονα και η άρνηση του εαυτού του, που αποτελεί το τελικό του αποτέλεσμα.¹⁰⁵⁸ Στην ανάπτυξη της αντιφατικής τάσης του, το κεφάλαιο δημιουργεί τους όρους για την απελευθέρωση της εργασίας και τη δική του υπέρβαση.¹⁰⁵⁹

Ο Μαρξ βλέπει στη μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας τη δυνατότητα της μετά-καπιταλιστικής μορφής του πλούτου, στο μέτρο που η δημιουργία του αποσυνδέεται από τον χρόνο εργασίας κι εξαρτάται «από τη γενική κατάσταση της επιστήμης και την πρόοδο της τεχνολογίας», από την εφαρμογή της επιστήμης στην παραγωγή: «Η κλοπή ξένου εργάσιμου χρόνου, όπου βασίζεται ο σημερινός πλούτος, παρουσιάζεται σαν μίζερη βάση μπροστά σ' αυτή τη νέα βάση που δημιούργησε και ανέπτυξε η ίδια η μεγάλη βιομηχανία», σημειώνει ο Μαρξ.¹⁰⁶⁰ Ο χρόνος εργασίας παύει να είναι μέτρο του πλούτου κι η *υπερεργασία των πολλών* στον αντίποδα της *μη-εργασίας των λίγων* παύει να είναι όρος για την ανάπτυξη του γενικού πλούτου. Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των ατόμων, συνδέεται με τη γενική μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας στο ελάχιστο, με τη δημιουργία ελεύθερου χρόνου για την ανάπτυξη του κοινωνικού ατόμου.¹⁰⁶¹

Ενώ το κεφάλαιο «τοποθετεί τον χρόνο εργασίας σαν μοναδικό μέτρο και πηγή του πλούτου», στην τάση του για εξουσιασμό ολοένα περισσότερου χρόνου υπερεργασίας, οδηγεί – μέσα από τη διαρκή μείωση του αναγκαίου για το ίδιο χρόνο εργασίας – στη μαρξική μετά-καπιταλιστική εννοιολόγηση του πλούτου ως *κοινωνικού διαθέσιμου χρόνου* πέραν της παραγωγής, ως *μη-εργάσιμου ελεύθερου χρόνου* για το σύνολο των κοινωνικών ατόμων.¹⁰⁶² Το

¹⁰⁵⁷ Βλ. ό.π., σ. 545.

¹⁰⁵⁸ Βλ. ό.π., σ. 543.

¹⁰⁵⁹ Βλ. ό.π., σ. 535. Πρβλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, ό.π., σσ. 198, 199.

¹⁰⁶⁰ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σ. 538.

¹⁰⁶¹ Πρβλ. Iring Fetscher, «Emancipated individuals in an emancipated society: Marx's sketch of post-capitalist society in the Grundrisse», σε Marcello Musto, *Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the critique of political economy 150 years later*, Routledge, Λονδίνο 2008, σσ. 109-111.

¹⁰⁶² Βλ. Καρλ Μαρξ, *Βασικές Γραμμές ...*, τόμος II, ό.π., σσ. 539, 540.

κεφάλαιο, καθίσταται ως εκ τούτου «όργανο για τη δημιουργία των μέσων για τον κοινωνικό διαθέσιμο χρόνο, για να μειώσει τον εργάσιμο χρόνο όλης της κοινωνίας σ' ένα ολοένα μικρότερο ελάχιστο όριο κι έτσι να ελευθερώσει τον χρόνο όλων για τη δική τους ανάπτυξη».¹⁰⁶³ Με την *ιδιοποίηση της υπερεργασίας* της από την ίδια την *εργατική μάζα*, ο διαθέσιμος χρόνος παύει να έχει *αντιθετική* ύπαρξη: «από τη μια μεριά ο αναγκαίος χρόνος εργασίας θα έχει μέτρο τις ανάγκες του κοινωνικού ατόμου, από την άλλη η ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της κοινωνίας θα προχωρεί τόσο γοργά ώστε, παρόλο τώρα που η παραγωγή προσανατολίζεται στον πλούτο όλων, ο διαθέσιμος χρόνος όλων μεγαλώνει».¹⁰⁶⁴

Στη βάση της κατανόησης του πλούτου ως της αναπτυγμένης παραγωγικής δύναμης όλων των ατόμων, ο Μαρξ προσδιορίζει ως μετά-καπιταλιστικό μέτρο του πλούτου τον διαθέσιμο χρόνο. Η θεώρηση αυτή συγκροτείται «μόνο στην αντίθεση, και μέσα από την αντίθεση, προς τον χρόνο υπερεργασίας», συγκροτείται άλλως ειπείν στον αντίποδα της καπιταλιστικής αντίληψης του χρόνου εργασίας ως μέτρου του πλούτου, δηλαδή της «τοποθέτηση[ς] ολόκληρου του χρόνου ενός ατόμου σαν εργάσιμου χρόνου και άρα υποβιβασμός του ατόμου σε απλό εργάτη, υπαγωγή στην εργασία».¹⁰⁶⁵ Η άμεση εργασία παύει να αποτελεί ως τέτοια βάση της παραγωγής στο μέτρο που, αφ' ενός «γίνεται πιο πολύ εποπτική και ρυθμιστική δραστηριότητα», και αφ' ετέρου «το προϊόν παύει να είναι προϊόν της μεμονωμένης άμεσης εργασίας και σαν παραγωγός εμφανίζεται, αντίθετα, ο συνδυασμός της κοινωνικής δραστηριότητας».¹⁰⁶⁶ Η ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας, με την οποία «η εργασία του ατόμου τοποθετείται στην άμεσή της ύπαρξη σαν ατομική εργασία που έχει αρθεί, δηλαδή σαν κοινωνική εργασία» συνιστά, άλλως ειπείν αναγκαία προϋπόθεση για τη μετάβαση στη μετά-καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶³ Βλ. *ό.π.*, σ. 541.

¹⁰⁶⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 541.

¹⁰⁶⁵ Βλ. *ό.π.*

¹⁰⁶⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 542.

¹⁰⁶⁷ Βλ. *ό.π.*

Η πραγματική οικονομία βρίσκεται στην εξοικονόμηση χρόνου εργασίας, σημειώνει ο Μαρξ· εξοικονόμηση που είναι ταυτόσημη με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, στο μέτρο που η πλήρης ανάπτυξη του ατόμου, με τον ελεύθερο χρόνο ως προϋπόθεσή της, αντεπιδρά ως η μεγαλύτερη παραγωγική δύναμη στην παραγωγική δύναμη της εργασίας. Κι αν από τη σκοπιά της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας μεταφράζεται σε παραγωγή πάγιου κεφαλαίου, «αυτό το πάγιο κεφάλαιο είναι ο ίδιος ο άνθρωπος», διαβάζουμε στα *Grundrisse*.¹⁰⁶⁸ Ο Μαρξ εισηγείται εδώ την ανανοηματοδότηση του *άμεσου χρόνου εργασίας*: «Είναι άλλωστε αυτονόητο», σημειώνει, «πως ο ίδιος ο άμεσος χρόνος εργασίας δεν μπορεί να παραμείνει στην αφηρημένη αντίθεση προς τον ελεύθερο χρόνο - όπως εμφανίζεται από τη σκοπιά της αστικής πολιτικής οικονομίας». Η ανανοηματοδότηση αυτή ερείδεται στο πρόταγμα αναδιοργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας στη βάση της ελεύθερης συνεργασίας των συνεταρισμένων ατόμων.¹⁰⁶⁹ Το υποκείμενο της εργασίας δεν είναι πλέον ο απαξιωμένος κι υποταγμένος μισθωτός εργάτης: «Ο ελεύθερος χρόνος - που είναι χρόνοςσχόλης όσο και χρόνος για ανώτερη δραστηριότητα - έχει βέβαια μετατρέψει τον κάτοχό του σε διαφορετικό υποκείμενο, και σαν τέτοιο διαφορετικό υποκείμενο προβάλλει τότε και στην άμεση παραγωγική διαδικασία».¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 543.

¹⁰⁶⁹ Βλ. *ό.π.*

¹⁰⁷⁰ Βλ. *ό.π.* Βλ. και Iring Fetscher, *ό.π.*, σσ. 115.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Το Κεφάλαιο

7.1 ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ: ΜΕΘΟΔΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Γραμμένος στις 24 Γενάρη 1873, ο επίλογος στη δεύτερη έκδοση του *Κεφαλαίου*, περιέχει τις περίφημες περί διαλεκτικής μεθόδου περικοπές και αναφορές στον Χέγκελ. Ο Μαρξ αναγνωρίζει τον εαυτό του ως μαθητή του Χέγκελ, ωστόσο η διαλεκτική του, σημειώνει, όχι απλώς διαφέρει από την εγελιανή, αλλά αποτελεί και το ακριβώς αντίθετό της. Επαναλαμβάνοντας για μία ακόμη φορά την κριτική στον εγελιανό ιδεαλισμό, όπως απαντά στα έργα της δεκαετίας του 1840 κ.ε., ο Μαρξ σημειώνει εκ νέου εδώ: «Για τον Χέγκελ η διαδικασία της νόησης – που με το όνομα ιδέα τη μετατρέπει μάλιστα σε αυθυπόστατο υποκείμενο – είναι ο δημιουργός του πραγματικού που αποτελεί μονάχα το εξωτερικό του φανέρωμα. Για μένα αντίστροφα το ιδεατό δεν είναι παρά το υλικό, μεταφερμένο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι».¹⁰⁷¹ Παρόλα αυτά, κι ακριβώς διότι οι Γερμανοί επίγονοι επεφύλαξαν μια μεταχείριση του Χέγκελ ως «ψόφιου σκυλιού», ο Μαρξ αναγνώρισε, όπως σημειώνει ο ίδιος, τον εαυτό του ως μαθητή «εκείνου του μεγάλου στοχαστή», «ερωτοτροπώντας» στο κεφάλαιο για τη θεωρία της αξίας με τον εγελιανό τρόπο έκφρασης.¹⁰⁷² Ο Μαρξ ερωτοτροπεί με τον εγελιανό τρόπο έκφρασης σε

¹⁰⁷¹ Βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π, σ. 25. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Το άρθρο περί μεθόδου του *Κεφαλαίου*, όπως εμφανίστηκε στη ρωσική εφημερίδα «Αγγελιοφόρος της Ευρώπης» αναπαράγεται αποσπασματικά από τον Μαρξ στον επίλογο της δεύτερης έκδοσης του *Κεφαλαίου*, στο μέτρο που ο Ρώσος Αρθρογράφος περιγράφει, με τα λόγια του Μαρξ, «με τόση ευμένεια» την εφαρμογή της διαλεκτικής μεθόδου: οι ιστορικά καθορισμένοι νόμοι που διέπουν τα κοινωνικά φαινόμενα, ανεξάρτητοι από τη θέληση και τη συνείδηση του ανθρώπου και καθοριστικοί αυτής, οι μορφές που τα φαινόμενα λαμβάνουν και η αλληλοσχεσία τους, οι νόμοι της αλλαγής, της εξέλιξης και του θανάτου ενός συγκεκριμένου κοινωνικού οργανισμού κι η αντικατάστασή του από έναν άλλο ανώτερο, η «με ακριβή επιστημονική έρευνα» απόδειξη «τη[ς] αναγκαιότητα[ς] ορισμένων καθεστώτων κοινωνικών σχέσεων», η εξέταση της κίνησης της κοινωνίας ως φυσικοϊστορικού προτσές κατ' αναλογία των βιολογικών φαινομένων, όλα αυτά περιγράφουν πετυχημένα τη μαρξική διαλεκτική μέθοδο, σύμφωνα με τον ίδιο τον Μαρξ. Βλ. ό.π., σσ. 23-25.

¹⁰⁷² Βλ. ό.π., σσ. 25, 26.

περισσότερα σημεία του έργου του απ' ότι παραδέχεται ή αναγνωρίζει στον επίλογο αυτό. Εδώ αποτίνει φόρο τιμής στον Χέγκελ:

Ο μυστικισμός που παθαίνει η διαλεκτική στα χέρια του Χέγκελ με κανέναν τρόπο δεν αναιρεί το γεγονός ότι πρώτος αυτός έχει εκθέσει τις γενικές μορφές της κίνησης με τρόπο καθολικό και συνειδητό. Στον Χέγκελ η διαλεκτική βρίσκεται με το κεφάλι κάτω. Χρειάζεται να την αναποδογυρίσουμε και να τη στηρίξουμε στα πόδια για ν' αποκαλύψουμε το λογικό πυρήνα μέσα στο μυστικιστικό περίβλημα. Με τη μυστικιστική της μορφή η διαλεκτική έγινε γερμανική μόδα, γιατί φαινόταν σαν να εξυμνεί αυτό που υπάρχει. Με τη λογική της μορφή είναι για τους αστούς και για τους δογματικούς ιδεολόγους σκάνδαλο και φρίκη, γιατί στη θετική αντίληψη αυτού που υπάρχει, περικλείνει ταυτόχρονα και την αντίληψη της άρνησής του, του αναγκαίου αφανισμού του, γιατί αντιλαμβάνεται κάθε συντελεσμένη μορφή μέσα στη ροή της κίνησης, επομένως την αντιλαμβάνεται και από την παροδική της πλευρά, γιατί τίποτε δεν μπορεί να της επιβληθεί και γιατί στην ουσία της είναι κριτική κι επαναστατική.¹⁰⁷³

Σε μια αναφορά στη μέθοδο της έρευνας και της έκθεσης, ο Μαρξ σημειώνει πως οι δύο είναι αναγκαίο να *διαφέρουν τυπικά*: «Η έρευνα πρέπει ν' αφομοιώσει την ύλη στις λεπτομέρειες, ν' αναλύσει τις διάφορες μορφές εξέλιξής της και ν' ανακαλύψει τον εσωτερικό τους δεσμό. Μόνο όταν θα έχει τελειώσει αυτή η δουλειά, μπορεί να παρασταθεί όπως πρέπει η πραγματική κίνηση. Κι όταν επιτευχθεί αυτό έτσι που η ζωή της ύλης να καθρεφτίζεται ιδεατά, τότε μπορεί να φαίνεται σαν να 'χει να κάνει κανείς με ένα a priori [εκ των προτέρων] οικοδόμημα».¹⁰⁷⁴ Σε αντίθεση με τον «αφηρημένα φυσικοεπιστημονικ[ό] υλισμ[ό]», (του οποίου οι *ελλείψεις* «φαίνονται κιόλας

¹⁰⁷³ Ό.π., σ. 26.

¹⁰⁷⁴ Ό.π., σ. 25. Βλ. και ό.π., σσ. 88, 89. Η μεθοδολογική αυτή έγνοια απαντά επίσης στο χειρόγραφο των *Grundrisse*: «Θα χρειαστεί αργότερα», σημειώνει, «πριν εγκαταλείψουμε αυτό το ζήτημα, να διορθώσουμε τον ιδεαλιστικό τρόπο παρουσίασης, που δημιουργεί την επίφαση πως τάχα πρόκειται μόνο για εννοιολογικούς προσδιορισμούς και για τη διαλεκτική αυτών των εννοιών», βλ. *Βασικές Γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμος Ι, ό.π., σ. 105. Πρβλ. Helmut Reichelt, «Η κριτική της πολιτικής οικονομίας ως θεωρίας σύστασης της αξίας», *Αξιολογικά* (9), 1996. Πρβλ. και Hans-Georg Backhaus, «Το μαρξικό σχέδιο για μια «διαλεκτική μέθοδο ανάπτυξης» ως θεματοποίηση του εσωτερικού στοιχείου της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά* (5), Εξάντας, 1993, όπου επισημαίνονται οι διαρκείς αναγωγές αναφορικά με τη μαρξική διαλεκτική μέθοδο οι οποίες ακολούθησαν το Urtext και το προγραμματικό σχέδιασμα όπως αποτυπώθηκε στην επιστολή του Μαρξ προς τον Ένγκελς στις 2 Απριλίου 1858. Υποστηρίζεται ταυτόχρονα πως η ιδιαίτερη μαρξική συμβολή συνίσταται «μόνο στην επεξεργασία μιας *μορφής* διαλεκτικής έκθεσης των κατηγοριών που αναφέρονται στα εσωτερικά περιεχόμενα τα οποία του είχε διαθέσει η οικονομική επιστήμη».

από τις αφηρημένες και ιδεολογικές παραστάσεις των εκπροσώπων του, μόλις τολμήσουν να ξεμυτίσουν έξω από την ειδικότητά τους», η «μοναδικά υλιστική και επομένως επιστημονική μέθοδος» του Μαρξ, πραγματεύεται, σύμφωνα με τον ίδιο κριτικά την «ιστορία της διαμόρφωσης των παραγωγικών οργάνων του κοινωνικού ανθρώπου, της υλικής βάσης κάθε ιδιαίτερης κοινωνικής οργάνωσης».¹⁰⁷⁵

Στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ πραγματεύεται τον *κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής*, καθώς και τις *σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής* που αντιστοιχούν σ' αυτόν, τους *νόμους* της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και τις *τάσεις* που αναπτύσσονται στο πλαίσιό του και οι οποίες «δρουν κι επιβάλλονται με σιδερένια αναγκαιότητα».¹⁰⁷⁶ Στόχο του έργου συνιστά ταυτόχρονα η κατάδειξη «των τεράτων» της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και προς τον σκοπό αυτό ο Μαρξ μελετά επισταμένα τις εκθέσεις των διορισμένων (από τις αγγλικές κυβερνήσεις και κοινοβούλια) επιθεωρητών εργοστασίων για τη δημόσια υγεία, την εκμετάλλευση των παιδιών και τις συνθήκες εργασίας, κατοικίας και διατροφής των εργατών.¹⁰⁷⁷ Ο ανταγωνισμός κεφαλαίου και εργασίας είναι κεντρικό ζήτημα του έργου, ενώ ζητήματα όπως η σχέση κεφαλαίου, κράτους και των απολογητικών θεωρητικών εκδοχών τους, καθώς και ο ρόλος της κριτικής στην κατάδειξη και ανατροπή των κεφαλαιοκρατικών μορφών βίας, εξουσίας και ανελευθερίας που ενυπάρχουν στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα, αναπτύσσονται σε όλη την έκταση του *Κεφαλαίου*.¹⁰⁷⁸

Το *μαρξικό πρόταγμα της χειραφέτησης* («*ανατροπής*») θεμελιώνεται στη βάση της επιστημονικής παρατήρησης της αγγλικής κοινωνικής ιστορίας και συνακόλουθα της συναγωγής των νόμων της κίνησής της. Η έννοια της κίνησης και της αλλαγής, θεμελιώδες στοιχείο της διαλεκτικής, βρίσκεται στο επίκεντρο της μαρξικής σκέψης, στην οποία διακρίνει κανείς ταυτόχρονα ίχνη της παράδοσης του Διαφωτισμού, όπως αποτυπώνονται για παράδειγμα στη

¹⁰⁷⁵ Ο.π., σ. 387.

¹⁰⁷⁶ Βλ. ό.π., σ. 12.

¹⁰⁷⁷ Βλ. ό.π., σ. 15. Πρβλ. E.J. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου: 1848-1875*, 5^η ανατύπωση, μετάφραση Δημοσθένης Κούρτοβικ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2012, σσ. 314-345.

¹⁰⁷⁸ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., σσ. 15, 16, 21.

μαρξική αντίληψη περί ιστορικής προόδου.¹⁰⁷⁹ Διαβάζουμε σχετικά στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης, με αναφορά σε ιστορικά γεγονότα των ημερών του Μαρξ στις δύο πλευρές του Ατλαντικού: «ακόμα και στις κυρίαρχες τάξεις αρχίζει να γεννιέται αμυδρά η διαίσθηση, ότι η σημερινή κοινωνία δεν είναι στέρεο κρύσταλλο, μα ένας οργανισμός που είναι ικανός για αλλαγές και βρίσκεται διαρκώς σε προτσές αλλαγής».¹⁰⁸⁰

Στο *Κεφάλαιο*, όπως και σε προγενέστερα μαρξικά κείμενα, προκαταλαμβάνεται η *κριτική* σκοπιά του προλεταριάτου, ιστορική αποστολή του οποίου είναι η ανατροπή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Εδώ, οι εκτενείς αφηρημένες αναφορές στην ιδέα της κομμουνιστικής κοινωνίας δίνουν τη θέση τους σε μια αυστηρά συγκροτημένη ανάπτυξη των ριζικών προϋποθέσεων για την υπέρβαση της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής, για παράδειγμα, η κοινωνικοποίηση του ατόμου και της παραγωγής τις οποίες παρήγαγε το εργοστασιακό σύστημα με την ανάπτυξη της συνεργασίας, και των οποίων ο θετικός πυρήνας ακυρώνεται ακριβώς εξαιτίας αυτής της κεφαλαιοκρατικής τους μορφής. Τα ιστορικά παραδείγματα – όπως είπαμε – της εποχής του Μαρξ, π.χ. τα συνεταιριστικά εργοστάσια, εκλαμβάνονται ως εν δυνάμει μετά-κεφαλαιοκρατικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής, χωρίς όμως να παραλείπεται η αναγνώριση των περιορισμών τους, του μεμονωμένου και μερικού χαρακτήρα τους. Ο Μαρξ έχει ταυτόχρονα επίγνωση των ιστορικών ορίων του ίδιου του έργου του: «Κι αν ακόμα», διαβάζουμε στο περίφημο απόσπασμα, «μια κοινωνία βρίσκεται στα ίχνη του φυσικού νόμου της κίνησής της – κι ο τελικός σκοπός τούτου του έργου είναι ν' αποκαλύψει τον οικονομικό νόμο κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας – δεν μπορεί ούτε να υπερπηδήσει ούτε να καταργήσει με διατάγματα φυσικές φάσεις της ανάπτυξής της. Μπορεί όμως να συντομεύσει και ν' απαλύνει τους πόνους του

¹⁰⁷⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 92. Πρβλ. Eric J. Hobsbawm, *Η συμβολή του Καρόλου Μαρξ στην επιστήμη της ιστορίας*, *ό.π.*, σ. 20. Εδώ θα μπορούσαμε να αντιτάξουμε την κριτική του Benjamin στην ιδέα της προόδου, θεωρήσει η οποία συνδέεται με την αντίληψη του χρόνου ως ομογενούς: «Η αντίληψη της προόδου της ανθρωπότητας στην ιστορία», σημειώνει στις Θέσεις για τη φιλοσοφία της ιστορίας, «δεν μπορεί να διαχωριστεί από την αντίληψη της εξέλιξής της μέσω ενός ομογενούς και κενού χρόνου. Μια κριτική της αντίληψης αυτής της εξέλιξης πρέπει να αποτελέσει το θεμέλιο για κάθε κριτική της αντίληψης της προόδου της ίδιας», Walter Benjamin, *ό.π.*, σ. 20.

¹⁰⁸⁰ Βλ. Καρλ Μαρξ, *ό.π.*, σ. 17.

τοκετού».¹⁰⁸¹ Στη διαδικασία αυτή εγγράφεται η κριτική συμβολή του *Κεφαλαίου*: καταδεικνύοντας τις αντιφάσεις των κοινωνικών σχέσεων, αντιφάσεις που αναπαράγουν μία διαρκή δυναμική, «μία ιστορική δυναμική εγγενή στον κοινωνικό σχηματισμό, μία διαλεκτική δυναμική που δείχνει πέραν του εαυτού της – σε εκείνο το εφικτό «δέον» που είναι εμμενές στο «είναι» και λειτουργεί ως η σκοπιά της κριτικής».¹⁰⁸²

Αναφορικά με το ρόλο του *ατόμου* στην πορεία του ιστορικού γίνεσθαι, ο Μαρξ σπεύδει να υποστηρίξει την – έκθετη σε παρανοήσεις, πλην όμως διακριτή από τους σύγχρονους του ιστοριογραφικούς κύκλους – αντίληψη του δευτερεύοντα ρόλου του *μεμονωμένου* ατόμου στη χάραξη της ιστορίας. Η άποψη αυτή, που στην ακραία της ερμηνεία, εκμηδένισε την ατομικότητα αφήνοντας χώρο μόνο στα (εξω-ατομικά) στοιχεία της κοινωνικής δομής για την ερμηνεία της ιστορίας, μπορεί να συνοψιστεί στα ακόλουθα λόγια του Μαρξ:

Τις μορφές του κεφαλαιοκράτη και του γαιοκτήμονα δεν τις ζωγραφίζω καθόλου με ρόδινα χρώματα. Εδώ όμως πρόκειται για τα πρόσωπα μόνο εφόσον αποτελούν την προσωποποίηση οικονομικών κατηγοριών και είναι φορείς καθορισμένων ταξικών σχέσεων και συμφερόντων. Η δική μου άποψη που αντιλαμβάνεται την εξέλιξη των οικονομικών κοινωνικών σχηματισμών σαν φυσικοϊστορικό προτσές, μπορεί, λιγότερο από κάθε άλλη, να θεωρεί το ξεχωριστό άτομο υπεύθυνο για συνθήκες, κοινωνικό προϊόν των οποίων παραμένει το ίδιο, όσο κι αν ανυψώνεται υποκειμενικά πάνω απ' αυτές.¹⁰⁸³

Με τα λόγια του ρώσου αρθρογράφου, που ο Μαρξ παραθέτει στον επίλογο της δεύτερης έκδοσης του *Κεφαλαίου*, οι νόμοι που διέπουν την κίνηση της

¹⁰⁸¹ *Ο.π.*, σ. 16. Πρβλ. Postone, *ό.π.*, σσ. 143, 144.

¹⁰⁸² Βλ. Postone, *ό.π.*, σ. 88. Ο Postone πραγματεύεται τη μαρξική θεωρία ως «εμμενή κοινωνική θεωρία», υποστηρίζοντας πως οι έννοιές της συνδέονται εγγενώς με το περιεχόμενό τους (ως αντικείμενου της έρευνας της). Σύμφωνα με τον ίδιο η μαρξική θεωρία «δεν διατυπώνει την κριτική εκείνου που «είναι» από μία εννοιολογική θέση εκτός του αντικείμενου της – για παράδειγμα ένα υπερβατικό «πρέπει». Αντ' αυτού, θα πρέπει να είναι σε θέση να εντοπίσει αυτό το «πρέπει» ως μία διάσταση του δικού της πλαισίου, ως μία πιθανότητα εγγενή στην υπάρχουσα κοινωνία», βλ. Postone, *ό.π.*, σσ. 87, 88. Βλ. και *ό.π.*, σσ. 77, 78, όπου επισημαίνεται πως ο Μαρξ μεταθέτει τους όρους του παραδοσιακού επιστημολογικού προβλήματος από το γνωστικό υποκείμενο και τη σχέση του με έναν εξωτερικό κόσμο στις μορφές των κοινωνικών σχέσεων, ως καθοριστικών τόσο της κοινωνικής υποκειμενικότητας όσο και αντικειμενικότητας, ώστε το πρόβλημα της γνώσης καθίσταται ζήτημα της σχέσης μεταξύ μορφών κοινωνικών διαμεσολαβήσεων και μορφών σκέψης.

¹⁰⁸³ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, *ό.π.*, σ. 16.

κοινωνίας «όχι μόνο είναι ανεξάρτητοι από τη θέληση, τη συνείδηση και τις επιδιώξεις του ανθρώπου», αλλά

αντίθετα, οι ίδιοι καθορίζουν τη θέληση, τη συνείδηση και τις επιδιώξεις του... Αν το συνειδητό στοιχείο παίζει ένα τόσο δευτερεύοντα ρόλο στην ιστορία του πολιτισμού, είναι αυτονόητο ότι η κριτική που έχει για αντικείμενό της τον ίδιο τον πολιτισμό, μπορεί λιγότερο από καθετί άλλο να 'χει για βάση της κάποια μορφή ή κάποιο αποτέλεσμα της συνείδησης. Δηλαδή μόνο το εξωτερικό φαινόμενο μπορεί να της χρησιμεύει σαν αφετηρία και όχι η ιδέα.¹⁰⁸⁴

Η άποψη αυτή εγγράφεται στη μακροχρόνια πολεμική του Μαρξ ενάντια στον ιδεαλισμό των επιγόνων του Χέγκελ. Εδώ βρίσκονται οι απαρχές και τα όριά της. Μια προσεκτική ανάγνωση του μαρξικού έργου επιτρέπει, από την άλλη, την κατανόηση της σημασίας που έχει για τον Μαρξ το υποκείμενο στη διαλεκτική του σχέση με το κοινωνικό του περιβάλλον. Δεν πρόκειται για μία συγκροτημένη θεωρία, αλλά μάλλον για επιμέρους συλλογισμούς, η ανακατασκευή των οποίων μπορεί να αποτελέσει το έδαφος μιας θεώρησης της οποίας είναι δυνατή η σύνδεση με αντίστοιχες προβληματικές του 20^{ου} αιώνα.

7.2 ΑΞΙΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΣΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

Η ανάπτυξη της *θεωρίας της αξίας* στα ώριμα οικονομικά έργα επιτρέπει στον Μαρξ την κατανόηση του διφυούς χαρακτήρα του εμπορεύματος (ως αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας) και κατ' επέκταση του διφυούς χαρακτήρα της εργασίας (ως *συγκεκριμένης* παράγουσας *αξίες χρήσης* και ως *αφηρημένης* παράγουσας *αξίες*).¹⁰⁸⁵ Στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, τα προϊόντα

¹⁰⁸⁴ Ό.π., σ. 24.

¹⁰⁸⁵ «Αυτή τη διφυή φύση της εργασίας που περιέχεται στο εμπόρευμα», σημειώνει, «την απόδειξα πρώτος εγώ κριτικά», βλ. ό.π., σ. 55. Σημειώνει ο Μαρξ στα 1879 για την έννοια της αξίας στο πλαίσιο της πολεμικής του ενάντια στον Wagner: «η γενική έννοια «αξία» πηγάζει από τη συμπεριφορά των ανθρώπων προς τα ευρισκόμενα στον εξωτερικό κόσμο πράγματα, τα οποία ικανοποιούν τις ανάγκες τους, κι έτσι (...) αυτό είναι η έννοια είδους (Gattungsbegriff) «αξία» και όλα τα άλλα επιμέρους είδη της αξίας, όπως π.χ. η χημική αξία των στοιχείων, είναι

της εργασίας, δηλαδή οι *αξίες χρήσης* τις οποίες παράγει κάθε *συγκεκριμένη εργασία*, λαμβάνουν τη μορφή των εμπορευμάτων, τη μορφή των *αξιών*. Η *μορφή της αξίας χρήσης* είναι η μορφή του ίδιου του σώματος του εμπορεύματος, (...) η χειροπιαστά αισθητηριακά αντιληπτή μορφή της ύπαρξής του· είναι η *φυσική μορφή* του εμπορεύματος. Η *αξιακή μορφή* είναι αντιθέτως η *κοινωνική μορφή* του.¹⁰⁸⁶

Ως αξίες, τα εμπορεύματα δεν συνιστούν παρά «εμπράγματα εκφράσεις της ανθρώπινης εργασίας που ξοδεύτηκε για την παραγωγή τους».¹⁰⁸⁷ Η έκφραση των προϊόντων της εργασίας στην αξιακή μορφή αντικατοπτρίζει την *αναγωγή* κάθε συγκεκριμένης ωφέλιμης εργασίας σε *αδιαφοροποίητη αφηρημένη εργασία*. Τα εμπορεύματα συνιστούν «αποκρυσταλλώματα αυτής της κοινωνικής ουσίας που είναι κοινή σε όλα».¹⁰⁸⁸ Η εργασία [εργατική δύναμη¹⁰⁸⁹] προσδιορίζεται λοιπόν ως «ουσία που δημιουργεί αξία» και ως «ουσία των αξιών» αποτιμάται στον *κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας*, δηλαδή στο χρόνο εργασίας «που απαιτείται για να παραχθεί οποιαδήποτε αξία χρήσης με τους *υπάρχοντες κοινωνικά-κανονικούς όρους παραγωγής* και με τον *κοινωνικά μέσο βαθμό επιδεξιότητας και εντατικότητας της εργασίας*».¹⁰⁹⁰ Μόνο ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας θεωρείται ως δημιουργός αξίας.¹⁰⁹¹

Έχουμε λοιπόν ήδη στις πρώτες γραμμές του *Κεφαλαίου* την παρουσίαση δύο *εκ των ων ουκ άνευ* όρων της αστικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής: την *αφηρημένη εργασία* και τον *κοινωνικά αναγκαίο χρόνο*

απλώς μια παραλλαγή της», βλ. «Μαργινάλια στο εγχειρίδιο της πολιτικής οικονομίας του Adolph Wagner», *ό.π.*, σ. 159. Για την ιστορικότητα της έννοιας της αξίας, βλ. *ό.π.*, σσ. 183, 184.

¹⁰⁸⁶ Βλ. Καρλ Μαρξ, «Η αξιακή μορφή (Παράρτημα στο κεφάλαιο Ι.1 της πρώτης έκδοσης [1867] του 1^{ου} τόμου του Κεφαλαίου)», μετάφραση Γιώργος Σταμάτης, σε Καρλ Μαρξ, *Τρία κείμενα για τη θεωρία της αξίας*, μετάφραση Γιώργος Σταμάτης, Κώστας Σιδηρόπουλος, Κριτική, Αθήνα, 1998, σ. 11.

¹⁰⁸⁷ *Το Κεφάλαιο*, *ό.π.*, σ. 87.

¹⁰⁸⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 52. Για την έννοια της εργασίας ως *κοινής κοινωνικής ουσίας*, βλ. και «Μαργινάλια στο εγχειρίδιο της πολιτικής οικονομίας του Adolph Wagner», *ό.π.*, σ. 148.

¹⁰⁸⁹ Ο Μαρξ προσδιορίζει την *εργατική δύναμη* ως «ικανότητα για εργασία», δηλαδή «το σύνολο των φυσικών και πνευματικών ικανοτήτων που υπάρχουν στο σώμα, στη ζωντανή προσωπικότητα ενός ανθρώπου και τις βάζει σε κίνηση κάθε φορά που παράγει οποιουδήποτε είδους αξίες χρήσης», βλ. *Το Κεφάλαιο*, *ό.π.*, σ. 180.

¹⁰⁹⁰ Βλ. *ό.π.*, σ. 53. Η υπογράμμιση δική μας. Στην πορεία της ανάλυσης ο Μαρξ θα αναπτύξει ως *αναγκαίο χρόνο εργασίας* εκείνον που αντιστοιχεί στην παραγωγή της αξίας των αναγκών για τη συντήρηση κι αναπαραγωγή του εργατή μέσων συντήρησης, σε αντιδιαστολή προς το *χρόνο υπερεργασίας*.

¹⁰⁹¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 202.

εργασίας.¹⁰⁹² Η εργασία προκειμένου να συγκροτηθεί ως κοινωνική εργασία – προκειμένου, με άλλα λόγια, να είναι ενεργή κοινωνικά, δηλαδή ανταλλάξιμη, εργασία με άμεσα κοινωνική μορφή – υπάγεται αναγκαστικά στην κανονικοποίηση που της επιβάλλεται *διά* του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας.¹⁰⁹³ Στην καπιταλιστική παραγωγή, η ουσία της εργασίας είτε θα συμμορφώνεται με τους «υπάρχοντες κοινωνικά-κανονικούς όρους παραγωγής» είτε δεν θα πραγματώνεται ως τέτοια.¹⁰⁹⁴

Ο χρόνος, αποκτά στον καπιταλισμό ιδιαίτερες λειτουργίες και καθορισμούς: *εργαλειοποιείται* και καθίσταται μέσο για την καθυπόταξη της εργασίας στο κεφάλαιο. Στο πλαίσιο αυτό «η φύση του χρόνου μεταμορφώνεται».¹⁰⁹⁵ Η κυριαρχία του αφηρημένου χρόνου συνδέεται, όπως έχει ορθά υποστηριχθεί, με την κυριαρχία του καπιταλισμού ως «μορφής ζωής».¹⁰⁹⁶ Άλλως ειπείν, το κεφάλαιο είναι ακριβώς μια *εννοιολογική οργάνωση του χρόνου*.¹⁰⁹⁷ Ως

¹⁰⁹² Πρβλ. Werner Bonefeld, *ό.π.* Εδώ ο Bonefeld υποστηρίζει πως η κεφαλαιοκρατική ανταλλαγή θέτει τον χρόνο εργασίας ως «ανταλλάξιμο», «αντικειμενοποιημένο καθολικό χρόνο εργασίας», «έναν αφηρημένο χρόνο, διαιρέσιμο σε ίσες, ομοιογενείς, και συνεχείς μονάδες», «αποσυνδεδεμένες από τις συγκεκριμένες ανθρώπινες περιστάσεις και σκοπούς». Πρόκειται για μια μορφή χρόνου που υπαγάγει τα υποκείμενα «ως εάν από μοίρα ή φυσική αναγκαιότητα».

¹⁰⁹³ Οι εν λόγω όροι δεν προσιδιάζουν παρά μόνο στην κεφαλαιοκρατική μορφή της εργασίας, μορφή ιστορικά συγκεκριμένη της εργασίας. Η τελευταία απεκδυόμενη την κεφαλαιοκρατική μορφή της και νοούμενη «σαν δημιουργός αξιών χρήσης, σαν ωφέλιμη εργασία», είναι εξάλλου, για τον Μαρξ, «ανεξάρτητος από κάθε κοινωνική μορφή όρος ύπαρξης του ανθρώπου, αιώνια φυσική ανάγκη, χωρίς την οποία δεν είναι δυνατή η ανταλλαγή της ύλης ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση, δεν είναι δηλαδή δυνατή η ανθρώπινη ζωή», βλ. *Το Κεφάλαιο*, *ό.π.*, σ. 57.

¹⁰⁹⁴ Πρβλ. Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, «Χρόνος και θεωρητικές κατηγορίες στη μαρξική διαλεκτική», *Αξιολογικά* (9), Εξάντας, 1996, σσ. 21-25. Εδώ υποστηρίζεται ορθά πως στον καπιταλισμό «το ξόδεμα χρόνου εργασίας μετασχηματίζεται σε μια χρονική νόρμα που όχι μόνο ορίζεται σε αφαίρεση από την ατομική δραστηριότητα, αλλά στέκει πάνω και τελικά προσδιορίζει αυτή τη δραστηριότητα»· περαιτέρω, «το ξόδεμα του χρόνου μετασχηματίζεται από αποτέλεσμα ή ιδιότητα της δράσης σε ένα κανονιστικό μέτρο της δράσης» και «η μετατροπή του συγκεκριμένου και εξαρτημένου από τη φύση της δραστηριότητας χρόνου σε αφηρημένο και ανεξάρτητο από αυτήν μέγεθος, οδηγεί σε μετασχηματισμό της φύσης του ίδιου του χρόνου στην καπιταλιστική κοινωνία», ώστε «ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας συγκροτείται ως μια «αντικειμενική» χρονική νόρμα, που ασκεί έναν εξωτερικό καταναγκασμό στους παραγωγούς».

¹⁰⁹⁵ Βλ. Postone, *ό.π.*, σ. 224. Βλ και *ό.π.*, σσ. 191, 214, 215.

¹⁰⁹⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 213. Για το ζήτημα της μεταστροφής της αντίληψης του χρόνου από μη συνεχή σε «ένα σύστημα μετρήσιμων, εναλλάξιμων και αδιαφοροποίητων ωρών» με την εισαγωγή του μηχανικού ρολογιού στα τέλη του 13^{ου} – αρχές 14^{ου} αιώνα με συνέπειες ως προς το ζήτημα της εργασιακής πειθαρχίας, βλ. *ό.π.*, σσ. 203-214. Πρβλ. και E. P. Thompson, *ό.π.*

¹⁰⁹⁷ Βλ. Stavros Tombazos, *Les Catégories du temps dans l'analyse économique*, Cahiers des saisons, Παρίσι 1994, σ. 11, στο Ντανιέλ Μπενσαϊντ, *Ο Μαρξ της εποχής μας· μεγαλείο και κακοδαιμονίες ενός κριτικού εγχειρήματος*, μετάφραση Γιάννης Καυκιός, Τόπος, Αθήνα 2013, σ. 119. Πρβλ. Sergio Tischler, *ό.π.*, σ. 43, όπου ο χρόνος προσδιορίζεται ως *σχέση εξουσίας* που χαρακτηρίζει ειδικά την καπιταλιστική κοινωνική μορφή. Ο Tischler θεωρεί πως «η τυποποίηση

κοινωνικά αναγκαίος, ο χρόνος εργασίας καθίσταται μέτρο των αξιών κι αποτιμάται στη μορφή του γενικού ισοδυνάμου, του *χρήματος*: πρόκειται για μορφή με γενική κοινωνική ισχύ, την οποία αποδίδει στο χρήμα (ως σύμβολο) η κρατική αναγνώριση κι επιβολή.¹⁰⁹⁸ Ταυτόχρονα, η *φυσική ή σωματική μορφή* του γενικού ισοδυνάμου «ισχύει ως η ορατή ενσάρκωση, [ως] η γενική κοινωνική χρυσασίδωση κάθε ανθρώπινης εργασίας», σημειώνει ο Μαρξ.¹⁰⁹⁹

Στη μορφή του ισοδυνάμου, η αξία χρήσης γίνεται μορφή εμφάνισης της αξίας: η *ιδιωτική εργασία* γίνεται μορφή του αντιθέτου της, εργασία σε άμεσα κοινωνική μορφή και η *συγκεκριμένη ωφέλιμη εργασία* γίνεται μορφή εμφάνισης του αντιθέτου της, της *αφηρημένα ανθρώπινης εργασίας*. Εντός της αξιακής σχέσης το *συγκεκριμένο, αισθητηριακά πραγματικό* ισχύει ως απλή μορφή εμφάνισης ή ορισμένη μορφή πραγμάτωσης του *αφηρημένα γενικού*.¹¹⁰⁰ Στο πλαίσιο της κοινωνικής ανταλλαγής,

Η ομοιότητα των ανθρώπινων εργασιών αποκτάει την εμπράγματη μορφή της όμοιας αξιακής αντικειμενικότητας των προϊόντων της εργασίας. Το μέτρο του ξοδέματος της ανθρώπινης εργασίας με τη χρονική της διάρκεια αποκτάει τη μορφή του μεγέθους της αξίας των προϊόντων της εργασίας. Τέλος οι σχέσεις ανάμεσα στους παραγωγούς, μέσα στις οποίες πραγματοποιούνται αυτοί οι κοινωνικοί καθορισμοί των εργασιών τους, αποκτούν τη μορφή μιας κοινωνικής σχέσης των προϊόντων της εργασίας.¹¹⁰¹

Ο Μαρξ επιστρατεύει την έννοια του *φетиχισμού του εμπορεύματος* προκειμένου να ερμηνεύσει γιατί αυτά τα περιεχόμενα λαμβάνουν αυτές τις μορφές,¹¹⁰² γιατί δηλαδή οι ανθρώπινες εργασίες εξισώνονται δια της εξίσωσης των προϊόντων τους ως αξιών¹¹⁰³ και ο χρόνος εργασίας καθίσταται μέτρο της

και θεσμοποίηση του χρόνου είναι μια λογική διαδικασία που βρίσκεται εγγεγραμμένη στην ηγεμονία του κεφαλαίου, η οποία [...] δεν είναι δυνατή χωρίς την αφηρημένη χρονικότητα», κι αυτή η αφηρημένη χρονικότητα [sic] προσδιορίζεται περαιτέρω ως «η άρνηση του ελεύθερα προσδιορισμένου ανθρώπινου πράττειν», βλ. *ό.π.*, σσ. 46, 68.

¹⁰⁹⁸ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, *ό.π.*, σ. 80, 142.

¹⁰⁹⁹ Βλ. «Η αξιακή μορφή», *ό.π.*, σ. 48.

¹¹⁰⁰ Βλ. *ό.π.*, σσ. 22, 24, 25, 26.

¹¹⁰¹ *Το Κεφάλαιο*, *ό.π.*, σ. 85.

¹¹⁰² Πρβλ. Postone, *ό.π.*, σ. 62.

¹¹⁰³ Πρβλ. Helmut Reichelt, «Η κριτική της πολιτικής οικονομίας ως θεωρίας σύστασης της αξίας», *Αξιολογικά* (9), 1996, σσ. 33, 34, όπου επισημαίνεται η «μη επίγνωση του πνευματικού τους [των ατόμων] πράττειν» κατά τη διαδικασία της εν λόγω εξίσωσης ή σύνδεσης της εργασίας

αξίας, γιατί τελικά, «η κοινωνική σχέση των παραγωγών με τη συνολική εργασία φαίνεται σ' αυτούς σαν μια κοινωνική σχέση αντικειμένων που υπάρχει έξω από αυτούς»,¹¹⁰⁴ άλλως ειπείν, γιατί η «καθορισμένη κοινωνική σχέση των ίδιων των ανθρώπων [...] παίρνει εδώ τη φαντασμαγορική μορφή μιας σχέσης ανάμεσα σε πράγματα».¹¹⁰⁵

Προκειμένου να εξηγήσει την έννοια του φετιχισμού, ο Μαρξ επικαλείται τη λειτουργία της θρησκείας. Όπως στη θρησκεία, «τα προϊόντα του ανθρώπινου κεφαλιού φαίνονται σαν να 'ναι προικισμένα με δική τους ζωή, σαν αυτοτελείς μορφές που βρίσκονται σε σχέσεις μεταξύ τους και με τους ανθρώπους», το ίδιο συμβαίνει και με τα *προϊόντα του ανθρώπινου χεριού*, σημειώνει.¹¹⁰⁶ Σε αυτή την κοινωνία των εμπορευματοπαραγωγών, ο χριστιανισμός «με τη λατρεία του αφηρημένου ανθρώπου» και «ιδιαίτερα οι αστικές του παραλλαγές, ο προτεσταντισμός, ο ντεϊσμός κ.λπ. αποτελεί την πιο κατάλληλη μορφή θρησκείας».¹¹⁰⁷

Μονάχα σε μια τέτοια κοινωνική οργάνωση, σημειώνει, η έννοια της ισότητας των ανθρώπων αποκτά «τη σταθερότητα λαϊκής πρόληψης» και μόνο στη βάση αυτή μπορεί να «αποκρυπτογραφηθεί» «το μυστικό της έκφρασης της αξίας, η ισότητα και το ισάξιο όλων των εργασιών – επειδή είναι και εφόσον είναι ανθρώπινη εργασία γενικά».¹¹⁰⁸ Η ισότητα αυτή «μπορεί να υπάρχει μόνο στην αφαίρεση από την πραγματική τους ανισότητα», σημειώνει ο Μαρξ, ενώ «Το μυαλό των ατομικών παραγωγών αντανakλάει [...] τον κοινωνικό χαρακτήρα της ισότητας των διαφορετικών στο είδος τους εργασιών με τη μορφή ότι αυτά τα διαφορετικά από υλική άποψη πράγματα, τα προϊόντα της εργασίας, έχουν το κοινό χαρακτηριστικό να είναι αξίες».¹¹⁰⁹ Στην εμπορευματική ανταλλαγή

και της αξίας: «Δεν αποτελεί ωστόσο θέμα συζήτησης η φύση της ίδιας αυτής αφαιρετικής διαδικασίας η οποία λαμβάνει χώρα σ' αυτή την «εξίσωση ως αξίες». Αυτή η διαδικασία δεν συγκεκριμενοποιείται πουθενά από τον Μαρξ· μα ούτε και στη βιβλιογραφία συναντάμε τίποτε σχετικό».

¹¹⁰⁴ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 85.

¹¹⁰⁵ Ό.π., σ. 86. Η «φετιχιστική μορφή του κεφαλαίου» ολοκληρώνεται στο τοκοφόρο κεφάλαιο. Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος III, ό.π., σσ. 495, 502, 503.

¹¹⁰⁶ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, ό.π., σ. 86. Βλ. και *Αποτελέσματα του άμεσου προτσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, ό.π., σσ. 60, 61.

¹¹⁰⁷ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 92.

¹¹⁰⁸ Βλ. ό.π., σσ. 73, 74.

¹¹⁰⁹ Ό.π., σσ. 86, 87.

ισοδυνάμων, είναι ακριβώς μέσω της αξιακής σχέσης που η φυσική μορφή ή το σώμα ενός εμπορεύματος γίνεται η μορφή της αξίας ή ο καθρέφτης της αξίας ενός άλλου· στη σχέση αυτή των εμπορευμάτων αντικατοπτρίζεται η ανθρώπινη σχέση.¹¹¹⁰ Κι ο αντικατοπτρισμός αυτός αποκρυσταλλώνεται στην αμοιβαία αναγνώριση των κατόχων εμπορευμάτων ως νομικώς ισότιμων προσώπων στη σφαίρα της ανταλλαγής.

7.3 Η ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΣΧΕΣΗ ΣΤΗΝ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ

Στη σφαίρα της ανταλλαγής, σημείο αφετηρίας για τη μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο, η αμοιβαία αναγνώριση των κατόχων εμπορευμάτων αποτυπώνεται ως νομική σχέση και επικυρώνεται με τη μορφή του συμβολαίου. Η νομική σχέση αντικατοπτρίζει την οικονομική σχέση και το περιεχόμενό της καθορίζεται από αυτή.¹¹¹¹ Στο μέτρο που ο νόμος της ανταλλαγής εμπορευμάτων επιτάσσει την ανταλλαγή ισοδυνάμων, ίσων αξιών, ο κάτοχος χρήματος/κεφαλαίου κι ο κάτοχος εργατικής δύναμης αντικρίζονται ως τυπικά ελεύθερα κι ισότιμα πρόσωπα.¹¹¹² Είναι κι οι δύο ελεύθεροι να ανταλλάξουν τα εμπορεύματά τους στην αξία τους.

Στο μέτρο αυτό, ο κάτοχος της εργατικής δύναμης, προκειμένου να μπορεί «να την πουλάει σαν εμπόρευμα», σημειώνει ο Μαρξ, «πρέπει να την εξουσιάζει, να 'ναι δηλαδή ελεύθερος ιδιοκτήτης της ικανότητάς του για εργασία, της προσωπικότητάς του».¹¹¹³ Προϋποτίθεται ως εκ τούτου η πώληση της εργατικής δύναμης για ορισμένο μόνο χρονικό διάστημα, δεδομένου ότι αν ο

¹¹¹⁰ Βλ. ό.π., σ. 67. «Μια και δεν γεννιέται μαζί με έναν καθρέφτη, ούτε σαν φιλόσοφος της σχολής του Φίχτε: «Εγώ είμαι εγώ», ο άνθρωπος καθρεφτίζει τον εαυτό του πρώτα σ' έναν άλλο άνθρωπο. Μόνο αφού αναφερθεί στον άνθρωπο Παύλο σαν προς όμοιό του, ο άνθρωπος Πέτρος αρχίζει να αναφέρεται στον εαυτό του σαν προς άνθρωπο. Έτσι όμως ο Παύλος ολόκληρος με σάρκα και οστά, με την παυλική σωματικότητά του, ισχύει γι' αυτόν σαν μορφή εμφάνισης του γένους «άνθρωπος», σημειώνει ο Μαρξ. Όπως σημειώνει ο Σ. Μιχαήλ για αντίστοιχο μαρξικό απόσπασμα στα *Grundrisse*, «ο παράλληλος εδώ με την ανάλυση του Lacan για τη γένεση και διάκριση του υποκειμένου, του ασυνείδητου και του ειδωλικού εγώ που σχηματίζεται μέσω κατοπτρικών ταυτίσεων είναι εντυπωσιακός», βλ. Σάββας Μιχαήλ, ό.π., σ. 84.

¹¹¹¹ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, ό.π., σσ. 98, 99.

¹¹¹² Βλ. ό.π., σσ. 178, 179. Βλ. και Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος III, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008, σσ. 492, 493.

¹¹¹³ *Το Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 180.

κάτοχός της «την πουλήσει χοντρικώς, μια για πάντα, θα πουλήσει τον ίδιο τον εαυτό του και θα μετατραπεί από ελεύθερος σε δούλο, από κάτοχος εμπορεύματος σε εμπόρευμα».¹¹¹⁴ Με άλλα λόγια, η διατήρηση της σχέσης προϋποθέτει πως ο κάτοχος της εργατικής δύναμης, «εκποιώντας τη δεν παραιτείται από το δικαίωμα ιδιοκτησίας πάνω της».¹¹¹⁵ Ταυτόχρονα, ο νόμος της ανταλλαγής ισοδυνάμων προϋποθέτει την πώληση της εργατικής δύναμης στην αξία της. Και στο μέτρο που το ειδικό αυτό εμπόρευμα υπάρχει μόνο στο ζωντανό σώμα του εργάτη, η αξία της καθορίζεται από την αξία των αναγκών για τη συντήρηση του εργάτη και – δεδομένης της θνητότητάς του – για την αναπαραγωγή της «φυλής των ιδιόμορφων αυτών εμπορευμάτων» μέσω παραγωγής.¹¹¹⁶

Η σφαίρα της κυκλοφορίας εμφανίζεται ως εκ τούτου ως «αληθινή Εδέμ των δικαιωμάτων του ανθρώπου», όπου κυριαρχούν η ελευθερία, η ισότητα, η ιδιοκτησία και η ωφελιμότητα/ το ιδιωτικό συμφέρον.¹¹¹⁷ Η ανάλυση της αξιοποιητικής διαδικασίας καθώς και των νόμων της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης καταδεικνύουν ωστόσο πως η αρχική πράξη της ανταλλαγής ισοδυνάμων, είναι τέτοια μόνο κατ' επίφαση, στο μέτρο που αφ' ενός, «το μέρος του κεφαλαίου που ανταλλάσσεται με εργατική δύναμη αποτελεί το ίδιο μονάχα ένα μέρος του προϊόντος ξένης εργασίας που το έχουν ιδιοποιηθεί χωρίς να καταβάλλουν έναντι ένα ισοδύναμο» και, αφ' ετέρου «ο παραγωγός του, ο εργάτης, δεν οφείλει απλώς να το αναπληρώσει, μα οφείλει να το αναπληρώσει μαζί και με ένα πρόσθετο προϊόν».¹¹¹⁸ Η σχέση του κατόχου κεφαλαίου και του κατόχου εργατικής δύναμης ως νομικώς ισότιμων κι ελεύθερων προσώπων αποκαλύπτεται ως εκ τούτου ως απλή

¹¹¹⁴ Ο.π., σ. 180.

¹¹¹⁵ Ο.π., σ. 181. Ο Μαρξ παραθέτει σε μια υποσημείωση ένα απόσπασμα από τη *Φιλοσοφία του Δικαίου* του Χέγκελ, στο οποίο αναφέρεται: «Από τις ιδιαίτερές μου σωματικές και πνευματικές ικανότητες και δυνατότητες δραστηριότητας μπορώ ... να εκποιήσω σε έναν άλλο μια περιορισμένη στο χρόνο χρήση, γιατί πέρα απ' αυτό τον περιορισμό αποκτούν μια εξωτερική σχέση προς την ολότητα και τη γενικότητά μου. Αν εκποιούσα όλο μου το χρόνο που πραγματοποιείται με εργασία και την ολότητα της παραγωγής μου, θα μετέτρεπα σε ιδιοκτησία άλλου το ουσιαστικό που υπάρχει σ' αυτήν, τη γενική μου δραστηριότητα και πραγματικότητα, την προσωπικότητά μου» (Hegel, «Philosophie des Rechts», Βερολίνο 1840, σελ. 104, § 67), βλ. ό.π., σ. 181.

¹¹¹⁶ Βλ. ό.π., σ. 182.

¹¹¹⁷ Βλ. ό.π., σσ. 188, 189.

¹¹¹⁸ Βλ. ό.π., σ. 604.

επίφαση που ανήκει στο προτσές κυκλοφορίας, απλή μορφή, ξένη προς το ίδιο το περιεχόμενο και που μόνο το συγκαλύπτει. Η διαρκής αγορά και πώληση της εργατικής δύναμης είναι η μορφή. Το περιεχόμενο είναι πως ο κεφαλαιοκράτης ανταλλάσει διαρκώς ένα μέρος της αντικειμενοποιημένης πια ξένης εργασίας, που την ιδιοποιείται ακατάπαυστα χωρίς να καταβάλλει έναντι ένα ισοδύναμο, με μια μεγαλύτερη ποσότητα ζωντανής ξένης εργασίας.¹¹¹⁹

Στην ανταλλακτική σφαίρα διατηρείται λοιπόν η επίφαση των αστικών δικαιωμάτων και ιδίως του δικαιώματος της ιδιοκτησίας-που-θεμελιώνεται-στην-εργασία, ως της μορφής που συγκαλύπτει το πραγματικό περιεχόμενο: «Από την πλευρά του κεφαλαιοκράτη η ιδιοκτησία εμφανίζεται τώρα σαν το δικαίωμα να ιδιοποιείται ξένη απλήρωτη εργασία ή το προϊόν της, και από την πλευρά του εργάτη σαν αδυναμία να ιδιοποιείται το ίδιο το δικό του το προϊόν».¹¹²⁰ Το πραγματικό περιεχόμενο της «υπαγωγής/ [υποταγής] [Unterordnung] της εργασίας στο κεφάλαιο» τίθεται από την ίδια την οικονομική σχέση κι απλώς εκφράζεται στη νομική μορφή.¹¹²¹ Στο μέτρο αυτό η προβληματική περί δικαιοσύνης και δικαίου της οικονομικής συναλλαγής δεν συνιστά παρά ιδεολογική παράσταση:¹¹²²

Η δικαιοσύνη των συναλλαγών, που γίνονται ανάμεσα στους παράγοντες της παραγωγής, βασίζεται στο ότι οι συναλλαγές αυτές απορρέουν σαν φυσικές συνέπειες από τις σχέσεις παραγωγής. Οι νομικές μορφές, με τις οποίες εμφανίζονται αυτές οι οικονομικές συναλλαγές σαν θεληματικές πράξεις των μετεχόντων, σαν εκδηλώσεις της κοινής θέλησής τους και σαν

¹¹¹⁹ Ό.π., σ. 604. Βλ. και ό.π., σσ. 550, 551.

¹¹²⁰ Βλ. ό.π., σσ. 604, 605. Σημειώνει αμέσως μετά: «Ο χωρισμός της ιδιοκτησίας από την εργασία γίνεται η αναγκαία συνέπεια ενός νόμου, που όπως φαίνεται ξεκίνησε από την ταυτότητά τους. Όσο λοιπόν κι αν ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος ιδιοποίησης φαίνεται να χτυπάει κατάμουτρα τους αρχικούς νόμους της εμπορευματικής κυκλοφορίας, ο τρόπος αυτός δεν προκύπτει ωστόσο καθόλου από την καταπάτηση, αλλά απεναντίας από την εφαρμογή αυτών των νόμων». Ό.π., σ. 605. Βλ. και «Μαργινάλια στο εγχειρίδιο της πολιτικής οικονομίας του Adolph Wagner», ό.π., σ. 151.

¹¹²¹ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 311. Στο πλαίσιο της κριτικής του στον Wagner, ο Μαρξ σημειώνει στα 1879: «Αυτή η πρώτη διά της ανταλλαγής και στην ίδια την ανταλλαγή εκπληγάζουσα έμπρακτη σχέση αποκτά αργότερα δικαϊκή μορφή στη συμφωνία κτλ.: όμως αυτή η μορφή δεν δημιουργεί ούτε το περιεχόμενό της, την ανταλλαγή, ούτε τη σ' αυτή υφιστάμενη σχέση των προσώπων μεταξύ τους, αλλά vice versa». Βλ. «Μαργινάλια στο εγχειρίδιο της πολιτικής οικονομίας του Adolph Wagner», ό.π., σ. 188.

¹¹²² Πρβλ. τη φουκωική αντίληψη περί «πραγματικής λειτουργίας» της εξουσίας, σε σχέση με την οποία, όπως υποστηρίζει ο Macheirey, «το δίκαιο αποτελεί στην καλύτερη περίπτωση την ιδεολογική άλλη όψη, δηλαδή μια αναπαράσταση μετατοπισμένη σε σχέση με το πραγματικό διακύβευμά της», βλ. Pierre Macheirey, ό.π., σ. 81.

συμβόλαια που η εκπλήρωσή τους επιβάλλεται στον κάθε συμβαλλόμενο από το κράτος, δεν μπορούν να καθορίσουν αυτό το ίδιο το περιεχόμενο, γιατί είναι απλώς μορφές. Το εκφράζουν μόνο. Το περιεχόμενο αυτό είναι δίκαιο, όταν ανταποκρίνεται στον τρόπο παραγωγής, όταν ταιριάζει σ' αυτόν. Είναι άδικο, εφόσον αντιφάσκει μ' αυτό[ν]. Η δουλεία, πάνω στη βάση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, είναι άδικη, το ίδιο άδικη είναι η απάτη σχετικά με την ποιότητα του εμπορεύματος.¹¹²³

«Η φύση», επισημαίνει ο Μαρξ, «δεν παράγει από τη μια μεριά κατόχους χρήματος ή εμπορευμάτων και από την άλλη ανθρώπους που κατέχουν μόνο τις εργατικές τους δυνάμεις».¹¹²⁴ Δεν πρόκειται, με άλλα λόγια, για «φυσικοϊστορική σχέση», «ούτε κοινή για όλες τις ιστορικές περιόδους κοινωνική σχέση», αλλά για μία σχέση η οποία συνιστά «το αποτέλεσμα μιας ιστορικής εξέλιξης που προηγήθηκε, το προϊόν πολλών οικονομικών ανατροπών, της καταστροφής μιας ολόκληρης σειράς παλαιότερων σχηματισμών της κοινωνικής παραγωγής».¹¹²⁵ Η μετατροπή της *εργατικής δύναμης* στο ειδικό εκείνο εμπόρευμα που μόνο αυτό είναι ικανό να παραγάγει αξία είναι με άλλα λόγια το ιστορικό αποτέλεσμα μιας σειράς ιστορικά συγκεκριμένων όρων, τους οποίους ο Μαρξ παραθέτει στο κεφάλαιο για την *πρωταρχική συσσώρευση*, και οι οποίοι συνοψίζονται σε ένα διπλό αποτέλεσμα και όρο της καπιταλιστικής αναπαραγωγής:

πρέπει ο κάτοχος του χρήματος να βρει στην αγορά των εμπορευμάτων τον ελεύθερο εργάτη, ελεύθερο με διπλή έννοια, από τη μια με την έννοια ότι σαν ελεύθερο πρόσωπο διαθέτει την εργατική του δύναμη σαν εμπόρευσμά του, και από την άλλη με την έννοια ότι δεν έχει άλλα εμπορεύματα να πουλήσει, ότι σαν το ελεύθερο πουλί είναι ελεύθερος από όλα τα πράγματα που χρειάζονται για να πραγματοποιήσει την εργατική του δύναμη.¹¹²⁶

Η κεφαλαιοκρατική οργάνωση της κοινωνικής αναπαραγωγής ξεπήδησε μέσα από τη φεουδαρχική. Η διάλυση της τελευταίας απελευθέρωσε τα στοιχεία της πρώτης.¹¹²⁷ Έτσι, οι βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες, «αυτοί οι νέοι κυρίαρχοι»,

¹¹²³ Το Κεφάλαιο, τόμος III, ό.π., σ. 429.

¹¹²⁴ Τόμος I, ό.π., σ. 182.

¹¹²⁵ Ό.π., σ. 182.

¹¹²⁶ Ό.π., σσ. 181, 182.

¹¹²⁷ Β. ό.π., σσ. 739, 740.

εκτόπισαν τόσο τους συντεχνιακούς χειροτέχνες μαστόρους, όσο και τους φεουδάρχες άρχοντες «που κατείχαν τις πηγές του πλούτου». Η αστική ιστοριογραφία εμφανίζει την εξέλιξη αυτή ως αποτέλεσμα «ενός νικηφόρου αγώνα ενάντια στη φεουδαρχική εξουσία και στα εξοργιστικά προνόμιά της, καθώς κι ενάντια στις συντεχνίες και στα δεσμά που είχαν βάλει οι συντεχνίες στην ελεύθερη εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο».¹¹²⁸ Αντίστοιχα, παρουσιάζει την ιστορική μετατροπή των παραγωγών σε μισθωτούς εργάτες ως «απελευθέρωσή τους από τις φεουδαρχικές υποχρεώσεις και από το συντεχνιακό εξαναγκασμό· και για τους αστούς ιστοριογράφους μας υπάρχει μονάχα αυτή η πλευρά», σημειώνει ο Μαρξ.¹¹²⁹

Για τον Μαρξ η αφετηρία του καπιταλιστικού συστήματος ήταν η «υποδούλωση του εργάτη» και η εξέλιξη δεν συνίστατο παρά «σε μια αλλαγή στη μορφή αυτής της υποδούλωσης, στη μετατροπή της φεουδαρχικής εκμετάλλευσης σε κεφαλαιοκρατική».¹¹³⁰ Οι «νεοαπελευθερωμένοι» μισθωτοί εργάτες «γίνονται πωλητές του ίδιου του εαυτού τους μόνο αφού τους έχουν πρώτα ληστέψει όλα τα μέσα τους παραγωγής και τους έχουν αποστερήσει όλες τις εγγυήσεις για την ύπαρξή τους, που τους παραχωρούσαν οι παλιοί φεουδαρχικοί θεσμοί. Και η ιστορία αυτής της απαλλοτριώσής τους είναι γραμμένη στα χρονικά της ανθρωπότητας με γράμματα από αίμα και φωτιά», σημειώνει ο Μαρξ.¹¹³¹

Σε αντίθεση με την αστική ιστοριογραφία, ο Μαρξ επισημαίνει πως «στην πραγματική ιστορία τον πρώτο ρόλο τον παίζουν η κατάκτηση, η υποδούλωση, ο φόνος μετά ληστείας, με δυο λόγια η βία».¹¹³² Στην ιστορία της πρωταρχικής συσσώρευσης άφησαν εποχή οι στιγμές των βίαιων απαλλοτριώσεων του αγροτικού πληθυσμού και της σταδιακής υποταγής του «με τερατώδεις τρομοκρατικούς νόμους, με μαστιγώσεις, με στιγματισμούς και με βασανιστήρια σε μια πειθαρχία τέτοια που απαιτεί το σύστημα της μισθωτής εργασίας».¹¹³³

¹¹²⁸ Ό.π., σ. 740.

¹¹²⁹ Ό.π., σ. 740.

¹¹³⁰ Ό.π.

¹¹³¹ Ό.π.

¹¹³² Ό.π., σ. 739.

¹¹³³ Ό.π., σσ. 761, 762. Αναφορικά με το ζήτημα της πρωταρχικής συσσώρευσης πρβλ. Silvia Federici, *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα: γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*, μετάφραση

Χρειάστηκε για την υποταγή αυτή, η *αιματηρή νομοθεσία* του 15^{ου} αιώνα ενάντια στους απαλλοτριωμένους, χρειάστηκε η «βρώμικη δράση των αρχών και του κράτους, που, αυξάνοντας με αστυνομικά μέσα το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας, αυξάνουν τη συσσώρευση του κεφαλαίου». ¹¹³⁴ Χρειάστηκε, με άλλα λόγια, η άμεση συνδρομή της κρατικής εξουσίας, δηλαδή της «συγκεντρωμένη[ς] και οργανωμένη[ς] βία[ς] της κοινωνίας», προκειμένου να επιταχυνθεί «σαν σε θερμοκήπιο το προτσές της μετατροπής του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής σε κεφαλαιοκρατικό. Η βία», διαβάζουμε στο *Κεφάλαιο*, «είναι η μαμή κάθε παλιάς κοινωνίας που κυοφορεί μια καινούρια. Η ίδια η βία είναι οικονομική δύναμη». ¹¹³⁵

Χρειάστηκαν αιώνες για να συντελεστεί η διαδικασία «χωρισμού των εργατών από τους όρους της εργασίας, για να μετατραπούν στον ένα πόλο τα κοινωνικά μέσα παραγωγής και συντήρησης σε κεφάλαιο και στον αντίπολο η μάζα του λαού σε μισθωτούς εργάτες, σε ελεύθερους «εργαζόμενους φτωχούς» [laboring poor], σ' αυτό το τεχνητό δημιούργημα της νεότερης ιστορίας». ¹¹³⁶ Χρειάστηκαν ταυτόχρονα αιώνες ολόκληροι προκειμένου ο «ελεύθερος» εργάτης «να συγκατατεθεί εθελοντικά, δηλαδή να εξαναγκαστεί κοινωνικά, συνεπεία του αναπτυσσόμενου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, να πουλήσει ολόκληρο τον ενεργό χρόνο της ζωής του στην τιμή των συνηθισμένων ειδών διατροφής του, να πουλήσει ακόμα και την ίδια του την ικανότητα για εργασία, τα πρωτοτόκιά του έναντι πινακίου φακής». ¹¹³⁷ Μόνο στην εξέλιξη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, σημειώνει ο Μαρξ, αναπτύσσεται πλέον

μια εργατική τάξη, που από αγωγή, παράδοση και συνήθεια αναγνωρίζει σαν αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η

Ίρια Γραμμένου, Λία Γυιόκα, Παναγιώτης Μπίκας, Λουκής Χασιώτης, Εκδόσεις των ξένων, Θεσσαλονίκη 2012 και Μώρις Ντομπ, Πωλ Σουήζυ, Ρόντι Χίλτον, Κοατσίρο Τακαχάσι, Κρίστοφερ Χιλ, Ζωρζ Λεφέμπρ, Τζουλιάνο Προκάτσι, Έρικ Χομπσμπάουμ, Τζων Μέρινγκτον, *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, μετάφραση Παύλος Γρεβενίτης, 3η έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα 2010. Βλ. και Massimo De Angelis, «Marx and primitive accumulation: The continuous character of capital's "enclosures"», *The Commoner*, 2001, <http://www.commoner.org.uk/02deangelis.pdf>.

¹¹³⁴ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π., σ. 767.

¹¹³⁵ Ό.π., σ. 776.

¹¹³⁶ Ό.π., σ. 785. «Αν, σύμφωνα με τον Ωζιέ», σημειώνει ο Μαρξ, «το χρήμα «γεννιέται με φυσικές κηλίδες αίματος στο ένα μάγουλο», το κεφάλαιο γεννιέται βουτηγμένο από την κορυφή ως τα νύχια στο αίμα και στη βρωμιά και στάζοντας αίμα απ' όλους τους πόρους». Βλ. ό.π.

¹¹³⁷ Βλ. ό.π., σ. 284. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

οργάνωση του διαμορφωμένου κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής σπάει κάθε αντίσταση, η διαρκής δημιουργία ενός σχετικού υπερπληθυσμού κρατάει σε μια τροχιά, που ανταποκρίνεται στις ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου, το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας, επομένως και το μισθό εργασίας, ο βουβός εξαναγκασμός των οικονομικών σχέσεων επισφραγίζει την κυριαρχία του κεφαλαιοκράτη πάνω στον εργάτη. Είναι αλήθεια πως εξακολουθεί να χρησιμοποιείται εξωοικονομική, άμεση βία, μόνο όμως σαν εξαίρεση. Για τη συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων ο εργάτης μπορεί ν' αφεθεί στην επενέργεια των «φυσικών νόμων της παραγωγής», δηλαδή στην εξάρτησή του από το κεφάλαιο, εξάρτηση που ξεπηδάει από τους ίδιους τους όρους της παραγωγής που την εγγυώνται και τη διαιωνίζουν.¹¹³⁸

7.4 Η ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΣΧΕΣΗ ΣΤΗ ΣΦΑΙΡΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

7.4.1 Η ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΚΑΙ Η ΠΕΙΘΑΡΧΗΣΗ ΤΩΝ CORPORE VILI ΣΤΗΝ ΚΑΝΟΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ

Για τον Μαρξ, η *εκ των ων ουκ άνευ* προϋπόθεση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι η διαρκής αναπαραγωγή ή διαιώνιση του εργάτη. Στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής σχέσης, αφ' ενός ο εργάτης παράγει αδιάκοπα τον αντικειμενικό πλούτο σαν κεφάλαιο, «σαν μια δύναμη ξένη προς αυτόν που τον εξουσιάζει και τον εκμεταλλεύεται», και αφ' ετέρου, ο κεφαλαιοκράτης «παράγει εξίσου ακατάπαυστα την εργατική δύναμη σαν υποκειμενική πηγή πλούτου, χωρισμένη από τα δικά της μέσα αντικειμενοποίησης και πραγματοποίησης, σαν αφηρημένη πηγή που υπάρχει μόνο στο σώμα του εργάτη, με δυο λόγια παράγει τον εργάτη σαν μισθωτό εργάτη».¹¹³⁹ Η κεφαλαιοκρατική παραγωγική διαδικασία, ιδωμένη ως αναπαραγωγική διαδικασία, παράγει κι αναπαράγει ως εκ τούτου την ίδια την κεφαλαιοκρατική

¹¹³⁸ Ό.π., σ. 762.

¹¹³⁹ Ό.π., σ. 591. Βλ. και Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος Ι, μετάφραση Παναγιώτη Μαυρομμάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, σσ. 435-439. Βλ. και Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος ΙΙ, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979, σσ. 379-380, 387, 416, 417.

σχέση.¹¹⁴⁰ Στο *Κεφάλαιο* καταδεικνύεται ο οικονομικός εξαναγκασμός ως ο θεμελιώδης όρος της.¹¹⁴¹

Στο VI ανέκδοτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ αναφέρεται στην *τυπική και πραγματική υπαγωγή* της εργασίας στο κεφάλαιο.¹¹⁴² Η μετατροπή της εργασιακής διαδικασίας (που προϋπήρξε της καπιταλιστικής σχέσης) σε μέσο της διαδικασίας αξιοποίησης, άλλως ειπείν η υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο και η εμφάνιση του καπιταλιστή ως διευθυντή, καθοδηγητή της διαδικασίας, που συνιστά για τον ίδιο διαδικασία εκμετάλλευσης ξένης εργασίας, προσδιορίζεται από τον Μαρξ ως *τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο*.¹¹⁴³ Η απόσπαση υπεραξίας διά της παράτασης του χρόνου εργασίας (απόλυτη υπεραξία) αντιστοιχεί στην τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, ενώ το στοιχείο που διακρίνει την τυπικά υπαγμένη στο κεφάλαιο εργασιακή διαδικασία είναι «η κλίμακα στην οποία ενεργεί, δηλαδή από τη μία πλευρά ο όγκος των προκαταβλημένων μέσων παραγωγής, από την άλλη το πλήθος των εργατών, που διευθύνονται από τον ίδιο employer (εργοδότη)».¹¹⁴⁴

Εδώ ο εξαναγκασμός θεμελιώνεται στη μέθοδο με την οποία αποσπάται η πλεονάζουσα εργασία· είναι «η καθαρή χρηματική σχέση ανάμεσα σ' αυτόν που ιδιοποιείται την πλεονάζουσα εργασία και σ' εκείνον που την παρέχει» και το *συγκεκριμένο περιεχόμενο* της πώλησης που προκαλεί *υποταγή* (Unterordnung): «μόνο σαν κάτοχο όρων εργασίας τοποθετεί εδώ ο αγοραστής τον πωλητή κάτω από την οικονομική του εξάρτηση· καμιά πολιτική και κοινωνικά

¹¹⁴⁰ «Στην πραγματικότητα ο εργάτης ανήκει στο κεφάλαιο προτού πουλήσει τον εαυτό του στον κεφαλαιοκράτη. Την οικονομική του εξάρτηση ταυτόχρονα τη μεσολαβεί και τη συγκαλύπτει η περιοδική ανανέωση της αυτοπώλησής του, η αλλαγή των ατομικών του αφεντικών που τον μισθώνουν και η διακύμανση στην τιμή της εργασίας στην αγορά». *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π., σσ. 598, 599.

¹¹⁴¹ Πρβλ. Pierre Macherey, *Φουκώ & Μαρξ: Το παραγωγικό υποκείμενο*, ό.π., σσ. 21, 22.

¹¹⁴² Πρβλ. Θωμάς Γ. Νουτσόπουλος, *Διαλεκτική και αξίες: προβλήματα ανάλυσης διαλεκτικών εννοιών στο έργο των Hegel και Marx*, ό.π., σ. 274 κ.ε., και Chris Arthur, «Η έννοια της υπαγωγής», μετάφραση Χρήστος Βαλλιάνος, *Θέσεις*, τ. 100, 2007. Βλ. και Κοσμάς Ψυχοπαίδης, ό.π., σ. 188-191.

¹¹⁴³ Βλ. *Αποτελέσματα του άμεσου προτσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, ό.π., σ. 101.

¹¹⁴⁴ Βλ. ό.π., σ. 104, 105.

καθορισμένη σχέση υπέρ- ή υπόταξης (Ueber-und Unterordnung)». ¹¹⁴⁵ Ωστόσο, συμπληρώνει ο Μαρξ, «η ίδια η σχέση παραγωγής δημιουργεί μία νέα σχέση υπέρ- και υπόταξης (που παράγει και πολιτικές κ.λπ. εκφράσεις της ίδιας της δικιάς της υπέρ- και υπόταξης)». ¹¹⁴⁶

Η αντικατάσταση της δουλείας, της δουλοπαροικίας, της υποτέλειας, των πατριαρχικών κ.λπ. μορφών υπόταξης από την καπιταλιστική μορφή υπέρ- και υπόταξης συνιστά μόνο μετατροπή στη *μορφή* της υπόταξης: «Η μορφή γίνεται *πιο ελεύθερη*, γιατί είναι πια μόνο *εμπράγματος* φύσης, τυπικά αυτόβουλη, *καθαρά οικονομική (Verte)*». ¹¹⁴⁷ «Στην πράξη», σημειώνει ο Μαρξ, «η κυριαρχία των καπιταλιστών πάνω στους εργάτες είναι απλά η κυριαρχία των ανεξαρτητοποιημένων, ως προς τον εργάτη, *όρων εργασίας* πάνω σ' αυτόν», όροι στους οποίους συμπεριλαμβάνονται τόσο τα *μέσα παραγωγής* όσο και τα *μέσα συντήρησης* του εργάτη. ¹¹⁴⁸ Όσο πιο ολοκληρωμένοι είναι οι *αντικειμενικοί* (μέσα παραγωγής) και οι *υποκειμενικοί* (μέσα συντήρησης) όροι εργασίας που αντιπαρατίθενται στον εργάτη σαν κεφάλαιο, σαν ξένη ιδιοκτησία, τόσο πιο ολοκληρωμένα πραγματοποιείται η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο ως όρος και προϋπόθεση της πραγματικής υπαγωγής. ¹¹⁴⁹

Στη βάση της τυπικής υπαγωγής αναδεικνύεται τεχνολογικά ένας «*ειδικός τρόπος παραγωγής, που μετατρέπει την πραγματική φύση του προτσές εργασίας και τους πραγματικούς του όρους*» και είναι μόνο αμέσως μετά την εμφάνισή του που συντελείται η *πραγματική υπαγωγή* της εργασίας στο κεφάλαιο. ¹¹⁵⁰ Στην πραγματική υπαγωγή αντιστοιχεί η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας και ταυτόχρονα μία διαρκής επανάσταση στον τρόπο παραγωγής, στην παραγωγικότητα της εργασίας και στη σχέση καπιταλιστή-εργάτη· εμπεδώνεται η «*παραγωγή για την παραγωγή*», η παραγωγή «που δεν δεσμεύεται με προκαθορίζοντες και προκαθοριζόμενους φραγμούς των αναγκών». ¹¹⁵¹

¹¹⁴⁵ Βλ. ό.π., σ. 109. Τον *εξαναγκασμό για πλεονάζουσα εργασία*, σημειώνει ο Μαρξ, «ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής τον μοιράζεται με προηγούμενους τρόπους παραγωγής, τον ασκεί όμως με μια μορφή πιο συμφέρουσα για την παραγωγή», βλ. ό.π., σ. 150.

¹¹⁴⁶ Βλ. ό.π., σ. 111.

¹¹⁴⁷ Βλ. ό.π., σ. 111-114.

¹¹⁴⁸ Βλ. ό.π., σ. 59.

¹¹⁴⁹ Βλ. ό.π., σσ. 109, 110.

¹¹⁵⁰ Βλ. ό.π., σ. 122.

¹¹⁵¹ Βλ. ό.π., σσ. 126, 127.

αναπτύσσονται οι κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας, η εργασία σε μεγαλύτερη κλίμακα και παράλληλα η εφαρμογή της επιστήμης και τεχνολογίας στην άμεση παραγωγή, ενώ ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής διαμορφώνεται ως *sui generis* τρόπος παραγωγής, κατακτώντας σταδιακά κάθε παραγωγική σφαίρα.¹¹⁵² Την άλλη όψη της υποταγής κάθε παραγωγής στην εξουσία του κεφαλαίου, της υπαγωγής όλων των οικονομικών σχέσεων στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής,¹¹⁵³ αποτελεί η υποταγή της κοινωνικής εργασίας στο κεφάλαιο, μια αυξανόμενη μάζα εργατικού πληθυσμού που τίθεται σε κίνηση, διευθύνεται και εξουσιάζεται από το κεφάλαιο.¹¹⁵⁴ Δεν είναι πλέον ο μεμονωμένος εργάτης ο «πραγματικός λειτουργός» της συνολικής παραγωγικής διαδικασίας, αλλά ο «συλλογικός εργάτης», μια «κοινωνικά συνδυασμένη ικανότητα εργασίας».¹¹⁵⁵

Στο μέτρο που η διαιώνιση, η «διαρκής συντήρηση και αναπαραγωγή της εργατικής τάξης παραμένει μόνιμος όρος για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου», η εξουσία του επί των όρων ζωής του ατόμου εκτείνεται μέχρι το σημείο των βιοτικών αναπαραγωγικών λειτουργιών του τις οποίες διαμεσολαβεί και ελέγχει.¹¹⁵⁶ Η τάξη των καπιταλιστών, σημειώνει ο Μαρξ, «είναι πάντα σε θέση να ξαναπουλάει στους εργάτες το δικό τους προϊόν σε τέτοιες τιμές, ώστε να παίρνουν πίσω μονάχα τόσο, όσο είναι απαραίτητο για να μη χωριστεί η ψυχή από το σώμα».¹¹⁵⁷ Έτσι η ίδια η ατομική κατανάλωση του εργάτη λειτουργεί ως «στοιχείο της παραγωγής και αναπαραγωγής του κεφαλαίου», νοούμενη ως «επαναμετατροπή σε επανεκμεταλλεύσιμη από το κεφάλαιο εργατική δύναμη των μέσων συντήρησης, που τα είχε ξοδέψει το κεφάλαιο ανταλλάσσοντάς τα με εργατική δύναμη», ως «παραγωγή και αναπαραγωγή του

¹¹⁵² Βλ. ό.π., σσ. 123, 124.

¹¹⁵³ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος III, ό.π., σσ. 180, 248, 414-416.

¹¹⁵⁴ Βλ. ό.π., σσ. 247, 249, 274, 276, 314, 433, 935, 962.

¹¹⁵⁵ Βλ. *Αποτελέσματα του άμεσου προτού παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, ό.π., σ. 130.

¹¹⁵⁶ *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, ό.π., σσ. 592, 593.

¹¹⁵⁷ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος III, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008, σ. 56. Βλ. και ό.π., σ. 57.

πιο απαραίτητου για τον κεφαλαιοκράτη μέσου παραγωγής – του ίδιου του εργάτη».¹¹⁵⁸

Στο μέτρο αυτό, η εργατική τάξη είναι «από κοινωνική άποψη», ακόμα και έξω από την άμεση παραγωγική διαδικασία «εξίσου εξάρτημα του κεφαλαίου όπως και το νεκρό εργαλείο δουλειάς»: «Ο Ρωμαίος δούλος», σημειώνει ο Μαρξ, «ήταν δεμένος στον ιδιοκτήτη του με αλυσίδες, ο μισθωτός εργάτης είναι δεμένος στο δικό του ιδιοκτήτη με αόρατα νήματα. Η επίφαση της ανεξαρτησίας του διατηρείται χάρη στο γεγονός ότι αλλάζουν διαρκώς τα ατομικά αφεντικά που τον μισθώνουν και ότι υπάρχει το *fictio juris* [πλάσμα δικαίου] του συμβολαίου».¹¹⁵⁹ Η αγορά και πώληση της εργατικής δύναμης, ως απλή χρηματική σχέση, συγκαλύπτει την πραγματική συναλλαγή και μόνο διευθετεί, σημειώνει ο Μαρξ, «τη μονιμότητα της ειδικής σχέσης εξάρτησης», της αέναης εξάρτησης της εργασίας από το κεφάλαιο, αποδίδοντάς της «την απατηλή εικόνα μιας συναλλαγής, ενός συμβολαίου μεταξύ κατόχων εμπορευμάτων εξισωμένων στα δικαιώματά τους και ελεύθερα αντιπαρατασσόμενων. Αυτή η αρχική σχέση εμφανίζεται τώρα η ίδια σαν ενυπάρχουσα στιγμή της κυριαρχίας της αντικειμενοποιημένης εργασίας πάνω στη ζωντανή, που εγκαθιδρύεται με την καπιταλιστική παραγωγή».¹¹⁶⁰

Η ανάλυση της *αξιοποιητικής διαδικασίας* και των νόμων της κεφαλαιοκρατικής *συσσώρευσης* επιτρέπει στον Μαρξ την κατανόηση της θεμελίωσης της κεφαλαιοκρατικής σχέσης όχι απλά ως ιδιοκτησία επί της εργατικής δύναμης, αλλά επιπρόσθετα ως «ιδιοκτησίας σε παρωχημένη απλήρωτη εργασία». Η τελευταία εμφανίζεται ως ο μοναδικός όρος για την

¹¹⁵⁸ Το Κεφάλαιο, τόμος Ι, ό.π., σ. 592. Βλ. και Αποτελέσματα του άμεσου προτσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο], ό.π., σσ. 51, 52. Βλ. και Καρλ Μαρξ, Το Κεφάλαιο, τόμος ΙΙ, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979, σ. 517.

¹¹⁵⁹ Το Κεφάλαιο, τόμος Ι, ό.π., σσ. 593, 594. Παρακάτω διαβάζουμε: «Παλιότερα το κεφάλαιο, όταν του φαινόταν απαραίτητο, χρησιμοποιούσε τον αναγκαστικό νόμο για ν' ασκήσει το δικαίωμά του ιδιοκτησίας πάνω στον ελεύθερο εργάτη. Έτσι λ.χ. ως το 1815 απαγορευόταν με βαριές ποινές η μετανάστευση εργατών μηχανουργών από την Αγγλία», βλ. ό.π., σ. 594. Αναφερόμενος δε σε μια επιστολή του Ε. Πότερ, προέδρου του εμπορικού επιμελητηρίου του Μάντσεστερ, η οποία χαρακτηρίστηκε ως «μανιφέστο των εργοστασιαρχών», ο Μαρξ αναπαράγει στη συνέχεια τα σημεία της εκείνα στα οποία κηρύσσεται σύμφωνα με τον ίδιο «ανυπόκριτα ο τίτλος ιδιοκτησίας του κεφαλαίου πάνω στην εργατική δύναμη», βλ. ό.π., σ. 594 κ.ε. Βλ. επίσης την αναφορά στις μυστικές συνεννοήσεις αγγλικής κυβέρνησης και εργοστασιαρχών σχετικά με την αναχαίτιση της μετανάστευσης των εργατών κατά τη διάρκεια της κρίσης του βαμβακιού (1861-1865), βλ. τόμος ΙΙΙ, ό.π., σ. 169.

¹¹⁶⁰ Βλ. Αποτελέσματα του άμεσου προτσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο], ό.π., σ. 161.

ιδιοποίηση ζωντανής απλήρωτης εργασίας σε διαρκώς αυξανόμενη έκταση.¹¹⁶¹ Η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, σημειώνει ο Μαρξ, ταυτόχρονα «με την αύξηση της μάζας του εκμεταλλεόμενου ανθρώπινου υλικού [...] επεκτείνει και την άμεση και έμμεση κυριαρχία του κεφαλαιοκράτη».¹¹⁶² Η κεφαλαιοκρατική κυριαρχία και η σχέση εξάρτησης κι εκμετάλλευσης της εργασίας, δεν τίθενται υπό αίρεση, ακόμα και στις περιόδους άνθισης του οικονομικού κύκλου.¹¹⁶³ Ο νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης εκφράζει εξάλλου «στην πραγματικότητα μόνο ότι η φύση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης αποκλείει κάθε ελάττωση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας ή κάθε αύξηση της τιμής της εργασίας, που θα μπορούσε να απειλήσει σοβαρά τη διαρκή αναπαραγωγή της σχέσης του κεφαλαίου και την αναπαραγωγή της σε διαρκώς διευρυνόμενη κλίμακα».¹¹⁶⁴

Άμεσο αποτέλεσμα της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης είναι η παραγωγή ενός διαρκώς διαθέσιμου για τις ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου υπεράριθμου εργατικού πληθυσμού και η διαχείρισή του.¹¹⁶⁵ Πρόκειται για έναν ιστορικά συγκεκριμένο νόμο κίνησης του πληθυσμού, ο οποίος αντιστοιχεί στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.¹¹⁶⁶ Ο εργασιακός υπερπληθυσμός

¹¹⁶¹ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π., σ. 604.

¹¹⁶² *Ο.π.*, σ. 613.

¹¹⁶³ Διαβάζουμε σχετικά: «Όπως όμως τα καλύτερα ρούχα, η καλύτερη τροφή και μεταχείριση, και ένα κάπως μεγαλύτερο *reculium* [περιουσία, που ανήκει στο δούλο] δεν καταργούν καθόλου τη σχέση εξάρτησης και την εκμετάλλευση του δούλου, έτσι δεν καταργούν και τη σχέση εξάρτησης και την εκμετάλλευση του μισθωτού εργάτη. Η αύξηση της τιμής της εργασίας εξαιτίας της συσσώρευσης του κεφαλαίου σημαίνει στην πραγματικότητα μόνο πως το μέγεθος και το βάρος της χρυσής αλυσίδας, που ο ίδιος ο μισθωτός εργάτης έχει κιάλας σφυρηλατήσει για τον εαυτό του, επιτρέπουν ένα χαλαρότερο σφίξιμό της». *Ο.π.*, σ. 640.

¹¹⁶⁴ *Ο.π.*, σ. 643.

¹¹⁶⁵ Βλ. και *Το Κεφάλαιο*, τόμος ΙΙΙ, ό.π., σσ. 280-282 και 298. Η αυξημένη αναλογία του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού προς τον «εν ενεργεία εργατικό στρατό» καταδεικνύει τη μαζικότητα του σταθεροποιημένου υπερπληθυσμού. Ο Μαρξ επισημαίνοντας ως τον *απόλυτο, γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης* το γεγονός πως «όσο πιο μεγάλο είναι το εξαθλιωμένο στρώμα της εργατικής τάξης και ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός, τόσο πιο μεγάλος είναι ο επίσημος παουπερισμός», συμπεραίνει πως «η συσσώρευση πλούτου στον ένα πόλο είναι ταυτόχρονα συσσώρευση αθλιότητας, βασάνου εργασίας, σκλαβιάς, αμάθειας, αποκτήνωσης και ηθικής κατάπτωσης στον αντίπολο, δηλαδή στην πλευρά της τάξης που παράγει με τη μορφή του κεφαλαίου το δικό της προϊόν». Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π., σ. 667-669. Εδώ όμως εντοπίζεται η χειραφετητική δυνατότητα, στο μέτρο που παράλληλη με την πορεία της συσσώρευσης του κεφαλαίου και των βασάνων που αντιστοιχούν στην εργατική τάξη, αναπτύσσεται η πάλη των τάξεων, «επομένως και η αυτεπίγνωση των εργατών». Βλ. *ό.π.*, σ. 667.

¹¹⁶⁶ Και κάθε «ιδιαίτερος ιστορικός τρόπος παραγωγής έχει τους δικούς ιδιαίτερους νόμους κίνησης του πληθυσμού που έχουν ιστορική ισχύ», σημειώνει ο Μαρξ. Βλ. *ό.π.*, σσ. 654, 655.

καθίσταται μοχλός της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και όρος ύπαρξης του κεφαλαίου· «αποτελεί ένα διαθέσιμο βιομηχανικό εφεδρικό στρατό, που ανήκει στο κεφάλαιο τόσο απόλυτα, σα να τον είχε φτιάξει με δικά του έξοδα. Δημιουργεί για τις εναλλασσόμενες ανάγκες αξιοποίησής του το πάντα έτοιμο εκμεταλλεύσιμο ανθρώπινο υλικό, ανεξάρτητα από τα όρια της πραγματικής αύξησης του πληθυσμού», σημειώνει ο Μαρξ.¹¹⁶⁷ Το κεφάλαιο αναπτύσσει, με άλλα λόγια, κανόνες διαχείρισης του βιομηχανικού εφεδρικού υπερπληθυσμού που προκύπτει καθώς ο οικονομικός του κύκλος διέρχεται μέσα από τις φάσεις της μέσης ζωογόνησης, παραγωγής με μεγάλη ένταση, κρίσης και στασιμότητας κι ο Μαρξ καταδεικνύει τη διαλεκτική σχέση των δύο αυτών κινήσεων: ο οικονομικός κύκλος «στηρίζεται στο διαρκή σχηματισμό, στη μεγαλύτερη ή μικρότερη απορρόφησή του και στο μεγαλύτερο ή μικρότερο ξανασχηματισμό» του υπερπληθυσμού, ενώ «με τη σειρά τους οι εναλλαγές του βιομηχανικού κύκλου αυξάνουν τον υπερπληθυσμό και γίνονται ένας από τους πιο δραστικούς παράγοντες αναπαραγωγής του».¹¹⁶⁸ Καθίσταται έτσι νόμος του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής να ρίχνονται «ξαφνικά και χωρίς περιορισμό της παραγωγής σε άλλες σφαίρες μεγάλες μάζες ανθρώπων. Ο υπερπληθυσμός προσφέρει αυτές τις μάζες».¹¹⁶⁹ Η επενέργεια των νόμων ελέγχου του υπερπληθυσμού εκτείνεται όμως και εντός της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας: «Η υπερβολική εργασία του απασχολούμενου μέρους της εργατικής τάξης πληθαίνει τις γραμμές της εφεδρείας της, ενώ αντίθετα η αυξημένη πίεση, που η εφεδρεία ασκεί με το συναγωνισμό της στους απασχολούμενους εργάτες, τους υποχρεώνει να εργάζονται υπερβολικά και να υποτάσσονται στις προσταγές του κεφαλαιοκράτη».¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁷ Ό.π., σ. 655. Θα μπορούσαμε στο σημείο αυτό να αναστοχαστούμε, όπως το θέτει ο Macherey, «τη νέα πολιτική των «πληθυσμών» στην οποία αναφέρεται ο Φουκώ, μια πολιτική που είναι συγχρόνως και αδιαχώριστα οικονομία, στον βαθμό που τα νέα διακυβεύματα εξουσίας απ' όπου απορρέουν οι νέες μορφές καθυπόταξης ορίζονται σε τελική ανάλυση στο επίπεδο της οικονομίας», βλ. Pierre Macherey, *ό.π.*, σ. 68.

¹¹⁶⁸ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, *ό.π.*, σ. 655. Βλ. και Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος II, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982, σσ. 556, 557

¹¹⁶⁹ *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, *ό.π.*, σ. 655.

¹¹⁷⁰ Ό.π., σ. 659. Βλ. και *Αποτελέσματα του άμεσου προτσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, *ό.π.*, σσ. 158, 159.

Με την ιστορική εμπέδωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, το κεφάλαιο εξελίσσεται, σημειώνει ο Μαρξ, σε μια «αναγκαστική σχέση, που υποχρεώνει την εργατική τάξη να εκτελεί περισσότερη εργασία απ' όση απαιτεί ο στενός κύκλος των δικών της αναγκών ζωής», ξεπερνώντας «σε ενεργητικότητα, απληστία και αποτελεσματικότητα όλα τα προηγούμενα συστήματα παραγωγής που βασίζονταν σε άμεση αναγκαστική εργασία».¹¹⁷¹ Η *αξιοποιητική διαδικασία* επιβάλλει τον έλεγχο του κεφαλαιοκράτη επί των όρων της παραγωγικής διαδικασίας, επιβάλλει την εξέλιξη του κεφαλαίου «σε αφεντικό που έχει το πρόσταγμα πάνω στην εργασία, δηλαδή στην εργατική δύναμη που δρα ή στον ίδιο τον εργάτη. Το προσωποποιημένο κεφάλαιο, ο κεφαλαιοκράτης, φροντίζει ο εργάτης να εκτελεί την εργασία του κανονικά και με το βαθμό εντατικότητας που αρμόζει».¹¹⁷² Κι αυτό επιτυγχάνεται με μια σειρά όρων που βρίσκονται εγγεγραμμένοι στην ίδια την παραγωγική διαδικασία.

Στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής «παγιώνεται το στοιχείο του ειδικού κοινωνικού προορισμού του κεφαλαίου, δηλαδή η ιδιοκτησία στο κεφάλαιο, που έχει την ιδιότητα να εξουσιάζει την εργασία άλλων».¹¹⁷³ Η πρακτική διάσταση αυτής της εξουσίας συμπυκνώνεται στη λειτουργία της *εποπτείας* και της *διεύθυνσης*. Η εργασία της διεύθυνσης παρουσιάζεται, σύμφωνα με τον Μαρξ, κατ' ανάγκην σε κάθε συνεργατικά οργανωμένη παραγωγική διαδικασία και είναι διφυής: αφ' ενός αντικατοπτρίζει τη συνοχή της παραγωγικής διαδικασίας στην έκφραση μιας διευθύνουσας θέλησης, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τον διευθυντή μιας ορχήστρας· αφ' ετέρου, αναδύεται σε κάθε τρόπο παραγωγής που θεμελιώνεται στην αντίθεση ανάμεσα στον άμεσο παραγωγό και τον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής.¹¹⁷⁴ Για τον Μαρξ, ο ρόλος της εποπτείας είναι ανάλογος με το βαθμό της εν λόγω αντίθεσης και ως εκ τούτου κορυφώνεται στο δουλοκτητικό σύστημα, ενώ, στο μέτρο που

¹¹⁷¹ Το Κεφάλαιο, τόμος Ι, ό.π., σ. 324. Πρβλ. Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Λόγος κι επανάσταση: ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, ό.π., σ. 267, όπου επισημαίνεται πως «η μαρξική ανάλυση της εργασίας υπό τον καπιταλισμό προχωρεί πολύ βαθιά, πηγαίνοντας πέρα από τη δομή των οικονομικών σχέσεων στο πραγματικό ανθρώπινο περιεχόμενο».

¹¹⁷² Το Κεφάλαιο, τόμος Ι, ό.π.

¹¹⁷³ Βλ. Το Κεφάλαιο, τόμος ΙΙΙ, ό.π., σ. 482.

¹¹⁷⁴ Βλ. ό.π., σσ. 484, 485. Πρβλ. Macherey, ό.π., σσ. 72-75 και Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία...*, ό.π., σσ. 200, 201.

η κεφαλαιοκρατική παραγωγική διαδικασία είναι ταυτόχρονα διαδικασία κατανάλωσης της εργατικής δύναμης, η εποπτεία εμφανίζεται κι εδώ ως αναγκαία.¹¹⁷⁵

Ο Μαρξ προβαίνει συχνά σε σύγκριση της δουλείας και της μισθωτής εργασίας, ανιχνεύοντας στοιχεία της δουλοκτητικής εργασιακής σχέσης στη σχέση εργασίας-κεφαλαίου, στοιχεία που δεν αφορούν στη μορφή αλλά στο περιεχόμενό τους κι εντοπίζονται στον πυρήνα της παραγωγικής σχέσης. Ενώ ο δούλος ωθείται από φόβο, στο μέτρο που η ύπαρξή του δεν του ανήκει, ο μισθωτός εργάτης ωθείται από τις ανάγκες του. Η συνέχεια της σχέσης δούλου και δουλοκτήτη διατηρείται μέσα από την άμεση πίεση: ο «σφετερισμός [σε είδος] ξένης εργατικής δύναμης» γίνεται όχι μέσω της κυκλοφορίας, αλλά «με τη χρησιμοποίηση άμεσου σωματικού εξαναγκασμού».¹¹⁷⁶ Αντίθετα ο ελεύθερος εργάτης πρέπει να διατηρήσει ο ίδιος την εργασιακή σχέση, στο μέτρο που η ύπαρξη του ίδιου και της εργατικής οικογένειας εξαρτάται από τη διαρκή ανανέωση της πώλησης της εργατικής του δύναμης.¹¹⁷⁷ Ο δούλος ανήκει σε ένα συγκεκριμένο αφεντικό, ο μισθωτός εργάτης «έχει στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης σφαίρας την επιλογή σε ποιον θέλει να πουληθεί και μπορεί να αλλάξει τον master του»· είναι δε σε σχέση με τον δούλο «ικανό[ς] για μια τελείως διαφορετική ιστορική δράση».¹¹⁷⁸

Παραφράζοντας από τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη, ο Μαρξ σημειώνει πως «το αφεντικό – ο κεφαλαιοκράτης – αποδειχνει έμπρακτα ότι είναι αφεντικό όχι με την απόκτηση δούλων – όχι με την ιδιοκτησία κεφαλαίου, που δίνει τη δυνατότητα να αγοράζει εργασία – αλλά με τη χρησιμοποίηση εργατών – σήμερα μισθωτών εργατών στην παραγωγική διαδικασία».¹¹⁷⁹ Ο διφυής χαρακτήρας της εποπτικής εργασίας αποτυπώνεται στους αρχαίους συγγραφείς, για τους οποίους βεβαίως η δουλεία συνιστά φυσικό όρο της κοινωνικής

¹¹⁷⁵ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος III, ό.π., σσ. 484, 485. «Ότι «η ψυχή του βιομηχανικού μας συστήματος» δεν είναι οι βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες, αλλά οι managers της βιομηχανίας, το σημείωσε ήδη ο Γιουρ», επισημαίνει ο Μαρξ. Βλ. ό.π., σ. 488.

¹¹⁷⁶ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος II, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979, σ. 479.

¹¹⁷⁷ Βλ. *Αποτελέσματα του άμεσου προτσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, ό.π., σσ. 117-119. Βλ. και ό.π., σσ. 113, 114.

¹¹⁷⁸ Βλ. ό.π., σσ. 120, 121.

¹¹⁷⁹ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος III, ό.π., σ. 486. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

αναπαραγωγικής τους οργάνωσης.¹¹⁸⁰ Στους δε απολογητές της σύγχρονης δουλείας, η εποπτική εργασία χρησιμεύει ως άλλοθι για την υπεράσπισή της. Κατ' αναλογία, σημειώνει ο Μαρξ, οι αστοί οικονομολόγοι επικαλούνται την εποπτική εργασία ως αιτιολογική βάση για την υπεράσπιση του συστήματος της μισθωτής εργασίας.¹¹⁸¹ Η λειτουργία της διεύθυνσης και εποπτείας, η οποία «πηγάζει από την υποδούλωση του άμεσου παραγωγού», χρησιμοποιήθηκε συχνά ως αιτιολόγηση αυτής της ίδιας της σχέσης.¹¹⁸² Η εξουσία [Autorität] ωστόσο «την οποία αποκτάει ο κεφαλαιοκράτης σαν προσωποποίηση του κεφαλαίου στην άμεση παραγωγική διαδικασία, η κοινωνική λειτουργία που εκπληρώνει σαν διευθυντής και κυρίαρχος της παραγωγής», διαφέρει στην ουσία της από την εξουσία του δουλοκτήτη ή φεουδάρχη κ.λπ.¹¹⁸³

Στη βάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, αντιπαρατίθεται στη μάζα των άμεσων παραγωγών ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής τους με τη *μορφή* όμως μιας *αυστηρά ρυθμίζουσας εξουσίας* και ενός διαρθρωμένου *σαν τέλεια ιεραρχία* κοινωνικού μηχανισμού της εργασιακής διαδικασίας. Την εξουσία αυτή απολαμβάνουν οι φορείς της «μόνο σαν προσωποποίηση των όρων εργασίας απέναντι στην εργασία, και όχι όπως γινόταν σε προγενέστερες μορφές παραγωγής, σαν πολιτικοί ή θεοκρατικοί άρχοντες».¹¹⁸⁴ Την ίδια στιγμή, μεταξύ των φορέων αυτής της εξουσίας, των ίδιων των κεφαλαιοκρατών «επικρατεί η πιο πλήρης αναρχία, στα πλαίσια της οποίας η κοινωνική συνάρτηση της παραγωγής επιβάλλεται στην ατομική αυθαιρεσία σαν πανίσχυρος φυσικός νόμος».¹¹⁸⁵

Οι επιταγές του ανταγωνισμού για κανονικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, όρο της οποίας συνιστά η οικονομία των μέσων παραγωγής,

¹¹⁸⁰ Σημειώνει σχετικά ο Μαρξ: «Ο Αριστοτέλης λέει ορθά κοφτά ότι, όπως στον πολιτικό, έτσι και στον οικονομικό τομέα η κυριαρχία αναθέτει στους κυρίαρχους τις λειτουργίες του άρχειν. Στον οικονομικό τομέα αυτό θα πει ότι πρέπει να ξέρουν να καταναλώνουν την εργατική δύναμη. Και ο Αριστοτέλης προσθέτει ότι δεν πρέπει να υπερβάλλεται η σημασία της εποπτικής εργασίας, γι' αυτό, το αφεντικό, μόλις αποκτήσει αρκετή περιουσία, αναθέτει σε έναν επόπτη την «τιμή» αυτής της ταλαιπωρίας». Βλ. *ό.π.*, σ. 486.

¹¹⁸¹ Βλ. *ό.π.*, σσ. 484, 485. Βλ. και Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος Ι, μετάφραση Παναγιώτη Μαυρομμάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, σσ. 237, 238, 425, 426.

¹¹⁸² Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος ΙΙΙ, *ό.π.*, σσ. 486-488.

¹¹⁸³ Βλ. *ό.π.*, σ. 1081. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹¹⁸⁴ Βλ. *ό.π.*, σσ. 1081, 1082.

¹¹⁸⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 1082.

τίθενται στην αλληλεξάρτησή τους «εν μέρει από την εκγύμναση και τη διαπαιδαγώγηση των εργατών, εν μέρει από την πειθαρχία, που επιβάλλει ο κεφαλαιοκράτης στους συνδυασμένους εργάτες».¹¹⁸⁶ Η εργασία «πρέπει να εκτελείται με τάξη, με σκοπιμότητα, η μετατροπή των μέσων παραγωγής σε προϊόντα πρέπει να εξελίσσεται πρόσφορα και η αξία χρήσης, που μελετιέται σαν σκοπός, να συνάγεται πραγματικά σαν αποτέλεσμα με επιτυχημένη μορφή»· η παραγωγική διαδικασία πρέπει να μην διαταράσσεται, να μην διακόπτεται και να καταλήγει σε προϊόν μέσα σε προκαθορισμένα χρονικά όρια.¹¹⁸⁷ Η οικονομική, δηλαδή η ορθολογική και φειδωλή χρησιμοποίηση των μέσων παραγωγής εμφανίζεται ως ενυπάρχουσα στο κεφάλαιο ιδιότητα η οποία αντιπαρατίθεται στην αδιαφορία και απάθεια του εργάτη ως προς τη διαχείριση των μέσων παραγωγής του κεφαλαίου. Ωστόσο, αφ' ενός, η αποξένωση του εργάτη από τους παραγωγικούς όρους ενέχει την αδιαφορία ως προς την οικονομική διαχείρισή τους στην οποία εξαναγκάζεται,¹¹⁸⁸ κι αφ' ετέρου, στους όρους οικονομίας δεν βρίσκεται εγγεγραμμένη η οικονομία της εργατικής δύναμης: «Παρ' όλη τη σφιχτοχεριά της, γενικά η κεφαλαιοκρατική παραγωγή είναι πέρα για πέρα σπάταλη όσον αφορά το ανθρώπινο υλικό», σημειώνει ο Μαρξ.¹¹⁸⁹ Η ορθολογικότητα ως εκ τούτου του κεφαλαίου αποκαλύπτεται ως μερική, ως κατ' επίφαση ορθολογικότητα.

Ο αντιφατικός κι ανταγωνιστικός χαρακτήρας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής επιτάσσει την ενσωμάτωση στους παραγωγικούς όρους της οικονομίας χρησιμοποίησης του σταθερού κεφαλαίου, δηλαδή στα μέσα για την αύξηση του ποσοστού κέρδους, την «κατασπατάληση της ζωής και της υγείας του εργάτη, τη συμπίεση των όρων ύπαρξής του».¹¹⁹⁰ Στις μεθόδους επιτάχυνσης της αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου, της παραγωγής υπεραξίας συγκαταλέγεται ως εκ τούτου «η εξαντλητική εργασία, η μετατροπή του εργάτη

¹¹⁸⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 112.

¹¹⁸⁷ Βλ. *Αποτελέσματα του άμεσου προτσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, *ό.π.*, σ. 54. Βλ. και *ό.π.*, σσ. 88, 89.

¹¹⁸⁸ Εντελώς διαφορετικά έχουν τα πράγματα «σε ένα κοινωνικό καθεστώς, στο οποίο οι εργάτες εργάζονται για δικό τους λογαριασμό, όπως και τώρα ήδη γίνεται σχεδόν περιττή εκεί που πληρώνονται με το κομμάτι» ή «στα εργοστάσια που ανήκουν στους ίδιους τους εργάτες, λ.χ. στο Ροτσντάϊλ», σημειώνει ο Μαρξ. Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος III, *ό.π.*, σσ. 112, 114.

¹¹⁸⁹ Βλ. *ό.π.*, σσ. 116, 118.

¹¹⁹⁰ Βλ. *ό.π.*, σ. 115.

σε υποζύγιο». ¹¹⁹¹ Ο κεφαλαιοκρατικός ορθολογισμός της «οικονομίας σε κτίρια» αποκαλύπτεται ως «υπερπλήρωση στενών και ανθυγιεινών χώρων με εργάτες», ως «στρίμωγμα επικίνδυνων μηχανών στον ίδιο χώρο» και ως «παραμέληση των προστατευτικών μέσων για την αποτροπή του κινδύνου ατυχημάτων, ως την παράλειψη προφυλακτικών μέτρων σε παραγωγικές διαδικασίες, που από τη φύση τους είναι ανθυγιεινές ή που συνδέονται με κίνδυνο, όπως στα ορυχεία κ.λπ.». ¹¹⁹² Αποκαλύπτεται ως «αιτία κατασπατάλησης της ζωής και της υγείας των εργατών, εφόσον δεν αντισταθμίζεται με τη συντόμευση του χρόνου εργασίας και με μέτρα προφύλαξης». ¹¹⁹³ Ο Μαρξ παραπέμπει σε εκθέσεις επιθεωρητών εργασίας, καθώς και στον ιστορικό ρόλο της νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας υπέρ του κεφαλαίου και εις βάρος των όρων ζωής και υγείας των εργατών. ¹¹⁹⁴

Μέσα από εκτενείς αναφορές στις εκθέσεις των Άγγλων εργοστασιακών επιθεωρητών, ο Μαρξ προβαίνει στην παράθεση μιας σειράς ιστορικά τεκμηριωμένων παραδειγμάτων στα οποία αποτυπώνεται η ιστορία των σχέσεων κεφαλαίου-εργασίας στον χώρο και χρόνο της καπιταλιστικής παραγωγής. ¹¹⁹⁵ Παράλληλα με την ιστορία της επαναστατικοποίησης των μέσων παραγωγής, παρουσιάζεται στο *Κεφάλαιο* η ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών μεθόδων για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, των μεθόδων για την ολοένα μεγαλύτερη απόσπαση υπεραξίας, και καταδεικνύεται η βιοπολιτική λειτουργία του κεφαλαίου, η εξουσία του επί των συνθηκών ζωής και θανάτου των εργοστασιακών εργατών. Καταδεικνύεται, άλλως ειπείν, πως στον καπιταλισμό η επαναστατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας συντελείται πάντα εις βάρος των εργατών: «Ήταν καθαυτό *experimenta in corpora vili* [πειράματα σε ζωντανό σώμα χωρίς αξία], σαν τα πειράματα που κάνουν οι

¹¹⁹¹ Βλ. ό.π., σ. 116.

¹¹⁹² Βλ. ό.π. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹¹⁹³ Βλ. ό.π., σ. 122.

¹¹⁹⁴ Βλ. ό.π., σσ. 117-127.

¹¹⁹⁵ Βλ. κυρίως το 8^ο κεφάλαιο («Η εργάσιμη ημέρα»), το 13^ο κεφάλαιο («Οι μηχανές και η μεγάλη βιομηχανία») και το 23^ο κεφάλαιο («Γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης») του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

ανατόμοι με βατράχους», σημειώνει αναφορικά με τις επιπτώσεις της εισαγωγής των αυτόματων μηχανών στη σύγχρονη βιομηχανία.¹¹⁹⁶

Οι εν λόγω όροι, εγγενείς στην ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αναπτύσσονται παράλληλα με τη *συνεργασία* και την υποταγή της στην αξιοποιητική διαδικασία διά της κανονικοποίησης που επιβάλλει η οργάνωση του χρόνου (κανονικοποίηση της παραγωγικότητας της εργασίας) και του χώρου (αυτόματο μηχανικό σύστημα). Στη σύγχρονη βιομηχανία επέρχεται μία ποιοτική αλλαγή της παραγωγικής διαδικασίας: δεν καταναλώνει πια ο εργάτης τα μέσα παραγωγής, αλλά τα μέσα παραγωγής καταναλώνουν τον εργάτη σαν τροφή για τη δική τους βιοτική λειτουργία. Ενταγμένα στην αξιοποιητική διαδικασία του κεφαλαίου, καθορίζουν την εργασιακή διαδικασία και μετατρέπονται «σε τίτλο δικαίου και τίτλο εξαναγκασμού πάνω σε ξένη εργασία και υπερεργασία»¹¹⁹⁷ σε «μέσα διεύθυνσης και εκμετάλλευσης της ζωντανής εργασίας».¹¹⁹⁸ Δεν εμφανίζονται τα *μέσα παραγωγής*, οι *εμπράγματοι όροι εργασίας* ως υποταγμένοι στον εργάτη, αλλά ο εργάτης υποταγμένος σε εκείνα· «Ήδη αυτή η σχέση στην απλότητά της σημαίνει την προσωποποίηση των πραγμάτων και την πραγματοποίηση των προσώπων», σημειώνει ο Μαρξ.¹¹⁹⁹ Στον πυρήνα της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής βρίσκονται ωστόσο εγγεγραμμένοι οι όροι του μετά-καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τους οποίους ο Μαρξ εντοπίζει στην κοινωνικοποίηση της παραγωγής και του ατόμου, όπως εμφανίζονται στους εργατικούς συνεταιρισμούς, αλλά και στην ολοκληρωμένη μορφή των κεφαλαιοκρατικών συνενώσεων στις μετοχικές εταιρίες, όπου συντελείται, σύμφωνα με τον Μαρξ, η υπέρβαση της έννοιας της ατομικής ιδιοκτησίας. Η *ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας* προϋποτίθεται ως *εκ των ων ουκ άνευ* όρος, για την κατάκτησή του.¹²⁰⁰

¹¹⁹⁶ Το Κεφάλαιο, τόμος Ι, ό.π., σ. 474.

¹¹⁹⁷ Η μέγιστη δυνατή αξιοποίησή τους ως προϋπόθεση για την μέγιστη δυνατή αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου, δίνει, για παράδειγμα, στον κεφαλαιοκράτη το δικαίωμα να «απαιτεί τη νυχτερινή εργασία» των εργατικών δυνάμεων. Βλ. ό.π., σσ. 324,325.

¹¹⁹⁸ Βλ. Αποτελέσματα του άμεσου προτοσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο], ό.π., Αθήνα, σ. 58.

¹¹⁹⁹ Βλ. ό.π., σ. 150.

¹²⁰⁰ Βλ. Το Κεφάλαιο, τόμος ΙΙΙ, ό.π., σσ. 1007, 1008.

7.4.2 Η ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ο Μαρξ ονομάζει *συνεργασία* [Koooperation] τη «μορφή της εργασίας όπου πολλά άτομα εργάζονται σχεδιασμένα το ένα δίπλα στο άλλο και το ένα μαζί με το άλλο στο ίδιο προτσές παραγωγής ή σε διάφορα, συναφή όμως προτσές παραγωγής» και η οποία εμφανίζεται και αναπτύσσεται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.¹²⁰¹ Η κεφαλαιοκρατική συνεργασία, δηλαδή η δράση ενός αριθμού εργατικών δυνάμεων στον ίδιο χώρο και χρόνο για την παραγωγή ενός κοινού προϊόντος υπό τις διαταγές του ίδιου κεφαλαιοκράτη, αποτελεί για τον Μαρξ, «ιστορικά και εννοιακά το σημείο αφετηρίας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής».¹²⁰² Εξάλλου, μόνο στο μέτρο που χρησιμοποιεί ταυτόχρονα έναν ικανό αριθμό εργατικών δυνάμεων κι άρα θέτει σε κίνηση *κοινωνική μέση εργασία*, μόνο τότε πραγματοποιείται για τον κεφαλαιοκράτη ο νόμος της αξιοποίησης.¹²⁰³

Η συνεργασία κατανοείται καταρχήν ως η θετική ενότητα ή η κοινωνική συνεύρεση των ατομικών παραγωγών τους οποίους φέρνει στον ίδιο χώρο ο αναπτυγμένος καταμερισμός της εργασίας. Ο θετικός πυρήνας της ακυρώνεται ωστόσο στο μέτρο που υπάγεται στην κεφαλαιοκρατική σχέση. Η υπέρβαση της καπιταλιστικής μορφής της τίθεται ως όρος του ελεύθερου και συνειδητά οργανωμένου κοινωνικού συνεταιρισμού των παραγωγών, που αντιστοιχεί σε ένα μετά-καπιταλιστικό ιστορικό στάδιο.¹²⁰⁴ Στον ίδιο τον πυρήνα της συνεργασίας βρίσκονται εγγεγραμμένοι οι όροι της μετα-καπιταλιστικής μορφής της.¹²⁰⁵ Με τη συνεργασία αναπτύσσεται η κοινωνικοποίηση του ατόμου και αυξάνει η παραγωγικότητα της εργασίας, στο μέτρο που δεν ανεβαίνει απλώς η

¹²⁰¹ *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π., σ. 340.

¹²⁰² Βλ. ό.π., σ. 337.

¹²⁰³ Βλ. ό.π., σ. 339. Η κλίμακα της κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας εξαρτάται καταρχάς από το μέγεθος του κεφαλαίου που μπορεί να δαπανήσει ο κάθε κεφαλαιοκράτης για την αγορά εργατικών δυνάμεων, αλλά και μέσων παραγωγής. Έτσι, η συγκέντρωση μεγάλων μαζών μέσων παραγωγής αποτελεί υλικό όρο για τη συνεργασία μισθωτών εργατών και η έκταση της συνεργασίας τους (ή η κλίμακα της παραγωγής) εξαρτάται από την έκταση αυτής της συγκέντρωσης. Βλ. ό.π., σ. 345.

¹²⁰⁴ Πρβλ. Manolis Angelidis, ό.π., σσ. 129-131, 133, όπου θεματοποιείται το ζήτημα της συνεργασίας ως αξιολογικού ιδεώδους, η πραγματοποίηση του οποίου παρεμποδίζεται από τις χωριστικές προϋποθέσεις που κυριαρχούν στην αστική κοινωνία.

¹²⁰⁵ Βλ. Μανόλης Αγγελίδης, *Δικαιώματα και κανόνες στην πολιτική*, ό.π., σσ. 190-192, 194, 195.

παραγωγική δύναμη της εργασίας, αλλά απεναντίας, δημιουργείται μία παραγωγική δύναμη «που αυτή καθαυτή πρέπει να είναι μαζική δύναμη».¹²⁰⁶

Ταυτόχρονα, κι ανεξάρτητα από «το νέο δυναμικό που ξεπηδάει από τη συγχώνευση πολλών δυνάμεων σε μια συνολική δύναμη, η απλή κοινωνική επαφή», σημειώνει ο Μαρξ, «προκαλεί στις περισσότερες παραγωγικές εργασίες μια άμιλλα και μια ιδιόμορφη διέγερση των ζωικών πνευματικών ικανοτήτων (animal spirits) που ανεβάζουν την ικανότητα για εργασία».¹²⁰⁷ Κι αυτό ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι «ο άνθρωπος από τη φύση του, αν δεν είναι, όπως λέει ο Αριστοτέλης, πολιτικό ζώο, είναι πάντως ζώο κοινωνικό».¹²⁰⁸ «Στη σχεδιασμένη συνεργασία με άλλους ο εργάτης αποβάλλει τους ατομικούς περιορισμούς του και αναπτύσσει τις ικανότητες του είδους του».¹²⁰⁹ Με την ανάπτυξη της συνεργασίας τα ίδια τα μέσα παραγωγής καθίστανται *όροι της κοινωνικής εργασίας* ή *κοινωνικοί όροι της εργασίας*.¹²¹⁰ Στην καπιταλιστική της μορφή οι κοινωνικές ιδιότητες της συνεργασίας εμφανίζονται ωστόσο ως ιδιότητες του κεφαλαίου και μόνο κατ' επίφαση ως κοινωνικές.

Στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, οι εργάτες έρχονται σε σχέση με το κεφάλαιο, όχι όμως μεταξύ τους. Η συνεργασία τους αρχίζει μόνο μέσα στην παραγωγική διαδικασία, όπου όμως υπάρχουν ως εργατικές δυνάμεις που ανήκουν στο κεφάλαιο, ως ενσωματωμένες σε αυτό εργατικές δυνάμεις. Αποτελούν μέλη ενός παραγωγικού οργανισμού κι ως τέτοιοι συνιστούν απλώς τρόπο ύπαρξης του κεφαλαίου. Η συνάρτηση των λειτουργιών τους και η ενότητά τους σαν συνολικό παραγωγικό σώμα εμφανίζονται ως αποτέλεσμα της δράσης του κεφαλαίου, «που τους φέρνει τον έναν κοντά στον άλλο και τους συγκρατεί. Γι' αυτό η συνάρτηση των εργασιών τους αντιπαρατάσσεται σ' αυτούς ιδεατά σαν σχέδιο και πρακτικά σαν κύρος του κεφαλαιοκράτη, σαν

¹²⁰⁶ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π., σ. 341.

¹²⁰⁷ Ό.π.

¹²⁰⁸ Ό.π., σ. 341, 342.

¹²⁰⁹ Ό.π., σ. 344.

¹²¹⁰ Όσον αφορά στον εργάτη, στο μέτρο που στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή οι όροι εργασίας αντιπαρατίθενται σε αυτόν «σαν κάτι το αυτοτελές», έτσι «εμφανίζεται και η οικονομία τους σαν μια ιδιαίτερη επιχείρηση», υποστηρίζει ο Μαρξ, «που δεν τον αφορά καθόλου και γι' αυτό χωρισμένη από τις μεθόδους που ανεβάζουν την προσωπική του παραγωγικότητα», βλ. ό.π., σ. 340.

εξουσία μιας ξένης θέλησης που υποτάσσει τη δράση τους στο σκοπό του».¹²¹¹ Στο μέτρο αυτό, η παραγωγική δύναμη του εργάτη ως κοινωνικού εργάτη εμφανίζεται ως παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου, η οποία ως τέτοια, ως κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας, δεν κοστίζει τίποτα στο κεφάλαιο «μόλις οι εργάτες μπουν κάτω από καθορισμένους όρους, και το κεφάλαιο τους βάζει κάτω απ' αυτούς ακριβώς τους όρους».¹²¹²

Η ταυτόχρονη χρησιμοποίηση εργατικών δυνάμεων προκαλεί η ίδια, ανεξάρτητα από τον τρόπο εργασίας, επανάσταση στους υλικούς όρους της εργασιακής διαδικασίας.¹²¹³ Κι ενώ αρχικά η «διοικητική εξουσία του κεφαλαίου πάνω στην εργασία» εμφανίζεται μόνο ως «τυπική συνέπεια» του γεγονότος ότι ο εργάτης εργάζεται για τον κεφαλαιοκράτη και επομένως κάτω από τις διαταγές του, με την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, «η εξουσία του κεφαλαιοκράτη εξελίσσεται σε απαίτηση για την πραγματοποίηση του ίδιου του προτσές της εργασίας, σε πραγματικό όρο της παραγωγής»· το «πρόσταγμα» του στο πεδίο της παραγωγής καθίσταται «τόσο απαραίτητο, όσο το πρόσταγμα του στρατηγού στο πεδίο της μάχης», σημειώνει ο Μαρξ.¹²¹⁴

Η λειτουργία της «διεύθυνσης», ως ειδική λειτουργία του κεφαλαίου, αποκτά ειδικά χαρακτηριστικά.¹²¹⁵ Με την ανάπτυξη της συνεργασίας σε πλατύτερη κλίμακα η λειτουργία της διεύθυνσης, δηλαδή της «άμεσης και συνεχούς επίβλεψης των ξεχωριστών εργατών και εργατικών ομάδων» ανατίθεται σε μια ειδική κατηγορία μισθωτών εργατών.¹²¹⁶ Δεν συνιστά απλώς μια ειδική λειτουργία που πηγάζει από τη φύση της κοινωνικής εργασιακής διαδικασίας και ανήκει σ' αυτή, αλλά προσδιορίζεται περαιτέρω ως «λειτουργία της εκμετάλλευσής» της [κοινωνικής εργασιακής διαδικασίας]. Αν η κεφαλαιοκρατική διεύθυνση είναι λοιπόν διφυής ως προς το περιεχόμενό της, στο μέτρο που είναι διφυής η ίδια η παραγωγική εργασία (αφ' ενός κοινωνική εργασιακή διαδικασία για την παραγωγή αξιών χρήσης κι αφ' ετέρου διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου), στη μορφή της, σημειώνει ο Μαρξ, είναι

¹²¹¹ Ό.π., σσ. 346, 347.

¹²¹² Βλ. ό.π., σ. 348.

¹²¹³ Βλ. ό.π., σ. 344.

¹²¹⁴ Ό.π., σ. 346.

¹²¹⁵ Βλ. ό.π.

¹²¹⁶ Βλ. ό.π., σσ. 347, 348.

δεσποτική.¹²¹⁷ Στο μέτρο αυτό, «καθορίζεται από τον αναπόφευκτο ανταγωνισμό ανάμεσα στον εκμεταλλευτή και στην πρώτη ύλη της εκμετάλλευσής του. Έτσι», διαβάζουμε στο *Κεφάλαιο*, «επίσης μαζί με την αύξηση των διαστάσεων των μέσων παραγωγής, που ορθώνονται απέναντι στον εργάτη σαν ξένη ιδιοκτησία, αυξάνει και η ανάγκη του ελέγχου πάνω στη σκόπιμη χρησιμοποίησή τους».¹²¹⁸

Η αξία, ως «παρωχημένη εργασία, που εξουσιάζει τη ζωντανή εργασία, προσωποποιείται στον κεφαλαιοκράτη», ενώ «ο εργάτης εμφανίζεται απλώς σαν αντικειμενοποιημένη εργατική δύναμη, σαν εμπόρευμα».¹²¹⁹ «Από αυτή την αναστραμμένη σχέση πηγάζει κατ' ανάγκην», σημειώνει ο Μαρξ, «η αντίστοιχη αναστραμμένη παράσταση, μια μετατοπισμένη συνείδηση, που αναπτύσσεται παραπέρα με τις μεταβολές και μεταμορφώσεις του καθεαυτού προτσές της κυκλοφορίας».¹²²⁰ Η εργασιακή αυτή λειτουργία που εμφανίζεται στην απλή συνεργασία ως υποταγή στις διαταγές του κεφαλαίου που συγκεντρώνει και θέτει σε κίνηση τις ατομικές εργατικές δυνάμεις, εμπεδώνεται στον μανιφακτουρικό τρόπο παραγωγής και γίνεται εγγενής λειτουργία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στη σύγχρονη βιομηχανία.

7.4.3 Η ΜΑΝΙΦΑΚΤΟΥΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ (16^{ος}-18^{ος} ΑΙΩΝΑΣ) ΚΑΙ Η ΕΔΡΑΙΩΣΗ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ

Την περίοδο της μανιφακτούρας, στη βάση της διεύρυνσης της παγκόσμιας αγοράς και του αποικιακού συστήματος, η περαιτέρω ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας, «δίπλα στην οικονομική αγκαλιάζει και κάθε άλλη σφαίρα της κοινωνίας».¹²²¹ Ο μανιφακτουρικός καταμερισμός της εργασίας θεωρείται από τον Μαρξ ένα απολύτως ειδικό δημιούργημα του

¹²¹⁷ Βλ. ό.π., σ. 347.

¹²¹⁸ Βλ. ό.π., σ. 346.

¹²¹⁹ Το *Κεφάλαιο*, τόμος III, ό.π., σ. 65.

¹²²⁰ Ό.π.

¹²²¹ Βλ. Το *Κεφάλαιο*, τόμος I, ό.π., σ. 370. Πρβλ. L. Kofler, Συμβολή στην ιστορία της αστικής κοινωνίας, τόμος 1, μετάφραση Τάκη Κονδύλη, Κάλβος, Αθήνα 1978, σσ. 272-301.

κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.¹²²² Η μανιφακτούρα (δηλαδή η συνεργασία που στηρίζεται στον καταμερισμό της εργασίας) είναι στην αρχή ένα «αυθόρμητο δημιούργημα», για να εξελιχθεί ωστόσο στην πορεία σε «συνειδητή, σχεδιασμένη και συστηματική μορφή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής», δημιουργώντας νέους όρους για την κυριαρχία του κεφαλαίου πάνω στην εργασία.¹²²³ Όπως στην απλή συνεργασία, όπου ο κοινωνικός παραγωγικός μηχανισμός εμφανίζεται ως ιδιότητα και ιδιοκτησία του κεφαλαίου, έτσι και στη μανιφακτούρα η παραγωγική δύναμη που προκύπτει από την κοινωνική συνάρτηση των εργατικών δυνάμεων εμφανίζεται ως παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου.¹²²⁴ Στο πλαίσió της, υποστηρίζει ο Μαρξ, η κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας αναπτύσσεται υπέρ του κεφαλαιοκράτη, «σακατεύοντας τον εργάτη σαν άτομο».¹²²⁵

Η μανιφακτούρα επαναστατικοποιεί τον τρόπο εργασίας στη βάση του και «χτυπά στη ρίζα της την εργατική δύναμη»: «Σακατεύει τον εργάτη και τον μετατρέπει σε εξάμβλωμα, καλλιεργώντας σαν μέσα σ' ένα θερμοκήπιο τη μερικότερη επιδεξιότητά του και πνίγοντας έναν ολόκληρο κόσμο από παραγωγικές κλίσεις και χαρίσματα».¹²²⁶ Εμφανίζεται ως εκ τούτου αφ' ενός, ως «ιστορική πρόοδος και αναγκαία φάση ανάπτυξης», κι αφ' ετέρου αποκαλύπτεται ως «μέσο πολιτισμένης και ραφιναρισμένης εκμετάλλευσης».¹²²⁷ Ο Μαρξ τοποθετεί τη γέννηση της «βιομηχανικής παθολογίας» στην εποχή της μανιφακτούρας».¹²²⁸

Στη μανιφακτούρα, σημειώνει ο Μαρξ, αλληλοκαθορίζονται η «αναρχία του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας» και ο «δεσποτισμός του μανιφακτουρικού καταμερισμού».¹²²⁹ Για τον ίδιο, η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού εργατών «κάτω από τις προσταγές του ίδιου κεφαλαίου» συνιστά τη

¹²²² Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π., σ. 375.

¹²²³ Βλ. ό.π., σσ. 380, 381. Βλ. και Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος ΙΙΙ, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008, σσ. 327, 534, 535.

¹²²⁴ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π., σ. 376.

¹²²⁵ Βλ. ό.π., σ. 381.

¹²²⁶ Ό.π., σ. 376.

¹²²⁷ Ό.π., σ. 381. Βλ. και Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος ΙΙΙ, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008, σσ. 383, 401, 401, όπου ο Μαρξ υποστηρίζει πως παράλληλα με την αύξηση της παραγωγικής κλίμακας επιδεινώνεται η κατάσταση του εργάτη.

¹²²⁸ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 379.

¹²²⁹ Βλ. ό.π., σσ. 372, 373.

«φυσική αφετηρία» τόσο της συνεργασίας γενικά, όσο και της
μανιφακτούρας.¹²³⁰ Η τελευταία προϋποθέτει «την απόλυτη αυθεντία του
κεφαλαιοκράτη πάνω σε ανθρώπους που είναι απλά μέλη ενός συνολικού
μηχανισμού που του ανήκει».¹²³¹ Η τελική μορφή της μανιφακτούρας είναι
«ένας παραγωγικός μηχανισμός που τα όργανά του είναι άνθρωποι».¹²³²
Εγκαινιάζει «την ισόβια προσάρτηση του εργάτη σε μια μερική εργασία και την
απόλυτη υποταγή των μερικών εργατών στο κεφάλαιο».¹²³³ Ο μανιφακτουρικός
καταμερισμός της εργασίας συντελεί στην εμπέδωση της κανονικοποίησης της
εργασιακής διαδικασίας, στο μέτρο που «μαζί με την ποιοτική διάρθρωση
αναπτύσσει τον ποσοτικό κανόνα και την αναλογική σχέση του κοινωνικού
προτσές εργασίας».¹²³⁴

Στη μανιφακτούρα θεμελιώνεται «η άμεση αλληλεξάρτηση των εργασιών,
συνεπώς και των εργατών», γεγονός που «αναγκάζει τον καθένα απ' αυτούς να
χρησιμοποιεί μόνο τον αναγκαίο για την άσκηση της λειτουργίας του χρόνο».¹²³⁵
Στο μέτρο αυτό, σημειώνει ο Μαρξ, «δημιουργείται μια ολότελα διαφορετική
συνέχεια, ομοιομορφία, κανονικότητα, τάξη και ιδίως εντατικότητα της εργασίας
απ' ό,τι στην ανεξάρτητη χειροτεχνία ή ακόμα και στην απλή συνεργασία».¹²³⁶
Πλέον «η παράδοση ορισμένης ποσότητας προϊόντων σε ορισμένο χρόνο
εργασίας γίνεται τεχνικός νόμος του ίδιου του προτσές της παραγωγής» που
επιβάλλεται ως «εξωτερικός εξαναγκασμός του ανταγωνισμού».¹²³⁷

Επιπρόσθετα, «Η καθαυτό μανιφακτούρα δεν καθυποτάσσει μόνο τον
πρωτύτερα αυτοτελή εργάτη στο πρόσταγμα και στην πειθαρχία του κεφαλαίου,
μα δημιουργεί επιπλέον και μια ιεραρχική κλιμάκωση των ίδιων των

¹²³⁰ Βλ. ό.π., σ. 375.

¹²³¹ Ό.π., σ. 372.

¹²³² Ό.π., σ. 354.

¹²³³ Ό.π., σ. 372.

¹²³⁴ Ο μανιφακτουρικός καταμερισμός της εργασίας, σημειώνει ο Μαρξ, «απλοποιεί και ποικίλλει
όχι μόνο τα ποιοτικά διαφορετικά όργανα του κοινωνικού συνολικού εργάτη, μα δημιουργεί και
μια μαθηματικά σταθερή σχέση ανάμεσα στην ποσοτική έκταση αυτών των οργάνων, δηλαδή
ανάμεσα στο σχετικό αριθμό των εργατών ή το σχετικό μέγεθος των εργατικών ομάδων σε κάθε
ξεχωριστή λειτουργία». Ό.π., σ. 362.

¹²³⁵ Ό.π., σ. 361.

¹²³⁶ Ό.π.

¹²³⁷ Ό.π.

εργατών».¹²³⁸ Σε κάθε χειροτεχνία που κατακτά, «δημιουργεί μια τάξη των λεγόμενων ανειδίκευτων εργατών, που τους απέκλειε αυστηρά το εργαστήρι του χειροτέχνη του μεσαίωνα».¹²³⁹ Οι εργάτες χωρίζονται σε ειδικευμένους και ανειδίκευτους, με τα έξοδα μαθητείας των τελευταίων να εξαλείφονται και με αποτέλεσμα την υποτίμηση της αξίας της εργατικής δύναμης και τη μεγαλύτερη αξιοποίηση του κεφαλαίου. Η ανάπτυξη της μονομέρειας της εργασίας, η συνήθεια του εργάτη σε μια μονόπλευρη εργασία, «τον μετατρέπει σε όργανό της που δρα με ενστικτώδη σιγουριά, ενώ η συνάρτηση του συνολικού μηχανισμού τον αναγκάζει να εργάζεται με την κανονικότητα ενός τμήματος μηχανής».¹²⁴⁰ Η εργατική δύναμη είναι πλέον ικανή να λειτουργήσει μόνο μέσα στο εργαστήρι του κεφαλαιοκράτη: «ο καταμερισμός της εργασίας βάζει στον μανιφακτουρικό εργάτη τη σφραγίδα που τον ανακηρύσσει ιδιοκτησία του κεφαλαίου», σημειώνει ο Μαρξ.¹²⁴¹ Ο εργάτης της μανιφακτούρας, έχοντας καταστεί «ανίκανος να φτιάξει κάτι το αυτοτελές σύμφωνα με τα φυσικά του χαρίσματα, [...] αναπτύσσει παραγωγική δραστηριότητα μόνο πια σαν εξάρτημα του εργαστηρίου του καπιταλιστή».¹²⁴² Στο μέτρο αυτό, «Δεν κατανέμονται μόνο οι ιδιαίτερες μερικότερες εργασίες ανάμεσα σε διάφορα άτομα, μα τεμαχίζεται και το ίδιο το άτομο, μετατρέπεται σε αυτόματο όργανο μιας μερικότερης εργασίας».¹²⁴³

Οι πνευματικές ικανότητες (η γνώση, η νοημοσύνη, η βούληση που ανέπτυξε ο αυτοτελής αγρότης ή χειροτέχνης) απαιτούνται πλέον μόνο για το σύνολο του εργαστηρίου. Ο μεμονωμένος εργάτης παύει πλέον να τις αναπτύσσει, αναπτύσσονται ως πνευματικές δυνάμεις της συνολικής υλικής παραγωγικής διαδικασίας κι ως τέτοιες ανήκουν στο κεφάλαιο κι «αντιπαρατίθενται σ' αυτούς σαν ξένη ιδιοκτησία και σαν δύναμη που τους εξουσιάζει».¹²⁴⁴ Η διαδικασία αυτού του χωρισμού, σημειώνει ο Μαρξ, αρχίζει στην απλή συνεργασία, «όπου απέναντι στους ξεχωριστούς εργάτες ο

¹²³⁸ Ο.π., σ. 376.

¹²³⁹ Ο.π., σ. 366.

¹²⁴⁰ Ο.π., σ. 365.

¹²⁴¹ Ο.π., σ. 377.

¹²⁴² Ο.π.

¹²⁴³ Ο.π., σ. 376.

¹²⁴⁴ Ο.π., σ. 377.

κεφαλαιοκράτης αντιπροσωπεύει την ενότητα και τη θέληση του κοινωνικού σώματος εργασίας» κι αναπτύσσεται περαιτέρω στη μανιφακτούρα «που σακατεύει τον εργάτη και τον μετατρέπει σε μερικό εργάτη», για να ολοκληρωθεί στη μεγάλη βιομηχανία που χωρίζει την επιστήμη «σαν αυτοτελή παραγωγική δύναμη από την εργασία και τη βάζει με το στανιό στην υπηρεσία του κεφαλαίου».¹²⁴⁵

7.4.4 Η ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Με τη βιομηχανική επανάσταση συντελείται στο χώρο της παραγωγικής διαδικασίας μία ιστορικά ποιοτική μεταβολή: ο εργάτης που χειρίζεται ένα μόνο εργαλείο αντικαθίσταται από έναν μηχανισμό που χειρίζεται ένα πλήθος εργαλείων και τον οποίο κινητοποιεί μία κινητήρια δύναμη, μιας μορφής ενέργεια.¹²⁴⁶ Ενώ στη μανιφακτούρα η διάρθρωση της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας έχει υποκειμενικό χαρακτήρα, ως συνδυασμός μερικών εργατών, η σύγχρονη βιομηχανία «έχει έναν απόλυτα αντικειμενικό παραγωγικό οργανισμό, που ο εργάτης τον βρίσκει κιόλας να υπάρχει σαν έτοιμο υλικό όρο της παραγωγής».¹²⁴⁷ Η άμεσα κοινωνικοποιημένη εργασία καθίσταται αναγκαίος όρος λειτουργίας του και, σε υπέρβαση της απλής συνεργασίας και της συνεργασίας στη βάση του καταμερισμού της εργασίας, εδώ ο συνεργατικός χαρακτήρας της εργασιακής διαδικασίας καθίσταται «τεχνική ανάγκη, που υπαγορεύεται από τη φύση του ίδιου του μέσου εργασίας».¹²⁴⁸ Στη σύγχρονη βιομηχανία αντιστρέφονται λοιπόν οι υποκειμενικοί και αντικειμενικοί όροι της εργασιακής διαδικασίας: οι μηχανές αποτελούν πλέον τον υποκειμενικό παράγοντα και οι εργάτες «σαν ενσυνείδητα όργανα είναι ενταγμένοι στα ασυνείδητα όργανά του και μαζί μ' αυτά είναι υποταγμένοι στην κεντρική κινητήρια δύναμη».¹²⁴⁹

¹²⁴⁵ Ό.π.

¹²⁴⁶ Βλ. ό.π., σ. 391.

¹²⁴⁷ Βλ. ό.π., σ. 401.

¹²⁴⁸ Ό.π., σ. 401.

¹²⁴⁹ Βλ. ό.π., σσ. 435, 436.

Στο εργοστάσιο ο εργάτης «υπηρετεί τη μηχανή», έναν «νεκρό μηχανισμό» ο οποίος υπάρχει ανεξάρτητα από τους εργάτες και στον οποίο αυτοί «προσαρτώνται [...] σαν ζωντανά εξαρτήματα», σημειώνει ο Μαρξ.¹²⁵⁰ Στη μορφή του μέσου εργασίας, του μηχανικού αυτόματου, προσωποποιείται το κεφάλαιο, που σαν νεκρή εργασία «εξουσιάζει και απομυζά τη ζωντανή εργατική δύναμη», καταπονώντας το ανθρώπινο σώμα και στερώντας από τον άνθρωπο κάθε ελεύθερη σωματική και πνευματική δραστηριότητα.¹²⁵¹ Στη μεγάλη βιομηχανία, ολοκληρώνονται αφ' ενός ο χωρισμός των πνευματικών δυνάμεων της παραγωγικής διαδικασίας από τη σωματική (χειρωνακτική) εργασία, και αφ' ετέρου «η μετατροπή τους σε δυνάμεις κυριαρχίας του κεφαλαίου πάνω στην εργασία».¹²⁵² Στο μηχανικό αυτόματο ενσαρκώνονται η *επιστήμη*, οι *φυσικές δυνάμεις* και η *μαζική κοινωνική εργασία* και αποτελούν μαζί του «τη δύναμη του «αφεντικού» (master)».¹²⁵³ Τα μηχανήματα καθίστανται οι «ουσιαστικοί κυρίαρχοι πάνω στη ζωντανή εργασία».¹²⁵⁴

Μία από τις πρώτες συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης ήταν η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού των μισθωτών εργατών με την «ένταξη», όπως σημειώνει ο Μαρξ, «όλων των μελών της εργατικής οικογένειας, χωρίς διάκριση φύλου και ηλικίας, κάτω από την άμεση εξουσία του κεφαλαίου».¹²⁵⁵ Στην εργασιακή διαδικασία εντάσσονται πλέον καινούρια στρώματα της εργατικής τάξης που μέχρι τότε ήταν απρόσιτα για το κεφάλαιο. Η γυναικεία και παιδική εργασία γενικεύονται, επαναθεμελιώνοντας την «τυπική έκφραση της κεφαλαιοκρατικής σχέσης», το *συμβόλαιο* μεταξύ καπιταλιστή και εργάτη, αφού η ελεύθερη διάθεση της εργατικής δύναμης δεν αποτελεί πλέον ελεύθερη επιλογή για τους ανήλικους μισθωτούς εργάτες.¹²⁵⁶ Στις απαρχές της, η

¹²⁵⁰ Βλ. *ό.π.*, σσ. 438, 439.

¹²⁵¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 439. Βλ. και *Αποτελέσματα του άμεσου προτού παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, *ό.π.*, σσ. 57, 58.

¹²⁵² Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, *ό.π.*, σ. 439.

¹²⁵³ *Ό.π.*, σ. 439.

¹²⁵⁴ Βλ. *Αποτελέσματα του άμεσου προτού παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, *ό.π.*, σ. 50.

¹²⁵⁵ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, *ό.π.*, σ. 410.

¹²⁵⁶ Η φεουδαρχική σχέση κυριαρχίας και υποτέλειας δεν εξαλείφεται ως εκ τούτου αναγκαία στην αστική κοινωνία της ελευθερίας και της ισότητας. Εξακολουθεί να εμφανίζεται – χωρικά και χρονικά – σε τομείς παραγωγής όπου το κεφάλαιο εγκαινιάζει την είσοδό του, χωρίς να έχουν διαμορφωθεί ακόμα οι ολοκληρωμένοι όροι της εν λόγω κυριαρχίας. (Βλ. και *ό.π.*, σ. 98). Στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ κάνει λόγο για *παιδομάζωμα* και *παιδική σκλαβιά*, ως κρίσιμων όρων κατά τη

βιομηχανική επανάσταση καταργεί ακόμα και την επίφαση της νομικής σχέσης, της τυπικής ελευθερίας και ισότητας των κατόχων εμπορευμάτων στην αγορά εργασίας, γεγονός που βρίσκεται εγγεγραμμένο στους ριζικούς όρους του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, καταδεικνύοντας πως για το κεφάλαιο «το πρώτο δικαίωμα του ανθρώπου» δεν είναι άλλο από την «ισότητα στην εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης».¹²⁵⁷

Ταυτόχρονα, η τεχνική υποταγή της διαφοροποιημένης σύνθεσης των εργατών στη λειτουργία του μέσου εργασίας έχει ως αποτέλεσμα την εμπέδωση της «πειθαρχίας στρατών» στην εργασιακή διαδικασία, πειθαρχία που εμπεδώνεται ως «το ολοκληρωμένο καθεστώς του εργοστασίου» με την παγίωση της διεύθυνσης ή επίβλεψης, με τον διαχωρισμό δηλαδή των εργατών σε χειρώνακτες και επιστάτες εργασίας, «σε κοινούς φαντάρους της βιομηχανίας και σε υπαξιωματικούς της βιομηχανίας».¹²⁵⁸ Η εργασιακή πειθαρχία αποτυπώνεται στον εργοστασιακό κώδικα, με τον οποίο, σημειώνει ο Μαρξ, «το κεφάλαιο διατυπώνει την απόλυτη κυριαρχία του πάνω στους εργάτες του σαν ιδιώτης νομοθέτης και αυτεξούσια».¹²⁵⁹ Κάθε ατομικό κεφάλαιο, ως «μια μεγαλύτερη ή μικρότερη συγκέντρωση μέσων παραγωγής με αντίστοιχη εξουσία πάνω σε μια μεγαλύτερη ή μικρότερη στρατιά εργατών», ορίζει το σύνολο των όρων της παραγωγικής διαδικασίας, μέσα και έξω από την παραγωγική διαδικασία.¹²⁶⁰ Με την απόλυση των εργατών τους οποίους απωθεί η μηχανή,

μετατροπή της μανιφακτουρικής παραγωγής σε κεφαλαιοκρατική, βλ. *ό.π.*, σσ. 82, 784. Για την αναγκαιότητα της διακήρυξης των δικαιωμάτων των παιδιών ενάντια στην πατρική εξουσία κι εκμετάλλευση, βλ. *ό.π.*, σσ. 506, 507. Για το ζήτημα της *διανοητικής ερήμωσης* «που δημιουργήθηκε τεχνητά με τη μετατροπή ανώριμων ανθρώπων σε απλές μηχανές για την παραγωγή υπεραξίας» και τη θέσπιση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, βλ. *ό.π.*, σσ. 378, 397, 415, 500, 501.

¹²⁵⁷ *Ο.π.*, σ. 306. Έτσι, κατά τη δεκαετία του 1840, μια μερίδα εργοστασιαρχών «εξασφάλισε αυτή τη φορά, όπως και προηγούμενα, για τον εαυτό της κυριαρχικά δικαιώματα πάνω στα παιδιά των προλετάρων. Πρόκειται για τους εργοστασιαρχές μεταξουργείων», *ό.π.*, σ. 306.

¹²⁵⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 440.

¹²⁵⁹ Βλ. *ό.π.* Ο εργοστασιακός κώδικας, σημειώνει ο Μαρξ, «είναι απλώς η κεφαλαιοκρατική γελοιογραφία της κοινωνικής ρύθμισης του προτσές εργασίας, που την κάνει απαραίτητη η συνεργασία σε πλατιά κλίμακα και η χρησιμοποίηση κοινών μέσων εργασίας και ιδίως των μηχανών. Στη θέση του βούρδουλα του επιστάτη των δούλων μπαίνει το βιβλιάριο τιμωριών του επιστάτη εργασίας. Όλες οι τιμωρίες ανάγονται φυσικότητα σε χρηματικά πρόστιμα και σε περικοπές από το μισθό, και η νομοθετική οξυδέρκεια των Λυκούργων του εργοστασίου κάνει γι' αυτούς την παράβαση των νόμων τους ακόμα πιο επικερδή από την τήρησή τους». *Ο.π.*, σ.σ. 440, 441.

¹²⁶⁰ *Ο.π.*, σ. 648.

παράγεται διαρκώς ένας εφεδρικός εργατικός υπερπληθυσμός, που αναγκάζεται να υπακούει στο νόμο που του υπαγορεύει το κεφάλαιο.¹²⁶¹ Ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός βρίσκει εδώ τις απαρχές της ιστορικής του ύπαρξης.

Στη σύγχρονη βιομηχανία η διαρκής κίνηση ή παραγωγική δράση του μέσου παραγωγής ανεξαρτητοποιείται από τον εργάτη, ενώ η «ίδια η συνέχεια» καθίσταται «παραγωγική δύναμη της εργασίας».¹²⁶² Το μέσο εργασίας καθίσταται ένα «βιομηχανικό *perpetuum mobile* [αικίνητο]», προορισμένο για αδιάκοπη παραγωγή. Και θα παρήγαγε αδιάκοπα στο χρόνο, σημειώνει ο Μαρξ, «αν δεν σκόνταφτε σε ορισμένους φυσικούς φραγμούς από την πλευρά των ανθρώπων βοηθών του: στη σωματική τους αδυναμία και στην ιδιογνωμοσύνη τους».¹²⁶³ Στο μέσο παραγωγής, στο οποίο προσωποποιείται η συνείδηση και η βούληση του κεφαλαιοκράτη, εγγράφεται ως εκ τούτου η τάση του βίαιου περιορισμού «στο ελάχιστο όριο αντίστασης τ[ων] εναντιωτικ[ών], ελαστικ[ών] όμως ανθρώπιν[ων] φυσικ[ών] φραγμ[ών]».¹²⁶⁴ Η παράταση του εργασιακού χρόνου είναι ως εκ τούτου άμεση συνέπεια της κεφαλαιοκρατικής χρησιμοποίησης των μηχανών, όπως και η διαρκής επαναστατικοποίηση του τρόπου εργασίας και συνεπώς του ίδιου του κοινωνικού σώματος εργασίας, με αποτέλεσμα τη διαρκή κάμψη της εργασιακής αντίστασης στην τάση αυτή.¹²⁶⁵

Η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας, δια της οποίας τίθενται όρια στην κεφαλαιοκρατική τάση της διαρκούς παράτασής της, συνιστά ταυτόχρονα προϋπόθεση για τη δημιουργία του «υποκειμενικο[ύ] όρο[υ] της συμπύκνωσης της εργασίας, δηλαδή [της] ικανότητας του εργάτη να ρευστοποιεί περισσότερη δύναμη μέσα σε ένα δοσμένο χρονικό διάστημα»· με την εισαγωγή των

¹²⁶¹ Βλ. και Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος II, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982, σσ. 556, 557, 645, 646, 653, 658, 665-668.

¹²⁶² Βλ. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος II, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979, σ. 278.

¹²⁶³ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, ό.π., σ. 418.

¹²⁶⁴ Βλ. ό.π.

¹²⁶⁵ Βλ. ό.π., σ. 423. Στην ιστορία της σύγχρονης βιομηχανίας, τα μέσα παραγωγής χρησιμεύουν στο κεφάλαιο και ως μέσα για την κατάπνιξη εργατικών εξεγέρσεων και απεργιών. Βλ. ό.π., σσ. 452, 453. Οι εργάτες στρέφουν αρχικά τα πυρά τους εναντίον των μέσων παραγωγής, μέχρι η πείρα να τους διδάξει περί της κεφαλαιοκρατικής χρησιμοποίησής τους: «Χρειάζεται χρόνος και πείρα για να μάθει ο εργάτης να διακρίνει τις μηχανές από την κεφαλαιοκρατικής τους χρησιμοποίηση κι έτσι να στρέφει τις επιθέσεις του όχι ενάντια στα ίδια τα υλικά μέσα παραγωγής, αλλά ενάντια στην κοινωνική μορφή της εκμετάλλευσής τους», σημειώνει ο Μαρξ. Βλ. ό.π., σ. 445.

μηχανών το μέσο παραγωγής «γίνεται στα χέρια του κεφαλαίου αντικειμενικό και συστηματικά χρησιμοποιούμενο μέσο για να απομυζά περισσότερη εργασία στο ίδιο χρονικό διάστημα».¹²⁶⁶ Εξάλλου, τα μέσα παραγωγής και συντήρησης «γίνονται κεφάλαιο μονάχα κάτω από όρους που χρησιμεύουν ταυτόχρονα σαν μέσα εκμετάλλευσης και εξουσίωσης [Beherrschungsmittel] του εργάτη».¹²⁶⁷ Οι μέθοδοι προς το σκοπό αυτό ενέχουν πάντα το στοιχείο του χρόνου και της εντατικοποίησης των εργασιακών όρων.¹²⁶⁸

Στο *Κεφάλαιο* καταδεικνύεται πως η επαναστατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας είχε πάντα ως κόστος την ανθρώπινη ύπαρξη. Ο Μαρξ κάνει λόγο για «experimenta in corpora vili [πειράματα σε ζωντανό σώμα χωρίς αξία]»¹²⁶⁹ και τα ιστορικά παραδείγματα της «συστηματική[ς] κατά τη διάρκεια της δουλειάς καταλήστευση[ς] των όρων ζωής του εργάτη, του χώρου, του αέρα, του φωτός και των προσωπικών μέσων προστασίας από τις θανατηφόρες και ανθυγιεινές συνθήκες του προτσές παραγωγής, χωρίς καν να γίνεται λόγος για εξαρτήματα που θα έκαναν πιο άνετη τη δουλειά του εργάτη», του επιτρέπουν να υιοθετήσει τον ορισμό του Φουριέ για τα εργοστάσια: «μετριασμένα κάτεργα».¹²⁷⁰

Για τον Μαρξ, είναι δεδομένη η διάκριση μεταξύ των ίδιων των υλικών μέσων παραγωγής και της κεφαλαιοκρατικής τους χρησιμοποίησης, της κοινωνικής μορφής της εκμετάλλευσης της εργασίας.¹²⁷¹ Η εισαγωγή των μηχανών προκάλεσε αρχικά την άμετρη εκτροπή για να προκληθεί στην πορεία ως αντίδραση ο κοινωνικός έλεγχος. Αυτός ο έλεγχος εμφανίζεται συνεπώς στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα απλώς ως έκτακτη νομοθεσία» και παγιώνεται

¹²⁶⁶ *Ο.π.*, σ. 427.

¹²⁶⁷ *Βλ. ό.π.*, σ. 791.

¹²⁶⁸ *Βλ. ό.π.*, σ. 427.

¹²⁶⁹ *Ο.π.*, σ. 474.

¹²⁷⁰ *Βλ. ό.π.*, σσ. 442, 443.

¹²⁷¹ Σημειώνει για τις μηχανές: «οι μηχανές εξεταζόμενες αυτές καθ' εαυτές περιορίζουν το χρόνο εργασίας, ενώ όταν χρησιμοποιούνται καπιταλιστικά παρατείνουν την εργάσιμη ημέρα, [...] αυτές καθ' εαυτές ευκολύνουν την εργασία, ενώ όταν χρησιμοποιούνται καπιταλιστικά αυξάνουν την εντατικότητα της, [...] αυτές καθ' εαυτές αποτελούν νίκη του ανθρώπου πάνω στις δυνάμεις της φύσης, ενώ όταν χρησιμοποιούνται καπιταλιστικά υποδουλώνουν τον άνθρωπο στις δυνάμεις της φύσης, [...] αυτές καθ' εαυτές αυξάνουν τον πλούτο του παραγωγού, ενώ όταν χρησιμοποιούνται καπιταλιστικά εξαθλιώνουν τον παραγωγό». *Ο.π.*, σ. 458.

σταδιακά κατά το δεύτερο μισό του αιώνα,¹²⁷² στην εργοστασιακή νομοθεσία, με την οποία ρυθμίζεται πλέον δια νόμου η *εργάσιμη ημέρα* και οι εν γένει όροι εργασίας. Η εργοστασιακή νομοθεσία ως «η πρώτη συνειδητή και σχεδιασμένη αντίδραση της κοινωνίας στην αυθόρμητη συγκρότηση του προτύπου της παραγωγής της, είναι», για τον Μαρξ, «εξίσου αναγκαίο προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας, όπως η βαμβακερή κλωστή, τα αυτόματα μηχανήματα και ο ηλεκτρικός τηλεγράφος».¹²⁷³ Η εφαρμογή της στη σύγχρονη βιομηχανία καταδεικνύει εξάλλου πως «πέρα από ένα ορισμένο σημείο ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής από την ίδια του τη φύση αποκλείει κάθε λογική βελτίωση».¹²⁷⁴

7.5 Η ΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΜΗΣ ΗΜΕΡΑΣ ΩΣ *SINE QUA NON* ΟΡΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η μαρξική ανάλυση για την εργάσιμη ημέρα εγγράφεται στις αναπτύξεις για την *αξιοποιητική διαδικασία* του κεφαλαίου. Ο Μαρξ ονομάζει *αξιοποιητική διαδικασία* κάθε διαδικασία παραγωγής αξίας η οποία έχει παραταθεί πέρα από ένα ορισμένο σημείο, εκείνο της αναγκαίας εργασίας, εκτείνεται δηλαδή στο σημείο της υπερεργασίας, της παραγωγής υπεραξίας. Το άθροισμα της αναγκαίας εργασίας και της υπερεργασίας, «των χρονικών διαστημάτων, στα οποία ο εργάτης παράγει την αξία που αναπληρώνει την εργατική του δύναμη και την υπεραξία, αποτελεί το απόλυτο μέγεθος του εργάσιμου χρόνου του – την εργάσιμη ημέρα (working day)».¹²⁷⁵

Η αξία της εργατικής δύναμης και η αξιοποίησή της (δηλαδή η αξία που μπορεί να παραγάγει στην εργασιακή διαδικασία) είναι δύο εντελώς διαφορετικά μεγέθη. Ο κάτοχος χρήματος πληρώνει την ημερήσια αξία της

¹²⁷² Βλ. ό.π., σ. 312. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹²⁷³ Ό.π., σ. 498.

¹²⁷⁴ Ό.π., σ. 499. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Βλ. και Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος II, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982, σ. 17, όπου ο Μαρξ υποστηρίζει ότι η απόλυτη υπεραξία είναι πάντα μεγαλύτερη όπου η εργάσιμη ημέρα δεν ρυθμίζεται με «νομικό καταναγκασμό».

¹²⁷⁵ *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, ό.π., σ. 241.

εργατικής δύναμης, του ανήκει η χρήση της για το διάστημα μιας εργάσιμης ημέρας. Κι αν, ωστόσο, χρειάζεται μισής μέρας εργασία για να διατηρηθεί ο εργάτης στη ζωή, αν δηλαδή η αναγκαία εργασία είναι μισής μέρας εργασία, αυτό δεν τον εμποδίζει να εργαστεί μία ολόκληρη ημέρα: «Αυτήν τη διαφορά στην αξία είχε υπόψη του ο κεφαλαιοκράτης όταν αγόραζε την εργατική δύναμη», σημειώνει ο Μαρξ.¹²⁷⁶ Γνωρίζοντας ότι «η ειδική αξία χρήσης αυτού του εμπορεύματος, η ιδιότητα να είναι πηγή αξίας και μάλιστα περισσότερης αξίας απ' ό,τι έχει το ίδιο», ο κεφαλαιοκράτης αναμένει ακριβώς αυτή την «ειδική υπηρεσία» από την εργατική δύναμη, χωρίς καθόλου να καταπατά τους «αιώνιους νόμους της ανταλλαγής εμπορευμάτων».¹²⁷⁷ Ανταλλάχθηκε ισοδύναμο με ισοδύναμο. Εμφανίζεται λοιπόν ως επίδικο το ζήτημα του προσδιορισμού της εργάσιμης ημέρας.

Η εργάσιμη μέρα μπορεί να καθοριστεί, είναι όμως αυτή καθαυτή ένα ακαθόριστο μέγεθος, σημειώνει ο Μαρξ.¹²⁷⁸ Παρόλα αυτά, δεν μπορεί παρά να κινείται μέσα σε καθορισμένα όρια. Δεδομένου ότι στην καπιταλιστική παραγωγή, η αναγκαία εργασία αποτελεί πάντα ένα μόνο μέρος της εργάσιμης ημέρας, το κατώτατο όριό της πρέπει πάντα να υπερβαίνει την αναγκαία εργασία. Από την άλλη, έχει ένα ανώτατο όριο, το οποίο εξαρτάται αφ' ενός από το φυσιολογικό όριο της ζωτικής δύναμης στη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, κι αφ' ετέρου από «ηθικά όρια»: «Ο εργάτης χρειάζεται χρόνο για να ικανοποιεί πνευματικές και κοινωνικές ανάγκες, που η έκταση και ο αριθμός τους καθορίζονται από τη γενική κατάσταση του πολιτισμού».¹²⁷⁹ Η διακύμανση της εργάσιμης ημέρας κινείται συνεπώς εντός φυσιολογικών και κοινωνικών ορίων, τα οποία επιτρέπουν ωστόσο τις μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις. Σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους απαντούν λοιπόν εργάσιμες ημέρες των πιο διαφορετικών μεγεθών.

Ο κεφαλαιοκράτης δεν συνιστά παρά *προσωποποιημένο κεφάλαιο*. Το τελευταίο δεν έχει, σημειώνει ο Μαρξ, παρά «μόνο ένα μοναδικό κίνητρο ζωής, το κίνητρο να αξιοποιείται, να δημιουργεί υπεραξία, ν' απορροφά με το σταθερό

¹²⁷⁶ Ό.π., σ. 206.

¹²⁷⁷ Ό.π.

¹²⁷⁸ Βλ. ό.π., σ. 243.

¹²⁷⁹ Ό.π.

του μέρος, με τα μέσα παραγωγής, όσο το δυνατό μεγαλύτερη δυνατή μάζα υπερεργασίας. Το κεφάλαιο είναι νεκρή εργασία που ζωντανεύει μονάχα σαν το βρικόλακα απομυζώντας ζωντανή εργασία και ζει τόσο περισσότερο όσο περισσότερη ζωντανή εργασία απομυζεί».¹²⁸⁰ Προς το σκοπό αυτό τείνει στη διαρκή παράταση της εργάσιμης ημέρας.¹²⁸¹ Στην τάση του αυτή όμως συναντά την αντίσταση του εργάτη, ο οποίος υπερασπίζεται την εργασιακή του ουσία και τους όρους διασφάλισής της από την κεφαλαιοκρατική μανία. Στο μέτρο αυτό, προκύπτει

μια αντινομία, δικαίωμα ενάντια σε δικαίωμα, και τα δύο εξίσου κατοχυρωμένα από το νόμο της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Κι ανάμεσα σε δύο ίσα δικαιώματα αποφασίζει η βία. Γι' αυτό, στην ιστορία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας εμφανίζεται ως αγώνας για τα όρια της εργάσιμης ημέρας – αγώνας ανάμεσα στο συνολικό κεφαλαιοκράτη, δηλαδή την τάξη των κεφαλαιοκρατών, και στο συνολικό εργάτη, δηλαδή την εργατική τάξη.¹²⁸²

Για τον Μαρξ, οι ιστορικοί οικονομικοί και κοινωνικοί σχηματισμοί, λ.χ. η δουλοκτητική κοινωνία και η κοινωνία της μισθωτής εργασίας, δεν διαφέρουν (ως προς το ζήτημα της υπεραξίας) παρά μόνο στη *μορφή* με την οποία αποσπάται η υπερεργασία από τον άμεσο παραγωγό.¹²⁸³ Αντιπαραβάλλοντας τον αστικό τρόπο παραγωγής σε προαστικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής,

¹²⁸⁰ Ό.π., σ. 244. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹²⁸¹ Η βαθύτερη τάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, σημειώνει ο Μαρξ, είναι να ιδιοποιείται εργασία στο διάστημα και των 24 ωρών της ημέρας, ούτως ώστε να μην μένουν αχρησιμοποίητα ούτε λεπτό τα μέσα παραγωγής, στο μέτρο όμως που είναι φυσιολογικά αδύνατο να απομυζούνται νύχτα και μέρα οι ίδιες εργατικές δυνάμεις, χρειάζεται, η εναλλαγή τους, «εναλλαγή που επιτρέπει διάφορες μεθόδους», βλ. ό.π., σσ. 269, 270.

¹²⁸² Ό.π., σ. 246. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹²⁸³ Βλ. ό.π., σ. 229. Ενώ, για παράδειγμα, η υπερεργασία με τη μορφή της αγγαρείας έχει μια αυτοτελή, χειροπιαστά αισθητή μορφή, η ίδια υπερεργασία με τη μορφή της μισθωτής εργασίας, δεν είναι καθόλου αισθητή, στο μέτρο που υπερεργασία και αναγκαία εργασία συγχωνεύονται η μία με την άλλη. Βλ. ό.π., σσ. 247, 248. Όπως σημειώνει άλλου: «Την υπερεργασία δεν την εφηύρε το κεφάλαιο. Παντού όπου ένα μέρος της κοινωνίας κατέχει το μονοπώλιο των μέσων παραγωγής, ο εργάτης, ελεύθερος είτε ανελεύθερος, είναι υποχρεωμένος στο χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για τη συντήρηση του εαυτού του να προσθέτει επιπλέον χρόνο εργασίας, για να παράγει τα μέσα συντήρησης για τον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, αδιάφορο αν ο ιδιοκτήτης αυτός είναι Αθηναίος καλός κ' αγαθός [ευγενής], Ετρούσκος θεοκράτης, civis Romanus [Ρωμαίος πολίτης], Νορμανδός βαρόνος, Αμερικανός δουλοκτήτης, ένας βογιάρος της Βλαχίας, σύγχρονος γαιοκτήμονας ή κεφαλαιοκράτης», ό.π., σ. 246. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

επισημαίνει πως στον πρώτο δεν παρακολουθεί κανείς παρά την αντικατάσταση των «βάρβαρων φρικαλεοτήτων της δουλείας, της δουλοπαροικίας κ.λπ.» από την «πολιτισμένη φρικαλεότητα της υπερβολικής εργασίας».¹²⁸⁴ Η αστική εργοστασιακή νομοθεσία, «περιορίζοντας με τη βία την εργάσιμη ημέρα διαμέσου του κράτους, και μάλιστα διαμέσου ενός κράτους που το κυριαρχούν ο κεφαλαιοκράτης και ο γαιοκτήμονας», αναπτύσσεται λοιπόν, υπό την πίεση του εργατικού κινήματος, ως αντίβαρο στην απεριόριστη τάση του κεφαλαίου για υπερεργασία, τάση που θέτει, σύμφωνα με τη μαρξική ανάλυση, υπό διακινδύνευση την ίδια την κοινωνική αναπαραγωγή.¹²⁸⁵ Ο Μαρξ, συμπεριλαμβάνοντας στην ανάλυσή του την ιστορία της αγγλικής εργοστασιακής νομοθεσίας, αποτυπώνει μέσω αυτής την ιστορία της ταξικής πάλης στην Αγγλία από τον 14^ο αιώνα μέχρι τις μέρες του, σημειώνοντας σχετικά:

αυτές οι πολύ λεπτομερειακές διατάξεις που ρυθμίζουν με τόση στρατιωτική ομοιομορφία, σύμφωνα με το χτύπημα του ρολογιού, τη διάρκεια, τα όρια, και τα διαλείμματα της εργασίας, δεν ήταν καθόλου προϊόντα κοινοβουλευτικής φαντασιοκοπίας. Αναπτύχθηκαν σταδιακά μέσα από τις δοσμένες σχέσεις, σαν φυσικοί νόμοι του σύγχρονου τρόπου παραγωγής. Η διατύπωσή τους, η επίσημη αναγνώρισή τους και η κρατική διακήρυξή τους ήταν αποτέλεσμα μακροχρόνιων ταξικών αγώνων.¹²⁸⁶

Από την καπιταλιστική σκοπιά, ο εργάτης θεωρείται καταρχήν ως «τίποτε άλλο εκτός από εργασιακή δύναμη», συνεπώς ο χρόνος του θεωρείται επίσης «φύσει και δικαίω [Rechts] χρόνος εργασίας», ανήκει «στην αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου».¹²⁸⁷ Η αγορά της εργατικής δύναμης μετατρέπει, άλλως ειπείν, μια ορισμένη ποσότητα ζωντανής εργασίας σε «έναν από τους τρόπους ύπαρξης του ίδιου του κεφαλαίου», σε «ενδελέχεια του κεφαλαίου», σημειώνει ο Μαρξ.¹²⁸⁸ Το κεφάλαιο «στην υπερβολικά τυφλή ορμή του, την πείνα λυκανθρώπου για

¹²⁸⁴ Βλ. ό.π., σ. 247. Παραθέτοντας έναν «αστό οικονομολόγο», ο Μαρξ προβαίνει σε μια σύγκριση των «άμετρων παρεκτροπών» στα εργοστάσια με τις «τις φρικαλεότητες των Ισπανών ενάντια στους ερυθρόδερμους της Αμερικής», βλ. ό.π., σ. 255.

¹²⁸⁵ Βλ. ό.π., σ. 250.

¹²⁸⁶ Ό.π., σ. 296. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹²⁸⁷ Βλ. ό.π., σ. 277. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹²⁸⁸ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος Ι, μετάφραση Παναγιώτη Μαυρομμάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, σ. 441.

υπερεργασία», σημειώνει χαρακτηριστικά ο Μαρξ, τείνει πάντα να παραβιάζει κάθε ηθικό και φυσιολογικό όριο της εργάσιμης ημέρας.¹²⁸⁹ Δεν ενδιαφέρεται ποτέ για τη διάρκεια ζωής της εργατικής δύναμης, ενδιαφέρεται «αποκλειστικά και μόνο [για] το ανώτατο όριο της εργατικής δύναμης που μπορεί να ρευστοποιηθεί μέσα σε μια εργάσιμη ημέρα. Επιτυγχάνει αυτό το στόχο με τη συντόμευση της διάρκειας της ζωής της [εργατικής δύναμης], όπως ένας άπληστος γεωργός επιτυγχάνει την αυξημένη απόδοση του εδάφους καταληστεύοντας τη γονιμότητά του».¹²⁹⁰ Τον επιτυγχάνει με *σφετερισμό του χρόνου* του εργάτη, αναγκαίου για τη φυσιολογική συντήρηση και ανάπτυξη του σώματος και του πνεύματός του.¹²⁹¹ Τον επιτυγχάνει παράγοντας, σημειώνει ο Μαρξ, όχι μόνο «το μαρασμό της ανθρώπινης εργατικής δύναμης, από την οποία στερούν τους κανονικούς όρους ηθικής και φυσιολογικής ανάπτυξης και δραστηριοποίησης», αλλά ταυτόχρονα και «την πρόωρη εξάντληση και θανάτωση της ίδιας της εργατικής δύναμης. Παρατείνει για ένα ορισμένο διάστημα τον παραγωγικό χρόνο του εργάτη συντομεύοντας το χρόνο της ζωής του».¹²⁹²

Ο Μαρξ αντιπαραβάλλοντας τις συνθήκες εργασίας των μισθωτών εργατών και των δούλων, παραθέτει στο σημείο αυτό μια αναφορά στη δουλεία από το έργο του J. E. Cairnes, «*The Slave Power*»,¹²⁹³ για να σημειώσει αμέσως μετά:

¹²⁸⁹ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π., [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹²⁹⁰ Βλ. ό.π., σ. 278. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹²⁹¹ Τον επιτυγχάνει με τη «νοσηρά βία και δυσάρεστη κατανάλωση της εργατικής δύναμης», με σφετερισμό του χρόνου για την υγιή διατήρηση και ανάπτυξη του σώματος, με σφετερισμό του χρόνου που απαιτείται για καθαρό αέρα και ηλιακό φως, του χρόνου για υγιή ύπνο και για κατανάλωση φαγητού, «και όπου μπορεί τον ενσωματώνει στο ίδιο το προτσές παραγωγής, έτσι που τον εργάτη τον τροφοδοτούν με φαγητό σαν απλό μέσο παραγωγής, όπως τροφοδοτούν με κάρβουνο τον ατμολέβητα και με γράσο ή λάδι τις μηχανές», βλ. ό.π., σσ. 277, 278.

¹²⁹² Βλ. ό.π., σ. 278. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹²⁹³ Ο Cairnes σημειώνει σχετικά: «η διάρκεια της ζωής του [δούλου] γίνεται λιγότερο σπουδαία από την παραγωγικότητά του όσο ζει. [...] Γι' αυτό, στις χώρες εισαγωγής δούλων, αποτελεί αξίωμα της δουλοκτητικής οικονομίας, ότι η πιο τελεσφόρα οικονομία συνίσταται στην απόσπαση από το ανθρώπινο κτήνος (human cattle) όσο το δυνατό μεγαλύτερης μάζας εργασίας σε όσο το δυνατό συντομότερο χρονικό διάστημα. [...] η ζωή των μαύρων θυσιάζεται με τον πιο ανελέητο τρόπο. Η γεωργία των Δυτικών Ινδιών αποτελεί από αιώνες τώρα το λίκνο μυθικού πλούτου που έχει καταβροχθίσει εκατομμύρια ανθρώπους της αφρικανικής φυλής. Στην Κούβα, που τα εισοδήματά της μετριοούνται με εκατομμύρια και που οι ιδιοκτήτες των φυτειών της είναι πρίγκιπες, βλέπουμε σήμερα ότι κάθε χρόνο η τάξη των δούλων όχι μόνο τρέφεται με τον πιο άθλιο τρόπο και υποβάλλεται στην πιο εξαντλητική και αδιάκοπη βαριά δουλειά, αλλά και ότι ένα μεγάλο μέρος τους εξοντώνεται άμεσα με το βάσανο της υπερβολικής εργασίας και την έλλειψη ύπνου και ανάπαυσης». J. E. Cairnes, «*The Slave Power*», Λονδίνο 1862, σ. 110, 111. Βλ.

«Mutato nomine de te fabula narratur! [Με άλλο όνομα για σένα μιλάει ο μύθος!]. Αντί για δουλεμπόριο διάβασε αγορά εργασίας, αντί για Κεντάκι και Βιρτζίνια διάβασε Ιρλανδία και αγροτικές περιοχές της Αγγλίας, της Σκωτίας και της Ουαλίας, αντί για Αφρική διάβασε Γερμανία!». ¹²⁹⁴ Η ανάπτυξη της αγγλικής βαμβακοβιομηχανίας, σημειώνει ο Μαρξ, αφ' ενός «εισήγαγε τη σκλαβιά των παιδιών στην Αγγλία», κι αφ' ετέρου συνέβαλε στη μετατροπή της «παλαιότερα λίγο-πολύ πατριαρχικής δουλοκτητικής οικονομίας των Ενωμένων Πολιτειών σε εμπορικό σύστημα εκμετάλλευσης. Γενικά η συγκαλυμμένη δουλεία των μισθωτών εργατών στην Ευρώπη χρειαζόταν για βάθρο τη *sans phrase* [απροκάλυπτη] δουλεία στο Νέο Κόσμο». ¹²⁹⁵

Η ιστορία της καπιταλιστικής παραγωγής αποδεικνύει τη διαρκή παραγωγή ενός υπερπληθυσμού, πάντα διαθέσιμου δηλαδή για την αξιοποίηση του κεφαλαίου, «αν και ο υπερπληθυσμός αυτός αποτελείται από καχεκτικές γενιές ανθρώπων που πεθαίνουν γρήγορα και που διαδέχονται γρήγορα η μία την άλλη, τρόπον τινά ανθρώπινες γενιές που τις έχουν δρέψει πρόωρα». ¹²⁹⁶ Ο καιροσκοπικός και τυχοδιωκτικός χαρακτήρας της καπιταλιστικής παραγωγής, με διακινδύνευση των όρων διασφάλισης της κοινωνικής αναπαραγωγής, είναι όμως δομικός, θεμελιώδης όρος κάθε καπιταλιστικής παραγωγής και κάθε καπιταλιστικού έθνους, στο μέτρο που δεν εξαρτάται από «την καλή ή κακή θέληση του μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη», αλλά από τον ελεύθερο ανταγωνισμό, και είναι ο τελευταίος που «επιβάλλει στον μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη σαν εξωτερικό αναγκαστικό νόμο τους εσωτερικούς νόμους της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής». ¹²⁹⁷ Στο μέτρο λοιπόν που δεν αναγκάζεται από την κοινωνία να υπολογίζει την υγεία και τη διάρκεια ζωής του εργάτη, το κεφάλαιο είναι πάντα ανελέητο απέναντί τους. ¹²⁹⁸ Η δημιουργία μιας εργάσιμης

Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 279. Το εμπόριο εργατικών χεριών, από τις αγροτικές περιοχές της Αγγλίας στα βιομηχανικά κέντρα, φαίνεται πως λάμβανε χώρα ακόμα την εποχή της συγγραφής του *Κεφαλαίου*, βλ. αναφορά του Μαρξ στον λόγο του Φέρραντ στη Βουλή των Κοινοτήτων (27 Απρίλη 1863), βλ. ό.π., σ. 280.

¹²⁹⁴ Ό.π., σ. 279. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹²⁹⁵ Ό.π., σ. 784. Βλ. και Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος II, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982, σσ. 350, 351.

¹²⁹⁶ *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, ό.π., σσ. 280, 281. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹²⁹⁷ Ό.π., σ. 283. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹²⁹⁸ Βλ. ό.π., σσ. 282, 283.

ημέρας ως *sine qua non* προϋπόθεσης για τη διασφάλιση των όρων αναπαραγωγής του εργάτη, προσδιορίζεται ως εκ τούτου ως «το προϊόν ενός μακρόπνοου, περισσότερο ή λιγότερο συγκεκαλυμμένου εμφύλιου πολέμου ανάμεσα στην τάξη των κεφαλαιοκρατών και στην εργατική τάξη».¹²⁹⁹

Ο καθορισμός της εργάσιμης ημέρας αποτελεί το επίδικο ενός αγώνα που διαρκεί πολλούς αιώνες, από τη στιγμή της ανάδυσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Κι ενώ, για παράδειγμα, η αγγλική εργοστασιακή νομοθεσία του 19^{ου} αιώνα επιβάλλει βίαια (προκαλώντας ενίοτε τη «δυσφορία» του κεφαλαίου¹³⁰⁰) τον περιορισμό της – με την ταξική πάλη να αποτυπώνεται στις προόδους και τα πισωγυρίσματα της νομοθεσίας, τα οποία οι εργοστασιάρχες διασφάλιζαν με τη βοήθεια της δικαστικής εξουσίας¹³⁰¹ και ενίοτε της νομοθετικής –, τα αγγλικά εργασιακά διατάγματα του 14^{ου} έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα την παρατείνουν δια της βίας. Είναι η εποχή που το κεφάλαιο γεννιέται και όταν «το δικαίωμά του να απομυζεί μια επαρκή ποσότητα υπερεργασίας δεν το διασφαλίζει ακόμα μόνο με τη δύναμη [Gewalt] των οικονομικών σχέσεων, αλλά και με τη βοήθεια της κρατικής εξουσίας», σημειώνει ο Μαρξ.¹³⁰² Χρειάστηκαν αρχικά, υπογραμμίζει, αιώνες ολόκληροι προκειμένου ο «ελεύθερος» εργάτης «να συγκατατεθεί εθελοντικά, δηλαδή να εξαναγκαστεί κοινωνικά, συνεπεία του αναπτυγμένου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, να πουλήσει ολόκληρο τον ενεργό χρόνο της ζωής του στην τιμή των συνηθισμένων ειδών διατροφής του, να πουλήσει ακόμα και την ίδια του την ικανότητα για εργασία, τα πρωτοτόκιά του έναντι πινακίου φακής».¹³⁰³

Η ιστορία της εργοστασιακής νομοθεσίας καταδεικνύει πως «ο μεμονωμένος εργάτης, ο εργάτης σαν «ελεύθερος» πωλητής της εργατικής του δύναμης, σε μια ορισμένη βαθμίδα ωρίμανσης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, υποκύπτει χωρίς αντίσταση».¹³⁰⁴ Ο εργάτης συνειδητοποιεί, στο τέλος της εργασιακής διαδικασίας, πως – παρά το συμβόλαιό του με τον κεφαλαιοκράτη, το οποίο

¹²⁹⁹ Βλ. ό.π., σ. 312. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹³⁰⁰ Βλ. ό.π., σσ. 308, 309.

¹³⁰¹ Για τη σχέση κεφαλαίου και δικαστικής εξουσίας, βλ. ό.π., σσ. 302, 303. Σημειώνει αλλού: «η αγγλική δικαιοσύνη πάντα πιστός δούλος του κεφαλαίου [...]», βλ. ό.π., σ. 310.

¹³⁰² Βλ. ό.π., σσ. 283, 284. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹³⁰³ Βλ. ό.π., σ. 284. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

¹³⁰⁴ Βλ. ό.π., σσ. 312, 313. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

αποδεικνυε τρόπον τινά εγγράφως ότι διαθέτει ελεύθερα τον εαυτό του – δεν είναι «διόλου ένας ελεύθερος δρών»· συνειδητοποιεί ότι «ο χρόνος στον οποίο είναι ελεύθερος να πουλάει την εργατική του δύναμη, είναι ο χρόνος στον οποίο είναι αναγκασμένος να την πουλάει, ότι στην πραγματικότητα ο απομυζητής του δεν τον αφήνει «όσο υπάρχουν για εκμετάλλευση ακόμα έστω και ένας μυώνας, ένας τένοντας, μια σταγόνα αίματος»».¹³⁰⁵ Η συνένωση των εργατών προκειμένου να επιβάλλουν ως τάξη έναν κρατικό νόμο, ως εκείνο το «ακατανίκητο κοινωνικό πρόσκομμα που εμποδίζει αυτούς τους ίδιους να πουλάνε, με εθελοντικό συμβόλαιο με το κεφάλαιο, τον εαυτό τους και το γένος τους στο θάνατο και στη δουλεία»,¹³⁰⁶ κατανοείται ως *εκ των ουκ άνευ* όρος για τη «μεταρρύθμιση της κοινωνίας».¹³⁰⁷ Το περίφημο όγδοο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* σφραγίζουν τα αποσπάσματα των αποφάσεων των εργατικών ενώσεων στις δύο πλευρές του Ατλαντικού.¹³⁰⁸

Η πρώτη και μεγαλύτερη απαίτηση του παρόντος, για να απελευθερωθεί η εργασία αυτής της χώρας από την κεφαλαιοκρατική δουλεία, είναι το ψήφισμα ενός νόμου μέσω του οποίου 8 ώρες θα αποτελούν την κανονική εργάσιμη ημέρα σε όλες τις Πολιτείες της αμερικανικής

¹³⁰⁵ Βλ. *ό.π.*, σσ. 315, 316. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Ο Μαρξ παραθέτει εδώ σημεία από το άρθρο του Ένγκελς «Die englische Zehnstundenbill», στο περιοδικό *Neue Rheinische Zeitung*, τεύχος Απριλίου 1850.

¹³⁰⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 316. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Τα *αφηρημένα* ανθρώπινα δικαιώματα, που ο Μαρξ πολεμά από τη δεκαετία του 1840, βρίσκουν την αντικατάστασή τους στην αποτύπωση των υλικών αναγκών των άμεσων παραγωγών: «Στη θέση του περιλαμβρου καταλόγου των «αναπαλλοτριωτών ανθρωπίνων δικαιωμάτων» μπαίνει η ταπεινή Magna Charta μιας ρυθμισμένης από το νόμο εργάσιμης ημέρας, η οποία «επιτέλους ξεκαθαρίζει πότε τελειώνει ο χρόνος που πουλάει ο εργάτης, και πότε αρχίζει ο χρόνος που ανήκει σ' αυτόν τον ίδιο». Βλ. *ό.π.* [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Ο Μαρξ παραθέτει κι εδώ σημεία από το άρθρο του Ένγκελς «Die englische Zehnstundenbill».

¹³⁰⁷ Ο Μαρξ αναπαράγει εδώ την έκφραση του εργοστασιακού επιθεωρητή Ρ. Τζ. Σώντερς, ο οποίος σημειώνει σχετικά: «Περαιτέρω βήματα για τη μεταρρύθμιση της κοινωνίας δεν πρόκειται ποτέ να συντελεστούν με επιτυχείς προοπτικές, εάν προηγουμένως δεν περιοριστεί η εργάσιμη ημέρα και αν δεν επιβληθούν αυστηρά τα όρια που θα της καθοριστούν», «Reports etc. for 31st October 1848», σ. 112. Βλ. *ό.π.*, σ. 315. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη]. Βλ. και *Αποτελέσματα του άμεσου προτοσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, *ό.π.*, σσ. 205-209. Πρβλ. Κώστας Μ. Σταμάτης, «Ελευθερία και δικαιώματα του ανθρώπου στη σκέψη του Μαρξ», *Αξιολογικά* (9)/Εξάντας, 1996, σσ. 115, 116, όπου επισημαίνονται οι διαφωτιστικές καταβολές της μαρξικής σκέψης στη σχέση τους με την προώθηση των εργατικών διεκδικήσεων της εποχής· στο μέτρο αυτό το κείμενο του Μαρξ «Οδηγίες προς την εργατική τάξη», ιδρυτικό κείμενο της Διεθνούς Ένωσης Εργατών (1864) προσδιορίζεται ως στοιχείο που καταδεικνύει ότι «η νομοκοπολιτική κληρονομιά του Διαφωτισμού περνά κατά ένα μέρος και στο ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα».

¹³⁰⁸ Βλ. *ό.π.*, σσ. 314, 315. [Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη].

Ένωσης. Είμαστε αποφασισμένοι να ενεργοποιήσουμε όλη τη δύναμή μας έως ότου επιτευχθεί αυτό το ένδοξο αποτέλεσμα.

Γενικό Συνέδριο Εργατών, Βαλτιμόρη: Αύγουστος 1866

Θεωρούμε τον περιορισμό της εργάσιμης ημέρας ως έναν προκαταρκτικό όρο, χωρίς τον οποίο όλες οι υπόλοιπες απόπειρες χειραφέτησης αναγκαστικά θα αποτύχουν ... Προτείνουμε τις 8 εργάσιμες ώρες ως το νόμιμο όριο της εργάσιμης ημέρας.

Διεθνές Εργατικό Συνέδριο, Γενεύη: Σεπτέμβρης 1866

Η εργοστασιακή νομοθεσία εγγράφεται από τον Μαρξ στους *εκ των ων ουκ άνευ* όρους για την υπέρβαση του καπιταλιστικού συστήματος. Η λειτουργία της ως «μέσο[υ] σωματικής και πνευματικής προστασίας της εργατικής τάξης», διευρύνεται, με τη γενίκευσή της, για να συμβάλλει ταυτόχρονα στην επιτάχυνση της «συγκέντρωση[ς] του κεφαλαίου» και της «μονοκρατορία[ς] του εργοστασιακού συστήματος». Καταστρέφοντας «όλες τις αρχαϊκές και μεταβατικές μορφές, που πίσω τους κρύβεται ακόμα εν μέρει η κυριαρχία του κεφαλαίου», και αντικαθιστώντας τις «με την άμεση και απροκάλυπτη κυριαρχία του», γενικεύει ταυτόχρονα «τον άμεσο αγώνα ενάντια σ' αυτή την κυριαρχία»· «Οδηγώντας στο ωρίμασμα των υλικών όρων και του κοινωνικού συνδυασμού της παραγωγικής διαδικασίας, οδηγεί στο ωρίμασμα των αντιφάσεων και των ανταγωνισμών της κεφαλαιοκρατικής της μορφής, και επομένως οδηγεί ταυτόχρονα στο ωρίμασμα των μορφικών στοιχείων μιας καινούριας κοινωνίας και των παραγόντων ανατροπής της παλιάς κοινωνίας», στο μέτρο που η ανάπτυξη των αντιφάσεων μιας ιστορικής μορφής παραγωγής συνιστά «το μοναδικό ιστορικό δρόμο της διάλυσής της και του σχηματισμού μιας νέας».¹³⁰⁹

¹³⁰⁹ Ό.π., σσ. 519, 520. Στην υποσημείωση που ακολουθεί διαβάζουμε: «Ο Ρόμπερτ Όουεν, ο πατέρας των συνεταιριστικών εργοστασίων και καταστημάτων, που ωστόσο, όπως παρατηρήσαμε πιο πάνω, δε συμμεριζόταν καθόλου τις αυταπάτες των μιμητών του για τη σημασία αυτών των μεμονωμένων στοιχείων μετασχηματισμού, στα πειράματά του πραγματικά δεν ξεκινούσε μόνο από το εργοστασιακό σύστημα, μα το διακήρυχνε και θεωρητικά σαν την αφετηρία της κοινωνικής επανάστασης», ό.π., σσ. 520, 506. Βλ. και ό.π., σ. 650.

Η *ατομική ιδιοκτησία* ως η «πρώτη άρνηση της ατομικής ιδιοκτησίας που βασίζεται στην προσωπική εργασία», παράγεται «με την αναγκαιότητα φυσικής διαδικασίας» η ίδια ως άρνηση: «Πρόκειται για άρνηση της άρνησης. Η άρνηση αυτή δεν αποκαθιστά ξανά την ατομική ιδιοκτησία, αποκαθιστά όμως την προσωπική ιδιοκτησία πάνω στη βάση των επιτεύξεων της κεφαλαιοκρατικής εποχής: της συνεργασίας και της κοινής κατοχής της γης και των μέσων παραγωγής που τα παράγει η εργασία η ίδια», σημειώνει ο Μαρξ.¹³¹⁰ Στο πλαίσιο αυτό εγγράφεται και η μαρξική θεώρηση για την ολοκλήρωση της κεφαλαιοκρατικής κυριαρχίας στο *τοκοφόρο κεφάλαιο* και το *πιστωτικό σύστημα*, στις *μετοχικές εταιρίες* και τα *συνεταιριστικά εργοστάσια* των εργατών.¹³¹¹

7.6 ΤΟΠΟΙ ΥΠΕΡΒΑΣΗΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Το πιστωτικό σύστημα θεωρείται από τον Μαρξ, αφ' ενός «μια ιδιόζουσα μορφή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» και, αφ' ετέρου, «μια κινητήρια δύναμη της εξέλιξής του προς την ανώτατη και τελευταία δυνατή μορφή του».¹³¹² Με αυτό «δίνεται η μορφή μιας γενικής λογιστικής και κατανομής των μέσων παραγωγής σε κοινωνική κλίμακα, αλλά πάλι μόνο η μορφή».¹³¹³ Προϋπόθεσή του παραμένει «ιδιώτες να κρατούν στα χέρια τους το μονοπώλιο στα κοινωνικά μέσα παραγωγής (με τη μορφή κεφαλαίου ή γαιοκτησίας)».¹³¹⁴ Το χρήμα «παραμένει η βάση, από την οποία το πιστωτικό σύστημα, λόγω της φύσης του, ποτέ δεν μπορεί να αποσπαστεί», ωστόσο η υποκατάσταση στο πιστωτικό σύστημα του χρήματος με διάφορες μορφές

¹³¹⁰ *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π., σσ. 787, 788.

¹³¹¹ Βλ. και Μανόλης Αγγελίδης, *Κοινωνική απορρύθμιση και δημοκρατία*, Εξάντας, Αθήνα 2000, σσ. 123-127.

¹³¹² Βλ. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π., σ. 757. Πρβλ. την επιστολή του Μαρξ στον Ένγκελς (2.4.1858), όπου αναφέρεται το «μετοχικό κεφάλαιο ως η πιο τελειοποιημένη μορφή (μετατρέπεται σε κομμουνισμό) μαζί με όλες τις αντιφάσεις της»: Karl Marx, «Marx to Engels, 2 Απριλίου 1858», ό.π.

¹³¹³ Βλ. ό.π., σ. 757.

¹³¹⁴ Βλ. ό.π., σ. 757.

πιστωτικής κυκλοφορίας καταδεικνύει το χρήμα ως απλώς «μια ιδιαίτερη έκφραση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας και των προϊόντων της».¹³¹⁵

Στο πλαίσιο του «πιστωτικού εποικοδομήματος» τίθενται στη διάθεση του μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη (ή εν δυνάμει κεφαλαιοκράτη) *ξένο κεφάλαιο* και *ξένη ιδιοκτησία* και άρα *ξένη εργασία*.¹³¹⁶ Έχοντας καταδείξει πως το μέσο κέρδος κάθε μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη καθορίζεται από την ποσότητα της συνολικής υπερεργασίας την οποία ιδιοποιείται το συνολικό κεφάλαιο και από την οποία παίρνει το μερίδιό του το κάθε μεμονωμένο κεφάλαιο, ο Μαρξ επισημαίνει πως «αυτός ο κοινωνικός χαρακτήρας του κεφαλαίου πετυχαίνεται και πραγματοποιείται πέρα για πέρα μόνο με την πλήρη ανάπτυξη του πιστωτικού και τραπεζικού συστήματος».¹³¹⁷ Το τραπεζικό σύστημα, θέτοντας «στη διάθεση των βιομηχάνων και εμπόρων κεφαλαιοκρατών όλο το διαθέσιμο, μαζί και το δυνητικό κεφάλαιο της κοινωνίας που αδρανεί ακόμα, έτσι που ούτε ο δανειστής αυτού του κεφαλαίου, ούτε αυτός που το χρησιμοποιεί είναι οι ιδιοκτήτες ή οι παραγωγείς του», «καταργεί», σύμφωνα με τον Μαρξ, «τον ιδιωτικό χαρακτήρα του κεφαλαίου και περικλείνει έτσι μέσα του, αλλά μόνο μέσα του, την κατάργηση του ίδιου του κεφαλαίου».¹³¹⁸ Σύμφωνα με τη μαρξική θεώρηση, με το τραπεζικό σύστημα «η κατανομή του κεφαλαίου και σαν ιδιωτική επιχείρηση και σαν κοινωνική λειτουργία αποσπάται από τα χέρια των ιδιωτών κεφαλαιοκρατών και των τοκογλύφων», με το πέρασμά του στον έλεγχο των μετοχικών εταιριών.¹³¹⁹

Στο πιστωτικό σύστημα, η αναπαραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου εντείνεται ως τα ακρότατα όριά της αποτυπώνοντας την αντίθεση μεταξύ τοκοφόρου και λειτουργούντος (βιομηχανικού/εμπορικού) κεφαλαίου. Η ιδιοκτησιακή σχέση θεμελιώνει το δικαίωμα του κεφαλαίου να ιδιοποιείται και να εξουσιάζει ξένη εργασία. Στον τόκο, στην ιδιαίτερη αυτή μορφή του κέρδους, εκφράζεται ακριβώς αυτή η «ύπαρξη των όρων εργασίας σαν κεφάλαιο στην κοινωνική τους αντίθεση προς την εργασία και στη μετατροπή τους σε

¹³¹⁵ Βλ. *ό.π.*, σσ. 757, 758.

¹³¹⁶ Βλ. *ό.π.*, σσ. 553, 554.

¹³¹⁷ Βλ. *ό.π.*, σσ. 757, 758.

¹³¹⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 758.

¹³¹⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 758. Βλ. και *ό.π.*, σ. 551.

προσωπικές εξουσίες απέναντι στην εργασία και πάνω στην εργασία».¹³²⁰ Ο τόκος «αυτός καθεαυτός (an sich)», σημειώνει ο Μαρξ, «συνοψίζει τον αποξενωμένο χαρακτήρα των όρων εργασίας σε σχέση με τη δραστηριότητα του υποκειμένου».¹³²¹ Αναπαριστά ακριβώς την ιδιοκτησιακή σχέση ως μέσο για την ιδιοποίηση των προϊόντων ξένης εργασίας, την αναπαριστά ωστόσο ως ιδιότητα του κεφαλαίου που ανήκει έξω από την παραγωγική διαδικασία και όχι ως αποτέλεσμα του ειδικού κεφαλαιοκρατικού χαρακτήρα/σκοπού της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας.¹³²² Στον τόκο το κεφάλαιο αναπαρίσταται χωρίς καμία σχέση προς τη μισθωτή εργασία σαν σχέση μεταξύ κεφαλαιοκρατών, μεταξύ του κεφαλαίου σαν *ιδιοκτησία* και του κεφαλαίου σαν *λειτουργία*.¹³²³ Ο τόκος εμφανίζεται ως εξωτερικός και αδιάφορος για τη σχέση κεφαλαίου και εργασίας προσδιορισμός, με άλλα λόγια, αποκτά αυτοτελή έκφραση και στη μορφή του γίνεται αφαίρεση από την αντίφαση κεφαλαίου-εργασίας.¹³²⁴

Με την ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος, καταδεικνύονται τα όρια της αξιοποίησης του κεφαλαίου, αξιοποίηση η οποία στην πράξη «επιτρέπει μόνο ως ένα ορισμένο σημείο την πραγματική ελεύθερη ανάπτυξη», θέτοντας κάποιου είδους «εσωτερικά δεσμά και φραγμό στην παραγωγή», τα οποία σπάει διαρκώς το πιστωτικό σύστημα.¹³²⁵ Η ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος επιταχύνει αφ' ενός, «τα βίαια ξεσπάσματα αυτής της αντίφασης, τις κρίσεις, και έτσι δυναμώνει τα στοιχεία της διάλυσης του παλιού τρόπου παραγωγής», κι αφ' ετέρου «την υλική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και τη δημιουργία της παγκόσμιας αγοράς που, σαν υλικές βάσεις της νέας μορφής παραγωγής, η δημιουργία τους αποτελεί το ιστορικό καθήκον του

¹³²⁰ Ο.π., σ. 482.

¹³²¹ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος III, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008, σσ. 561, 562.

¹³²² Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος III, ό.π., σ. 482.

¹³²³ Βλ. ό.π., σ. 479.

¹³²⁴ Βλ. ό.π., σσ. 482, 483.

¹³²⁵ Το όριο και η σχετικότητα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η αποκάλυψη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ως «μόνο ενός παροδικού[ύ], ιστορικού[ύ] φαινομένου[υ], που αντιστοιχεί σε μια ορισμένη, χρονικά περιορισμένη εποχή ανάπτυξης των υλικών όρων παραγωγής», φανερώνεται ακόμα, σύμφωνα με τον Μαρξ, στο *νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους*, ο οποίος αποκαλύπτει τον εγγενή στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής φραγμό στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, φραγμός που δεν έχει καμία σχέση με την παραγωγή του πλούτου ως τέτοιου. Βλ. ό.π., σ. 328. Για το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος III, ό.π., σσ. 267-337.

κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής», σημειώνει ο Μαρξ.¹³²⁶ Έτσι, στο πιστωτικό σύστημα αφ' ενός αναπτύσσονται «στο πιο καθαρό και κολοσσιαίο σύστημα παιχνιδιού και αγυρτείας τα ελατήρια της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, [ο] πλουτισμός[ς] με την εκμετάλλευση ξένης εργασίας και περιορίζ[εται] όλο και περισσότερο [ο] αριθμός[ς] των λίγων που εκμεταλλεύονται τον κοινωνικό πλούτο», και αφ' ετέρου, δημιουργείται η «μεταβατική μορφή σε έναν άλλο τρόπο παραγωγής».¹³²⁷

Στο πιστωτικό σύστημα εντείνεται ταυτόχρονα η συγκεντροποίηση των κεφαλαίων και επομένως η απαλλοτρίωση «στην πιο κολοσσιαία κλίμακα»: η απαλλοτρίωση αφορά εδώ το ίδιο το μικρό/μεσαίο κεφάλαιο. Ο Μαρξ κατανοεί την απαλλοτρίωση του κεφαλαίου ως την αφετηρία και ταυτόχρονα τον σκοπό του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής: «σε τελευταία ανάλυση», σημειώνει, «σκοπός του είναι η απαλλοτρίωση όλων των ατόμων από τα μέσα παραγωγής, που με την ανάπτυξη της κοινωνικής παραγωγής παύουν να είναι μέσα ατομικής παραγωγής και προϊόντα ατομικής παραγωγής και μπορούν να είναι μόνο μέσα παραγωγής στα χέρια συνεταιρισμένων παραγωγών και επομένως κοινωνική τους ιδιοκτησία, όπως είναι επίσης κοινωνικό τους προϊόν».¹³²⁸ Στο πλαίσιο του κεφαλαιοκρατικού συστήματος η απαλλοτρίωση λαμβάνει την αντιφατική μορφή της τυχαίας ιδιοποίησης από λίγους της κοινωνικής ιδιοκτησίας, ενώ με την ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος και «επειδή η ιδιοκτησία υπάρχει εδώ με τη μορφή της μετοχής, η κίνησή της και η μεταβίβασή της γίνεται καθαρό αποτέλεσμα του χρηματιστηριακού παιχνιδιού, όπου τα μικρά ψάρια καταβροχθίζονται από τους καρχαρίες και τα πρόβατα από τους λύκους του χρηματιστηρίου», σημειώνει ο Μαρξ.¹³²⁹ Ως ο πρωταρχικός πλέον τρόπος απόκτησης κεφαλαίου, η κερδοσκοπία μπαίνει στη θέση της εργασίας και της άμεσης βίας.¹³³⁰ Ο Μαρξ επισημαίνει στο καθεστώς των μετοχών την αντίθεση στη μορφή εμφάνισης του κοινωνικού μέσου παραγωγής ως ατομικής ιδιοκτησίας, ωστόσο, η ίδια η μετατροπή στη μορφή της μετοχής

¹³²⁶ Βλ. ό.π., σ. 556.

¹³²⁷ Βλ. ό.π., σσ. 556, 557.

¹³²⁸ Βλ. ό.π., σσ. 554, 555.

¹³²⁹ Βλ. ό.π., σ. 555.

¹³³⁰ Βλ. ό.π., σ. 602.

παραμένει εγκλωβισμένη στα κεφαλαιοκρατικά όρια: «Γι' αυτό, αντί να υπερνικήσει την αντίθεση ανάμεσα στον χαρακτήρα του πλούτου σαν κοινωνικού και σαν ατομικού πλούτου, της δίνει απλώς νέα μορφή».¹³³¹

Ο Μαρξ διακρίνει στα *συνεργατικά εργοστάσια* και τις κεφαλαιοκρατικές *μετοχικές εταιρίες* τον πυρήνα μιας μετά-καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής κι αναπαραγωγής.¹³³² Στα «εργοστάσια των συνεταιρισμών των ιδίων των εργατών», εντοπίζει «μέσα στα πλαίσια της παλιάς μορφής, το πρώτο ρήγμα στην παλιά μορφή, παρ' όλο που φυσικά παντού, στην πραγματική τους οργάνωση αναπαράγουν και είναι υποχρεωμένα ν' αναπαράγουν όλες τις ελλείψεις του υπάρχοντος συστήματος».¹³³³ Θεωρεί πως στο πλαίσιο των συνεταιριστικών εργοστασίων «έχει αρθεί η αντίθεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία, αν και στην αρχή μόνο στη μορφή, γιατί οι εργάτες σαν συνεταιρισμός είναι οι ίδιοι ο κεφαλαιοκράτης του εαυτού τους, δηλαδή χρησιμοποιούν τα μέσα παραγωγής για την αξιοποίηση της δικής τους εργασίας».¹³³⁴ Η ανάπτυξη των συνεταιριστικών εργοστασίων καταδεικνύει σύμφωνα με τον Μαρξ τη δυνατότητα ανάπτυξης και διαμόρφωσης «με φυσική αναγκαιότητα» ενός καινούριου τρόπου παραγωγής μέσα από τον παλιό. Το εργοστασιακό σύστημα, με τον συγκεκριμένο του βαθμό ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και των κοινωνικών μορφών παραγωγής που τους αντιστοιχούν, συνιστά τη *sine qua non* προϋπόθεση για τα συνεταιριστικά εργοστάσια. Το ίδιο ισχύει και για το πιστωτικό σύστημα, το οποίο, στο μέτρο που συνιστά «την κύρια βάση για τη βαθμιαία μετατροπή των κεφαλαιοκρατικών ιδιωτικών επιχειρήσεων σε κεφαλαιοκρατικές μετοχικές εταιρίες, προσφέρει εξίσου τα μέσα για τη βαθμιαία επέκταση των επιχειρήσεων των συνεταιρισμών πάνω σε περισσότερο ή λιγότερο εθνική

¹³³¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 555.

¹³³² Για τη σύνδεση του μαρξικού αυτού επιχειρήματος με το ζήτημα του διευθυντικού μισθού βλ. και *ό.π.*, σσ. 488-492. Βλ. και Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος III, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008, σσ. 563-566, 575, 576.

¹³³³ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος III, *ό.π.*, σ. 555. Βλ. και Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος III, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008, σσ. 405, 406, 565, 566, 574. Για τη μαρξική κριτική στη λασαλική πρόταση της «κρατικής βοήθειας» στους εργατικούς παραγωγικούς συνεταιρισμούς βλ. *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, *ό.π.*, σσ. 31, 32.

¹³³⁴ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος III, *ό.π.*, σ. 555.

κλίμακα». ¹³³⁵ Ο Μαρξ θεωρεί τις κεφαλαιοκρατικές μετοχικές επιχειρήσεις, εξίσου όπως και τα συνεταιριστικά εργοστάσια, ως «μεταβατικές μορφές από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής στο συνεταιριστικό τρόπο, μόνο που στις πρώτες η αντίθεση έχει αρθεί αρνητικά και στα δεύτερα θετικά». ¹³³⁶

Με τις μετοχικές εταιρίες συντελείται μία τεράστια επέκταση της παραγωγικής κλίμακας, τέτοια που θα ήταν αδύνατο να γίνει από μεμονωμένα κεφάλαια. Ταυτόχρονα, σημειώνει ο Μαρξ, τέτοιες επιχειρήσεις, που ήταν προηγούμενα κυβερνητικές, γίνονται εταιρικές. ¹³³⁷ Εδώ, το κεφάλαιο λαμβάνει άμεσα τη μορφή του κοινωνικού κεφαλαίου, κεφαλαίου άμεσα συνεταιρισμένων ατόμων, σε αντίθεση προς το ατομικό κεφάλαιο. Για τον Μαρξ, η μορφή αυτή ισοδυναμεί με κατάργηση του κεφαλαίου σαν ατομικής ιδιοκτησίας μέσα στα πλαίσια του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. ¹³³⁸ Το πιστωτικό σύστημα συνιστά το αναγκαίο πέρασμα: «Είναι η κατάργηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής μέσα στα πλαίσια του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, και γι' αυτό είναι μια αυτοαναιρούμενη αντίφαση, που πριν απ' όλα παρουσιάζεται σαν απλό μεταβατικό σημείο προς μια νέα μορφή παραγωγής». ¹³³⁹ Για τον Μαρξ «δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι το πιστωτικό σύστημα θα χρησιμεύσει σαν ισχυρός μοχλός κατά τη διάρκεια του περάσματος από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής στον τρόπο παραγωγής της συνεταιρισμένης εργασίας, όμως μονάχα σαν ένα στοιχείο σε συνάρτηση με άλλες μεγάλες οργανικές ανατροπές του ίδιου του τρόπου παραγωγής». ¹³⁴⁰

Η «απαλλοτρίωση» του κεφαλαίου συντελείται καταρχήν «με το παιχνίδι των εσωτερικών νόμων της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, με τη συγκεντροποίηση των κεφαλαίων. Κάθε κεφαλαιοκράτης σκοτώνει πολλούς

¹³³⁵ Βλ. ό.π., σσ. 555, 556.

¹³³⁶ Βλ. ό.π., σ. 556. Όπως έχει υποστηριχθεί, η άρση των αντιφάσεων του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, «ως αντικειμενική τάση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, είναι σύμμετρη προς το κανονιστικό αίτημα ελέγχου από τα άτομα των όρων της κοινωνικότητάς τους ως ελεύθερης κοινωνικότητας», βλ. Μανόλης Αγγελίδης, *Κοινωνική απορρύθμιση και δημοκρατία*, ό.π., σ. 127.

¹³³⁷ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος III, ό.π., σ. 550.

¹³³⁸ Βλ. ό.π.

¹³³⁹ Βλ. ό.π., σ. 553.

¹³⁴⁰ Βλ. ό.π., σ. 758.

άλλους κεφαλαιοκράτες». ¹³⁴¹ Παράλληλα με τη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου και την απαλλοτρίωση πολλών κεφαλαιοκρατών από λίγους, αναπτύσσεται σε διαρκώς αυξανόμενη κλίμακα η συνεργατική μορφή της εργασιακής διαδικασίας, «η συνειδητή τεχνική εφαρμογή της επιστήμης» κι «η σχεδιασμένη εκμετάλλευση της γης». ¹³⁴² Εμπεδώνεται ο κοινωνικός χαρακτήρας των μέσων παραγωγής ως εκ των ων ουκ άνευ όρος για τη χρησιμοποίησή τους, καθώς και «η περιπλοκή όλων των λαών στο δίκτυ της παγκόσμιας αγοράς και μαζί μ' αυτό ο διεθνής χαρακτήρας του κεφαλαιοκρατικού καθεστώτος». ¹³⁴³ Όσο περιορίζεται ο αριθμός των νέων «μεγιστάνων του κεφαλαίου, που σφετερίζονται και μονοπωλούν όλα τα οφέλη αυτού του προτσές μετατροπής», τόσο αυξάνει «η μάζα της αθλιότητας, της καταπίεσης, της υποδούλωσης, του εκφυλισμού, της εκμετάλλευσης». ¹³⁴⁴ Τόσο αυξάνει παράλληλα

«η αγανάκτηση της εργατικής τάξης, που διαρκώς πληθαίνει και που διαπαιδαγωγείται, συνενώνεται και οργανώνεται απ' αυτό τον ίδιο το μηχανισμό του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής. Το μονοπώλιο του κεφαλαίου μετατρέπεται σε δεσμά του τρόπου παραγωγής που άνθισε μαζί του και κάτω απ' αυτό. Η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν σ' ένα σημείο, όπου δε συμβιβάζονται με το κεφαλαιοκρατικό τους περίβλημα. Το περίβλημα αυτό σπάει. Σημαίνει το τέλος της κεφαλαιοκρατικής ατομικής ιδιοκτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται». ¹³⁴⁵

¹³⁴¹ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π., σ. 787.

¹³⁴² Βλ. ό.π.

¹³⁴³ Βλ. ό.π.

¹³⁴⁴ Βλ. ό.π. Πρβλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, ό.π., σσ. 180-182.

¹³⁴⁵ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανά χείρας εργασία, έχοντας θέσει ως στόχο της την κριτική ανακατασκευή της μαρξικής σκέψης αναφορικά με το ζήτημα της *κεφαλαιοκρατικής εξουσίας του επί των όρων ζωής και εργασίας των παραγωγικών υποκειμένων εντός κι εκτός της εργασιακής σχέσης*, αξίωσε την εκπλήρωση ενός διττού στόχου: αφ' ενός της κατάδειξης της συνέχειας της ανωτέρω προβληματικής στο σύνολο του μαρξικού έργου κι αφ' ετέρου τη συνεισφορά στον εν εξελίξει και εξαιρετικά γόνιμο διάλογο του τελευταίου με πλευρές του φουκωικού έργου, συνεισφορά που περιορίζεται αυστηρά στην παρακολούθηση του μαρξικού στοχασμού αναφορικά με την προαναφερθείσα διαλεκτική προβληματική. Στις γραμμές που ακολουθούν θα συνοψίσουμε τα βασικά σημεία του ανά χείρας θεωρητικού εγχειρήματος.

Εκκινώντας από την έννοια του *παραγωγικού υποκειμένου*, επιχειρήσαμε την κατάδειξη της θεματοποίησης στο μαρξικό έργο των *ειδικά καπιταλιστικών (σαφώς ιστορικών) μορφών κατεξουσιασμού και καθυπόταξης του υποκειμένου*, ως αναπόδραστων συνεπειών της σχέσης εργασίας-κεφαλαίου. Κατέστη εν προκειμένω σαφές πως τα αποτελέσματα των εν λόγω μορφών συγκροτούνται, στο πλαίσιο της μαρξικής ανάλυσης, ως υπερβαίνοντα τον χώρο και τον χρόνο της εργασιακής δραστηριότητας, εκτεινόμενα στο σύνολο του *βίου*, διαπερνώντας την *ίδια* την ύπαρξη των υποκειμένων εντός κι εκτός της άμεσης παραγωγικής σχέσης. Στο σύγχρονο αστικό κόσμο, η *διαίρεση* του υποκειμένου – η πρόσδεσή του αφ' ενός στη σωματική ύπαρξη κι αφ' ετέρου στην ιδιότητά του ως παραγωγικό στο πλαίσιο μιας *κοινωνίας Κανόνων* – προϋποθέτει, υποστηρίχθηκε, έναν εκ νέου ορισμό της ίδιας της έννοιας της *εξουσίας*· και άρα έναν εκ νέου προσδιορισμό των τόπων και δυνατοτήτων της *χειραφέτησης*.

Σε αυτό το πλαίσιο, η έρευνα παρακολούθησε τη μαρξική θεωρητική απόπειρα μιας κριτικής σκιαγράφησης της διαλεκτικής σχέσης πολιτικής και οικονομίας, θέτοντας ως σημείο εκκίνησης τις αρχές της δεκαετίας του 1840, γεγονός που μας επέτρεψε την παρακολούθηση των αλλαγών και μετατοπίσεων του μαρξικού εννοιολογικού οπλοστασίου και ταυτόχρονα τον εντοπισμό

εκείνων των προβλημάτων που παραμένουν στον πυρήνα της μαρξικής θεωρητικής έγνοιας στο σύνολο του βίου του. Διαπιστώσαμε, για παράδειγμα, πως ο νεαρός Μαρξ στοχάζεται ήδη στα 1843 – αναφορικά με τη σχέση κράτους και κοινωνίας, στο πλαίσιο της κριτικής της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου – την έννοια των σχέσεων «υπαγωγής» και «εξάρτησης» ως σχέσεων που «συμπιέζουν το ανεξάρτητο ον και το αντιμάχονται». Η κριτική του αστικού κράτους στο πρώιμο μαρξικό έργο, περιλαμβάνει, υποστηρίξαμε, την αναγνώριση του λαού [sic] ως του υποκειμένου της χειραφέτησης. Σε αυτό το πλαίσιο, θεματοποιεί ο νεαρός Μαρξ, αναπτύξεις περί φυσικής και κοινωνικής συγκρότησης της υποκειμενικότητας, περί του σώματος ως φορέα κοινωνικών κατασκευών, προκαταλαμβάνοντας εν πολλοίς τη σύγχρονη σχετική συζήτηση.

Συνδέοντας περαιτέρω την ιστορική κατασκευή του «αφηρημένου προσώπου»/ υποκειμένου του αστικού δικαίου με την ιστορική κατίσχυση των σχέσεων της ατομικής ιδιοκτησίας, ο νεαρός Μαρξ θεματοποιεί την αναγνώριση της αφηρημένης ατομικής ιδιοκτησίας ως της «ανώτερης ύπαρξης του πολιτικού Κράτους». Η συγκρότηση του κράτους ως του μονοπωλίου της βίας συνιστά για τον Μαρξ ριζικό όρο του καπιταλιστικού συστήματος. Σε αυτό το πλαίσιο, η εμπέδωση του νομικού καταναγκασμού συνδέεται, υποστηρίξαμε, στο μαρξικό έργο, με την καπιταλιστική απαίτηση της διασφάλισης της πολιτικής κυριαρχίας του κεφαλαίου.

Η τελευταία θέτει ως κανόνα την απαξίωση και περιθωριοποίηση κάθε παραγωγικού πράττειν εκτός του πλέγματος των σχέσεων που η ίδια συγκροτεί. Στο μέτρο που η ίδια η εργασία συγκροτείται ως εμπόρευμα σε απόλυτη εξάρτηση από το κεφάλαιο, το υποκείμενο υπάρχει μόνο ως «τρόπος ύπαρξης του κεφαλαίου», υποδούλωση [sic] που θεμελιώνεται στην ενότητα του ατόμου ως φυσικής/σωματικής ύπαρξης και ταυτόχρονα ως παραγωγικής δύναμης. Επιχειρήσαμε σε αυτό το πλαίσιο να καταδείξουμε πως η ενεχόμενη βία λαμβάνει τη μορφή του οικονομικού εξαναγκασμού, του εξουσιασμού των αναγκών. Πλάι σ' αυτό, ο νεαρός Μαρξ, θεματοποιώντας τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της εργασιακής δραστηριότητας σε δραστηριότητα μονόπλευρη και μηχανική, καταδεικνύει τη μετατροπή του υποκειμένου σε μηχανή, «ένα αφηρημένο ον» που από-ανθρωποποιείται. Η αναγκαιότητα της

χειραφέτησης συνδέεται επομένως με την ιστορική ανάδυση της *συνεργασίας* και των *εργατικών ενώσεων*, στο πλαίσιο της κριτικής κατανόησης της ιστορικής κίνησης, ως κίνησης που η ίδια παράγει τις *υλικές συνθήκες της χειραφέτησης*.

Κομβικής σημασίας στοιχείο της μαρξικής ανάλυσης είναι, όπως υποστηρίξαμε, η έννοια του *χρόνου*. Πέραν της θεματοποίησης του *κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας*, ως του χρόνου στον οποίο αποτιμώνται τα αναγκαία για την *αναπαραγωγή του γυμνού βίου* [sic] μέσα συντήρησης, η μαρξική εννοιολόγηση του χρόνου συναρθώνεται με ζητήματα κατεξουσιασμού του παραγωγικού υποκειμένου: η ανθρώπινη παραγωγική δραστηριότητα *ρυθμίζεται στον καπιταλισμό αυστηρά από τον χρόνο ως μηχανική δραστηριότητα*. Σε αυτό το πλαίσιο, το αίτημα της κατάργησης της *μισθωτής εργασίας* θεματοποιείται ως όρος διασφάλισης της κοινωνικής αναπαραγωγής και συνδέεται με την ιστορική δυνατότητα του *κομμουνισμού*, ως αναγκαίας συνθήκης κάθε κριτικής κι επαναστατικής πρακτικής εντός των ιστορικών ορίων του καπιταλισμού. Ο κομμουνισμός, ως *πρακτικό κίνημα*, ως η «*πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων*»,¹³⁴⁶ είναι, για τον Μαρξ, *χρόνου ενεστώτα* και συνδέεται με ζητήματα *συλλογικής διαχείρισης της παραγωγής*, ως όρου για την επανιδιοποίηση της προσωπικής ελευθερίας των ατόμων.

Παρακολουθώντας το ώριμο μαρξικό έργο, διαπιστώσαμε τη θεματοποίηση της θεμελίωσης της *προσωπικής ανεξαρτησίας* των ατόμων στην *εμπράγματη* εξάρτηση, θεώρηση που συνδέεται με την αποκάλυψη της υποτιθέμενης *ανταλλακτικής ελευθερίας* των ατόμων ως φαινομενικής, στο μέτρο που η τελευταία θέτει ως προϋπόθεσή της την *αφαίρεση από τους κοινωνικούς όρους της ύπαρξής τους*. Η μαρξική ανάλυση της *αξιοποιητικής διαδικασίας* καταδεικνύει τη μεταστροφή της ανταλλακτικής ισότητας κι ελευθερίας σε *ανισότητα* κι *ανελευθερία*, και είναι, υποστηρίξαμε, ακριβώς η ίδια η ανταλλακτική σχέση εκείνη που θεμελιώνει το κεφαλαιοκρατικό δικαίωμα της *ιδιοποίησης ξένου χρόνου εργασίας χωρίς ανταλλαγή* και του *προστάγματος* πάνω στην εργασία. Η *ιδιοκτησία πάνω στην προσωπική εργασία* και η *ελεύθερη*

¹³⁴⁶ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., σσ. 81, 82.

διάθεση της προσωπικής εργασίας μεταστρέφονται στην πραγματικότητα στον καπιταλισμό σε ακτημοσύνη του εργάτη και αλλοτρίωση της εργασίας του.

Η *τοποθέτηση του ατόμου στην απογυμνωμένη κατάσταση του εργάτη [sic]* κατανοείται, υποστηρίξαμε, στο πλαίσιο της μαρξικής ανάλυσης ως ιστορικό προϊόν. Η παραγωγή του *ελεύθερου εργάτη*, ελεύθερου αφ' ενός από *σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής* κι αφ' ετέρου από *κάθε ιδιοκτησία*, συνιστά ριζικό όρο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, πλάι στην προϋπόθεση της ύπαρξης του *κεφαλαίου* και της *εργασίας* ως δύο *αυτοτελών και διακριτών μορφών*: στο κεφάλαιο ως *αντικειμενοποιημένη, υπαρκτή στο χώρο, παρωχημένη εργασία [sic]*, αντιπαραβάλλεται η «*χρονικά υπαρκτή*» *ζωντανή* ικανότητα εργασίας ως «υποκειμενικότητα», «που ακόμα αντικειμενοποιείται», ως «μέγεθος ρευστό σε γίνεσθαι»· ως τέτοιο μπορεί να υπάρχει μόνο σαν *ζωντανό υποκείμενο*, «ταυτίζεται με την άμεση σωματική ύπαρξη του προσώπου». Σε αυτό το πλαίσιο, η *κεφαλαιοκρατική απαίτηση* «ο εργάτης να απαρνηθεί σε ανώτερο βαθμό την ηρεμία, γενικά το είναι του», εγγράφεται στη μαρξική ανάλυση περί του κεφαλαίου ως *εμπράγματος βίας [sic]* απέναντι στον εργάτη. Στο πλαίσιο αυτό, καταδεικνύεται ως *γενικός καπιταλιστικός κοινωνικός κανόνας* ο περιορισμός των εργατών σε ένα *ελάχιστο επίπεδο βιοτικών απολαύσεων*, πλάι στη διαρκή υποβολή τους σε *νεοδημιουργηθείσες καταναλωτικές ανάγκες*.

Για τον Μαρξ, στη σφαίρα της παραγωγής, οι *φεουδαρχικές σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής* δεν εξαλείφονται, αντιθέτως «*αναπαράγονται [...]* με έμμεση μορφή»: οι *εγγενείς στην αξιοποιητική διαδικασία κεφαλαιοκρατικοί χρονικοί καθορισμοί* αποτυπώνουν την *έμμεση κι αφηρημένη εξουσία του κεφαλαίου επί της εργασίας*, η οποία *πειθαρχεί* στην *κανονικοποίηση* που εισάγει ο καπιταλιστικός χρονικός κανόνας. Ο τελευταίος απαντά, σύμφωνα με τον Μαρξ, στον ανώτατο βαθμό του στο *αυτόματο σύστημα των μηχανών*, όπου η *αδιάκοπη ροή της παραγωγικής διαδικασίας* καθίσταται – εκ του *ανταγωνισμού* – «*εξαιρετικά πιεστικός όρος*».

Στην ιστορική του εξέλιξη, το κεφάλαιο υπερβαίνει «σε ενεργητικότητα, απληστία και αποτελεσματικότητα» κάθε προηγούμενο σύστημα παραγωγής που θεμελιωνόνταν σε άμεση αναγκαστική εργασία, σημειώνει ο Μαρξ. Οι όροι *κανονικότητας* κι *εντατικότητας* της εργασίας ορίζονται από τον ανταγωνισμό και

θέτουν, όπως είδαμε, ως αναγκαιότητα τη *διαπαιδαγώγηση* και *πειθάρχηση* των εργατών, αναγκαιότητα που αποτυπώνεται στις λειτουργίες της *εποπτείας* και της *διεύθυνσης*, ως μορφών μιας *αυστηρά ρυθμίζουσας εξουσίας* και ενός διαρθρωμένου *σαν τέλεια ιεραρχία* κοινωνικού μηχανισμού της εργασιακής διαδικασίας που αντιπαρατίθενται στη μάζα των παραγωγικών υποκειμένων. Καταδεικνύεται ταυτόχρονα πως η *συμπίεση των όρων ύπαρξης* των τελευταίων, η *κατασπατάληση* [sic] της ζωής και της υγείας τους συνιστούν *sine qua non* προϋποθέσεις για τη διαρκή αξιοποίηση του κεφαλαίου. Εξαιρούνται ως εκ τούτου από το πλαίσιο του κεφαλαιοκρατικού ορθολογισμού (π.χ. εξοικονόμηση παραγωγικών όρων), η οικονομία χρόνου και ζωτικής ενέργειας του παραγωγικού υποκειμένου· η επαναστατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας δεν συνιστά, όπως είδαμε, παρά την άλλη όψη που ο Μαρξ συνοψίζει με τη φράση «*experimenta in corpora vili*».

Ταυτόχρονα, αναδύεται εδώ μία ιστορική αντίφαση: αφ' ενός *βίαιη* παράταση της εργάσιμης ημέρας και «*αύξηση των ταυτόχρονων εργάσιμων ημερών*», δηλαδή διαρκής αύξηση του *εργατικού πληθυσμού*, και αφ' ετέρου περιορισμός στο ελάχιστο της *αναγκαίας εργασίας* και άρα παραγωγή ενός *εφεδρικού εργασιακού υπερπληθυσμού*, *περιττού* μέχρι την *αξιοποίηση* [sic] του από το κεφάλαιο και περιερχόμενου σε κατάσταση απορίας κι εξαθλίωσης. Προσδιορίζοντας τους *ελεύθερους φτωχούς εργαζόμενους* [sic] ως το «τεχνητό δημιούργημα της νεότερης ιστορίας», ο Μαρξ επισημαίνει τη χρονική μεσολάβηση αιώνων ως προϋπόθεσης για τη συγκρότησή τους σε διακριτή κοινωνική τάξη. Η πραγμάτευση της *πρωταρχικής συσσώρευσης*, μας επέτρεψε να καταδείξουμε το στοιχείο της *βίας* ως θεμελιώδους όρου της «πραγματικής ιστορίας», και ταυτόχρονα ως *οικονομικής δύναμης*: «ο βουβός εξαναγκασμός των οικονομικών σχέσεων» σπάει κάθε αντίσταση, διαβάζουμε στο *Κεφάλαιο*.

Μονάχα στον καπιταλισμό, έγραφε ο Μαρξ, η *ύπαρξη των απόρων* εμφανίζεται ως *αποτέλεσμα της ίδιας της ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας*, εντοπίζοντας σε αυτό ακριβώς το στοιχείο τη δυνατότητα της χειραφέτησης προς την κατεύθυνση μιας μετά-καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής στη βάση του *ελεύθερου συνεταιρισμού των παραγωγικών υποκειμένων*, θέτοντας ως ριζική προϋπόθεση της

χειραφετημένης κοινωνίας την ανανοηματοδότηση του άμεσου χρόνου εργασίας και την εκ νέου εννοιολόγηση του πλούτου ως κοινωνικού διαθέσιμου χρόνου πέραν της παραγωγής, ως μη-εργάσιμου ελεύθερου χρόνου για το σύνολο των κοινωνικών ατόμων, χρόνου που επιτρέπει τη μετατροπή του κατόχου του σε διαφορετικό υποκείμενο [sic], που προβάλλει ως τέτοιο και στην άμεση παραγωγική διαδικασία.

Η συνένωση των εργατών προκειμένου να επιβάλλουν ως τάξη έναν κρατικό νόμο, «ένα ανυπέρβλητο κοινωνικό πρόσκομμα», το οποίο θα εμποδίζει τους ίδιους «να πουλάνε με εθελοντικό συμβόλαιο με το κεφάλαιο τον εαυτό τους και το γένος τους στο θάνατο και στη σκλαβιά»,¹³⁴⁷ θεματοποιείται στο ώριμο μαρξικό έργο ως εκ των ουκ άνευ όρος για τη «μεταρρύθμιση της κοινωνίας». Η κοινωνικοποίηση του ατόμου και η παραγωγή στη βάση της συνεργασίας συγκροτούν στο πλαίσιο της μαρξικής ανάλυσης τα επιτεύγματα της κεφαλαιοκρατικής εποχής. Στην ανάπτυξη των συνεταιριστικών μορφών παραγωγής διαφαίνεται, υποστηρίζει ο Μαρξ, η δυνατότητα ανάδυσης ενός καινούριου τρόπου παραγωγής μέσα από τον παλιό. Και παρά την αναγνώριση των περιορισμών τους, επιμένει να τα θεματοποιεί ως εν δυνάμει χειραφετητικούς τόπους, στο πλαίσιο των οποίων είναι δυνατή η άρση σχέσεων κατεξουσιασμού των παραγωγικών υποκειμένων οι οποίες διαπερνούν την ύπαρξή τους και τα καθορίζουν.

Ακόμα κι αν το εργοστάσιο, ως τόπος πειθάρχησης, ως τόπος που φέρνει «τις εσωτερικές του δυνάμεις σ' ένα σημείο ισορροπίας, το υψηλότερο δυνατό για την παραγωγή, το χαμηλότερο δυνατό για τους μισθούς», τείνει να αντικατασταθεί από τόπους ή κοινωνίες ελέγχου [sic], εν προκειμένω την επιχείρηση [sic], η οποία, όπως έχει υποστηριχθεί, «δεν σταματά να εισαγάγει μια ανελέητη αντιπαλότητα σαν θεραπευτική άμιλλα, κατ' εξοχήν αιτία που αντιπαραθέτει τα άτομα μεταξύ τους και διαπερνά το καθένα χωριστά, κατακερματίζοντάς τα»,¹³⁴⁸ ακόμα και τότε βρισκόμαστε πάντα στα «άδυτα της

¹³⁴⁷ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, ό.π., σ. 316.

¹³⁴⁸ Βλ. Gilles Deleuze, «Postscript on the Societies of Control», *October*, vol. 59, 1992· στα ελληνικά: *Η κοινωνία του ελέγχου*, μετάφραση Παναγιώτης Καλαμαράς, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2001, σ. 11.

παραγωγής».¹³⁴⁹ Ο ίδιος ο Μαρξ, είχε άλλωστε, σκιαγραφήσει τον κατακερματισμό του ατόμου, καθώς και τον εγωισμό, ως στοιχεία εγγενή στον σύγχρονο τρόπο οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Αν, ακόμη, σ' εκείνες τις πειθαρχικές κοινωνίες, «η εξουσία βρίσκεται ταυτοχρόνως να είναι μαζοποιητική και εξατομικευτική, δηλαδή συνθέτει ως σώμα εκείνους στους οποίους ασκείται και διαμορφώνει την ατομικότητα οποιουδήποτε μέλους αυτού του σώματος», κι αν αντίθετα, στις κοινωνίες του ελέγχου «τα άτομα δημιουργούνται από τις «διαιρέσεις» και οι μάζες από τα στατιστικά δείγματα, τα δεδομένα, τις αγορές ή τις «τράπεζες πληροφοριών»»· αν στις πρώτες ο άνθρωπος είναι ένας «ασυνεχής παραγωγός ενέργειας» και στις δεύτερες «αγγελιαφόρος σε τροχιά συνεχούς φάσματος»,¹³⁵⁰ εξακολουθεί η αναπαραγωγή του βίου να υπόκειται σε έναν τεχνολογικά και χρονικά διαφοροποιημένο πλην όμως υπάρχοντα κεφαλαιοκρατικό παραγωγικό κανόνα.

Ακόμη κι αν σήμερα, ο καπιταλισμός εξορίζει την παραγωγή στις αναπτυσσόμενες περιφέρειες του κόσμου, ακόμη κι αν πρόκειται για έναν καπιταλισμό «της ανώτερης τάξης της παραγωγής», που ενδιαφέρεται για υπηρεσίες και μετοχές, έναν καπιταλισμό όχι «για την παραγωγή, αλλά για το προϊόν, δηλαδή για την πώληση και την αγορά», έναν καπιταλισμό που «διατήρησε ως σταθερά του την ακραία δυστυχία των $\frac{3}{4}$ της ανθρωπότητας, πολύ φτωχή για να ξεχρεώσει, πολυάριθμη για να εγκλειστεί»,¹³⁵¹ κι αν ο μαρξικός «εφεδρικός εργασιακός υπερπληθυσμός» εκτείνεται πλέον πέραν των εθνικών συνόρων κι εντοπίζεται στις φτωχογειτονιές και τα γκέτο, δεν αρκεί να αποκηρύττουμε ως ανεπαρκείς του τόπους της χειραφέτησης του παρελθόντος, διαρρηγνύοντας βίαια τα νήματα της ιστορικής κριτικής διαλεκτικής. Χρειάζεται, μάλλον, ν' αναζητούμε σε κάθε θεωρητική στιγμή της τους συνδετικούς εκείνους κρίκους που την καθιστούν διαρκώς πιο ισχυρή απέναντι στις εκάστοτε νέο-αναδυθείσες μορφές εξουσίας.

¹³⁴⁹ Πρβλ. Herbert Marcuse, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, μετάφραση Μπάμπη Λυκούδη, Παπαζήσης, Αθήνα 1971.

¹³⁵⁰ Βλ. Gilles Deleuze, *ό.π.*, σσ. 11, 12.

¹³⁵¹ Βλ. *ό.π.*, σσ. 13, 14. Πρβλ. Mauricio Lazzarato, *ό.π.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

❖ ΈΡΓΑ ΤΩΝ ΜΑΡΞ ΚΑΙ ΕΝΓΚΕΛΣ

Ένγκελς, Φρ., «Εισαγωγή», σε Καρλ Μαρξ, *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, 2^η έκδοση, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2010.

Ένγκελς, Φρ., «Περίγραμμα μιας κριτικής της οικονομικής επιστήμης», σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840 – μια ανθολογία*, επιλογή-μετάφραση Θανάσης Γκιούρας, επιστημονική επιμέλεια Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, ΚΨΜ, Αθήνα, 2014.

Ένγκελς, Φρ., «Πρόλογος στην πρώτη γερμανική έκδοση», σε Μαρξ, Κ., *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας, Απάντηση στο έργο του Προυντόν «Η Φιλοσοφία της Αθλιότητας» με πρόλογο του Φρ. Ένγκελς*, 4^η έκδοση, μετάφραση Γεωργίας Δελιγιάννη-Αναστασιάδη, Αναγνωστίδη Αθήνα, χ.η.έ.

Engels, F., «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», τομ. 2., *Marx-Engels Werke (MEW)*, Dietz Verlag, 1961.

Engels, F., «Die englische Zehnstundenbill», *Neue Rheinische Zeitung, Aprilheft*, 1850.

Engels, Fr., «Engels to Marx, 15 January 1847», *MECW*, vol. 38, Lawrence and Wishart, London: UK 1982, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 24/04/2014].

Μαρξ, Κ., «Αποσπάσματα από το βιβλίου του James Mill *Éléments D'économie Politique* (1844)» σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840 – μια ανθολογία*, επιλογή-μετάφραση Θανάσης Γκιούρας, επιστημονική επιμέλεια Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, ΚΨΜ, Αθήνα, 2014.

Μαρξ, Κ., *Αποτελέσματα του άμεσου προτσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, μετάφραση Ειρήνη Μιγάδη, Α/συνέχεια, Αθήνα, [1983;].

- Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (1857-1858), Παράρτημα από τα οικονομικά χειρόγραφα (1850-1861)*, τ. Α', Στοχαστής, Αθήνα 1989.
- Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (1857-1858), Παράρτημα από τα οικονομικά χειρόγραφα (1850-1861)*, τ. Β', Στοχαστής, Αθήνα 1989.
- Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (1857-1858), Παράρτημα από τα οικονομικά χειρόγραφα (1850-1861)*, τ. Γ', Στοχαστής, Αθήνα 1989.
- Μαρξ, Κ., *Για τη Γαλλική Επανάσταση*, επιμέλεια/επιλογή κειμένων Γιάννης Μηλιός, μετάφραση Χριστίνα Γιαννούλη, Δημήτρης Δημούλης, Εξάντας, Αθήνα 1990.
- Μαρξ, Κ., «Για το Εβραϊκό Ζήτημα», σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, μετάφραση Θανάσης Γκιούρας, επιστημονική επιμέλεια Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, ΚΨΜ, Αθήνα, 2014.
- Μαρξ, Κ., *Εισαγωγή στην Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, μετάφραση Μπάμπης Λυκούδης, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
- Μαρξ, Κ., «Επιστολές από τη Γερμανό-Γαλλική Επετηρίδα», σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, μετάφραση Θανάσης Γκιούρας, επιστημονική επιμέλεια Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, ΚΨΜ, Αθήνα, 2014.
- Μαρξ, Κ., *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας, Απάντηση στο έργο του Προυντόν «Η Φιλοσοφία της Αθλιότητας» με πρόλογο του Φρ. Ένγκελς*, 4^η έκδοση, μετάφραση Γεωργίας Δεληγιάννη-Αναστασιάδη, Αναγνωστίδη Αθήνα, χ.χ.έ.
- Μαρξ, Κ., «Η αξιακή μορφή (Παράρτημα στο κεφάλαιο Ι.1 της πρώτης έκδοσης [1867] του 1^{ου} τόμου του Κεφαλαίου)», μετάφραση Γιώργος Σταμάτης, σε Καρλ Μαρξ, *Τρία κείμενα για τη θεωρία της αξίας*, μετάφραση Γιώργος Σταμάτης, Κώστας Σιδηρόπουλος, Κριτική, Αθήνα, 1998.

- Μαρξ, Κ. «Η κοινωνία των ιδιωτών και η κομμουνιστική επανάσταση», σε Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φρ., *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμος Α΄, μετάφραση-επιμέλεια Κ. Φιλίνη, Gutenberg, Αθήνα, 1997.
- Μαρξ, Κ., «Θέσεις για τον Φώυερμπαχ», σε Καρλ Μαρξ, Φρειδερίκος Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμος Α΄, μετάφραση-επιμέλεια Κ. Φιλίνη, Gutenberg, Αθήνα, 1997.
- Μαρξ, Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος Ι, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984.
- Μαρξ, Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος ΙΙ, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982.
- Μαρξ, Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος ΙΙΙ, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008.
- Μαρξ, Κ., *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, μετάφραση Θανάσης Γκιούρας, επιστημονική επιμέλεια Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, ΚΨΜ, Αθήνα, 2014.
- Μαρξ, Κ., *Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Παπαζήση, Αθήνα 1978.
- Μαρξ, Κ., *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, μετάφραση Χρήστος Μπαλωμένος, 2^η έκδοση, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2011.
- Μαρξ, Κ., *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2007.
- Μαρξ, Κ., «Κριτικές σημειώσεις στο περιθώριο για το άρθρο «Ο βασιλιάς της Πρωσίας και η κοινωνική μεταρρύθμιση. Από έναν Πρώσο» (Εμπρός!, τεύχ. 60)», σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, μετάφραση Θανάσης Γκιούρας, επιστημονική επιμέλεια Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, ΚΨΜ, Αθήνα, 2014.
- Μαρξ, Κ., «Λόγος πάνω στο ζήτημα της ελευθερίας του εμπορίου», σε Καρλ Μαρξ, *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας, Απάντηση στο έργο του Προυντόν «Η Φιλοσοφία της Αθλιότητας» με πρόλογο του Φρ. Ένγκελς*, 4^η έκδοση, μετάφραση Γεωργίας Δεληγιάννη-Αναστασιάδη, Αναγνωστίδη Αθήνα, χ.χ.έ.

- Μαρξ, Κ., «Μαργινάλια στο εγχειρίδιο της πολιτικής οικονομίας του Adolph Wagner», σε Καρλ Μαρξ, *Τρία κείμενα για τη θεωρία της αξίας*, μετάφραση Γιώργος Σταμάτης, Κώστας Σιδηρόπουλος, Κριτική, Αθήνα, 1998.
- Μαρξ, Κ., *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, 2^η έκδοση, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2010.
- Μαρξ, Κ., *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2009.
- Μαρξ, Κ., «Ο Προυντόν κρινόμενος απ' τον Καρλ Μαρξ», σε *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας, Απάντηση στο έργο του Προυντόν «Η Φιλοσοφία της Αθλιότητας» με πρόλογο του Φρ. Ένγκελς*, 4^η έκδοση, μετάφραση Γεωργίας Δεληγιάννη-Αναστασιάδη, Αναγνωστίδη Αθήνα, χ.η.έ.
- Μαρξ, Κ., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, μετάφραση Αποστόλης Λυκούργος, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2012.
- Μαρξ, Κ., «Παρισινά Χειρόγραφα», σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, μετάφραση Θανάσης Γκιούρας, επιστημονική επιμέλεια Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, ΚΨΜ, Αθήνα, 2014.
- Μαρξ, Κ., «Στον Πάβελ Βασίλιεβιτς Ανένκοβ», 28 Δεκεμβρίου 1846, σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840 – μια ανθολογία*, επιλογή-μετάφραση Θανάσης Γκιούρας, επιστημονική επιμέλεια Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, ΚΨΜ, Αθήνα, 2014.
- Μαρξ, Κ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, μετάφραση Παναγιώτη Μαυρομμάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2006.
- Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος ΙΙ, μετάφραση Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979.
- Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος ΙΙΙ, μετάφραση Παναγιώτη Μαυρομμάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2013.
- Μαρξ, Κ., «Το φιλοσοφικό μανιφέστο της ιστορικής σχολής του δικαίου», σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, μετάφραση Θανάσης Γκιούρας, επιστημονική επιμέλεια Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, ΚΨΜ, Αθήνα, 2014.

Μαρξ, Κ., *Τρία κείμενα για τη θεωρία της αξίας*, μετάφραση Γιώργος Σταμάτης, Κώστας Σιδηρόπουλος, Κριτική, Αθήνα, 1998.

Marx, K., «Capital», τόμος 1, *MECW*, τόμος 35, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1996, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 24/04/2014].

Marx, K., «Capital», τόμος 3, *MECW*, τόμος 37, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1998, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 24/04/2014].

Marx, K., *Comment on James Mill, Éléments D'économie Politique*, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 2/2/2014].

Marx, K., *Das Kapital*, τόμος 1, στον δικτυακό τόπο: <http://www.mlwerke.de> [τελευταία ανάκτηση 30/11/2014].

Marx, K., *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 27/10/2014].

Marx, K., *Exzerpte aus James Mill: Éléments d' économie politique*, MEGA² IV/2, Dietz Verlag, Βερολίνο 1981.

Marx, K., «Marx to Engels, 2 April 1858», *MECW*, τόμος 40, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1983, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 24/04/2014].

Marx, K., «Marx to Engels, 22 July 1859», *MECW*, τόμος 40, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1983, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 24/04/2014].

Marx, K., *Misère de la Philosophie. Réponse à La philosophie de la misère, de Proudhon*, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 22/10/2014].

Marx, K., ««On Proudhon», Επιστολή στον J. B. Schweizer», *Marx Engels Selected Works*, τόμος 2, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 22/10/2014].

Marx, K., *Œvres, Économie II, «Crédit et Banque*», Gallimard, Παρίσι 1968.

Marx, K., «Speech on the Question of Free Trade Delivered to the Democratic Association of Brussels at Its Public Meeting of January», *MECW*, τόμος 6, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1976, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 24/04/2014].

Marx, K., «The Poverty of Philosophy», *MECW*, τόμος 6, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1976, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 25/02/2014].

Marx, K., *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Kritik des Hegelschen Staatsrechts*, στον δικτυακό τόπο: <http://www.mlwerke.de> [τελευταία ανάκτηση 27/10/2014].

Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φρ., *Η Αγία Οικογένεια (Η κριτική της κριτικής)*, μετάφραση Σ. Καμπουρίδη, Αναγνωστίδης, Αθήνα, χ.χ.έ.

Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμος Α, μετάφραση/επιμέλεια Κ. Φιλίνης, Gutenberg, Αθήνα 1997.

Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμος Β, μετάφραση Γ. Κρητικός, Κ. Φιλίνης, επιμέλεια Γ. Κρητικός, τρίτη ανατύπωση, Gutenberg, Αθήνα 1989.

Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φρ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984.

Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φρ., «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος», σε Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, μετάφραση Θανάσης Γκιούρας, επιστημονική επιμέλεια Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, ΚΨΜ, Αθήνα, 2014.

Marx, K., Engels, Fr., *Articles in Rheinische Zeitung*, April 1842 - March 1843, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 30/11/2014].

Marx, K., Engels, F. «Die deutsche Ideologie», *Marx-Engels Werke (MEW)*, τόμος 3, Dietz Verlag, 1961.

Marx, K., Engles, Fr., *Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik gegen Bruno Bauer und Kunsorten*, στον δικτυακό τόπο: <http://www.mlwerke.de> [τελευταία ανάκτηση 20/4/2014].

Marx, K., Engels, Fr., *The Holy Family or Critique of Critical Criticism. Against Bruno Bauer and Company*, στον δικτυακό τόπο: <http://www.marxists.org> [τελευταία ανάκτηση 20/4/2014].

❖ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελίδης, Μ., *Δικαιώματα και κανόνες στην πολιτική*, Στοχαστής, Αθήνα 2008.
- Αγγελίδης, Μ., *Κοινωνική απορρύθμιση και δημοκρατία*, Εξάντας, Αθήνα 2000.
- Agamben, G., *Χρόνος και ιστορία: κριτική του στιγμιαίου και του συνεχούς*, μετάφραση Δημήτρης Αρμάος, Ίνδικτος, Αθήνα 2003.
- Αλεξανδρόπουλος, Σ., «Χρόνος και αξίες στον Μαρξ. Είναι ο Μαρξ σύγχρονός μας;», *Επιστημονικό Συμπόσιο: Μαρξισμός. Μια επανεκτίμηση (3 και 4 Νοεμβρίου 1995)*, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Καματερό 1997.
- Αλεξανδρόπουλος, Σ., «Χρόνος και θεωρητικές κατηγορίες στη μαρξική διαλεκτική», *Αξιολογικά* (9), Εξάντας, 1996.
- Αλτουσέρ, Λ., *Για τον Μαρξ*, μετάφραση Τάκης Καφετζής, Γράμματα, Αθήνα 1978.
- Αλτουσέρ, Λ., *Σημείωση σχετικά με τις Θέσεις για τον Φόουερμπαχ*, μετάφραση Τ. Κυπριανίδης, επιμέλεια Δ. Δημούλης, Θέσεις, τ. 58: Ιανουάριος-Μάρτιος 1997.
- Angelidis, M., «The dialectics of Rights: Transitions and Emancipatory Claims in Marxian Tradition», σε Bonefeld, W., Gunn, R., Holloway, J., Psychopedis, K., *Open Marxism*, τόμος 3, Pluto Press, Λονδίνο 1995.
- Arthur, C., «Η έννοια της υπαγωγής», μετάφραση Χρήστος Βαλλιάνος, *Θέσεις*, τ. 100, 2007.

- Backhaus, H.G., «Between Philosophy and Science: Marxian Social Theory as Critical Theory», σε Werner Bonefeld, Richard Gunn, Kosmas Psychopedis, *Open Marxism*, τόμος Ι, Pluto Press, Λονδίνο 1992.
- Hans Georg Backhaus, «On the Dialectics of the Value-Form», *Thesis Eleven* 1, 1980.
- Backhaus, H. G., «Το μαρξικό σχέδιο για μια «διαλεκτική μέθοδο ανάπτυξης» ως θεματοποίηση του εσωτερικού στοιχείου της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά* (5), Εξάντας, 1993.
- Balibar, É., *Ο φόβος των μαζών: Σπινόζα, Μαρξ, Φουκώ*, πρόλογος Άρης Στυλιανού, μετάφραση Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2010.
- Bellofiore, R., Fineschi, R., *Re-Reading Marx. New Perspectives after the Critical Edition*, Palgrave Macmillan 2009.
- Benjamin, W., *Θέσεις για τη φιλοσοφία της ιστορίας*, 2^η έκδοση, Λέσχη Κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα, Αθήνα 2014.
- Bloch, E., *On Karl Marx*, Herder and Herder, Νέα Υόρκη 1971.
- Bonefeld, W., «Abstract Labour: Against its Nature and On its Time», *Capital & Class* 34(2), 2010.
- Bonefeld, W., Gunn, R., Holloway, J., Psychopedis, K., *Emancipating Marx*, Pluto, Λονδίνο 1995.
- Bonefeld, W., Gunn, R., Psychopedis, K., *Open Marxism*, τόμος Ι, Pluto Press, Λονδίνο 1992.
- Bonefeld, W., Gunn, R., Holloway, J., Psychopedis, K., *Open Marxism*, τόμος ΙΙΙ, Pluto Press, Λονδίνο 1995.
- Γουίν, Φ., *Κάρολος Μαρξ. Η ζωή του*, μετάφραση Θεόφιλος Ξ. Τραμπούλης, Ωκεανίδα, Αθήνα 2001.
- Γράβαρης, Δ. Ν., «Ιστορία και λογική στη μαρξική έννοια της αφηρημένης εργασίας», *Επιστημονικό Συμπόσιο: Μαρξισμός. Μια επανεκτίμηση* (3 και 4

Νοεμβρίου 1995), Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1997.

Caffentzis, G., *Γιατί οι μηχανές δεν μπορούν να δημιουργήσουν αξία (ή η θεωρία του Μαρξ για τις μηχανές)*, Λέσχη κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα, Αθήνα 2011.

De Angelis, M., «Marx and primitive accumulation: The continuous character of capital's "enclosures"», *The Commoner*, 2001, <http://www.commoner.org.uk/02deangelis.pdf>.

Deleuze, G., «Postscript on the Societies of Control», *October*, vol. 59, 1992· στα ελληνικά: *Η κοινωνία του ελέγχου*, μετάφραση Παναγιώτης Καλαμαράς, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2001.

Deleule, D., Guéry, F., *Le corps productif*, Repères-Mame, Παρίσι 1972.

Επιστημονικό Συμπόσιο: *Μαρξισμός. Μια επανεκτίμηση (3 και 4 Νοεμβρίου 1995)*, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Καματερό 1997.

Federici, S., *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα: γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*, μετάφραση Ίρια Γραμμένου, Λία Γυιόκα, Παναγιώτης Μπίκας, Λουκής Χασιώτης, Εκδόσεις των ξένων, Θεσσαλονίκη 2012.

Fetscher, I., «Emancipated individuals in an emancipated society: Marx's sketch of post-capitalist society in the Grundrisse», σε Marcello Musto, *Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the critique of political economy 150 years later*, Routledge, Λονδίνο 2008.

Foucault, M., *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μετάφραση Τιτίκα Δημητρούλια, πρόλογος Στέφανος Ροζάνης, Ψυχογιός, Αθήνα 2002.

Foucault, M., *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, μετάφραση Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011.

Foucault, M., *Η γέννηση της βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μετάφραση Βασίλης Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2012.

Foucault, M., *Ιστορία της σεξουαλικότητας: Ι. Η βούληση για γνώση*, μετάφραση Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011.

- Freud, S. (1973) *New Introductory Lectures on Psychoanalysis*, Pelican/Penguin Freud Library, 2, Λονδίνο: Pelican.
- Heinrich, M., «Reconstruction or Deconstruction? Methodological Controversies about Value and Capital, and New Insights from the Critical Edition», σε Riccardo Bellofiore, Roberto Fineschi, *Re-Reading Marx. New Perspectives after the Critical Edition*, Palgrave Macmillan 2009.
- Hobsbawm, E.J., *Η εποχή του κεφαλαίου: 1848-1875*, 5^η ανατύπωση, μετάφραση Δημοσθένης Κούρτοβικ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2012.
- Hobsbawm, E.J., *Η εποχή των επαναστάσεων: 1789-1848*, 6^η ανατύπωση, μετάφραση Μαριέτα Οικονομοπούλου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2008.
- Hobsbawm, E.J., *Η συμβολή του Καρόλου Μαρξ στην επιστήμη της ιστορίας*, μετάφραση Αλέξης Πολίτης, Ε.Ν.Μ.Ε. – Μνήμων, Αθήνα 1981.
- Horkheimer, M., «Traditional and Critical Theory», σε *Critical Theory; Selected Essays*, Continuum International Publishing Group, Νέα Υόρκη 1972.
- Θεοτοκάς, Ν., «Τα ίχνη και η κατασκευή του παρελθόντος: ο Καρλ Μαρξ και η κριτική ιστοριογραφία», σε Θεοτοκάς, Ν., Σταθάκης, Γ., *Δοκίμια για τον Μαρξ*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008.
- Θεοτοκάς, Ν., Σταθάκης, Γ., *Δοκίμια για τον Μαρξ*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008.
- Kofler, L., Συμβολή στην ιστορία της αστικής κοινωνίας, τόμοι 2, μετάφραση Τάκη Κονδύλη, Κάλβος, Αθήνα 1978.
- Kouvelakis, S., «The Marxian critique of citizenship: for a rereading of On the Jewish Question», *South Atlantic Quarterly* 104(4), 2005.
- Λαφάργκ, Π., *Αναμνήσεις από τον Κ. Μαρξ και τον Φ. Ένγκελς, Μια μικρή βιογραφία για δυο μεγάλους επαναστάτες*, μετάφραση Κυριάκος Ιωαννίδης, ΚΨΜ, Αθήνα 2008.
- Lazzarato, M., *Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου: δοκίμιο για τη νεοφιλελεύθερη κατάσταση*, μετάφραση Γιώργος Καράμπελας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014.

- Λεφέβρ, Α., *Καρλ Μαρξ, Η ζωή και η φιλοσοφία του*, μετάφραση Κώστας Μαυρίδης, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2004.
- Macherey, P., *Φουκώ & Μαρξ: Το παραγωγικό υποκείμενο*, μετάφραση Τάσος Μπέτζελος, Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2013.
- Marcuse, H., *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, μετάφραση Μπάμπη Λυκούδη, Παπαζήσης, Αθήνα 1971.
- Μαρκούζε, Χ., «Θεωρία των ορμών και ελευθερία», σε Μαρκούζε, Χ., *Ψυχανάλυση και πολιτική*, μετάφραση Ηρώ Λάμπρου, Ηριδανός, Αθήνα 1971.
- Μαρκούζε, Χ., *Λόγος κι επανάσταση: ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, μετάφραση Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, ύψιλον/βιβλία, Αθήνα 1999.
- Μιχαήλ, Σ., «Ο Μαρξ πέραν του Ρουσσώ», *Θέσεις*, τ. 102, 2008.
- Μπαλιμπάρ, Ε., *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, μετάφραση/επιμέλεια Άρης Στυλιανού, νήσος, Αθήνα 1999.
- Μπενσαϊντ, Ντ., *Ο Μαρξ της εποχής μας: μεγαλείο και κακοδαιμονίες ενός κριτικού εγχειρήματος*, μετάφραση Γιάννης Καυκιάς, Τόπος, Αθήνα 2013.
- Μπερλίν, Ι., *Καρλ Μαρξ*, μετάφραση Γ.Ν. Μέρτικας, 2^η έκδοση, Scripta, Αθήνα 2003.
- Μπουρζουά, Μπ., *Φιλοσοφία και δικαιώματα του ανθρώπου: από τον Καντ έως τον Μαρξ*, μετάφραση Γιώργος Φαράκλας, Εστία, Αθήνα 2000.
- Musto, M., *Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the critique of political economy 150 years later*, Routledge, Λονδίνο 2008.
- Musto, M., «Marx's life at the time of the Grundrisse: biographical notes on 1857-8», σε Musto, M., *Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the critique of political economy 150 years later*, Routledge, Λονδίνο 2008.
- Musto, M., «Ο Μαρξ στο Παρίσι: χειρόγραφα και αποσπάσματα από το 1844», μετάφραση Θανάσης Παραπαγκίδης, *Θέσεις*, τ. 102, Νήσος, Ιανουάριος-Μάρτιος 2008.

- Νουτσόπουλος, Θ. Γ., *Διαλεκτική και αξίες: προβλήματα ανάλυσης διαλεκτικών εννοιών στο έργο των Hegel και Marx*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2005.
- Ντομπ, Μ., Σουήζυ, Π., Χίλτον, Ρ., Τακαχάσι, Κ., Χιλ, Κ., Λεφέμπρ, Ζ., Προκάτσι, Τζ., Χομπσμπάουμ, Έ., Μέρινγκτον, Τζ., *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, μετάφραση Παύλος Γρεβενίτης, 3η έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα 2010.
- Πασουκάνις, Ε., *Μαρξισμός και Δίκαιο*, μετάφραση Αντρέας Χριστόπουλος, Μυρσίνη Ζορμπά, Οδυσσέας, Αθήνα 1985.
- Postone, M., *Time, labor, and social domination; a reinterpretation of Marx's critical theory*, Cambridge University Press, New York 1993.
- Proudhon, P. J., *Système des contradictions économiques ou Philosophie de la misère*, τόμοι 2, Παρίσι 1846, στον δικτυακό τόπο: <http://gallica.bnf.fr> [τελευταία ανάκτηση 22/10/2014].
- Reichelt, H., «Η κριτική της πολιτικής οικονομίας ως θεωρίας σύστασης της αξίας», *Αξιολογικά* (9), 1996.
- Reichelt, H., «From the Frankfurt School to Value-Form Analysis», *Thesis Eleven* 4, 1982.
- Reichelt, H., «Marx's Critique of Economic Categories: Reflections on the Problem of Validity in the Dialectical Method of Presentation in *Capital*», *Historical Materialism* 15, 2007.
- Reichelt, H. «Why did Marx conceal his dialectical method?», σε Werner Bonefeld, Richard Gunn, John Holloway, Kosmas Psychopedis, *Emancipating Marx*, Pluto, Λονδίνο 1995.
- Rosdolsky, R., *The making of Marx's Capital*, τόμοι 2, μετάφραση by Pete Burgess, Pluto Press, 1989.
- Σμίθ, Α., *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών*. Βιβλία Ι και ΙΙ, μετάφραση Χρήστος Βαλλιάνος, επιμέλεια Γιάννης Μηλιός, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

- Σταμάτης, Κ. Μ., «Ελευθερία και δικαιώματα του ανθρώπου στη σκέψη του Μαρξ», *Αξιολογικά* (9)/Εξάντας, 1996.
- Σταυρακάκης, Γ., *Ο Λακάν και το πολιτικό*, μετάφραση Αλέξανδρος Κιουπκιολής, πρώτη ανατύπωση, Ψυχογιός, Αθήνα 2008.
- Thompson, E.P., «Time, work-discipline, and industrial capitalism», *Past and Present* 38(2), 1967· στα ελληνικά: Ε.Π. Τόμσον, Χρόνος, *Εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, μετάφραση Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1983.
- Tischler, S., *Χρόνος και χειραφέτηση: ο Μιχαήλ Μπαχτίν και ο Βάλτερ Μπένγιαμιν στη Ζούγκλα Λακαντόνα*, πρόλογος John Holloway, μετάφραση Άννα Χόλογουεη, futura, Αθήνα 2011.
- Tombazos, S., *Les Catégories du temps dans l'analyse économique*, Cahiers des saisons, Παρίσι 1994.
- Φώυερμπαχ, Λ., «Προσωρινές θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας: Σύντομο επίμετρο», μετάφραση Θανάσης Γκιούρας, *Αξιολογικά*, τ. 18, Νήσος/Ιδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2007.
- Χέγκελ, Γκ. Β. Φρ., *Βασικές κατευθύνσεις της φιλοσοφίας του δικαίου ή φυσικό δίκαιο και πολιτειακή επιστήμη*, εισαγωγή/μετάφραση Σταμάτης Γιακουμής, Δωδώνη, Αθήνα/Γιάννινα 2004.
- Χέγκελ, Γκ. Β. Φρ., *Φαινομενολογία του νου*, πρόλογος/μετάφραση/σχόλια Γιώργος Φαράκλας, Εστία, Αθήνα 2007.
- Ψυχοπαίδης, Κ., *Ιστορία και Μέθοδος*, Σμίλη, Αθήνα 1994.
- Ψυχοπαίδης, Κ., *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα 1999.

